

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Јован Д. Симијановић

**КРАЉЕВО – РАНКОВИЋЕВО,
ГРАД У СОЦИЈАЛИЗМУ 1944-1955.**

докторска дисертација

Београд, 2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Jovan D. Simijanović

**KRALJEVO – RANKOVIĆEVO,
CITY IN THE PERIOD OF SOCIALISM
1944-1955.**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017.

Ментор:

др Мира Радојевић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

Чланови комисије:

др Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, дописни члан САНУ.

др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет.

др Љубодраг Ристић, виши научни сарадник, Балканолошки институт САНУ у Београду.

Датум одбране: _____

**КРАЉЕВО – РАНКОВИЋЕВО,
ГРАД У СОЦИЈАЛИЗМУ 1944-1955.**

Резиме

Рад доноси резултате истраживања политичких и друштвених околности у Краљеву током прве декаде после II светског рата. Уједно представља настојање да се додатно допринесе реконструкцији општих друштвених околности које су тада владале на простору читаве Републике Србије. Ова тематика је истраживана претежно применом историографског научног метода. Циљеви рада су да се истраживањем из угла „одоздо“ осветле сазнања о: механизмима државне управе, улози и утицају Комунистичке партије Југославије, касније и Савеза комуниста Југославије, затим, улози масовних друштвено-политичких организација. Циљ је, такође, био и да се прикупи што више релевантних података о процесима индустријализације, урбанизације, демографским питањима, стању здравства, социјалне заштите и да се потом ти процеси сагледају из детаљнијег угла и тиме допринесе укупној слици ове тематике. Основу истраживања представља некоришћена архивска грађа из Историјског архива у Краљеву, Међуопштинског историјског архива у Чачку, Архива Србије у Београду и Архива Југославије у Београду. Значајан ослонац и допуне, приликом истраживања, су пружили и објављени релевантни извори и релевантна литература.

Нова државно-партијска власт је, од ослобођења 1944. године, у форми надлежног Народноослободилачког одбора и Комитета Комунистичке партије Југославије настојала да преузме потпуни монопол и контролу над политичким и друштвеним животом у граду. Пред властима су биле две групе приоритетних проблема. Прва је из домена социјалне проблематике: обнова стамбених и других битних објеката, рашчишћавање рушевина, затим, решавање егзистенцијалних проблема у погледу исхране становника, снабдевања основним животним намирницама, гревом и сл. Друга група задатака је била из домена „опште безбедносне ситуације“. Под овом често коришћеном синтагмом се подразумевало пре

свега одлучно разрачунавање са свим идеолошким противницима. Као видови притиска на потенцијалне идеолошке противнике су коришћени и реквизиција, конфискација и принудна мобилизација. Агитпроп апарат Комунистичке партије је играо значајну улогу.

Народноослободилачки одбор се више бавио доменима социјалног старања проблемима снабдевања и осталим комуналним питањима, док се Комитет бавио безбедносним питањима и агитпропом и суштински је управљао главним полугама власти.

Масовне друштвено-политичке организације су деловале као верни пратилац Партије. Народном фронту је била намењена главна улога организације целокупаног социјалног живота који је Партија лакше могла пратити и контролисати. Истоветну улогу су имале и друге друштвено-политичке организације: СКОЈ, Народна омладина, АФЖ, СУБНОР итд. Синдикална организација је била један од стубова новог режима и система.

Од оснивања месних народних одбора, тежило се обезбеђивању што масовније подршке народа. Прижељкивана масовност је требало да створи макар привид демократичности и да пружи легитимитет властима. Месни одбори су били под непосредном ингеренцијом среских народних одбора.

Функционисање и испуњавање планираних задатака народне власти у Краљеву је умногоме трпело због недостатка стручног административног кадра, тим пре што је и постојећи кадар био под лупом истраге у погледу могуће „компромитације” за време окупације. Градска милиција је била под ингеренцијом Градског народног одбора. Координација рада, као и оперативно управљање градском милицијом је било у надлежности ОЗН-е.

Форсирани процес индустријализације одмах након II светског рата је био један од наважнијих узрока наглог прилива становника из сеоских средина у градове. Државна и партијска власт је подстицала те миграције мотивисана политичко-идеолошким и економским интересима.

Пораст броја становника Краљева у послератном периоду је био условљен најпре миграцијама. Захваљујући пре свега свом географском положају, и обновљеним и новооснованим индустријским погонима, Краљево је постало коначно одредиште великом броју миграната. Пораст животног стандарда, либерализација, модернизација, побољшање квалитета и доступности здравствене заштите су довели до појаве

„демографског прелаза”, и специфичне појаве наглог скока природног прираштаја тзв. babyboom-a.

Нова власт је тежила урбанизацији, међутим, императив брзине спровођења урбанизације је уједно био и највећа слабост тог процеса. Градска комунална инфраструктура, број станова и стамбени услови нису могли бити довољни да задовоље хумани ниво потреба новопридошлог становништва. Развој градова попут Краљева се заснивао скоро искључиво на индустријализацији, док су други аспекти привреде били у другом плану. Брз и равномеран развој ипак није достигнут. Комунална, саобраћајна, стамбена инфраструктура нису пратили пораст броја становника. Спонтано се појавио и проблем дивље градње.

Распрострањена пракса постављања „подобних“ управних кадрова и директора утицала је на спорији привредни и економски раст. Административна управа је због своје крутости, а често и нестручности најчешће доводила до честих појава непоштовања тржишних законитости и читавог низа сличних проблема. Најчешће је главно мерило успеха представљао прогресивни раст производње без уважавања реалних потреба тржишта, тако да је неретко роба била гомилана у складиштима.

Увођење самоуправљања почетком педесетих година XX века су и у тадашњем Ранковићеву, као и у остатку земље непосредно утицале на будуће привредне токове и сам развој.

Важна карактеристика индустријализације у послератној Србији, која се може уочити и на примерима у Краљеву, била је тежња ка обједињавању разуђених ресурса ради стварања великих рударско-металуршких комбината. Овиме се настојало да се искорачи из наслеђа ситне мануфактурне занатлијске индустрије, да се омасови радништво, међутим, у пракси су се појавили озбиљни проблеми у виду нараслог бирократизма и отуђености управе од економских законитости, што је неретко доводило и до неликвидности.

Срески комитет КПЈ за срез Жички, као и Месни комитет за Краљево, били су формирани недуго по оснивању окружног у децембру 1944. године. Оба комитета су, у оквиру свог територијалног домена, били носиоци целокупног политичког живота. Није било могуће решавање ниједног питања у вези са друштвеним животом без учешћа надлежног Комитета.

Средином 1955. године наступиле су промене, територијалне и друштвено-политичке реорганизације које су маркирале крај једне значајне етапе у животу Градског и Среског комитета Савеза комуниста. Истовремено су биле и извршене и

одговарајуће промене у организацијама и руководством Градског комитета Комунистичке партије.

Тада општа појава у земљи, тежња нових власти да подигне образовни и општекултурни ниво становништва била је успешна у односу на затечено стање, али ипак испод очекиваног. Неписменост није била искорењена, ипак, то што нису постигнути планирани резултати не значи да резултата није било и да они одвећ нису били значајни.

По окончању II светског рата, новоформирана државна и партијска власт се заподизање нивоа културне и уметничке просвећености борила упоредо вршећи идеолошко-пропагандни утицај на народ. Нова власт се бавила културом и просвећивањем путем успостављања и развијања образовне мреже коју су чиниле школе, народни универзитети, као и оснивањем културних институција: домови културе, културно-уметничка друштва, позоришта, књижница и сл.

Српска православна црква је била у апсолутној већини по броју декларисаних верника на том подручју, она је зато и добијала управо највише пажње локалних државних и партијских органа. У фокусу Партије током првих послератних година је било и питање односа према религији и религиозности. Свештеници Српске православне цркве су били под будним оком нових власти, због сумње у погледу подршке равногорском покрету. Нова власт је настојала да за себе веже свештенство и да га укључи у нов друштвени живот. Временом је тежиште односа Партије на локалу прешла на питање религиозности у сопственим редовима. Срески комитет је будно пратио и религиозност код осталог ванпартијског становништва, а поготово међу млађим генерацијама.

Стање у погледу броја болничког особља, поготову лекара и специјалиста у Краљеву и околини у првим годинама након II светског рата је било поражавајуће. Исто се може рећи и за стање и опремљеност објеката здравствене заштите. Напредак у току првих десет послератних година је био евидентан, али свакако спорији од пројекција и планова.

Одмах по ослобођењу Краљева и његове околине у II светском рату пољопривредна производња је била сведена на минимум због ратних дејстава и недостатка радне снаге. Постојала је оправдана бојазан од појаве глади. И ако је Краљево било прилично девастирано, није се могло рачунати на значајније испоруке хране, јер град није био на приоритетној листи, сматрано је да се налази на плодном и богатом подручју. На проблеме у снабдевању основним намирницама утицао је и

отежан саобраћај. У Краљеву се убрзо, упоредо са учвршћивањем нових органа власти организовало снабдевање житом и другим животним намирницама по принципу гарантованог и негарантованог снабдевања. Овај вид снабдевања је у пракси показао много проблема и до 1951. године је био укинут.

Током прве декаде, после II светског рата у Југославији, Србији и Краљеву се десио низ промена. Много жељена и скупо плаћена слобода је Краљеву донела и промену друштвеног система, економије, привреде. Захваљујући хаотичним токовима модернизације, десиле су се промене у систему друштвених вредности међу становницима овог града. И у Краљеву су уочљиве опште тенденције тадашњих друштвених токова у Србији. Положај жена у друштву је тада законски значајно поправљен, учињено је много на пољу описмењавања, побољшања здравствене и социјалне заштите. Напредак је био свакако евидентан, али не и довољан.

Кључне речи: Краљево, Ранковићево, Србија, Југославија, Градски народни одбор, Срески народни одбор, Градски комитет Комунистичке партије, Срески комитет Комунистичке партије, модернизација, индустријализација, урбанизација, 1944 -1955.

Научна област: ИСТОРИЈА

Ужа научна област: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК број: 94(497.11 Краљево)“1944/1955“

**KRALJEVO - RANKOVICEVO,
CITY IN THE PERIOD OF SOCIALISM 1944-1955**

Summary

This Paper presents the results obtained researching the political and social circumstances in Kraljevo in the course of the first two decades after the World War II. At the same time, it represents the endeavour to additionally contribute to the reconstruction of general social circumstances prevailing at the time throughout entire territory of the Republic of Serbia. This theme is mainly researched by the application of historical scientific method. The Paper, by the use of “bottom-up perspective” of research, has an objective to shed light on the findings regarding the following: mechanism of state administration, role and impact of Communist Party of Yugoslavia, later on of the League of Communists of Yugoslavia as well, and the role of mass social and political organizations. The objective was to obtain as much relevant data as possible regarding the processes of industrialization, urbanization, demographic issues, state of health service and social protection, to reconsider the same in the aftermath in a detailed manner and thus contribute to the overall picture. Unused historical data from the Historical Museum of Kraljevo, Inter-municipal Historical Archive in Cacak, Archive of Serbia in Belgrade and Archive of Yugoslavia in Belgrade constitute the base for the research. Significant support and additions while researching were also provided by relevant published sources and relevant literature.

Starting from the liberation in 1944, new state and party authority in the form of competent National Liberation Committee and the Committee of the Communist Party of Yugoslavia strived to overtake the full monopoly and control over political and social life in the city. The authority had to attend to two sets of priority problems. The first one belonged to the domain of social issues: renovation of dwelling and other important facilities, removal of ruins, solving the existential issues in terms of providing food for the population, staple food and firewood supply and the like. Second set of tasks were those within the domain of “general safety situation“. This frequently used phrase primarily implied suppression of all ideological opponents in a resolved manner. Reacquisition, confiscation and forced

mobilization were used as the forms of pressure on potential ideological opponents. Agitprop apparatus of the Communist Party played a significant role.

National Liberation Committee dealt more with the domains of social care, supply issues and other communal issues while the Council dealt with safety issues and agitprop and essentially governed main levers of power.

Mass social and political organizations acted as faithful followers of the Party. The main role of organizing the entire social life was dedicated to National Front so that the Party could supervise and control it more easily. Other social and political organizations such as: League of Communist Youth of Yugoslavia (SKOJ), People's Youth of Yugoslavia, Women's Antifascist Front (AFŽ), Federation of Veterans Association of the People's Liberation War of Yugoslavia (SUBNOR), etc. had the same role. Syndicate organization was one of the pillars of new regime and system.

Since the foundation of local people's committee, there was an endeavour to provide people's support as much as possible. Desirable mass support should have created at least an illusion of democracy and give legitimacy to the authority. Local committees were under direct jurisdiction of county people's committees.

Functioning and fulfilment of planned tasks of people's authority in Kraljevo suffered significantly due to the shortage of professional administrative staff particularly since the existing staff was under investigation in terms of possible "discreditation" in the course of occupation. City police was under the jurisdiction of City people's committee. Coordination of work as well as operational management of the city police was under the jurisdiction of Department for People's Protection (OZNA).

Forced industrialization process immediately after the World War II was one of the most important reasons for rapid inflow of inhabitants from rural to urban areas. State and Party authority encouraged those migrations motivated by political, ideological and economic interests.

Population growth in Kraljevo in the post-war period was predominantly conditioned by migrations. Thanks to its geographical position in the first place, renovated and newly founded industrial facilities, Kraljevo became a final destination of a substantial number of migrants. The improvement of living standard, liberalization, modernization, improvement of quality and accessibility of health protection led to the occurrence of "demographic transition" and specific phenomena of sudden increase in a birth rate, so called baby boom.

New authority was dedicated to urbanization but however the imperative of implementing the urbanization rapidly was at the same time the greatest weakness of the

process. City communal infrastructure, number of apartments and dwelling conditions could not be developed enough to satisfy humane level of the needs of newly arrived population. Development of the cities such as Kraljevo was exclusively based on industrialization while other aspects of the economy were in the background. Nevertheless, fast and even development was not achieved. Communal, traffic and dwelling infrastructure were not compliant with the increase in the number of inhabitants. The problem of illegal construction appeared spontaneously.

Widespread practice of appointment of “apt” administrative staff and directors resulted in the slow commercial and economic growth. Not only due to its rigidity but also due to its incompetence, the administrative management frequently led to incompliance with market laws and regulations and wide range of similar problems. Crucial criterion of success was most frequently represented by progressive increase in the production without respecting the real needs of the market and therefore it was not a rare case that goods was piled in the stock houses.

Introducing the self-management at the beginning of 1950s directly influenced the future economic flows and development itself not only in Rankovicevo of the time but also in other parts of the country.

Important characteristic of industrialization in the post-war Serbia that could be also noticed in the examples in Kraljevo was a tendency to unify the dispersed resources with an aim of creating large mining and metallurgical combines. The aim of previously mentioned was to step out of the inheritance of small-scale craft manufacturing industry and to create a mass working class but in practice, however, there were serious problems in terms of increased bureaucracy and management alienation from economic rules and regulations which frequently led to insolvency.

County Committee of Communist Party of Yugoslavia (KPJ) for Zica County as well as Local Committee for Kraljevo were formed soon after the foundation of District Committee in December 1944. Both Committees, within their territorial domains, were the holders of entire political life. It was not possible to solve any issue regarding the social life without participation of a competent Committee.

Territorial, social and political reorganizational changes arose in mid-1955 and marked the end of a significant period in life of the City and County Committees of League of Communists. At the same time certain changes were introduced within organizations and management of the City Committee of Communist Party.

General phenomenon in the country in that time was a tendency of new authority to

raise the level of education and general culture of the population and it was successful when compared to the existing state but, nevertheless it did not meet the expectations. Illiteracy was not eradicated but despite the fact that expected results were not achieved, it does not mean that there were no results and that they were not rather significant.

After the end of the World War II, newly formed state and party authority fought for raising the level of cultural and artistic enlightenment concurrently performing ideological and propaganda influence on the people. New authority was engaged in culture and enlightenment through establishment and development of educational network comprising schools, people's universities as well as by the foundation of cultural institutions such as: cultural centres, cultural and artistic associations, theatres, libraries and the like.

Serbian Orthodox Church had an absolute majority regarding the number of declared believers in that territory and therefore it got the most attention of local state and party organs. During the first post-war years, the issue of relation towards religion and religiosity was in the focus of the Party. The priests of Serbian Orthodox Church were under the watchful eye of new authorities due to suspicion in terms of support to the Ravnogorski Movement (Ravnogorski pokret). New authority had a tendency to tie the priesthood to itself and incorporate it into the new social life. Over the course of time, the focus of the Party at the local level was transferred to the issue of religiosity among their own members. County Committee also paid a vigilant attention to the religiosity among other non-party population especially among younger generations.

The situation regarding hospital staff, particularly the doctors and specialists in Kraljevo and its surroundings, during the first years after the World War II was defeating. The same could be said for the situation and equipment of the health care facilities. Improvement within the first ten post-war years was evident but certainly slower than projections and plans.

Immediately after the liberation of Kraljevo and its surroundings in the World War II, agricultural production was reduced to minimum due to warfare and shortage of manpower. There was a reasonable fear of famine occurrence. Although Kraljevo was significantly devastated, it could not count on noteworthy food delivery as the city was not on the list of priorities since it was considered to be situated in the fertile and wealthy area. Traffic hardships also had an impact on the problems in supplying staple food. Supply of cereals and other food staples was organized along with the consolidation of new authority organs in Kraljevo in according with the principle of guaranteed and non-guaranteed supply. This type of supply showed a lot of problems in practice and it was abolished up to 1951.

During the first decade after the World War II in Yugoslavia, a range of changes occurred in Serbia and Kraljevo. Much desired and highly paid freedom also brought the change of social system, economy and commerce in Kraljevo. Chaotic processes of modernization resulted in changed system of social values among the inhabitants of this city. General tendencies of social processes of that time in Serbia were also evident in Kraljevo. The position of women within society was significantly improved in that time in terms of law and a lot was done in the field of literacy, improvement of health and social protection. The progress was certainly evident but not sufficient.

Key words: Kraljevo, Rankovicevo, Serbia, Yugoslavia, City People's Committee, County People's Committee, City Committee of the Communist Party, County Committee of the Communist Party, modernization, industrialization, urbanization.

Scientific field: HISTORY

Scientific subfield: History of Yugoslavia

UDC number: 94(497.11 Kraljevo)“1944/1955“

Садржај:

ПРЕДГОВОР	I
УВОД	1
Географски положај Краљева	1
Основне одлике историјског развоја Краљева до 1918.	2
Убрзани развој Краљева између два светска рата	12
Краљево у Другом светском рату	24
I РАЗВОЈ КРАЉЕВА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1944-1955)	38
Формирање и делатност Народноослободилачког одбора у Краљеву	38
Формирање органа унутрашњих послова и борба за учвршћивање нове власти.....	45
Реквизиција.....	58
Исхрана, снабдевање и збрињавање угрожених	63
Обнова инфраструктуре	65
Здравствена заштита и комунална хигијена	67
Контрола цена	68
Административни развој Краљева (1944-1955)	71
Судство	76
Демографија, миграције (1944-1955)	78
Миграције	83
Порекло миграната	85
Природни прираштај	87
Урбанизација и комунални развој	91
II ПРИВРЕДА	107
Индустријализација у Србији после Другог светског рата	107
Индустријализација Краљева	117
Фабрика вагона.....	127
<i>Магнохром</i>	137
Предузеће за транспортне услуге	144
Градско занатско предузеће	144
<i>Каблар</i>	145
Шумарство	148

Дрвопрерађивачка делатност	151
Туризам и угоститељство.....	152
III УЛОГА И УТИЦАЈ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА.....	154
Градски и срески Комитет Комунистичке партије Србије у Краљеву.....	154
Масовне друштвено-политичке организације.....	217
Савез комунистичке омладине Југославије.....	221
Народна омладина.....	226
Антифашистички фронт жена	235
Народни фронт	241
Синдикат	254
Војска у Краљеву	262
Гарнизон копнене војске у Краљеву	262
Ваздухопловни гарнизон у Краљеву	263
Савез бораца Народноослободилачког рата.....	264
Удружење ратних, војних инвалида.....	269
Удружење резервних војних старешина.....	271
Ватрогасна друштва.....	275
Срески савез Добровољних ватрогасних друштава Краљево	275
IV ПРОСВЕТА, КУЛТУРА, ВЕРА.....	278
Развој просвете у Краљеву (1944-1955).....	278
Резултати описмењавања	283
Основне школе	288
Средње школе.....	290
Стратегија развоја школства.....	296
Просветни кадар.....	301
Култура.....	306
Наслеђе.....	306
Културно-уметничко друштво <i>Абрашевић</i>	310
Позориште	313
Библиотека.....	315
Музеј.....	317
Биоскопи	320
Вера.....	322

Нова власт и Српска православна црква.....	322
Римокатоличка црква.....	338
V ЗДРАВСТВЕНА И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА	341
Стање здравствене заштите.....	341
Здравствене установе	348
Општа болница у Краљеву.....	348
Градска амбуланта – Дом народног здравља	353
Школски и дечији диспанзер	355
Антитуберкулозни диспанзер	356
Санитарно-епидемиолошка станица (Хигијенски завод)	358
Социјална заштита.....	361
Брига о незбринутима.....	361
Посредовање рада	364
VI СНАБДЕВАЊЕ И ИСХРАНА, СВАКОДНЕВИЦА И ПРИВАТАН ЖИВОТ... 370	370
Снабдевање и исхрана (1944-1951)	370
Свакодневица и приватни живот	391
Живот у послератној оскудици.....	392
Аеро-клуб.....	394
Популарна култура	396
Филм.....	397
Музика.....	399
Мода	401
Културне навике.....	402
Кафане.....	404
Корзо	406
Криминал	408
ЗАКЉУЧАК	412
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	432
БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	450
Образац 5.....	451
Изјава о ауторству.....	451
Изјава о истовестности штампане и електронске верзије докторског рада	452
Изјава о коришћењу	453

ПРЕДГОВОР

Данас, већ увелико на половини друге деценије XXI века, историографска истраживања из области политичке и војне историје се одвећ сматрају недореченим ако у себи не садрже и резултате истраживања друштвених околности и токова. Управо у дубини и комплексности друштвених токова неретко се налазе, на први поглед, невидљиви узроци крупних догађаја и промена. Реконструкција друштвених околности на основу историографског методолошког приступа омогућава изоштренију слику друштвених токова и пружа могућности за веродостојнија и потпунија истраживања из домена социологије, филозофије, демографије, антропологије и других друштвених и хуманистичких научних дисциплина. Фокус многих пређашњих историографских истраживања је био усмерен на значајније догађаје, процесе, феномене, чак и истакнуте појединце који су својим делима непосредно утицали на стварање друштвених околности. У позадини, дакле, занемарени су остајали друштвени процеси у мањим друштвеним срединама, које су основне смернице добијале од матице. Углавном су били занемаривани и они анонимни појединци, који су своје животе и уградили у живот заједнице својих локалних средина и утицали на општи ток друштвених околности искључиво посредно, из другог плана. Када се упитамо ко су ти, јавности и науци, анонимни појединци, који су своје животе и дела уткали у танане нити друштва, не можемо лако дати одговор без „микроплана”, тј. погледа на друштво „одоздо”.

Историографско истраживање града дуго времена је било занемаривано у нашој научној средини. Град као територијални оквир тема је био врло често предмет истраживања радова из социолошких, филозофских, географских, демографских, психолошких и других научних дисциплина. Неретко су ти радови настојали да попуне празнину недостајућих историографских радова.

До последње деценије XX века настало је само неколицина историографских дела, чији се предмет истраживања непосредно односио на градске средине. Донекле се може рећи да су изузетак биле монографије градова мултидисциплинарног и компилаторског типа, настале у виду зборника радова групе аутора разних струка, међу којима су, како је приметио професор Владан Виријевић – „историчари били права реткост“. Највећа мана оваквих монографија, у најчешћем случају, била је нестручност

у погледу примене историографске методологије, а затим и посматрање друштвених процеса кроз призму идеолошког догматизма.

Искорак у погледу историографског истраживања града у српској науци представља дело Мирослава Перишића *Ваљево, град у Србији крајем 19. и почетком 20. века*. Слободно се може рећи, дело инспирације и искуства, које доноси нашој научној јавности сасвим оригиналан и тада нов методолошки приступ. Дело се у својој основи бави локалном историјом, али на начин који у крајњем доноси много значајније резултате. Анализирањем друштвених околности Ваљева у наведеном временском оквиру и реконструкцијом разноврсних друштвених процеса, оно први пут доноси „узорак“ који може фино осликати целокупно српско грађанско друштво на размеђи XIX и XX века. Овај рад је надахнуо и Владана Виријевића у делу *Краљево, град у Србији 1918-1941*, да са огромним ентузијазмом примени исти методолошки приступ и исти успешно надогради и прилагоди Краљево у временском оквиру између два Светска рата.

Ова два наведена дела су пружила драгоцене путоказе и највише утицала на појаву идеје да наставимо са применом успешног и провереног методолошког модела. Дело Владана Виријевића нам је, осим као узор, од важности и због чињенице да се територијални оквир истраживања овог дела односи управо на Краљево. Резултати истраживања В. Виријевића су осветлили политички плурализам, изборне процесе и страначки живот у међуратном граду, приказали достигнућа на пољу индустријализације и модернизације и реконструисали разноврсне облике тадашњег друштвеног живота. *Краљево, град у Србији 1918-1941* је дело искуства, које подстиче историчареву радозналост и буди нове идеје и инспирацију за наставак истраживања. Краљево је у међуратном периоду било изврстан узорак за сагледавање ширег контекста, а карактерисала га је и специфичност тиме што је управо тада прошло кроз процес интензивне индустријализације и модернизације. Нагли успон од варошице у доминантно аграрном окружењу, са повољним саобраћајним положајем до средишта производње најмодерније технологије тога доба на светском нову, довело је Краљево у ретко виђен статус „микро-метрополе“. Тадашње Краљево је карактерисала већа национална и конфесионална хетерогеност становника и висок ниво образовања завидног броја становника у односу на остатак Србије. Створени су добри предуслови за изградњу значајног модернизационог центра са сфером утицаја која је досезала границе тадашње краљевине.

Природни ток развоја града брутално и нагло је прекинут у Другом светском рату. Процес реиндустријализације града одмах по окончању Другог светског рата кретао је готово из „праха и пепела“, ипак међу становницима је преовладавао оптимизам и велика очекивања. Искрено се веровало у нови почетак, али, узевши у обзир и катастрофалне људске губитке, није био могућ довољно брз опоравак, напротив, болне последице и ожиљци су се дуго потом интензивно осећале.

На комплексност наслеђа из Другог светског рата надовезале су се послератне околности: конституисање и консолидација нове власти, преузимање под своју контролу политичких и свих важних друштвених околности од стране Комунистичке партије Југославије, живот становника у послератној оскудици, привредне прилике у условима административног управљања итд. Послератни оптимизам међу становницима се суочавао са реалношћу која је развејавала наде у брз долазак благостања. Прву послератну декаду одликује динамика, долазило је до честих реформи и административних промена у организацији народне власти. Тада се одвијао најдинамичнији процес обнове и изградње материјалне базе планираног будућег привредног развика. У тој деценији долази до интензивног, али и неспретног процеса индустријализације и настојања да се урбанизација спроведе. Са друге стране, слобода од окупатора је стигла, али се крвав братоубилачки грађански рат на специфичан начин наставио још пар година након Другог светског рата. Било је нечасних примера сурових репресивних мера према идеолошким противницима, чак и према онима који су можда то потенцијално могли бити. Из времена рецидива идеолошког грађанског рата готово директно се ушло у доба које почиње Резолуцијом ИБ-а и које карактерише додатна унификација Партије и све мања толеранција на исказивање и најмање самосталности и самоиницијативе, чак и најдобронамерније. Трећа фаза представља период мало пре и након Шестог конгреса КПЈ, време успостављања радничких савета и све до 1955. године. Ово време карактерише настојање да се изнађе модел идеолошко-политичког рада у циљу подизања друштвене улоге комуниста у заједници и потпуно синхронизовање свих друштвено-политичких организација у циљу подупирања партије и поретка. Средином 1955. године наступиле су нове промене, десиле су се територијалне и друштвено-политичке реорганизације које су маркирале крај једне значајне етапе у животу Градског и Среског комитета Савеза комуниста. *Законом о подручјима срезова и општина НРС* донетим 12. јула 1955. године, формиране су крупније територијалне јединице, тако да се неколико општина, односно срезова спајају у нова подручја. Истовремено су биле и извршене и одговарајуће промене у

организацијама и руководством Градског комитета Савеза комуниста Југославије, а почетком те године и старо име града Краљево је опет враћено. Година 1955. заокружује једну хронолошку целину. Континуитет је наведеним територијалним реорганизацијама и административним реформама прекинут и постављена је значајна хронолошка граница за уоквиравање садржајног истраживања „тоталне“ друштвене историје градске заједнице.

Циљ нашег истраживања је вишеструк. Желели смо да допремо до свих релевантних извора како би што верније реконструисали друштвени живот града у време социјализма, који је претходно доживео нагли узлет и бруталан прекид свог живота и развоја. Истраживање има компоненту локалног значаја, а са друге стране и амбицију да дође до неких општих закључака по принципу „студије случаја“.

Историографски радови који су се дотакли Краљева у послератном периоду тек у последњих петнаестак година постају приметно бројнији, понајпре устаљеним изласцима часописа „Наша прошлост“. У међувремену, још 1966. године, била је издата монографија групе аутора *Краљево и околина*, која је поред осталих, окупила и неке од значајнијих научника тога времена: Симу Ћирковића, Милутина Гарашанина, Хазима Шабановића, Рељу Новаковића, Петра Влаховића, Јована Милићевића. Текст који се тиче нашег хронолошког оквира је написао Стеван Суша и не доноси значајније податке, с обзиром да га одликује дескриптивност, уопштеност и идеолошка субјективност.

Значајан допринос историографији Краљева и шире околине је донео и низ научних скупова почевши од научног скупа одржаног у Београду 1985. године: *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*. Већ крајем наредне, 1986. године научни скуп у Краљеву је резултирао издавањем још једног зборника: *Борбе са главнином немачке Групе армија „Е“ на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године*. Оба скупа су окупила велики број аутора, радови су неуједначеног квалитета, од методолошки нестручних и очигледно идеолошки субјективних, до изузетно значајних и богатих фактографијом. Збирно оба зборника и данас представљају добру полазну основу за будућа истраживања. Традиција је настављена научним скупом: *Рудо Поље, Карановац, Краљево*, из 2000. године, који је, такође, резултирао истоименим зборником радова. Округли сто: *Краљево октобра 1941. године* је био одржан 2003. године, а резултати тада изложених радова су значајно допринели новим сазнањима у погледу борби здружених устаника против немачких окупационих снага током јесени 1941. године, као и гнусног злочина

немачких окупационих снага у Краљеву октобра 1941. године. Традиција научних скупова са темама краљевачке локалне историје је настављена најновијим скупом *Краљево-Ранковићево*, који је одржан 2015. године и који је окупио многобројне истраживаче. Тематика највећег броја тада изложених радова се тиче управо друштвене историје и пружају драгоцену помоћ приликом настанка овог рада. Сродног значаја је и књига групе аутора *Одрастање у Краљеву*, која непосредно осликава детињство и квалитет живота у тадашњем граду, као и монографија, такође, групе аутора Гимназија у Краљеву 1909-1999.

Значајан досадашњи траг у локалној историографији су оставили радови Радомира Ристића, Драгана Драшковића, Благомира Бишевца, затим и Владана Виријевића (осим поменуте монографије исти је аутор и још неколико радова и монографија које се тичу Краљева и среза Жичког и у периоду после Другог светског рата). Од значаја су и радови Силвије Крејаковић, пре свега монографија *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*. Значајне резултате на пољу изучавања културе и просвете на подручју Краљева и Жичког среза је постигла Мира Савић. У својим радовима је посебно подробно истражила просветне прилике и реконструисала богат позоришни живот у Краљеву. Радови младог истраживача Немање Трифуновића чији предмет истраживања су Сељачке радне задруге и последице Резолуције ИБ пружају изванредан научни увид у те недовољно истражене теме, поготово на локалном нивоу.

Осим историчара од заната, вреди поменути и радове др Милана Матијевића економисте бившег председника Скупштине-општине у Краљеву и дугогодишњег председника Привредне коморе у Краљеву, затим радове мемоарског типа Николе Коче Јончића дугогодишњег функционера на разним дужностима у граду и срезу, као и Стевана Суше, чије дело *Трагови у времену* издато 2014. године осликава ауторову перспективу слике послератног периода, на коју је сам непосредно имао утицаја. Посебно занимљиво, а уједно важно је и дело публицисткиње Јелене Петровић *Живот у Ранковићево* из 1989. године, која се у њему дотиче уједно и политичких тема, свакодневице и анегдота, доносећи тиме непосредно дух времена, лишен строге научне стерилности.

Када су у питању аутори чији се радови непосредно не дотичу Краљева, али су коришћени приликом израде нашег рада, морамо истаћи дела професора Бранка Петрановића: *Историја социјалистичке Југославије III, Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове*, као и друге монографије и објављене

изворе, које је овај уважени историчар приредио. Затим дела професора Љубодрага Димића: *Агитпроп култура, Историја српске државности*, књ. 3, затим двотомно дело *Културна политика Краљевине Југославије, Историографија под надзором*, као и многобројни научни радови овог аутора. Увид у политичке и друштвене околности педесетих година XX века доноси и дело *Изазови нове историје*, Ђорђа Станковића. Историчар Момчило Митровић је аутор низа значајних радова који на својим странама доносе обиље важних података о државно-партијском апарату и друштвеним околностима током прве декаде после Другог светског рата, који представљају незаобилазно штиво приликом изучавања послератне друштвене историје. Значајни радови о последицама Другог светског рата у Србији су дело историчара Милана Ристовића. О аграрном питању и обавезном откупу, послератним политичким приликама, као и питању незапослености драгоцене су и дела Момчила Павловића. Када је реч о односу државне власти према верским заједницама немогуће је сагледати стање на нивоу града без консултовања радова Радмиле Радић. У изради нашег рада највише нам је било од помоћи двотомно дело *Држава и верске заједнице 1945-1970. Дело Београд између истока и запада 1948-1965*, Предрага Марковића доноси, за време када је настало, иновативан методолошки приступ изучавању Београда, као симбола тадашње државе и носиоца културно-идеолошке матрице у контексту тада важећих утицаја истока и запада. Ново светло и другачију перспективу историографског посматрања послератног периода доносе и дела Косте Николића, на која се надовезују настојања на пољу расветљавања злочина и непознатих судбина на крају Другог светског рата и у првим годинама потом, а која су објављена у делима Срђана Цветковића. Значајан узор и методолошки модел у погледу историографског истраживања друштвених околности у урбаној средини у епохи социјализма пронашли смо у делу Слободана Селинића *Београд 1960-1970, снабдевање и исхрана*, као и другим радовима истог аутора. Радови Драгомира Бонцића су нам били од велике користи, поготово у погледу упознавања са фактографијом и методолошким приступом у погледу изучавања школства и просвете. Миомор Гаталовић је својим магистарским радом хронолошки наставио истраживачки рад професора Димића на пољу културне политике, истражујући ту тематику закључно са 1958. годином. Фактографски исцрпно и методолошки значајно је и дело *Село и град: трансформација аграрног друштва Србије: (1945-1955)* Иване Добривојевић, као и њени многобројни научни текстови. Хронолошки и тематски веома блиско са темом нашег рада дело Иване Добривојевић, је од било од значајне користи приликом израде нашег рада. Иста констатација важи и

за дело *Модернизација балканског града 1944-1989, компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, чији је аутор Милош Тимотијевић. Дело карактерише примена метода компаративне историографске анализе уз значајно коришћење мултидисциплинарног приступа. И друга дела овог аутора су нам била од велике користи, а нарочито тротомно дело *Затамњена прошлост, историја равногораца чачанског краја*, настала коауторским радом са Гораном Давидовићем. Драгоцени су нам били и самостални радови Горана Давидовића, без којих не бисмо успели да пружимо прилог расветљавању околности у време конституисања народне власти у Жичком срезу, и околности у вези са обрачуном нове власти са идеолошким противницима.

Једна од главних карактеристика епохе која је предмет нашег истраживања је управо велики број разноврсних објављених историјских извора. По значају су највреднија уставна, законска и подзаконска акта којим се организовала државна управа, као и разноврсна питања друштвеног уређења. Устав и закони су били и објављивани. Од велике помоћи приликом израде нашег рада су били и *Службени лист Федеративне народне републике Југославије* и *Службени гласник Народне републике Србије* због чињенице да је већина закона и прописа који су чинили основу локалног друштвеног уређења редовно објављивана у овим гласницима по службеној дужности. Два, тада најзначајнија дневна листа, *Политика* и *Борба* су били неизоставни приликом истраживања, како због, на њиховим странама објављиваних, извештаја о значајнијим догађајима у Краљеву, тако и због редовног приказивања ширих друштвених околности. „Борба“ је била основни „путоказ“ ширем чланству КПЈ за слеђење и спровођење „партијске линије“. По истом моделу је функционисало информисање и на локалном нивоу. У јесен 1947. године је био покренут *29. новембар* у издању Градског одбора Народног фронта. Једним својим делом лист је био еквивалент савезном и републичком *Службеном гласнику* на локалном нивоу, а другим делом је имао форму градског информативног листа са разним сервисним информацијама и редовним изношењем новости о раду масовних организација. Лист је излазио у периоду од 1947. до 1950. године у укупно 50 бројева. После пар година прекида, 1953. године почиње излазити лист *Ибарске новости*, чији је издавач био Срески народни одбор, а који је имао улогу и форму као и претходни локални лист *29. новембар*. Вредне информације смо пронашли и у гласилима привредно-индустријских комбината Фабрике вагона и *Магнохрома*. Фабрика вагона је издавала лист под насловом *Наша фабрика*, који је на својим страницама доносио низ текућих занимљивости о животу фабрике, организације

и производње. Индустрijски комбинат *Магнохром* је издавао истоимени лист, који такође доноси низ занимљивости о организацији и производњи, доноси анегдотална сведочења о изградњи фабрике, о почецима производње, првим реализованим пословима и сл. Ови листови су, редовно, у сваком броју доносили извештаје о раду својих предузећа. Поводом јубиларних датума, листови су објављивали историјате неких погона или целокупних радних организација. Оба фабричка листа у сваком броју садрже и чланке о актуелним политичким темама. Листови су врло често објављивали прилоге о животном стандарду радника, најчешће у циљу афирмације учињених помака и побољшања. Чак и бројеви који су настали после 1955. године били су нам од користи јер доносе важне текстове, најчешће историјате, сећања, као и годишње извештаје уз упоређивање постигнућа у производњи и реализацији са постигнућима из претходних година.

Значајну корист у раду смо имали од објављених статистичких података у публикацијама Републичког завода за статистику. Статистички подаци намењени јавности, настали у истраживаном временском оквиру нашег рада, морају се прихватати са резервом, понајпре због тога што им је примарно била намењена пропагандна улога. Објављени статистички подаци могу бити од велике помоћи, ако се критички упореде са другим изворима, интерним извештајима упућених вишим инстанцама, надлежним министарствима или самом партијском врху, Политбироу, јер у тим случајевима пропагандни мотив није био релевантан. Чак и у интерним статистичким извештајима није био редак случај улепшавања ради остављања што бољег утиска код надређених. Ова појава пре свега важи за ниже партијске органе, као и руководства локалних масовних организација. Упоређивања доводе до важних и занимљивих сазнања о привредним темама, затим школству и здравству, саобраћају и демографији.

Тежиште нашег рада лежи на необјављеним изворима у разним архивским фондовима у Србији. Највећи обим истраживања је спроведен у Историјском архиву у Краљеву, затим у Архиву Србије (депо у Железнику) и Архиву Југославије. Допунске, а важне податке смо пронашли у Историјском архиву у Чачку.

Историјски архив у Краљеву садржи велику количину, за период нашег оквира теме до сада тек делимично истражене грађе, разврстане у многобројне фондове. Највећи део архивалија, које су нам пружиле увид у стање и организацију народне власти пронашли смо у Фонду Скупштине-општине Краљево. Детаљно смо прегледали све кутије, књиге и фасцикле које садрже грађу насталу од 1944. до 1955. године. Фонд

и даље носи привремене евиденцијске бројеве инвентарних јединица. Од највеће важности су нам били записници са седница Градског народног одбора (у свим називима које је у том периоду носио), записници Извршног одбора Градског народног одбора. Истоветне важности за израду нашег рада су били и Извештаји разних одсека при Градском народном одбору. Наведени записници и извештаји представљају основу за део нашег рада у коме је било речи о организацији локалне власти, на које су остали извори били надградња. Детаљна и веродостојна реконструкција друштвених околности у Краљеву током прве деценије после Другог светског рата, ка којој наш рад тежи, није била могућа без детаљног истраживања фонда Среског комитета Савеза комуниста Југославије. Овај Фонд нам је пружио низ драгоцених сазнања о политичком стању, организацији партије и народне власти, па чак и о друштвеним околностима, стању у култури, здравству, школству, односу народне и партијске власти према религији и др. Од значаја је затим и Фонд Скупштине среза Краљево, у коме смо у многим случајевима пронашли допуњујуће податке о раду народне власти у самом граду, иако је тежиште Среског народног одбора било на осталим насељима у срезу не рачунајући само Краљево. Фонд општинског Комитета Савеза Комуниста Југославије, иако знатно мање обиман од Фонда Среског комитета, доноси доста важних сазнања, највише су нам користили извештаји и записници са заседања месног односно градског Комитета Комунистичке партије, касније Савеза комуниста Југославије. Значајни за употпуњавање нашег рада су и Фондови месног и среског одбора Народног фронта, као и осталих друштвено-политичких, масовних организација. Фондови разних удружења, уметничких друштава.

Значајни су нам били и фондови двеју најзначајнијих привредних организација у Краљеву Фабрике вагона и *Магнохрома* који се налазе у Историјском архиву у Краљеву. Фонд Фабрике вагона, иако обиман по садржају, није могао пружити очекиван број драгоцених извора. Фонд је још увек непотпун, несрећен, и само део грађе има привремене инвентарне бројеве. Сличне околности су везане и за фонд *Магнохрома* с тим што доступна грађа овог фонда није из хорнолошког оквира наше теме. Ипак, највећи проблем је представљала чињеница да већи део грађе Фабрике вагона и *Магнохрома* је недоступан за истраживање зато што су та предузећа под стечајем, а сва грађа није предата Историјском архиву у Краљеву. Стога смо били принуђени да већи део поглавља о индустријализацији заснујемо на грађи која се чува у Архиву Југославије у фондovima: Министарства тешке индустрије, Министарства индустрије, Генералне дирекције металургије владе ФНРЈ.

Значајне информације у вези са делатношћу партијске организације на месном и среском нивоу пронашли смо у фонду Централног комитета Комунистичке партије Србије. На основу извора у наведеном фонду стекли смо детаљнији увид у механизам путем кога су директивна писма и депеше партијског врха најдиректније управљале народном влашћу и друштвеним процесима. Извештаји који су прикупљани по налогу Одељења за информације при ЦК КПС-а пружају низ драгоцених чињеница о партијској организацији у граду. Драгоценост документације овог Одељења се огледа у томе што она прилично веродостојно осликава стварно стање организованости, пружа могућност упоређивања са стањем у другим градским и среским партијским организацијама. Извори који се чувају у фонду ЦК КПС-а су нам били од најважније помоћи по питању сагледавања политичких и опште друштвених околности из шире перспективе. Нажалост, обављена истраживања нису задовољила нашу знатижељу. Упркос обиљу доступних извора у фондовима које смо истраживали, по многим важним питањима нисмо успели да пронађемо писмене трагове. Тако на пример, по питању промене имена града, нисмо успели да пронађемо директиву или предлог виших инстанци, а основано је претпостављати да је иницијатива потекла „одозго”. Доступни извори уз примену методолошких принципа представљају само „врх леденог брега”. Многи важни аспекти за сагледавање истинитог стања су остали формално забележени, или тренутно недоступни. Чак и неспорно оригинални записници и извештаји у многим случајевима представљају пуко испуњавање бирократске форме. Налазили смо примере да учесници у дискусијама на више седница понављају до речи потпуно иста излагања што наводи на закључак да су многи записници писани по много пута поновљеним клишеима и предлошцима, да праве дискусије није било. Основано је претпоставити да су по многим питањима одлуке већ раније биле донешене, сви чланови Одбора или Комитета су их унапред знали, записничару је једино преостајао задатак да преузме улогу сценаристе или драматурга, да „измисли” критичку расправу која је бенигне природе. Са друге стране, нису били ретки случајеви када су дискусије биле жучне и драматичне. Приметно је да је то било чешће у стварним средиштима моћи и одлучивања: Среском и Градском комитету КПЈ. Карактеристично је и то да су сукоби и драматичне расправе, у најчешћем случају, били мотивисани крајње личним анимозитетима, љубомором, завишћу, каријеризмом, а теме опште друштвеног значаја су биле само параван и средство личних обрачуна.

Дела лепе књижевности, у којима аутори не гаје амбицију строге научне форме историографске реконструкције, пружају међутим, драгоцен увид у дух времена и

града, који није могуће тако колоритно дочарати само на основу историјских извора и научног методолошког приступа. Можда најсвеобухватнији опис духа Краљева између два светска рата пружа чувени сликар и писац, академик Миодраг Протић у свом делу *Нојева барка, поглед с краја века*. Наш цењени писац Горан Петровић је у својој књизи *Испод таванице која се љуспа* пружио верну реконструкцију духа Краљева из времена тридесетих година, првих неколико деценија након Другог светског рата, као и последње деценије Двадесетог века. Петровићева књига нашој генерацији пружа могућност да осетимо носталгију за минулим временима, о којој смо могли да слушамо од старијих генерација. Од великог значаја су текстови Драгољуба Обрадовића Кондиса „из прошлости Краљева“ који су у виду фелтона објављивани у локалном листу *Ибарске новости*, а потом сабрани и објављени у књизи *Старо Краљево*. Књига умногоме попуњава празан простор, који доступни примарни извори нажалост не могу у потпуности попунити. Током истраживања смо дошли до веома значајне књиге *Bora, Erzählung*, аустријског аутора Луиса Махрера (Louis Mahrer), која је објављена још 1947. године у Аустрији, а која је тек недавно објављена на српском језику. Вредност књиге се огледа у томе што прилично веродостојно доноси приказ стања у окупираном Краљеву, Врњачкој Бањи и Трстенику из угла немачког војника, истовремено пружајући увид у његова размишљања и ставове, према рату амбивалентне, чак пацифистичке. Књига описује и стваран подухват одавања немачких шифара партизанском покрету од стране двојице немачких војника, због чега је један од њих, 29. августа 1944, стрељан.

Као резултат истраживања и консултовања свих наведених извора и литературе овај рад је обликован у следећој структури:

Увод почиње приказом просторне одређености теме - географским положајем града Краљева. Потом, следи кратак осврт на историјско наслеђе подељено у три етапе историјског развоја Краљева, односно три хронолошке целине: 1) Краљево до 1918; 2) економски, демографски, урбанистички и културни полет између два светска рата; и 3) осврт на живот и страдање Краљева и Краљевчана у Другом светском рату.

Прво поглавље - ***Развој Краљева после Другог светског рата***, започиње подпоглављем у коме је највише речи о билансу рата. Резултат је настојања да прикажемо какво је Краљево изашло из ратних страхота, шта је слобода донела његовим становницима и каквом је основом град располагао за даљи политички, економски, демографски и културни развој.

Затим, у следећем потпоглављу приступамо предмету истраживања из перспективе ширих историјских околности. Изнесена је анализа уставног и законског положаја Краљева у контексту политичко-идеолошких, уставно-правних, и економских услова у земљи у периоду од 1944. до 1955. године. Потом следи излагање анализе организације локалне самоуправе и административном развоја града, разоткривање и реконструкција механизма нове локалне власти, почевши од њеног учвршћивања, одмах након ослобођења града (29. новембар 1944). Истраживано је и изложено какве су биле надлежности ГНОО. Посебна пажња је посвећена што потпунијем расветљавању улоге и утицаја Комунистичке партије на локалне органе власти. Пропраћена је стручност и успешност руководећих кадрова - од импровизације ка професионализму, као и начин доношења кадровских решења. Настојано је да се што свестраније сагледају последице крупних друштвених и политичких процеса, као на пример утицај резолуције ИБ-а на рад ГНОО.

Следеће подпоглавље представља резултат анализе демографског развоја града. Прво су приказани резултати истраживања у погледу најважнијих узрока наглог демографског скока у годинама после Другог светског рата. Краљево није било изузетак у тада распрострањеном феномену тзв. babyboom-а (нагли пораст наталитета након Другог светског рата) Потом смо изложили резултате истраживања о стварном утицају дневних миграција на релацији село-град и њиховог обликовања друштвене физиономије и урбане слике града. Потом смо изнели резултате истраживања насталих анализирањем порекла миграната и утврђивањем најважнијих мотива за њихово трајно досељавање у Краљево. Опште је познато да су миграције на линији село - град веома карактеристичне за то време, али Краљево припада оној групи градова где јасно можемо назрети постојање и неких других нетипичних мотива, уочљивих код миграната пореклом из национално хетерогених области Републике Србије. И на крају, у последњем потпоглављу првог поглавља реч је о обнови, урбанизацији, комуналном развоју и развоју инфраструктуре, као и развоју саобраћаја.

Друго поглавље - *Привреда*, посвећено је сагледавању политичко-економске основе послератне обнове и развоја привреде, узевши у обзир наслеђено стање. Краљево је имало развијену и високо софистицирану индустрију пре Другог светског рата. Умногome се након рата морало почети из почетка. И Краљево је попут већине других српских градова у послератном периоду пролазило кроз процес индустријализације. Настојали смо да исцрпно анализирамо процес индустријализације који је узроковао убрзан ток преображаја из руралног у неко ново полу индустријско

друштво. Пропраћени су развој и резултати најважнијих привредних предузећа. Посебно: Фабрика вагона, затим фабрике ватрогасног материјала и електротермичких производа *Магнохром*, основане 1953, и других. Овде морамо истаћи да се хронолошки предмет дисертације поклапа са временом почетка самоуправљања..

Шумарство и прерада дрвета, као најзначајнија привредна грана која је веома допринела економском развоју града између два светска рата, постојала је и у послератном Краљеву, наравно у државном власништву. Анализи пословања ове привредне делатности је посвећено последње подпоглавље овог поглавља.

Треће поглавље - *Улога и утицај друштвено-политичких организација*, представља и средишњи део рада са главним тежиштем истраживачког рада. представља резултат, што је могуће објективније, реконструкције стварне улоге и одговорност Партије на локалном нивоу на основу истраживања обимне документације фондова Среског, Општинског комитета и Централног комитета КПС, касније и СКС. Настојали смо да у потпуности сагледамо интеракцију између Градског комитета и ГНОО-а. Дошли смо до становишта да је Срески одбор Народног фронта среза Краљево, у пракси заправо, манифестовао намеру КП да има што масовнију подршку народа и самим тим је имао великог утицаја на локалне прилике. У овом поглављу је, такође, представљен детаљан увид и у делатност осталих идеолошки индоктринираних организација. У овом поглављу је представљена и анализа значаја делатности бивших и неактивних припадника ЈНА кроз Удружење бораца НОР-а, Савез ратних војних инвалида и Удружење резервних војних старешина. На крају су представљени и резултати истраживања рада Ватрогасних друштава.

Четврто поглавље је *Просвета, култура и вера*. Када је у питању просвета, познато је да је новој државној власти она била један од приоритета. Низ нових прописа донео је драстичне промене у погледу организације школства. Поглавље доноси анализу релевантних чиниоца који се тичу рада основних и средњих школа у граду. Настојали смо да утврдимо стварне резултате напора да се смањи проценат неписмености. Приказани су неки од метода описмењавања и просвећивања: аналфабетски течајеви, просветни течајеви, организовање читалачких клубова, организовање домаћичких, кројачких и здравствених течајева за жене, а за мушкарце предавања о пољопривреди. У наставку су приказани резултати истраживања о културним приликама и делатностима културних установа, у хронолошком оквиру наше теме. Већ 1945. године своју делатност су обновили КУД *Абрашевић*, биоскоп, а основано је и позориште. *Народна библиотека* је била отворена тек почетком 1948.

године, Народни музеј је основан 1950. Од 1953. године стално излази локални лист *Ибарске новости*. Настојали смо да веродостојно представимо сву динамичност културног живота малог града у провинцији. Ради остваривања општијег увида у тадашње друштвене прилике у једном од најзначајнијих потпоглавља *Вера* излажемо резултате анализе положаја Српске православне цркве и њених верника, као и однос Комунистичке партије према религиозности у својим редовима.

Пето поглавље - *Здравствена и социјална заштита* започиње констатовањем наслеђеног стања здравља и хигијене. Опште је познато да је и онако поражавајуће стање по овом питању на нивоу целе Србије између два светска рата додатно било погоршано током II светског рата, који је оставио видљивог трага у Краљеву. Велики број болесних и издржаваних лица, страх од појаве епидемија, хроничне су тачке дневног реда на првим седницама извршног одбора ГНОО. У овом поглављу су представљени и резултати истраживања делатности здравствених установа у граду, као и настојања да се унапреди ниво здравствене заштите и здравствене просвећености становника. Изнесена је и анализа рада на пољу социјалне заштите и решавања проблема незапослености, будући да је народна власт је имала дужност да пружа помоћ најугроженијима, онима без крова над главом, сирочићима и старим изнемоглим лицима без старања.

Шесто поглавље – *Снабдевање и исхрана, свакодневица и приватни живот* доноси анализу механизма снабдевања становника у време тзв. обезбеђеног снабдевања. ГНОО је на самом почетку имао приоритетне задатке да обезбеди исхрану радника ангажованих на обнови града. До 1951. године се промењивала административна подела робе. Касније се стање у погледу исхране и снабдевања основним животним намирницама стабилизовало.

Ово поглавље у себи садржи многе битне чињенице из домена занимљивости и свакодневице житеља Краљева. Представљени су резултати истраживања о степену присуства и брзини продирања популарне културе. Потом смо изнели резултате истраживања околности у вези са појавом феномена изузетне популарности играног филма и цеза, у којој мери је управо форма играног филма трасирала пут незаустављивом ширењу популарне културе.

Закључак доноси збирне резултате истраживања, на основу фузионисаног сазнања из свих тематских целина нашег рада.

УВОД

Географски положај Краљева

Географски положај насеља умногоме одређује значај и развојни пут истог. Када је у питању Краљево, неспорно је да је положај града од значаја који превазилази стварни значај који је град заузимао. Смештен у долини Западне Мораве, у близини ушћа Ибра у Западну Мораву град се налази на месту које је, пре свега од велике саобраћајне важности. Практично преко центра града се укрштају природни саобраћајни правци север–југ (Београд – Горњи Милановац – Краљево – Рашка – Косовска Митровица) и исток – запад (Сталаћ – Крушевац – Трстеник – Краљево – Чачак – Ужице). Оба ова правца у оба крака настављају пут значајних одредишта. Само стицај досадашњих комплексних околности је условио да се на овом географском положају и значајном саобраћајном чворишту до сада није развио још значајнији урбани центар. Остале геолошке, педолошке и климатске карактеристике ширег подручја града битније се не разликују од суседних области. Околина града има добре предуслове за разноврсну пољопривредну производњу, пре свега воћарску. На најнижим терасама земљишта око корита Ибра (од изласка из ибарске клисуре до ушћа у Западну Мораву) и Западне Мораве налази се изразито плодно земљиште богато алувијалним наносима, које погодује повртарској производњи. Брдско-планинске области у околини града су знатним површинама прекривене листопадном шумом, а сеча и прерада дрвета су биле једна од најзначајнијих привредних активности у Краљеву пре и после Другог светског рата.

Основне одлике историјског развоја Краљева до 1918.

Материјални остаци људских насеобина у ближој околини града постоје још из доба неолита, док је простор данашњег најужег центра града, према досадашњим археолошким сазнањима, налази на „археолошки стерилном терену” када су у питању остаци старији од XVIII века.¹ Област шире околине Краљева, доћи ток Ибра и његово ушће се у историографској науци сматра за језгро друштвеног и политичког живота код Срба у Средњем веку. Тешко је са сигурношћу тврдити за рани средњовековни период, о коме има изузетно мало познатих извора, али у позном средњем веку, (поготово након изградње манастира Жича и постављања овог манастира за епископско седиште у време конституисања српске државности под Немањићима почетком XIII века) шира околина данашњег Краљева се нашла у средишту српског друштвено-политичког живота.² Између 1206. и 1208. године, Сава Немањић је заједно са својим братом Стефаном започео изградњу цркве Вазнесења Господњег у „месту званом Жича”, то место ће постати седиште српске архиепископије, а управо између 1217. и 1221. године манастир Жича ће постати средиште најважнијих догађаја за српску државу и њену аутокефалну цркву.³

Историјат насеља на месту данашњег Краљева можемо пратити од најстаријег писаног помена насеља Рудо Поље, 1476. године, у турском попису Смедеревског санцака и Островичке нахије у Брвеничком кадилуку.⁴ Становништво је било у статусу влаха и обухваћено кнежинском организацијом, а Рудо Поље је било седиште кнежине у поседу кнеза Шобата, који је био син Карана. Иако је тада ово место представљало седиште једне велике кнежине, пописни подаци указују да је имало релативно мало становника, али ипак највише од свих села у кнежини. Насеље је бројало свега 26 кућа

¹ Вера Богосављевић-Петровић, „Стара насеља на подручју данашњег Краљева“, *Рудопоље – Карановац – Краљево*, Краљево, 2000, стр. 9 – 33.

² Сима Ћирковић, „Средњи век“ *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 106.

³ Архиепископија у Жичи била освећена 1220. године, она је уједно била и седиште епархије, а постала је крунидбено место краљева и храм рукополагања епископа и игумана. Почетком друге половине XIII века, услед силовитих напада на манастир Жичу, седиште епископије је, по вољи архиепископа Арсенија, а по сагласности краља Уроша I и црквено-државног сабора, било премештено из Жиче у Пећ. Међутим, све до коначног пресељења у Пећ, крајем XIII века, манастир Жича је уз Пећ и даље био једно од седишта архиепископије. - Драгољуб Даниловић, *Жичка епископија у средњем веку*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет у Београду, одбрањена 2014. стр. 20, 23, 25, 26, 33, 36-37.

⁴ Хазим Шабановић, „Период турске владавине до краја XVI века, *Краљево и околина*, стр. 169, 176; Гордана Томовић, Жупа Морава и нахија Морава“, *Рудопоље – Карановац – Краљево*, стр. 40; Ема Миљковић – Бојанић, „Насеље Рудо Поље у Смедеревском санцаку од 1476. до 1572. године“, *Рудопоље – Карановац – Краљево*, стр. 55.

у којима је поред домаћина било још 26 одраслих мушких чланова. Осим тога у селу је било још кућа ратаја кнеза Шобата и један теклић (курур).⁵

На влашки статус становника Рудог Поља, највише је утицала политичка ситуација тог времена. Територија Смедеревског санцака је била погранична област према Угарској, те је турска власт додељивањем привилегованог статуса влаха настојала да мотивише досељавања и тиме у војном и економском смислу ојача до тада претежно запустео предео.⁶ Године 1540, први пут се упоредо са називом Рудо Поље јавља и назив Карановац.⁷ На исти начин двојно име је записано и 1572. године, а потом се у свим писаним изворима насеље назива искључиво именом Карановац.⁸

Током Бечког рата је и околина Карановца била изложена ратним недаћама и пустошењима. Манастир Жича је тада био запаљен и током будућих сто година био је напуштен.⁹

Све до Пожаревачког мира 1718. године, Карановац је остао насеље са малим бројем становника и незнатним значајем. Тек тада је на простору самог насеља и околине био насељен знатан број муслиманског становништва, које је дошло са севера бежећи испред аустријске окупације. Од тада почиње сасвим нова етапа у животу овог насеља.¹⁰ Тада се Карановац, захваљујући свом положају на граници, убрзано развијао. Досељавао се велики број муслиманског живља Турци, Арбанаси и у насељу је живело мало Цинцара и врло мало Срба. У самом граду се налазио ћумрук (царинарница). Управо због царинарнице је тадашњи Карановац заједно са још неколико сеоских насеља сачињавао посебну мукаду (подручје у власништву самог султана који се издаје у закуп), а ова мукада се убрајала у најуносније поседе у Србији. Од 1718. године Карановац је постепено добијао на привредном, пре свега трговинском значају. Постојао је и каравансарај који је изгорео у наредном рату између Аустрије и Русије са једне и Турске са друге стране, од 1737. до 1739. године. Крајем јуна 1737. године, одреди српске милиције под командом Станише Марковића Млатишуме у служби аустријске царске војске успевају ући у Карановац, међутим убрзо, већ негде око 1.

⁵ Х. Шабановић, *нав. дело*, стр. 176-177; Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, стр. 58.

⁶ Е. Миљковић-Бојанић, *нав. дело*, стр. 56.

⁷ Исто, стр. 60.

⁸ Х. Шабановић, *нав. дело*, стр. 176; Драган Драшковић, „О постанку назива Карановац“, *Наша прошлост*, 4, Краљево, 1989, стр. 114.

⁹ Мирољуб Спасојевић, „Нови век“, *Краљево и околина*, стр. 212.

¹⁰ Х. Шабановић, *нав. дело*, стр. 178.

ноцембра исте године, Карановац је био напуштен и тако дочекао крај рата 1739. године.¹¹

Саму локацију насеља Карановац, а претходно и Рудог Поља није могуће са сигурношћу утврдити због веома оскудних, готово непостојећих, материјалних остатака. Можда би се будућим систематским археолошким истраживањима дошло до поузданијих сазнања, међутим, остаје нам, да на основу најстаријих писаних извора и спорадичних, случајних археолошких налаза основано претпоставимо да се Карановац до Првог српског устанка налазио на простору данашњег приградског насеља Сијаће Поље. Претходни називи овог насеља су били Краљевско, затим и Краљевачко поље, (можда је тај назив рефлескија старог назива Рудо Поље, која је до данашњег дана опстала променом придева краљевско, затим краљевачко и данас сијаће). Етимологија топонима Рудо Поље може асоцирати на травнату вегетацију, те да је давнашњим становницима слика травнате ледине, која у летњем периоду добија обресе жуте боје дала мотив за име насеља. (Ово је само претпоставка аутора). Са друге стране, термин „руда” осим синонима за придев жута, може значити и врсту стене, из које се даљом технолошком обрадом издвајају важним елементи укључујући и метале. У прилог таквом тумачењу стоји и идеја историчара Драгана Драшковића, који је за потоње име Карановац понудио прилично уверљиву етимолошку претпоставку да је име произашло напросто турским преводом имена Рудо Поље: „каран” у турској терминологији означава одваљен комад руде, а „оваси” исто тако значи поље. Међутим, о некој вези насеља Рудо Поље са рударством нема поузданијих трагова. Наш чувени историчар Стојан Новаковић је претпостављао да порекло имена Карановац потиче од немачке речи *Karpen*, што би упућивало на средњовековне Сасе рударе, али ипак, са друге стране, у средњовековним изворима нема помена ни о каквом насељу на месту и у најближој околини данашњег Краљева.¹² Постоји и претпоставка Радмиле Тричковић и Хазима Шабановића да назив Карановац потиче од мушког имена Каран које потиче од грчке речи *Karavos* што значи: глава, главар, владар, врховни војсковођа, будући да се у првом турском попису из 1476. године наводи извесни Каран као отац тадашњег кнеза влашке кнежине Шобата. Тричковићева и Шабановић су претпоставили да је до промене имена дошло због успомене на покојног кнеза.¹³ Међутим, и ова претпоставка

¹¹ М. Спасојевић, *нав. дело*, стр. 214-219.

¹² Д. Драшковић, „О постанку назива Карановац“, стр. 115; Стојан Новаковић, „Ново Брдо и врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века“, *Годишњица Николе Чутића*, 3, Београд, 1879, стр. 278.

¹³ Радмила Тричковић, „О постанку и пореклу имена Карановац“, *Историјски часопис*, XVI-XVII, 1966 – 1967, Београд, 1970, стр. 255-260; Х. Шабановић, *нав. дело*, стр. 176-178.

није у потпуности доказива, остају извесне сумње због тога што се оба назива упоредо користе од 1540. до 1572. године, када назив Карановац у потпуности превладава упоредо са процесом депопулације насеља услед даљег одсељавања становника у влашком статусу због померања турске границе даље на север. Касније досељавање исламизованог, арбанашког и турског становништва у Карановац и његову околину, нарочито од почетка XVIII века само је убрзало заборав ранијег имена Рудо Поље.¹⁴

Досадашња сазнања највероватније место Карановца до 1805. године стављају тик уз леву обалу Ибра, насупрот ушћа Рибнице у Ибар.¹⁵ Иако се већи део данашњег насеља Сијаће Поље налази на коти која је подложна поплавама и промена тока речног корита Ибра, а заштита подизањем бедема је подигнута тек у савременом добу, некадашњи Карановац се, како се предпоставља, налазило на благом узвишењу заштићеном од поплава и промена речног тока. У самом центру Карановца из позног XVIII века се налазила џамија, једина грађевина од камена, док је остатак града био од дрвета и осталог меког материјала. Према информацијама аустријског обавештајног официра Јозефа Паула Митезера из 1784. године, који је тада на свом обавештајном задатку, прерушен у слугу калуђера манастира Раваница, прошао Западним Поморављем, у тадашњем карановцу је било 89 муслиманских и 11 хришћанских кућа, два хана, две пекаре и три механе и наравно џамија од камена.¹⁶

Према Митезеровим наводима, тадашњи Карановац је био стециште друмских пљачкаша и разбојника, пореклом Арнаута који су се у Карановац населили након протеривања из Скадра, Призрена и Вучитрна, а који су при том протерали локално хришћанско, (српско) становништво. „Ни један новчани транспорт, који је уназад неког времена из Цариграда кренуо за Нови Пазар нису поштедели. Растераше и опљачкаше пошилику. Нешто боље одевени путници у овим крајевима треба да се добро чувају”.¹⁷

У историјату града је важна и епизода током тзв. Кочине крајине. Од краја новембра 1789. до краја фебруара 1790. године, Карановац је био у рукама устаника и Аустријске царске војске.¹⁸

Након заузећа Карановца од стране Карађорђа и његових устаника, 1805. године,¹⁹ на ободу Карановца никло је утврђење Пљакин шанац, које се временом

¹⁴ Д. Драшковић, “О постанку назива Карановац”, стр. 115-116.

¹⁵ Раде Јоветић, „Карановац и нека околна места на старим географским картама“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, стр. 69.

¹⁶ Ђорђе С. Костић, „Карановац, слика једног града (1784-1878)“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, стр. 157.

¹⁷ М. Спасојевић, *нав. дело*, стр. 222.

¹⁸ Исто, стр. 223-227.

утопило и спојило са Карановцем. Све до пропасти устанка Карановац је био седиште Пожешке нахије и војно седиште за околна насеља. Након пропасти устанка, 1813. године, Турци су заузели устанички Карановац.²⁰ Након поновног ослобођења у Другом српском устанку, 1815. године,²¹ „српски Карановац” је почео да ниче око километар узводније на левој обали Ибра у подножју Ратарског брда, на месту које данас носи назив насеље „Женева“ или Стара чаршија. Временом, кроз XIX век, ова два насеља срастају у једно.²²

Урбанистичка форма модерног Краљево постављена је 1836. године, када је на тада потпуно слободном земљишту, између Старе чаршије и Пљакиног шанца започело премеравање и припреме за изградњу будућег градског језгра.²³ Централни део града је тада био планиран као ортогонална мрежа улица у облику неправилног четвороугла, који је подељен на четири улице у правцу север–југ и на седам улица у правцу исток–запад. Главно визуелно обележје града је велики кружни трг у самом центру вароши, где се две главне улице секу под правим углом. Овај концепт урбанистичког развика града потврђен је и регулационим планом из 1901. године.²⁴ Примарни извори о околностима у почецима урбанизације Карановца до данас нису познати, али зато постоје нека сведочанства да је творац првог урбанистичког плана био инжењер Лаза Зубан и да је истоветни принцип планирања овог инжењера био примењен и у Пожеги. Такође, постоји и сведочанство да је кружни трг био идеја кнеза Милоша, који је једном приликом на тепсији песка нацртао своју замисао.²⁵ Битну улогу у реализацији урбанизације је имао и Петар Лазаревић Цукић, капетан Подибарског среза у Карановцу у периоду 1831–1836. године. Могуће је да је значајну улогу у финализацији

¹⁹ Богумил Храбак, *Бој на Карановцу*, Београд, 1954, стр. 41.

²⁰ М. Спасојевић, *нав. дело*, стр. 245-247.

²¹ Тачан датум предаје турске посаде није познат, али се то свакако десило око половине јула 1815. године, тиме је у пракси у Карановцу и околини престала да постоји непосредна турска власт. – Јован Милићевић, „Карановац од 1813-1875. године“, *Краљево и околина*, стр. 261.

²² Р. Јоветић, „Карановац и нека околна места на старим географским картама”, стр. 70.

²³ Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљево 1815-1915*, Краљево, 1966, стр. 72-79; В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр.53; Д. Драшковић, „Из историје урбаног развоја Краљево“, *Каталог изложбе Рудо Поље – Карановац – Краљево 1476-1915*, Краљево, 1997, без нумерисаних страница; Д. Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево, 2016, стр. 30-31.

²⁴ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр.54; Благомир Бишевац, „Из урбане прошлости Краљево (1930 – 1935)“, *Наша прошлост*, 5, Краљево, 1992, 185; Д. Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево, 2016, стр. 25.

²⁵ Бранко Максимовић, *Урбанизам у Србији оснивање и реконструкција вароши у 19. веку*, Београд, 1962, стр. 179; М. Каличанин, „Карановац некад и сад“, *Политика* од 19. 12. 1937, стр. 11. - Наведено према: Д. Драшковић, *Краљево од вароши до града*, стр. 27.

реализације Зубановог плана имао и Јован Сарић, председник краљевачке општине у периоду 1880–1881. и 1886–1887.²⁶

Најстарија грађевина од чврстог материјала, тачније камена, која је очувана до данас, јесте црква Силаска Светог Духа. Изградња цркве је отпочела 1823. године по наређењу кнеза Милоша, по чијој је одлуци у ту сврху било издвојено 7.700 гроша од пореских прихода само 1824. године, у којој је изградња била и завршена. Почетком педесетих година XIX била је изграђена и зграда за окружне установе, начелство и суд. Око 1860. године у Карановцу је постојала и једна „велика механа”, „хотел” у којима су одседали ретки страни пролазници и други „отменији гости”.²⁷ Значај Карановца је постепено растао, а нарочито од средине XIX века, када су, баш у време уставобранитељског режима, у њему била премештена окружна надлештва из Чачка, а 1854. године у Карановац је било пресељено и седиште епископије. Међутим, Карановац није дуго остао главни град округа. Након повратка Милоша Обреновића, из Карановца је било исељено окружно надлештво, као последица Милошеве потребе да неутралише промене настале у време уставобранитеља. Са друге стране, након оснивања народне војске, током најранијег периода друге владавине кнеза Михајла, Карановац је постао седиште јужноморавске команде.²⁸ Према подацима из *Речника географјско-статистички Србије*, аутора Јована Гавриловића, 1846. године Карановац је имао 303 куће и укупно око 1.125 становника. Цео тадашњи Карановачки срез је, према истом *Речнику*, бројао 2.742 куће и 14. 122 становника.²⁹

Средином XIX века наступа европеизација у области градитељства. Палата Окружног начелства у Карановцу, која је саграђена 1860. године, по својој архитектури припада прелазном периоду од романтизма ка академском еклектицизму. Донекле је стилски сродно и здање краљевачке гимназије, саграђено крајем треће четвртине XIX века. Подигнуто је према типском пројекту начињеном у Министарству грађевина на парцели у административном делу града, поред цркве Силаска Светог Духа. Зграда је пројектована у стилу закаснелог класицизма са доминантним облицима нео ренесансе и појединим реликтима романтизма.³⁰ Значајан искорак ка привредном и културном развоју варошице била је изградња понтонског моста на Ибру, 1866. године.

²⁶ Д. Драшковић, *Краљево од вароши до града*, стр. 25-26.

²⁷ Ј. Милићевић, *нав. дело*, стр. 263.

²⁸ Исто, стр. 273.

²⁹ Јован Гавриловић, *Речника географјско-статистички Србије*, Београд [Оделение Попечитељства Финансии], 1846.

³⁰ Александар Кадијевић – Марина Ђурђевић, „Архитектура јавних објеката у Карановцу – Краљеву“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, стр. 279-280; Гордана Гаврић, *Краљево, један српски топос*, Краљево, 2017. стр. 225.

Самостојећи дрвени мост преко Ибра је изграђен након одобравајуће одлуке Министарског савета Србије, 7. марта 1876. године, по захтеву и за потребе Министарства војног. Дрвени мост је био коришћен све до 1928. године, када је замењен новим мостом металне конструкције.³¹

У седамдесетим годинама XIX века био је евидентан друштвени напредак. Путописно сведочење писца Густава Раша, поред осталог говори и о томе да су у Карановцу тада постојале две школе – једна основна са 120 ученика и једна женска са 40 питомица.³²

Први и Други српско-турски рат (1876-1878) је, поред осталог, проузроковао и масовну појаву хајдучије. Путописци сведоче да је на путу било доста страха од изненадних напада хајдука, а током 1878. године се пронео и глас да су ухапшени хајдуци успели да побегну из карановачког затвора.³³

Произашле околности из претходних ратова, као и заокрет ка аустрофилској политици су мотивисале тадашњег председника владе, Милана Пироћанца, да актуелизује идеју о проглашењу Србије за краљевину, након доношења Закона о проглашењу Кнежевине Србије за наследну Краљевину Србију, 22. фебруара/6. марта 1882. године. Он је потом, током пропутовања кроз Краљевину 15/27. априла, стигао у Карановац и посетио манастир Жичу. Поводом тог догађаја делегација општине Карановац, је 19. априла/1. маја, поднела писмену молбу „да Карановац пошто му је име турско другачије назове”. Краљ Милан, који је и тада боравио у Карановцу, истог је дана издао Одлуку којом се уважила молба делегације. Град Карановац је преименован у Краљево, Карановачка општина названа је Краљевском општином, а Карановачки срез – Краљевским срезом.³⁴

Кроз читав XIX век у варошици се одвијао константни пораст броја становника. Карановац је 1834. године имао 1.022 становника, до краја века је становништво нарасло на 3.238 становника. Будући да природни прираштај у целокупном периоду (1834-1900) није могао да узрокује толики пораст, намеће се закључак да су миграције биле најважнији узрочник наведеног пораста.³⁵ Битан фактор, који је утицао на велику смртност, поготово мале деце, и самим тим спутавао раст броја становника путем

³¹Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815-1915*, стр. 304-305, 327; Д. Драшковић, *Краљево од вароши до града*, стр. 16, 42.

³²Б. Костић, *нав. дело*, стр. 163.

³³Сретен Поповић, *Путовање по новој Србији*, Нови Сад, 1879, Према: Радмило Стефановић, „Прилике од 1875. до 1918“, *Краљево и околина*, стр. 280.

³⁴Љубодраг П. Ристић, „Краљеви у Краљеву“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, стр. 237-238.

³⁵Радомир Ристић, „Становништво Карановца/Краљева 1837-1900. године према матичним књигама“, *Наша прошлост*, бр. 7, 2006, стр. 112.

природног прираштаја, био је лош ниво здравствене заштите. Мали број школованих лекара током читавог XIX века није ни изблиза био довољан да задовољи најосновније потребе становништва, те се и у Карановцу, као и у остатку тадашње Србије, дуго задржала традиционална народна медицина, сујеверје и празноверице. Прве основе организоване здравствене заштите у Карановцу су створене отварањем мале војне болнице, 1837. године, у малој зградици близу Пљакиног шанца.³⁶ Прва грађанска болница у Краљеву је била отворена 1895. године, као Привремена среска болница и била је малог капацитета, 25 кревета. До краја XIX века, упркос чињеници да је већ дужи период у граду постојао извесни број формално образованих лекара, запрепашћује податак да се готово половина свих узрока смрти (укупно 814 случаја) односио на децу.³⁷

Дужи период мира и стабилности који је наступио након Српско-турских ратова је пружио довољно добре услове да Краљево крене путем развоја и просперитета. Промена имена је свакако допринела афирмацији насеља, а могуће је и да је додатно утицала да сигурним кораком крене путем привредног и друштвеног развоја. Тадашњи савременик професор Владимир Карић, у свом делу *Србија - опис земље, народа и државе*, објављеном 1887. године, управо сликовито говори о убрзаном процесу развоја града: „Краљево се неко време такмичило са Чачком о првенство у Чачанскоме округу, али је на послетку подлегло; данас има на 2.700 становника и прилично је жива варошица, у којој се налази и једна ратарница, (Пољопривредна школа, прим. аут.) једина у Србији. Краљево има лепу будућност, јер је не само на устима долине Ибарске, која води у Нови Пазар и Косово, него је тако исто и на устима долине Гружанске, којом, у Мораву излази најважнији пут из Шумадије, познат још из старине.”³⁸

Чињеница да се тада већ Краљево налази на раскршћу значајних саобраћајних праваца је у пуној мери дошла до изражаја изградњом пута Краљево–Рашка (у периоду 1883-1886). Зачеци епохе индустријализације се могу пратити од оснивања парног млина у власништву Јована Савића, 1881. године, парног млина Михајла Чебинца, 1890. године, а 1897. године је у Рибници поред самог Краљева био подигнут, како се тада тврдило, највећи и најмодернији млин на Балкану и парна стругара *Кнежевић-Радовановић*. Исте године је почела са радом и *Фабрика пољопривредних справа*

³⁶ Д. Драшковић, „Развој здравства у Карановцу – Краљеву у XIX веку и почетком XX века“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, стр. 147-148.

³⁷ Р. Ристић, „Болести и други узроци смрти становника Краљева крајем XIX века“, *Наша прошлост*, бр. 15, 2014, стр. 92-94.

³⁸ Владимир Карић, *Србија - опис земље, народа и државе*, Београд, Нови Сад, 1997, репринт издања из 1887. године, стр. 713,

Срећка Васића и Аксентија Богдановића. Краљево је постепено постајало трговалки центар у коме је пословало укупно 81 трговачка радња и 17 шпекулативних фирми. За промет пљопривредних производа, формиран је и *Еснаф трговаца извозника среза Жичког*. Све интензивнија трговинске и привредне активности су довеле до тога да се формирају и новчани заводи: *Краљевска акционарска штедионица*, основана 1885. године, *Краљевски акционарски завод*, основан 1902. године, и *Краљевска привредна банка*, основана 1912. године. Када је у саобраћај била пуштена пруга узаног колосека на релацији Сталаћ–Чачак 1910. године, Краљево је стекло солидне предуслове да крене путем интензивне индустријализације и модернизације. У наступајућем периоду, током периода окупације од 1915. до 1918. године, сви заводи у Краљеву су обуставили своју делатност, а претрпели су и пљачку, уништавање инвентара и архиве. Обнова финансијских активности сва три новчана завода је отпочела током 1920. године.³⁹

Балкански ратови, на које се надовезао Први светски рат, успорили су, а затим брутално и нагло зауставили даљи перспективни раст и развој града. Најдраматичнији дани су наступили у јесен 1915. године, када је, услед Аустроугарске офанзиве и одступања српске војске, Краљево постало неформална ратна престоница, у којој су се сместили влада, врховна команда и дипломатски кор савезничких земаља.⁴⁰ Из овог туробног периода постоји неколико писмених описа изгледа и стања тадашњег Краљева. Један од најсликовитијих је дело Огиста Боба, тадашњег опуномоћеног министра (посланик-амбасадора) француске владе у Србији, који се са државним врхом и осталим савезничким дипломатским кором повлачио из Београда у Ниш, а потом у правцу Албаније. Боп је описао Краљево у време свог боравка у њему током октобра 1915. године: „Мало, чисто, мирно, са лепом околином, Краљево чини пријатан утисак на дошљаке, срећне што, после нишког смрада, удишу овај ваздух који оживљава; четири улице стичу се у један округао трг: то је пијаца, средиште вароши, и ту је велика гостионица „Париз”. Становници као да су доброга стања; то су сопственици имања из околине, или београдски трговци који су се повукли у ово месташце где је живот јевтин. Њихове куће довољне су да се доста удобно смете страни Посланици и српска

³⁹ Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, Краљево, 2006, стр. 36-37, 116; Милован Секулић, „Акционарске штедионице и банке у Краљеву“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, стр. 119-145; Иван Бецић, „Краљевска привредна банка“, *Наша прошлост*, бр 14, 2013, стр. 135-138; И. Бецић, „Краљевска акционарска штедионица (1885-1941)“, *Наша прошлост*, бр. 15, 2014, стр. 101.

⁴⁰ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 37-38.

надлештва. Сандуци се отварају, ствари се размештају; улицом врве људи који траже стан; сав је Ниш у Краљево; време је лепо; овај први дан веома је пријатан.

Али се изглед вароши мењао брзо; улице су се испуниле рањеницима, избеглицама, војницима без оружја; све вас подсећа на повлачење... ”.⁴¹

Осим Огиста Боп, драгоцене сведочанства су оставили и: Герхард Гезман, Марцел Дунан, Луис Томпсон, Фери Пизани, Моника Крипнер, Милостислав Бартулица и Иво Јелавић.⁴² Драгоцене су и белешке италијанског посланика Сквинтија, које је користио и потоњи италијански посланик при српској влади – гроф Карло Сфорца. Према тим белешкама у Краљево су Влада и дипломатски кор имали привремену резиденцију, 29. октобра, на наредних 24 сата, јер је већ 31. октобра (по новом календару) уочи пада Чачка, била настављена евакуација.⁴³

Постоје подаци да је укупан број избеглица у градићу од неких 5.000 становника био око 100.000. Одбрана се на северним и западним прилазима граду одржавала до 24. октобра (по старом календару), када су припадници 85. бригаде и 43. дивизије Двадесет другог аустроугарског резервног корпуса ушли у град. У циљу заштите цивилног становништва од репресалија, тадашњи председник општине Јовица Стојковић, заједно са делегацијом општинског одбора и др Ђорђем Радићем, директором Пољопривредне школе у улози преводиоца, кренуо је у сусрет и сачекао окупаторске трупе на прилазу граду из правца Чачка. Том приликом је била извршена свечана примопредаја. Ипак, према неким изворима и народном памћењу приликом уласка немачких трупа у град у самом центру града непознати атентатор је убио каплара Фрица Милера, што је проузроковало долазак репресивних мера у граду. Окупациона војска је, одмах по уласку у град, на име контрибуције извршила пленидбу у укупној вредности од 50.100 динара.⁴⁴

Током периода окупације, од 24. октобра 1915. до 23. октобра 1918, град и његови житељи су преживели мучне и депресивне дане. Није било довољно хране, нити основних потребштина. Окупациона власт је била ригидна и строга, без разумевања за

⁴¹ Огист Боп, *За српском владом од Ниша до Крфа, 20. октобар 1915 – 19. јануара 1916*, Београд, 2014, стр. 17.

⁴² Борислава Лилић, „Краљево и околина 1915. године у белешкама странаца“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, стр. 247-263.

⁴³ Богумил Храбак, „Краљево у данима повлачења војске пред Аустро-немачким освајачима октобра-новембра 1915. године“, *Наша прошлост*, бр. 6, 2005, стр. 75.

⁴⁴ Историјски архив Краљево, (у даљем тексту ИАК), Фонд Јовице Стојковића, кут. бр. 1; В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 37-38; Милољуб Арсић, „Улазак окупационих трупа у Краљево новембра 1915. године“, *Наша прошлост*, бр. 7, 2006, стр. 159-168.

проблеме и оскудицу у којој су живели становници града.⁴⁵ Према подацима Статистичког одељења Војно-генералног гувермана окупационих власти, у Срезу Краљево је било 5.187 особа мање него у време пописа из 1910. године. Велики број мушког становништва, као припадници српске војске, одступио је према Албанији, колики укупан број је преживео рат није могуће прецизно утврдити, јер је први послератни попис био одржан тек 1921. године. На пад укупног броја становника у срезу је утицало и стање окупације, које је несумњиво довело до пада у наталитету и повећање смртности услед немаштине.⁴⁶

Убрзани развој Краљева између два светска рата

До прве велике послератне административно-територијалне реорганизације је дошло крајем априла 1922. године, када је Уредбом министарског савета о подели земље на области којом је цела државна територија била подељена на 33 области, а Краљево је потпало под управу Рашке области са седиштем у Чачку. Након ступања на снагу Закона о називу и подели Краљевине на управна подручја, почетком октобра 1929. године, Краљево је ушло у састав Моравске бановине чији је управни центар био у Нишу, а таква административна организација је остала све до Априлског рата, 1941. године.⁴⁷

Развој Краљева у периоду између два светска рата је одликовало то што је град постао привредно средиште централног дела долине Западне Мораве. Због природних географских околности, на раскршћу, а током четврте деценије XX века, све бољих и модернијих саобраћајних веза, Краљево је стекло одличне предуслове за убрзан привредни развој.⁴⁸

Најнужнија и најургентнија обнова се тичала домена саобраћајне инфраструктуре. Готово сви саобраћајни објекти, свих врста су били минирани,

⁴⁵ Размере људских губитака није могуће сасвим изразити у бројкама. Последњи попис становника у Србији је био одржан крајем 1910. године, пре балканских и Првог светског рата, а први послератн попис је био одржан почетком 1921. године. упоређивање резултата указује да је укупан број становника 1910. године био 3.647, а 1921. године 3.570 становника, дакле десио се пад од 2.12%. Иако ово изгледа условно речено мало, треба узети у обзир да би очекивани раст био много већи, а стање је додатно ублажило евидентно досељавање радне снаге у периоду након 1918. године, превасходно мушке самачке радне снаге. - В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 38-43.

⁴⁶ Божица Младеновић, „Демографске прилике у Чачанском округу 1916-1918. године“, *Наша прошлост*, бр 8, 2007, стр. 66-67.

⁴⁷ Љубодраг Димић, *Културна политика у краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, 1996, стр. 174; Љ. Димић, *Историја српске државности*, књ. III, Нови Сад, 2001, стр. 139-140.

⁴⁸ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 69.

порушени или оштећени. Обнова железничке инфраструктуре је ишла спорим темпом, а путне саобраћајне инфраструктуре још спорије. Аутомобилски пут Краљево–Крагујевац, солидног и модерног квалитета за тадашње југословенске стандарде, био је пуштен у саобраћај у лето 1926. године. Већ у лето 1928. године био је успостављен редовни аутобуски саобраћај између Краљева и Београда. Пут на релацији Појате–Сталаћ–Крушевац–Трстеник–Краљево–Чачак је почетком тридесетих година био присут моравским шљунком у дебљем слоју и у просеку тадашњег стандарда за ту категорију путева у земљи. Са друге стране, локални путеви су били у јако лошем стању. Крајем децембра 1929. године, у саобраћај је била пуштена железничка пруга Крагујевац–Краљево, тиме је преко Лапова била успостављена директна саобраћајна комуникација са Београдом. Изградњом пруге Косовска Митровица–Рашка–Краљево, 1931. године, успостављена је модерна железничка комуникација са југом, са Косовом и Метохијем, даље Македонијом и најзад Солуном, чиме су били створени услови за још интензивнији извоз пољопривредних производа и производа дрвне индустрије из Жичког а и других суседних срезова. До јесени је била оспособљена за саобраћај железничка линија нормалног колосека на линији Краљево–Чачак. Постојала је и пруга узаног колосека која је саобраћала на линији Краљево–Сокоља, на планини Гоч. Ова пруга је била изграђена током аустроугарске окупације за потребе експлоатације дрвне грађе. Пруга је била лошег квалитета и неретко су се дешавале незгоде, понекад и са смртним исходима. Касније је дошло до реорганизације и пруга је из надлежности Министарства саобраћаја прешла под надлежност Министарства шума и руда, које је пругу затим уступило на коришћење индустријалцу Миљку Петровићу Рижи, који је имао концесије на експлоатацију гочких шума.⁴⁹

Занатство је у првим годинама после Првог светског рата убрзано оживљавало. Занатлије су се радо удруживале у еснафе и занатске задруге. Непосредно по завршетку Првог светског рата извршено је спајање „Еснафа за град Краљево и срез Жички” са „Еснафом за Рашку и срез студенички” у „Занатлијски окружни еснаф” са седиштем у Краљеву.⁵⁰ „Прва обућарска задруга” је била формирана још 1919. године. До 1927. године у Краљеву је било регистровано 23 врсте заната и 170 занатских радњи.⁵¹

⁴⁹ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 69-82.

⁵⁰ Исто, стр. 93.

⁵¹ Од укупног броја радњи 25 су биле опанчарске, 18 абацијске, 18 ковачке 14 обућарске, 14 пекарске 11 берберске, 10 кројачке, 10 коларске, осам месарске, шест бојацијске, шест зидарске, пет столарске, четири браварске, четири лимарске, три фотографске, три часовничарске, три фирмописачке, две јорганцијске, две механичарске, две бачварске, и по једна лончарска, поткивачка и и кобасичарска. – према: В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 84.

Под највећи удар велике светске економске кризе крајем треће и почетком четврте деценије XX века посебно су дошле занатлије, на чији посао је претежно утицао пад куповне моћи сељака и радника. Са друге стране, велике инвестиције у развој индустрије у граду и пратеће инфраструктуре су утицале да се последице светске економске кризе у Краљеву, у донекле блажој форми, осете у односу на друге градове у међуратној Србији.⁵²

Трговина је била једна од основних покретача привредне и друштвене динамике у Краљеву у периоду између два светска рата. Велики подстицај трговини је било отварање железничког саобраћаја на линији Сталаћ–Чачак, 1911. године, а један од најуноснијих извозних артикала је су постали дрво и дрвна резана грађа.⁵³ И у овој области је до великог застоја и стагнације дошло током окупације у Првом светском рату. Највећу штету и сметњу трговини у послератном периоду су чинили лоши саобраћајни услови. Смањена куповна моћ и несташнице су додатно отежавали трговачку делатност. Тек након неколико година, у периоду привредне конјуктуре трговина је почела полако да се обнавља. Импулс у заживљавању трговине је дало и обнављање делатности новчаних завода, 1920. године, који су кредитирањем допунили неопходни обртни капитал и тиме, у великој мери, утицали на заживљавање малопродајне трговине. Услови пословања су тада били драстично измењени у односу на предратне. Међу управама банака јавила се идеја о фузији и стварању једног финансијски моћног завода, који би могао много успешније да се носи са изазовима насталим након Првог светског рата. Управе сва три завода су дале своје пристанке, а зборови акционара Краљевске привредне банке за трговину и индустрију и Краљевске акционарске задруге једногласно су усвојили предлог фузије. Међутим, до фузије сва три краљевачка новчана завода није дошло. Разлози за одустајање Краљевске акционарске штедионице од фузије могу бити у чистој симболици и губитку имена најстаријег новчаног завода у граду, које се везује за традицију града. Вероватно и много значајнији разлог је био страх акционара Штедионице од премоћи групе око Петра Богавца и Стевана Милосављевића, који су као председници управних одбора и истовремено чланови управа двеју банака, уједно и акционари Штедионице. Интеграција је била ограничена само на Краљевску привредну банку за трговину и индустрију и Краљевску акционарску задругу од којих је, 24. јула 1921. године,

⁵² В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 85; Владета Радосављевић, „Привредни и комунални развој“, *Краљево и околнина*, Београд, 1966, стр. 519.

⁵³ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 94.

створена Краљевска привредна банка.⁵⁴ Након отварања Краљевског трговачко кредитног завода 1924. године у Краљеву су поново постојала три новчана завода. Општи услови на пољу банкарства су током друге половине двадесетих година били изузетно повољни за рад банака. Период од 1925. до 1931. године се сматра „златним добом“ у погледу пословања новчаних завода у Краљеву. Особеност рада Краљевске привредне банке су се огледали у куповини некретнина у граду, а и Краљевска акционарска штедионица је у истом периоду такође ишла путем успеха и напретка.⁵⁵ Крах њујоршке берзе се десио упоредо са променом назива државе у Краљевина Југославија и њену поделу на девет бановина и управу главног града. Глобална економска криза се међутим, није одмах осетила у Југославији управо захваљујући чињеници да је била претежно аграрно привредно оријентисана. Криза се на финансијском плану осетила тек од половине 1931. године, највише због кризе поверења и навале на шалтере због подизања улога. Пад цена пољопривредних производа који је наступио, 1931/32. године, проузроковао је нагли пад стандарда најбројније категорије становништва у држави што је доводило до нових задужења. Доношењем Закона о заштити земљорадника у пролеће 1932. године је у пракси значило паралисање рада банака, а та година је постала једна од најтежих у пословању свих банака у земљи. По основу немогућности да подмири захтев потражилаца Краљевска привредна банка је затражила заштиту на основу Закона о заштити новчаних завода и њихових веровника коју је добила 7. јула 1936. године. Управни одбор Краљевске привредне банке је покушао да проблеме реши отписом 50% дугова дужницима и акционарима. Међутим, комесар одређен при банци се није сложио са тим пошто није била утврђена немогућност наплате. Са друге стране, одлука о отпису дуга није била могућа и због тога што се Банка налазила у статусу заштићене, који је онемогућавао отпис. Заштита је била укинута 23. октобра 1940. године, а потпуну исплату преосталих улога су прекинута нападом на Југославију у априлу 1941. године.⁵⁶ Период благостања и за пословање Краљевске акционе штедионице је трајао до увођења Закона о заштити земљорадника, 1932. године, али за разлику од Краљевске привредне банке, Штедионица је наставила са пословањем изван заштитничких оквира све до доласка ратних недаћа Другог светског рата на територију

⁵⁴ И. Бецић, „Краљевска привредна банка“, стр. 139-140; В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 118.

⁵⁵ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 120; И. Бецић, „Краљевски трговачки кредитни завод“, *Наша прошлост*, 16, 2015, стр. 45; И. Бецић, „Краљевска привредна банка“, стр. 141; И. Бецић, „Краљевска акциона штедионица“, стр. 107.

⁵⁶ И. Бецић, „Краљевска привредна банка“, стр. 142-146.

Краљевине Југославије.⁵⁷ Трговачки кредитни завод је услед потешкоћа у пословању ипак био принуђен да затражи заштиту по основу Уредбе о заштити новчаних завода и њихових веровника крајем 1934. године. Све до доласка ратног пожара на простор Краљевине Југославије протегла се период потешкоћа у исплати дуговања Трговачког кредитног завода према Краљевској акционарској штедионици.⁵⁸

Светска економска криза се крајем двадесетих година XX века одразила на трговину, највећи удар на обим пословања су имале управо мале трговинске радње, све већу конкуренцију им је представљало ширење ланаца великих трговинских радњи. Све масовнија појава производа широке потрошње у индустријској изради, не само да је гушила занатску производњу него и трговачки промет ситних трговаца, који нису могли да остваре довољну маржу и рабат ако би продавали робу по ценама великих трговинских ланаца. Опадање занатске производње је директно утицало на опадање промета ситних трговачких радњи, а самим тим и све ређе отварање нових. Тренд пада трговине почиње 1934. годином, а додатно се погоршао 1939. године.⁵⁹

Пијаца, која се налазила на самом централном градском тргу је била стециште трговине разним производима, пре свега пољопривредним и робом чији је основно тржиште било у сеоским срединама.⁶⁰

Два најважнија индустријска предузећа између два светска рата била су „Државна фабрика авиона”, Железничке радионице за оправку вагона и локомотива, само у њима почетком 1941. године је било 2.600 запослених. У Краљеву је било и других индустријских погона: „Војно технички завод“, Железничка ложионица и неколико пилана и црепоциглана. Прва железничка радионица у Краљеву је прорадила 1. септембра 1936. године, само мало пре тог датума била је отворена за саобраћај пруга нормалног колосека на правцу Крагујевац-Косово Поље.⁶¹

⁵⁷ И. Бецић, „Краљевска акциона штедионица“, стр. 110.

⁵⁸ И. Бецић, „Краљевски трговачки кредитни завод“, стр. 51.

⁵⁹ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 95; Милан Матијевић, „Организованост трговине у Краљеву између два рата“, *Наша прошлост*, 5, Краљево, 1992, стр. 179.

⁶⁰ Традиционални пијачни дан када се одржавала пијаца у центру града је био петак. Током године се одржавало два тродневна панађура: летњи од 7. до 9. јула и јесењи од 7. до 9. октобра. – В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1914-1941*, стр. 96.

⁶¹ Драгољуб Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Београд, 1973, стр. 53-75; Група аутора, *Fabrika vagona „Živan Maričić“ Kraljevo: 1936-1986*, Fabrika vagona, Kraljevo-Beograd, 1986, стр. 6; В. Виријевић, „Краљево у предвечерје Другог светског рата“, Округли сто: *Краљево октобра 1941*, Краљево, Народни музеј, Историјски архив, стр. 13, 17; В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 40-50; Добривоје Говедарица *Железничари Краљева – радници, револуционари, градитељи*, Краљево, 1977, стр. 19-20; Miroslav Filipović, *Kraljevski avioni – Fabrika aviona u Kraljevu 1927-1942*, Kraljevo, 1995; Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд, 2013, стр. 24.

На дну друштвене лествице су се налазили радници у служби занатлија, шегрти и калфе. Радници у индустрији и грађевинарству су имали друштвени и економски положај који је могао бити и вишеструко повољнији. Занатски радници, помоћници, калфе и шегрти су углавном долазили из сиромашнијих сеоских породица, који су у град долазили „трбухом за крухом” уз снове о лакшем и перспективнијем животу, међутим, животни и радни услови су најчешће били веома лоши, чак и изузетно сурови. Најнехуманије услови су по правилу имали шегрти у браварским, ковачким и обућарским радионицама. Остало је и једно доста сликовито сведочанство: Ученика је неко од родитеља доводио код послодаваца. Родитељ се с мајстором погодио о плати и условима који су увек били више него бедни. Родитељи су се обично обавезивали да доносе нешто од хране или у новцу. Мајсторова обавеза била би: стан, храна, обућа и одећа. А стварно стан би био неки лежај у шупи или радионици, храна остаци као за свиње, одело и обућа рите и неке старе ципеле... Шегрт је устајао у 4 часа ујутру. Прво би очистио радионицу испред ње, затим ципеле мајстору и његовој породици, а често и калфама. Онда би донео воде и дрва, заложио ватру, опрао судове од вечере и у кући свршио све теже и прљаве послове. Затим је морао да носи доручак у радњу па би се враћао кући да газдарици помогне у спремању ручка, а ако би газда имао децу морао је и њих занимати. Ручао би последњи и то што остане од газди и калфи. Потом би радио у радионици или кући све послове само не оне за занат који је хтео да изучи. Ученик је тим домаћим пословима проводио 6-7 месеци, а некада и читаву годину. (..) Као резултат оваквих услова шегрти су били исцрпљени и слаби. Обично су имали шугу, вашке а царовала је и туберкулоза. (..) Неретко су шегрта тукли сви: газда, његова жена, калфе.”⁶²

Убрзан развој индустрије и саобраћаја у периоду између два светска рата се видно одразио на пораст укупног броја становника. Број становника града се током двадесетих година буквално удвостручио: од 3.570 становника, 1921. године, град се увећао на 7.022, десет година касније.⁶³ Тренд пораста је достигао свој врхунац током тридесетих година XX века, средином те деценије број становника је прешао 9.000.⁶⁴ Прецизних пописних података из 1941. године нема због изостанка редовног пописа

⁶² ИАК, Збирка докумената о Радничком покрету и Народноослободилачкој борби (у даљем тексту: ЗРПНОБ), Положај и статистички подаци радничке омладине у Краљеву од 1919. до 1941. године II/173, – Према: В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1914-1941*, стр. 93.

⁶³ *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932, стр. 82-83; *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. I, Присутно становништво, број кућа и домаћинства, Београд, 1937, стр. 71.

⁶⁴ Александар Бережнов, „Руска емиграција у протоколима цркве у Краљеву“, рукопис, стр. 1.

услед ратних дешавања. Процене се за 1939. и 1940. годину крећу од 11.170 до 15.600 становника.⁶⁵

Битна друштвена карактеристика Краљева из периода између два светска рата је била национална хетерогеност његових становника. Младо насеље у интензивном индустријском развоју је привлачило бројно, претежно образованије становништво чије је порекло неретко било и изван граница тадашње Југославије. Најбројнији инострани досељеници у граду су били Руси и Французи. Руски досељеници су се у граду обрели услед свог избеглиштва због револуције и грађанског рата.⁶⁶

Међу њима је велики број одлучио и да се трајно и настани у граду, привучени перспективним индустријским, економским и друштвеним развојем града, као и самим запошљењем. Француски досељеници су се у граду обрели услед свог запослења на изградњи Фабрике авиона. До краја 1921. године је, према попису становништва, у Краљеву боравило 12 Руса, највећи имиграциони талас се догодио током фебруара 1921. године када је у Краљево са острва Лемноса пристигло 68 емиграната из Русије. Наступајућа капитална изградња саобраћајне инфраструктуре и индустријализација су додатно убрзали повећање броја Руса у Краљеву. Већина њих је припадала Техничком пуку I армијског корпуса Врангелове армије, Кубанској козачкој дивизији и Донском корпусу. Након окончања већине радова један део Руса, претежно самаца, одлазио је из Краљева, док су они који су имали своје породице углавном остајали и у Краљеву проналазили своја трајнија места пребивалишта. Руски емигранти су значајно утицали на обогаћивање културног живота у Краљеву. Многи руски емигранти, који су у Краљеву углавном били ангажовани на пословима који су испод нивоа њиховог образовања, своје скромне кућне буџете су допуњавали држањем приватних часова неких од страних језика или часова свирања на неким музичким инструментима.⁶⁷

Французи су се под сасвим другачијим околностима обрели у Краљеву. Њихов долазак је био резултат споразума између владе Краљевине СХС и управе француске

⁶⁵ М. Матијевић, „Организованост трговине у Краљеву између два рата“, стр. 179; Д. Милановић, *нав. дело*, стр. 54; Михаило Митровић, *Градови и насеља у Србији – развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951*, Београд, 1953, стр. 112; В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 44.

⁶⁶ Почетком двадесетих година XX века на територију Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је стигло окоче трдесетхиљада руских избеглица. Многе избеглице су биле у транзиту катређим земљама, а значајан део се трајно уземљи и населило. – Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1929-1941*, књ. III, Београд, 1996, стр. 136; Љ. Димић, „Руско школство у Краљевини Југославији 1918-1941“, *Руска емиграција у српској култури XX века*, зборник радова, књ. II, Филолошки факултету Београду, Београд, 1994, стр. 38.

⁶⁷ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 307-313; Милан Пантовић, *Краљевачки медаљони*, Краљево, 2000, стр. 42, 141; А. Бережнов, „Рускаемиграција у протоколима цркве у Краљеву“, стр. 1-27.

фабрике „Société anonymedes Ateliersd' aviation Louis Breguet”. По уговору је француској страни припала дужност да у почетку све послове на изради авиона обављају њени радници истовремено обучавајући локалну радну снагу, тако је средином 1928. године у Краљево стигла група од око 200 инжењера и техничара авиоиндустрије из фабрике у француском граду Вилакублеу.⁶⁸ Французи су донели низ западноевропских навика и модернизаторских појава и значајно утицали на процес културне европеизације. За смештај Француза је била изграђена *Француска колонија* у којој су сви станови имали електричне инсталације и осветљење, као и воду и канализацију. Французи су и град донели најновије модне трендове, тенис, цез оркестар и друге модерне друштвене појаве. У пролеће 1931. године у Краљеву је био формиран и *Француско-југословенски клуб*, који је био интензивно активан до 1934. године, мало после истека државног уговора са француским авиоиндустријским предузећем. Осим тога, на гашење активности клуба је утицало и то што је од политичких власти била разоткривена група комунистичких активиста у клубу током 1935. године. Последњи Французи су отишли из града 1937. године, оставивши трага у једној значајној епизоди у животу Краљева.⁶⁹

Богат и живописан политички живот у периоду између два светска рата је био главна карактеристика друштвеног живота у Краљеву. Фундаментална разлика између Краљева у време краљевине и након Другог светског рата је био у страначком плурализму. Читав један мали друштвени живот је након 1944. године у потпуности замро и уступио место новој форми друштвено-политичког живота. Међуратни период је обиловао живом и динамичном страначком борбом уоквиреном у изборне циклусе.

Политички живот у Краљеву је био уоквирен значајним моментима који су обликовали политички живот у целој земљи. Први од тих значајних догађаја је био забрана Социјалистичке радничке партије (комуниста) 1920. године. Затим, укидање Видовданског устава, радпуштањем скупштине и завођењем апсолутистичке владавине краља Александра Карађорђевића, 6. јануара 1929. године, доношењем „Октроисаног устава“ у септембру 1931. године и убиством краља Александра у Марсеју, 9. октобра 1934. године. Упркос свим променама и укидању имовинског цензуса, у међуратном

⁶⁸ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 313-314.

⁶⁹ Исто, стр. 313-318; М. Filipović, *nav. delo*, стр. 38; Благомир Бишевац, „Југословенско француски клубу Краљеву“, *Наша прошлост*, 4, Краљево, 1989, стр. 207-221.

периоду није било признавано бирачко право женама, а био је веома рестриктиван из данашње перспективе и по данашњим стандардима.⁷⁰

Дугогодишњи доминантан чиниоц политичког живота у граду је била Народна радикална странка. Активности ове странке су биле усмерене ка омасовљењу чланства, а нарочито се настојало да се у странку што више укључе имућнији грађани (трговци, угоститељи и занатлије) и богатији сељаци у сеоским срединама. Главни конкурент Народној радикалној странци је била Демократска странка, која је била својеврсна фузија предратних опозиционих странака. Највећи део радништва је имао највише афинитета према носиоцима идеја социјалне правде и већег поштовања радничких права коју је од оснивања своје ћелије у Краљеву 1903. године представљала Српска социјалдемократска партија. А након Првог светског рата и Конгреса уједињења социјалистичких партија и група 1919. године, Социјалистичка радничка партија (комуниста) је и у Краљеву деловала и имала утицаја на друштвене токове. Те исте 1919. године у Великој Плани је била формирана и Земљорадничка странка, односно Савез земљорадника, која је имала малог, али не и занемарљивог, утицаја на политички живот и токове у међуратном Краљеву. Избори за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године су у Краљеву донели највише гласова радикалима, 60,97%, Демократска странка је освојила 22,35%, Комунистичка листа 15,25%, а Земљорадничка странка само 1,43%.⁷¹

Каснији политички процеси у земљи су се рефлектовали и на локалном плану, међутим поделе у врху демократске странке се нису одразиле на локалне изборе у Краљеву 1923. године, док су се радикали на локалу поделили у две фракције. Исте године се први пут у предизборну трку у Краљеву укључила и Републиканска странка. Посланичке мандате су освојила оба кандидата радикала и једини кандидат Демократске странке.⁷²

На следећим парламентарним изборима 1925. године се по први пут у трку укључила и Самостална демократска странка. Најбољи резултат на овим изборима је постигла листи Радикалне странке 64,64%, Демократска странка је освојила 31,45%, док су остале листе постигле готово занемарљиве резултате. На општинским изборима у лето 1926. године учешће је узела и Независа радничка партија Југославије.

⁷⁰ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980, str. 47.

⁷¹ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1914-1941*, стр. 146.

⁷² Исто, стр. 149.

Општинску управу је тада први пут освојила Демократска странка.⁷³ На следећим изборима за народне посланике, расписаним за 11. септембар 1927. године, Народна радикална странка је наступила подељено у две супротстављене кандидатске листе. Демократска странка је и овај пут наступила јединствено. На тим изборима је на тим просторима први пут наступао и Радикално-сељачки републикански савез. Резултати су били такви да је једна од радикалских струја „незванична” добила највише 40,21%, кандидат Демократске странке 32,59%, „званична” радикалска струја је добила 24,93%, Радничко-сељачки републикански савез је добио 2,58%, а Савез земљорадника само 0,70%.⁷⁴

Нови избори у мају 1935. уследили су као последица убиства краља Александра и кризе која је тим поводом после уследила. На тим изборима се у Жичком срезу борило укупно шест кандидата, и то: три на владиној (листи Југословенске националне странке – ЈНС), један на листи Божицара Максимовића, бившег министра унутрашњих послова, један кандидат је био из редова покрета *Збор* Димитрија Љотића и један кандидат на листи Удружене опозиције (састављене претежно од некадашњих чланова Демократске странке, Савеза земљорадника и поједини претежно лево оријентисани појединци и комунисти). Већину гласова су, и овај пут, добили кандидати на владиној листи, а Петар Богавац је био изабран за народног посланика. Нови значајан моменат је био формирање Југословенске радикалне заједнице, чији је месни одбор у Краљеву био формиран од чланова тада већ опозиционе Југословенске националне странке. Наредни, ванредни парламентарни избори били су одржани у децембру 1938. године. Тада су биле истакнуте три земаљске кандидатске листе: Југословенске радикалне заједнице, испред које је у Жичком срезу било кандидовано чак четири кандидата, листа Удружене опозиције, са два кандидата, а листа покрета *Збор* са једним. И ове изборе је обележила доминантна победа кандидата ЈРЗ, а значајан успех је добио и кандидат Удружене опозиције. Ово су били последњи парламентарни избори пре агресије на Југославију априла 1941. године. Током тих година (од избора 1938. до 1941. године) евидентан је био пораст Удружене опозиције и истовремени пад популарности владајуће политичке опције, поготово након смрти Петра Богавца, 10. фебруара 1940. године.⁷⁵

⁷³ Исто, стр. 151.

⁷⁴ Исто, стр. 153-154.

⁷⁵ Исто, стр. 158-167.

До касних тридесетих година XX века Краљево је израсло у значајније средиште друштвеног живота у Моравској бановини. Осим што је било административно, привредно, просветно, културно, здравствено средиште Жичког среза, у Краљеву се налазио и Војнотехнички завод, Касарна Петог противаеропланског пука, Општински и Среско суд, Државно тужилаштво, а почетком јуна 1938. године основан је и Окружни суд са територијалном надлежношћу за Жички и Студенички срез.⁷⁶ У исто време у граду је постојао изузетно богат и разноврстан културни живот. Средишта културног живота су били: *Дилетантско позориште*, певачко друштво *Свети Сава*, и четири биоскопа: *Париз*, *Југославија*, *Уранија* и *Клуб аеродромаца*. Богат друштвени живот је карактерисало и деловање многобројних струковних, сталешких, хуманитарних, женских и других удружења.⁷⁷ Значајан симбол и идентитетско обележје Краљева током касних тридесетих година XX века, а и после Другог светског све до 1960. године, а потом и Краљева од 1982. године до данас био је споменик српским ратницима.⁷⁸

Можда најсвеобухватнији опис духа Краљева између два светска рата пружа чувени сликар и писац академик Миодраг Протић у својој аутобиографској књизи *Нојева барка, поглед с краја века*. У Краљево је Протић дошао из Врњачке Бање након уписа у краљевачку гимназију. „У Краљеву су живели Краљевчани, не „део свет“ као у Бањи, а куће биле поређене дуж улица, једна до друге, а не расуте у природи. Са заравни леве као бедем високе обале брзог и зеленог Ибра, којим су промицали сплавови јелове грађе, гледало се на супротну ниску обалу са врбама, тополама и понеким изваљеним натрулим деблом; и, даље, на житна поља, Столове и Жичу, задужбина краља Стефана Првовенчаног, столно место првог српског архиепископа Саве Немањића. Под тим бедемом, између електричне централе и гвозденог моста – градско купалиште покривено шљунком. Узводно, обала још стрмија, под дрвећем и шибљем, готово непроходна – ту бисмо се у пролеће скривали и, опијени топлим, загушљивим мирисом багрема и зове, учили да пушимо... У центру, са спомеником у

⁷⁶ В. Виријевић, „Краљево у предвечерје Другог светског рата“, стр. 15.

⁷⁷ Нека од многобројних удружења су била: „Краљевска женска подружина“, „Женски хришћански покрет“, „Пододбор Друштва Књегиње Љубице“, „Хуманитарно друштво убогих и сиротих“, „Краљевска трговачка омладина“, „Пододбор Кола госпођа за помагање железничке сирочади“, „Пододбор Удружења Југословенских националних железничара и бродара“ „Пододбор Удружења железничара и трезвењака“, „Пододбор Удружења возопратног особља“, „Пододбор четничког удружења За слободу и част Отаџбине“, и „Пододбор Јадранске страже“. - В. Виријевић, „Краљево у предвечерје Другог светског рата“, стр. 19.

⁷⁸ Д. Драшковић, „О изградњи споменика српским ратницима у Краљеву“, *Наша прошлост*, 9, 2008, стр. 221-238.

средини, кружни трг из кога се зракасто шире кружне улице: ка жутој ратарској школи на брегу, са једне стране, станици са зеленим залеђем брда, Барутани, с друге, планинском масиву Столова, с треће стране – минијатуран париско урбанистички модел (Етоал), химера једног давнашњег његовог председника, скривена приземним дућанима, кућама и кућерцима. Два-три хотела, десетак кафана и гостионица; биоскоп *Уранија*, понека зграда са украсима, каријатидама или куполом; неколико школа, три апотеке, болница, православна и католичка црква, конак господара Васе Поповића, тада владичански двор; фабрика вагона и фабрика ратних авиона која према лиценци француске фирме *Бреге* производи двокрилце пресвучене маслинастозеленим платном; војни аеродром; касарне и војска (пешадија, артиљерија и авијација); фудбалско игралиште клуба *Ибар*, иза гимназије, ка гробљу, ограђено високом, посивелом и већ пропређеном тарабом... Паланка у којој се још одржавају оријенталне навике – сакације, бозације и салебције, јагњетина на пању, калдрма, баште иза кућа, са воћкама, јоргованом, перуникама и криновима. И још сањају преци у гуњевима и старемајке са теплуцима. Али паланка која се буди и пропиње да дохвати свет, што доказује и крупним називима малих кафана (*Европа, Париз, Лондон, Златни Праг*) и бордела (*Женева, Хонгконг, Шангај*) ... Када сам гимназију почео, имала је осам, када сам је завршио дванаест хиљада становника. Социјалну панораму у распону од владике Николаја Велимировића, генерала авијације Филиповића, народног посланика Богавца или Риже, до пролетера и револуционара, радника ђака и студената... Негде при врху лекари, инжењери, страни ђаци, трговци и кафеције; у средини официри, професори, службеници; па занатлије: пекари, посластичари, сарачи, бојације, абације, терзије, кројачи, воскари, седлари, лимари, опанчари, обућари, столари, електричари... Доста руских емиграната, празником се неки још шетају у униформама, у Соколани о новој години уз свечаност са јелком деле нам поклоне. Сваке пролећне или летње вечери види се то шаренило и на кружном шеталишту на тргу око споменика српским ратницима 1912-1918, испред *Европе* и *Париза*. Сваког петка, опет ту, сасвим друга слика: граја пијаце са производима околних села.⁷⁹

⁷⁹ Миодраг Б. Протић, *Нојева барка, поглед с краја века (1900-1965)*, Београд, 2000, стр. 52-54.

Краљево у Другом светском рату

Долазак страха Другог светског рата на просторе Краљевине Југославије донео је и огромна страдања и неутољиву тугу. Догађаји који су се тада одвијали у Краљеву су постали симбол и парадигма страдања невиних. Још један трагичан феномен који се осликава и на судбини Краљева јесу идеолошке поделе и искључивост, које су заједно донеле несамерљиво много страдања и неправде. Једини пут ка проналаску утехе, осуди криваца и смиревању духова прошлости јесте пут ка спознају истине. Постоји низ пропуста и мањкавости који су нанели ненадокнадиву штету објективном сагледавању и реконструкцији околности у граду за време рата. Динамика тадашњих догађаја је изнела низ чињеница, које изгледају као да никад „коначно” не могу бити истражене и сагледане. Са друге стране, уочљив је и феномен да и око неоспорно утврђених чињеница истрајавају супротстављена тумачења, јер је угао посматрања различит. Највећи пропуст се десио управо у првим послератним годинама, када се није приступило систематском прикупљању извора. Изостала су озбиљна истраживања, управо у време када је било највише живих сведока, који би допринели аутентичнијој слици тадашњих околности. Овакви пропусти су узроковали да историографску празнину заузме идеолошки мит. На идеолошку острашћеност, предубеђења, предрасуде, митологизацију и реваншизам нису били имуна ни гледишта других поражених покрета (овде треба разлучити изворе настале током самог рата, најчешће оперативне настале у ходу, који имају већи степен релевантности и пропагандне памфлете и сећања из емиграције која су заузела своје парче тумачења „праве” историје и који су узгајали „своју = праву” истину). Хаотично, конфузно и динамично време доноси најмање четири угла посматрања (партизански, равногорски, недићевски и љотићевски). Исто тако, свака од побројаних страна има своје виђење судбине Краљева и Краљевчана током Другог светског рата. Извори пореклом из све четири провинијенције уз критичко сагледавање морају бити узети у обзир ради спознаје истине.

Претходница трагичних догађаја су и у Краљеву биле масовне демонстрације 27. марта, које су окупиле велики број људи. Демонстрацијама су присуствовали ветерани

минулих ратова Србије, чланови КПЈ, радници, ученици гимназије предвођени директором Михајлом Кнежевићем.⁸⁰

Током Априлског рата отпор надирућим извиђачким одредима окупационе војске је пружен на северним и источним прилазима граду из правца Крагујевца и Крушевца. Дејствовала је батерија противавионске артиљерије стациониране код Пољопривредне школе. У борбама у самом граду, код зграде поште је погинуло неколико војника Шестог босанског пешадијског пука Југословенске војске, са својим старешином – резервним поручником Жарком Томићем.⁸¹ У Краљеву су прву окупациону власт успоставиле трупе 60. моторизоване дивизије одмах по уласку у град. Извршну власт је преузео командант позадине ове дивизије. Већ крајем априла дошло је до промене у распореду немачких јединица 11. армијског корпуса. Уместо 60. моторизоване дивизије, која се дислоцирала у рејону између Косовске Митровице и Пећи, у Краљеву је размештен 3. батаљон 514. пешадијског пука 294. пешадијске дивизије.⁸²

Краљево је још од првих дана Априлског рата постало место уточишта, или транзита ка уточишту многобројним избеглицама. Током Другог светског рата број избеглица се скоро непрестано увећавао, највише услед прогона којима је било изложено становништво српске националности из подручја под тадашњом НДХ, Косова и Метохије (подељеног на окупационе зоне) и најближе, Рашке области.⁸³ У Краљеву се обрео и не мали број избеглица из Словеније. По подацима Комесаријата за збрињавање избеглица и пресељеника при влади Милана Недића, од 9. септембра 1941. године на територији Краљева и непосредне околине се налазило 2.837 избеглица, а тачно годину дана касније 2.852 избеглице. Овом броју свакако треба придодати и непознат број оних избеглица који су из разних разлога, а пре свих, страха и неизвесности, избегли да буду евидентирани при Комесаријату. Тако лист *Ново време*

⁸⁰ Д. Говедарица, *Железничари Краљева – радници, револуционари, градитељи*, стр. 25; С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 28.

⁸¹ С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 29.

⁸² Територија Краљева се нашла под командом Ортскокомандатури, а потом и Крајскокомандатури I/833 са седиштем у Крушевцу, која је пак била под надлежношћу Фелдкомандантуре 609. са седиштем у Нишу – Небојша Ђокић, „Формирање окупационе управе у Србији и Краљеву 1941.“ *Округли сто: Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003. Стр. 48.

⁸³ Процењује се да је током окупације око 40.000 Срба напустило италијанску, 30.000 немачку, а 25.000 бугарску окупациону зону на Косову и Метохији. – Венцеслав Глишић, „Албанизација Косова и Метохије“, *Срби и Албанци у XX веку*, САНУ, Научни скупови, књига LXI, одељење историјских наука, књига 20, Београд, 1991, стр. 285; Слободан Милошевић, *Избеглице и пресељеници на територији окупираних Југославије 1941-1945*, Београд, 1981, стр. 51-54, 56, 58, 88-89, 93,104; Ненад Антонијевић „Избеглиштво Срба са Косова и Метохије на подручју општина: Краљево, Врњачка Бања и Рашка током немачке окупације Србије (1941-1944) – документа“, *Наша прошлост*, 9, 2008, стр. 245.

доноси податак да је у граду, крајем јула 1941. године, било 1.500, а почетком септембра 3.650 избеглица и да је у јануару наредне, 1942. године у граду боравило укупно око 15.000 становника и избеглица. За фебруар доноси *Ново време* податак да је број избеглих у граду 2.230. Да је број избеглих у граду представљао озбиљан проблем сведочи и чињеница да је приоритетни задатак новоформиране општинске власти, која је ступила на дужност у јануару 1942. године било је обезбеђивање довољних количина намирница за становнике и избеглице у граду. Према подацима Комесаријата, од 1. марта 1942. године на целој територији тадашњег Краљевачког округа налазило се укупно 3.013 избеглица. По подацима до 9. септембра 1942. године, на територији Краљева са непосредном околином (Рибница, Грдица, Адрани) било је 2.837 евидентираних прогнаника у 993 породице. До 1. септембра 1944. године број избеглица у поменутом округу је нарастао на 7.462.⁸⁴

Крајем септембра 1941. године био је отворен устанички фронт у Таковском крају и у делу Шумадије од Крагујевца до Рудника. Тежиште највећих борби све до почетка новембра су пале на околину Краљева. Због саобраћајног и стратегијског значаја у Краљеву су биле стациониране јаке немачке снаге, са ескадрилом авиона. У граду се налазио штаб 749. пешадијског пука са једним батаљоном, затим: 6. И 7. Чета 2. батаљона 737. пешадијског пука, 670. артиљеријски дивизион. 522. одељење минера (из састава 714. дивизије), као и трупе које су се повукле из Ужица, Пожеге и Чачка. Укупна бројност немачких трупа у граду је износила око 2.000 војника.⁸⁵ Заједно са Немцима у граду су били и жандари и четници Косте Пећанца, који су збирно са Немцима чинили одбрамбене снаге у укупној бројности 3.000 наоружаних људи. Почетком октобра је у, тад већ ослобођеном Чачку, био формиран Оперативни штаб, за руковођење напада на Краљево. Са четничке стране у штаб су ушли мајор Радослав Ђурић и капетан Јован Дерок, а са партизанске политички комесар чачанског НОП одреда др Драгиша Мишовић и командант тог одреда Момчило Моле Радосављевић. Овај Оперативни штаб је 5. октобра донео одлуку да нападне Краљево.⁸⁶ Нападу

⁸⁴ С. Крејаковић, „Избеглице у Краљеву 1941. године“, Округли сто: *Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003. стр. 70; Силвија Крејаковић, „Словенци избеглице у Краљеву у време окупације“, *Наша прошлост* бр. 10, 2010, стр. 144-146; С. Крејаковић, *Идентитети жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 31; *Ново време*, бр. 71, од 27. јула 1941, стр. 6; *Ново време*, бр. 107, од 6. септембра 1941, стр. 4; *Ново време*, бр. 217, од 16. јануара 1942, стр. 4.

⁸⁵ Коста Николић, „Краљево у устанку 1941“, Округли сто: *Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003. стр. 30; В. Глишић, „Борбе за проширење и одбрану Ужичке републике“, Зборник радова научног скупа: *Народни устанак и борбе за Краљево, 1941. Године*, Београд, 1985, стр. 466; В. Глишић, *Ужичка република*, Београд, 1986, стр. 109.

⁸⁶ В. Глишић, *Ужичка република*, стр. 108-109, Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатораца чачанског краја I*, Чачак, Горњи Милановац, Краљево, 2002, стр. 244-245; Г.

устаника на град је претходио састанак у селу Слатина на коме су договорени детаљи сарадња два покрета отпора. За командно место напада на град је одређено Ружића брдо, око 7 километара југозападно од града. Процењује се да су укупне снаге предвиђене за опсаду бројале између 3.000 и 4.000 устаника.⁸⁷ Заједнички напад на Краљево представља преломни тренутак за будући развој устанка. Упркос релативно бројним изворима (пре свега дневничког и мемоарског карактера) а пре свега захваљујући непомирљивим идеолошким погледима на тај догађај замућује праву слику. У крајњем се намеће закључак да главни узрок неуспешне опсаде, велике губитке треба тражити у лошим односима између два устаничка покрета. Припреме за напад су почеле још у ноћи 4. на 5. октобар, када је Друга чибуковачка чета НОП-а срушила мост у Ибарској клисури. Да би већ наредног дана ова јединица напала и складиште у долини реке Лопатнице, којом приликом је била заплена локомотива и 4 вагона. Истог дана су Немци затворили 600 радника Фабрике авиона као таоце. Током наредне ноћи 5. на 6. октобар Друга чибуковачка чета је уништила оклопни воз, локомотиву, вагоне и тенк.⁸⁸

Још током 6. и 7. октобра немачке снаге у граду су вршиле испаде према селима Ратини и Врби, које су се завршиле мањим чаркама, неуспешно.⁸⁹ Здружене устаничке снаге су до 7. октобра затвориле обруч око Краљева.⁹⁰ Прве веће борбе су отпочеле око манастира Жиче 9. октобра, када је немачка војска кренула ка манастиру у коме је заузео положај један четнички одред под командом Милутина Јанковића. Заподенула се целодневна борба, а учествовала је и немачка артиљерија, која је дејствовала по самом манастиру. Истовремено је и партизанска артиљеријска јединица из Чибуковца дејствовала по немачким колонама ка манастиру Жичи. Наредног дана, 10. октобра, у борбе је укључена и немачка авијација, која је нанела тешка оштећења самој црквеној згради. Борбе око Жиче су настављене и 11. октобра, када су Немци уз употребу тенкова успели да пробију четничко-партизанску заседу и уђу у манастир који су

Давидовић, „Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године“, Округли сто: *Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003. стр. 114-115.

⁸⁷ К. Јончић, *Краљево октобра 1941*, стр. 106; К. Николић, „Краљево у устанку 1941“, стр. 31.

⁸⁸ ИАК, ЗРПНОБ, кут. 1, књ. 1, „Подвиг чибуковачке чете“, 2/396; ИАК, ЗРПНОБ, кут. 4, књ. 1, „Борбе до напада на Краљево“, стр. 6; ИАК, ЗРПНОБ, кут. 4, књ. 1, „Историјат II чибуковачке чете“, стр. 6-8; *ZbornikNor-aI*, 1, str. 665; Петар Милашиновић Бане, „Прве оружане акције Друге (чибуковачке) Чете „Слободан Луковић“ краљевачког НОП одреда „Јово Курсула““, Зборник радова научног скупа: *Народни устанак и борбе за Краљево, 1941. године*, Београд, 1985, стр. 207-210; Г. Давидовић, „Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године“, стр. 135; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равнатора чачанског краја I*, стр. 245.

⁸⁹ Г. Давидовић, „Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године“, стр. 136.

⁹⁰ В. Глишић, „Борбе за проширење и одбрану Ужичке републике“, стр. 467.

притом спалили, а потом у напредовању су стигли до Матарушке Бање. У помоћ немачким јединицама у Краљеву је кренула 717 дивизија из Крагујевца која је до источних прилаза граду стигла 15. октобра.⁹¹ Према изјави Мирка Липице, тумача код Немачке команде места у Краљеву током окупације, датом пред Комисијом за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача у Србији у авионском бомбардовању манастира Жиче, Матарушке Бање, Сирче, Витановца, Конарева и других места, у октобру 1941. године, учествовали су и бивши југословенски ваздухопловни официри Јанковски и Рафаило Дедић. Наведени су у апаратима марке *Бреге*, узлетевши са краљевачког аеродрома бомбардовали набројана места и манастир. Осим њих, у бомбардовању су учествовали и регуларни немачки пилоти у бомбардерима типа „шука“ немачке авијације, који су полетали са земунског аеродрома.⁹² У међувремену је, 13. и 14. октобра, Јелички одред кренуо у напад на град, али је успех изостао⁹³ (по неким сведочењима услед изостанка помоћи партизана⁹⁴). У ноћи 14. на 15. октобар, уз огромне губитке четници и вод бораца Драгачевског партизанског батаљона су чак успели да се пробију дубље у град, близу цркве и суда.⁹⁵ Истовремено је група бораца Прве љубићке партизанске чете користећи недовољну видљивост у зору пришла веома близу немачким положајима код Камиџорског моста у намери да их уништи ручним бомбама, али, цела група је том приликом заробљена и стрељана.⁹⁶ Стрељана гупа је бројала 5 бораца, од којих су двојица били прерушени у немачке униформе. Стрељање ових заробљеника је наредио и извршио потпорчник Лехи. Немачки гарнизон у Краљеву је 15. октобра, у 9. 20 часова, формално прогласио опсадно стање, а до краја тог истог дана немачки губици су бројали укупно 14 мртвих, од којих два официра и 20 рањених војника.⁹⁷ Нови напад је изведен током ноћи између 15. и 16. октобра. Када су Четници напали и после огорчених борби успели да освоје зграду Пољопривредне школе, затим су били опкољени, а том приликом је погинуо и поручник Јован Бојовић (опеван у песми: „Над Краљевом жива ватра сева“). Немачки

⁹¹ К. Николић, „Краљево у устанку 1941“, стр. 33; Г. Давидовић, „Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године“, стр. 138; Љубивоје Пајовић, „Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устанку 1941“, *Зборник радова народног музеја у Чачку*, бр. 4. 1973, стр. 121, 148.

⁹² ИАК, ЗРПНОБ, кут. 26, Записник са саслушања Мирка Липице од 15. марта 1945, стр. 7.

⁹³ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књ. 1, Београд, 1999, стр. 137; Г. Давидовић, „Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године“, стр. 142.

⁹⁴ Станојло Плазина, *Са Јелице плануле варнице*, Мелбурн, 1975, стр. 95.

⁹⁵ *Новости, Штаб Народно-ослободилачког партизанског одреда „Др. Драгиша Мишовић“*, бр. 2, од 16. октобра 1941, стр. 1.

⁹⁶ Г. Давидовић, „Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године“, стр. 144.

⁹⁷ ИАК, ЗРПНОБ, кут. 26, Нирнбершки процес, Препис дневника 717. дивизије од 15. 10. 1941, препис: Архив VII, Нирнберг, 10/1, кут. 41, б.

извори указују да су Немци само те ноћи имали 14 погинулих и 10 рањених, док је са друге стране, било 80 погинулих четника⁹⁸ (према неким сведочењима: партизани се нису укључивали у борбе правдајући се недостатком муниције, остали су на својим положајима на левој обали Ибра).⁹⁹ Због дотадашњих губитака, како је наведено у дневнику 717. дивизије, од 15. до краја 16. октобра је стрељано укупно „1.736 људи и 19 жена комуниста”.¹⁰⁰ После два неуспела напада на Краљево, Врховни штаб НОП одреда Југославије, преко Мирка Томића, инструктора ПК КПЈ за Србију, наредио је заједничком оперативном штабу и Краљевачком НОП одреду да се престане са нападима на Краљево. Међутим, четнички официри при заједничком штабу се нису сложили са обуставом напада.¹⁰¹ Последњи безуспешан покушај напада се одиграо 1. новембра када су четници извели тенковски напад на град.¹⁰²

Овај покушај устанка је на крају угушен у крви, није ослобођен град, нити су остварене значајније вредности, док су жртве устаника и стрељаних талаца биле огромне и ненадокнадиве. Многи уважени историчари сматрају управо трагедију око напада на Краљево, октобра 1941. године, и одмазде као један од најважнијих узрока идеолошке поларизације и радикализације будућег грађанског рата.

Највећи злочин у историји Краљева, а и један од већих у историји Србије је био масовно стрељање талаца од стране немачке војске од 15. до 20. октобра 1941. године.¹⁰³ Ово велико страдање је била последица одмазде Немаца због опкољавања и напада на град од стране заједничких партизанско-четничких снага који је био започет још почетком октобра 1941. године. Прве акције устаника на ширем подручју Краљева су изазвале ширење првих гласина о наступајућем нападу на сам град. У граду је

⁹⁸ К. Николић, „Краљево у устанку 1941“ стр. 33-34.

⁹⁹ С. Плазина *Са Јелицеплануле варнице*, стр. 98.

¹⁰⁰ ИАК, ЗРПНОБ, кут. 26, Нирнбершки процес, Препис дневника 717. дивизије од 16. 10. 1941, препис: Архив VII, Нирнберг, 10/1, кут. 41, б.

¹⁰¹ ИАК, ЗРПНОБ, кут. 4, књ. 1, „Борбе око Краљева“, 11; В. Глишић, „Борбе за проширење и одбрану Ужичке републике“, стр. 468.

¹⁰² К. Николић, „Краљево у устанку 1941“, стр. 35.

¹⁰³ Ово није био ни први ни последњи злочин немачких окупационих трупа на територији Краљева. Прва позната жртва немачког терора у Краљеву је био извесни Флејгер, радник и инвалид. Још у априлу 1941. године је на улицама Краљева узвикивао пароле против нацизма и Немаца, убрзо је био ухваћен и убијен. Следећи познат, злочин се десио 12. маја увече, када су два немачка војника упала у једну кућицу крај Ибра и убили два радника Фабрике вагона Петра Васиљевића и Владимира Ристића, претпоставља се да је једини мотив био плачка. Следећег јутра је јединица којој су припадали немачи војници који су извршили овај злочин је напустила Краљево, а командант места је настојао да заташка злочин. Ипак на сахрани двојице радника је присуствовао велики број грађана и према сведочењу Коче Јончића, злочин је додатно подгрејао антинемачку атмосферу међу становницима града у лето 1941. године. Потом су 28. августа исте године, у једној кући у околини Краљева била убијена два лица, кућа спаљена, а тела наредног дана на градском тргу обешена. Један од жртава је био Драган Вилотијевић члан КПЈ. – Коча Јончић, *Краљевачки октобар*, Београд, 1971, 89-90, 92-93.

завладала атмосфера страха и панике. Након успостављања потпуне блокаде 4. октобра, граду су све радње биле затворене. Није било снабдевања храном, а блокада је онемогућавала покушаје напуштања града и бекства многих од сурове судбине.¹⁰⁴ Немци су започели са хапшењима још 4. октобра, када је затворено 600 радника Фабрике авиона, потом је 10. октобра било ухапшено је 800 радника Железничке радионице, а 14. октобра је 360 железничара било затворено у локомотивску халу. До 15. октобра било је прикупљено и затворено укупно око 1.760 талаца.¹⁰⁵ Прва група несрећних радника и службеника фабрика је добровољно отишло Немцима преварени обећањем да се одазивају на позив ради овере докумената и исплате доходака који су изостајали још од јуна месеца. Потом су уследиле рације и претресање кућа.¹⁰⁶ На основу наредбе више команде, генерал Франц Беме је издао наређење 10. октобра 1941. године којим се изричито прети да уколико буде губитака међу немачким војницима или фолксдојчерима територијално надлежни команданти све до команданата пукова имају овлашћења да нареде одмазду за сваког убијеног немачког војника или фолксдојчера 100 заробљеника или талаца и 50 заробљеника за сваког рањеног.¹⁰⁷ Наредба је потом путем командног ланца стигла до команданта 749. Пука мајора Ота Деша, који је издао непосредну наредбу да се изврши стрељање талаца, а непосредни извршиоци са својим јединицама су били мајор Кенинг, командант гарнизона у Крагујевцу, и командант места Краљево поручник Алфонс Мациович.¹⁰⁸ Након издавања наредбе Команде места 15. октобра одмазда је почела.¹⁰⁹ У околностима када је снага устаника изгубила даха због неслоге и неспоразума, логично је било за очекивати да ће Немци искористити велики број цивила у граду као средство уцене и одмазде. Време је „радило” за Немце, који су приступили спровођењу злочина. Било је

¹⁰⁴ *Ново време*, бр, 189, од 10. децембра 1941, стр. 3.

¹⁰⁵ Д. Драшковић, „Немачка војска поново прелази преко нас Срба, Краљевачки октобар 1941. године“, *Наша прошлост*, бр. 10, 2009, стр. 112.

¹⁰⁶ С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 40-42.

¹⁰⁷ Zbornik NOR-a, I, knj, 1, str. 501.

¹⁰⁸ С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 44-45.

¹⁰⁹ Текст наредбе је био следећи: „Изазвана под лими кукавичким препадима на немачке трупе, за плотњачким убиствима немачких официра и војника, изазвана заједничким радом грађанства са партизанима, којима се даје добровољно могућност, да се увукуу куће у граду и да из тих кућа отворе палбу на немачке војнике, изазвана потпомагање преноса муниције и оружја партизанима од стране грађанства, Немачка оружана сила од данас више неће праштати, него ће објављену меру: заједно губије ног немачког војника стрељање 100 Срба, бити данас спроведено. Даје се даље на знање, да данашњим даном за народ ових крајева ступа на снагу закон најтежи хрепресалија, тј. неће бити само стрељано 100 Срба за једног Немца, већи уништене и породице и имовине.

**НАРЕДБОМ КОМАНДЕ МЕСТА ПОЧЕВШИ ДАНАШЊИМ ДАНОМ ВАЖИ ЗА ГРАД КРАЉЕВО
ВАНРЕДНО СТАЊЕ**

СА ПРЕКИМ СУДОМ

Краљево, 15. октобра 1941. године.“ - ИАК, ЗРПНОБ, кут. 5, књ. 2,23, III/1060.

више покушаја спречавања и одмазде и молби за милост. Тако је и Владика жички Николај Велимировић настојао да спречи одмазду и умилостиви немачког команданта. Из манастира Љубостиње је кренуо пут Краљева, у командантуру у Краљеву да би код команданта места поручника Алфонса Мациовича¹¹⁰ измолио обуставу стрељања. Међутим, владичине молбе нису уродиле плодом.¹¹¹ Сачувано је и писмено сведочанство Радослава Веснића из 1967. године у којем Веснић тврди да је, на предлог грађана и општинске управе, немачки командант места пристао да на преговоре са устаницима о обустављању напада буде послата делегација састављена од њега, Радослава Веснића, професора, кмета Милета Радовановића и још једног неименованог радника и чиновника. Делегација је, по његовим речима, ступила у контакт са здруженим устаницима, који су их даље проследили на Равну Гору у Врховни штаб ЈВуО. Веснић даље сведочи, да им на Равној Гори код Драже Михаиловића није ништа саопштено, и да су у међувремену напади били настављени.¹¹² Ово сведочење морамо узети са крајњом резервом, узевши у обзир озбиљност намере делегације преговарача која у јеку најжешћих одмазда путује до Равне Горе где не постиже никакве конкретне резултате. Не наводе се никакви датуми, период путовања до Равне Горе и сл. Да је постојала искрена намера да се спречи и заустави стрељање, логично је очекивати да бихитност била највећи приоритет и смисао мисије делегације. Надлежни оперативни команданти здружених устаника на блокади Краљева би свакако донели одлуку, након консултација (системима везе, радио везом која је функционисала) са својим вишим инстанцама, па и Дражом Михаиловићем и саопштили делегацији. Претпостављамо да је делегација још у околини Краљева добила одричан одговор у погледу одустајања од блокаде, а потоњи одлазак на Равну Гору је уследио због страха од повратка у град, тим пре што би донели неповољне вести немачкој команди града. Врховном штабу на Равној Гори би свакако користио њихов долазак због прилике да се детаљније упозна са

¹¹⁰ Због сазнања о масовним појавама злоупотреба и уцена и изнуђивања новца од богатијих талаца приликом стрељања у Краљеву октобра 1941. године поручнику Алфонсу Мациовичу је било суђено пред немачким војним судом у Краљеву у јесен 1942. године. Само због злоупотреба: уцена, изнуда Мациович је био осуђен на одузимање чина и пет година затвора. Међутим, према речима извесне Никодијевићеве, која је на суђењу учествовала као сведок, Мациовичу је казна преиначена у условну, јер јена лични захтев он био прекомандован у казнени батаљон на Источном фронту, где је и погинуо. – К. Јончић, *Краљево октобра 1941*, стр. 264.

¹¹¹ Д. Драшковић, „Стање у Краљеву октобра 1941. – покушаји да се спречи прекине стрељање талаца“, Округли сто: *Краљево октобра 1941*, Краљево, 2003. стр. 102-104; Архимандрит Јован Радосављевић, *Живот и страдања Жиче и Студенице под окупатором (1938-1945)*, Манастир Хиландар, 1993, стр. 166-168.

¹¹² Међу општински архив Чачак, (у даљем тексту: МИАЧ), Писмо Радослава Веснића упућено Историјском архиву у Чачку 12. децембра 1967. НМК, препис, - Наведено према: С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 43-44.

ситуацијом у граду, а само писмо Радослава Веснића треба посматрати у контексту времена његовог настанка и могуће намере да се додатно учврсти веровање у одговорност Драгољуба Михаиловића.

Да ли после два неуспела напада на Краљево, Наредбу Врховног штаба НОП одреда Југославије заједничком оперативном штабу и Краљевачком НОП о обустави напада на Краљево треба тумачити као издају, или као разумну и људску потребу да се спречи и смањи још већи обим одмазде, на како је тада процењено, једини могући начин? Са друге стране: да ли истрајавање четничких официра при заједничком штабу, који се нису сложили са обуставом напада, и наставак самосталних и огорчених напада на град треба тумачити као неодговорно и неразумно јуначење, или као импулсивну тежњу да се згази окрутни непријатељ који се налази на дохват руке и да се тако спаси и ослободи остатак преживелих грађана. У сваком случају један од најгорих сценарија се реализовао, као директна последица неорганизованости, некоординације, неслоге, неповерења и тактизирања, присутне у различитим мерама на обе устаничке стране.

Мучне дилеме се настављају и у погледу тачног броја пострадалих у немачким одмаздама. Према немачким извештајима до 16. октобра 1941. године је било стрељано 1.736 мушкараца и 19 жена (за жене је назначено да су биле комунисти).¹¹³ Други високо релевантан документ је „Списак лица са територије среза Жичког, која су изгинула за време комунистичких нереда”, састављен по наређењу Окружног начелства округа Краљевачког, 28. маја 1942. године, на основу спискова општинских управа среза Жичког. Списак је бројао укупно 1971. имена, од којих је 1713 стрељаних у Лагеру.¹¹⁴ Средином децембра на страницама *Новог времена* је објављена процена да је укупан број погинулих „због непрестаних околних борби“ око 4.000.¹¹⁵ Касније, током рата се о овом догађају није писало. Једини трагови овог догађаја из тог времена се могу наћи у прикупљањима потврда и документације од стране родбине стрељаних ради регулисања породичних припадности и правно-имовинских потреба. Након ослобођења, нове чињенице су биле откривене током рада Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача у Србији.¹¹⁶ Током рада Комисије и испитивања Фериде Азабагића оптуженог за помагање у злочину дошло се до изјаве

¹¹³ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату Југословенских народа*, том I, Београд, 1949, стр. 540, 667.

¹¹⁴ Д. Драшковић, „Немачка војска поново прелази преко нас Срба, Краљевачки октобар 1941. године“, стр. 127.

¹¹⁵ *Ново време*, бр. 189, од 10. децембра 1941. стр. 3.

¹¹⁶ Д. Драшковић, „Немачка војска поново прелази преко нас Срба, Краљевачки октобар 1941. године“, стр. 127.

поменутог да је лично видео књигу у којој су Немци уписали број стрељаних који је износио 3.700 лица.¹¹⁷ Следећи занимљив извор представља изјава Драгутина Мишића потпуковника у пензији из Краљево и његове супруге Злате, који су једном приликом преписали извод из личне бележнице немачког поручника Карла Вагнера који је становао у њиховој кући. Користећи прилику када Вагнер није био у својој соби, Злата која је знала немачки језик је преписала белешку из Вагнеровог дневника у којој је стајала бројка од 5.606 стрељаних. Препис дневника немачког официра се налази у прилогу њиховог сведочења.¹¹⁸ На основу сачуваних примарних извора и сведочењима савременика, до данас је, по имену и презимену утврђено 2.255 страдалих цивила, међу којима је било и деце жена и старца. У лагеру-месту стрељања, је убијено најмање 106 млађих од 18 година,¹¹⁹ и 29 жена. Скоро да није било куће у граду на којој се није вијорио црни барјак.¹²⁰

Већ од децембра 1941. године Краљево улази у мирнији период. Сразмерно својој величини и броју становника Краљево је, октобра 1941. године, преживело страдање библијских размера. Још један трагичан аспект страдања града се односио на привредно и економско поље. Десеткована је стручна радна снага, индустрија и привреда су током 1942. до 1944. године замрле, а град је био оптерећен и проблемом великог броја ибеглица. Осим оскудице основних животних намирница и великог броја избеглица, битна карактеристика животних прилика у Краљеву у време окупације, а поготово након јесени 1941. године, била је и ригидност тадашњих органа власти. Тако је у Краљеву од 12. фебруара 1942. године било забрањено пушење и шминкање за жене. „Жене у Краљеву не смеју више пушити дуван на улици и у јавним локалима. Исто тако забрањено им је шминкање и ексцентричност у одевању, нарочито ношење кајзер-чарапа. Свака жена која се огреши о ову наредбу биће строго кажњена. Ове мере предузете су ради чувања традиција и уравнотежавања домаћинских буџета, као и због

¹¹⁷ Ферид Азабагић, Леополд Жупник, Драгослав Обућинаи Душан Крстић су били стрељани по пресуди чачанског већа Војног суда од 22. априла 1945. Године као активни помагачи и саучесници у масовном убијању у Краљеву. - Д. Драшковић, „Немачка војска поново прелази преко нас Срба, Краљевачки октобар 1941. године“, 130. - Према: Архив Југославије (у даљем тексту АЈ) , Фонд бр. 110, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, ф. 333/28-29, У овом фонду се чувају и изјаве преживелих са стрељања у Краљеву, које су дате Државној комисији за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Потресна сведочења појединих преживелих се налазе и у: ИАК, Фонд Николе Коче Јончића, несрећен, Јончић је прикупљене изјаве користио и у својом књизи *Краљевачки октобар*. Поједина сведочанства су објављена и у књизи: *Краљево октобра 1941, казивања преживелих*, уредници: Радивој Јоветић, Владимир Бережнов, Краљево, 1966.

¹¹⁸ Д. Драшковић, „Немачка војска поново прелази преко нас Срба, Краљевачки октобар 1941. године“, 130-132; С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 81, Према: АЈ, Фонд 110, ф. 333/28-29.

¹¹⁹ С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 50.

¹²⁰ Исто, стр. 57.

достојанственијег изгледа жена. Грађанство Краљева примило је ову наредбу са великим интересовањем и одобравањем.”¹²¹ Целокупан друштвени живот током II светског рата је запао у својеврсну хибернацију. Већина угоститељских објеката је било реквирирано за потребе немачке војске.¹²²

Драгоцене и веродостојне податке о околностима које су владале у Краљеву током периода окупације 1943. и 1944. године и његовом тадашњем изгледу из перспективе обичних немачких војника доноси књига *Bora, Erzählung*, аустријског аутора Луиса Махрера (Louis Mahrer), која је објављена још 1947. године у Аустрији, а до данас није објављена на српском језику. Књига описује стваран подухват одавања немачких шифара партизанском покрету од стране двојице немачких војника, због чега је један од њих 29. августа 1944. стрељан. Књига доноси први утисак о Краљеву једног од главних актера књиге немачког војника везисте Алфреда Кронека заправо промењено име самог аутора Луиса Махрера (Louis Mahrer) са почетка 1944. године: „У Краљеву, „краљевском граду”, нема расцветалих ружа, нема топлих извора, нема ни вила богатих и ситих. Али зато, без престанка пада киша, јануар, фебруар, март и већ све тоне у блато. Од велике, чађаве железничке станице, на коју се наставља радионица за поправку вагона, излази се на широку, калдрмисану улицу која води до трга, у чијој средини се налази сиви споменик који надвисује све ниске куће, поређане унаоколо, бронзани ратник, који у десној руци држи пушку, а у левој заставу српског краљевства. Одаје почаст погинулима у Првом светском рату, јер су Срби, од свих народа који су у рату учествовали, процентуално имали највише губитака. Убијена је половина њихове целокупне армије. Остали део града не одаје почаст погинулима, јер оставља утисак неуредног, прљавог и простог града. Није се исплатило то зашта су пали, за ту Југославију династије Карађорђевић! У граду је мало модерних зграда, касарна војног аеродрома, неколико стамбених блокова за железничке чиновнике, апотека која продаје само немачке лекове, две или три адвокатске виле и зграда полиције. Све друго су, више или мање, кућерци облепљени блатом, стиснути у четири улице које зракасто воде од трга. Кажу да у овом великом селу живи 13000 људи – пита се човек, где!”¹²³

¹²¹ *Ново време*, бр. 241, од 13. фебруара 1942, стр. 6.

¹²² Реквирирани су хотели „Национал“ и „Париз“, кафане „Шумадија“, „Занатлијска касина“ и друге. Хотел „Париз“ је претворен у Soldatenheim тј. војнички дом, хотел „Национал“ у забавни клуб и куплерај за немачке официре, а кафана „Оријент“ ке претворена у кухињу за немачке војнике. Пословало је само пар угоститељских објеката: хотели „Европа“ и „Београд“ и неке мање кафане. – Милан Матијевић, *Краљевачке кафане*, Краљево, 1998, стр. 269.

¹²³ Louis Mahrer, *Bora, Erzählung*, Krems, 1947. (српски превод у рукопису, стр. 31.)

Трагичност судбине града током рата није заобишла ни коб у виду савезничких бомбардовања 1944. године. Услед крупних промена на свим фронтима у Европи, територија Србије је већ од 1943. године постепено добијала све већи гео-стратешки значај у плановима савезничких армија. Због продора Црвене армије са истока и самим тим приближавања фронта средњој Европи, саобраћајне комуникације које су повезивале Солун са Београдом су постале од изузетне важности због очекиваног повлачења група армија „Е” укупне бројности 350.000 војника.¹²⁴ Након формирања Балканског војног ваздухопловства савезничких снага, 1. јуна 1944. године, југословенски партизански представници су код команде овог ваздухопловства тражили бомбардовање циљева у Југославији. Најинтензивнији ваздушни удари су уследили у периоду август-септембар 1944. године, а главна концентрација удара је вршена по линији саобраћајних комуникација који повезују Солун и Цариград са Будимпештом и Бечом.¹²⁵

Примарни циљеви савезничких бомбардерских задатака 205. групе РАФ-а (RoyalAirForce) и 15. ваздухопловне армије САД (15 AirForce) били су војни аеродроми и железничка инфраструктура. На списку циљева бомбардерских мисија англо-америчких авиона нашли су се и железничко чвориште и међуратна индустријска постројења Фабрике авиона и Фабрике вагона у Краљеву. Међутим, током вишеструких ваздушних удара: 22. јула, у ноћи 10/11. августа, 1. и 2. септембра и 19. септембра 1944. године пострадала су приградска насеља у близини мета бомбардовања: пружни правци: Краљево–Крагујевац (Витановац, Шумарице, Ратарско Поље), Краљево–Чачак (Грдица, Адрани, Самаила, Горичани, Заблаће) и Краљево–Рашка (Чибуковац, Матарушка Бања, Полумир, Ушће). У самом граду највише разарања су претрпели стамбени објекти у улицама: Хаџи Милентијевој (данас Димитрија Туцовића), Љубе Стојановића (данас Олге Јовичић), Цара Душана, Обилићева, Југ Богданова, Цара Лазара, Марка Трифковића (данас Хероја Маричића), Курсулина и Војводе Путника, делови железничке чиновничке колоније и аеродромске колоније. Авио-бомбе су пале и на део Градског гробља и на Ратарско имање. Штету су

¹²⁴ Б. Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992, стр. 603-605.

¹²⁵ Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944*, Студија и документ, Лесковац 1995, стр. XXXVI-XXXIX; Милан Терзић, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944“, *Токови историје*, бр 1. 2, Београд, 2005, стр. 81-111; С. Крејаковић, А. Бережнов, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево гомила рушевина-масовна гробница“, *Наша прошлост*, бр. 15, 2014, стр. 138.

претрпели и објекти Железничке радионице,¹²⁶ болница, зграда гимназије, аеродром и дом католичке цркве. Према резултатима досадашњих истраживања Силвије Крејаковић и Александра Бережнова, именом и презименом је утврђено 72 цивилне жртве на краљевачком подручју, међу којима је било и десеторо деце млађе од 13. година. Штета од, у најмању руку, промашаја примарних мета и погрешних процена је непроцењива. Било је случајева изгинућа читавих породица, многобројних случајева трајног инвалидитета. Узевши у обзир већ дубоко трагична страдања града у октобру 1941. године, бомбардовање је додатно учврстило трагичну успомену преживелих становника града на период Другог светског рата.¹²⁷

Брз продор Црвене армије на територију Југославије постао је реална опасност за немачку окупациону војску у Југославији и Грчкој након капитулације Румуније, 23. августа 1944. године. Динамика догађаја се додатно убрзала након преузимања власти од стране Отаџбинског фронта у Бугарској почетком септембра, и преласка бугарске војске на страну Црвене армије. Након ослобођења Ниша и Београда, октобра 1944. године, онемогућено је повлачење групе армија „Е” из Грчке правцем Солун–Скопље–Ниш–Београд. Преостао је једини могући правац долином Ибра и Западне Мораве. Команда корпуса групе *Милер* је добила задатак да концентрише снаге око тог виталног правца и образује мостобран око Краљева у дужини 35 км. Са немачке стране су учествовале 7. СС *Принц Еуген* дивизија, борбене групе 297. дивизије, група *Фишер* 117. дивизије, комплетан 724. пешадијски пук, 654. артиљеријски пук, једна чета тенкова, дејствовале су и снаге 104. ловачке дивизије, једно моторизовано одељење *Данијел*, 1001. тврђавски батаљон, један батаљон морнара и један батаљон 359. пешадијског пука. Најважнији задатак у одбрани краљевачког мостобрана добила је озлоглашена *Принц Еуген* дивизија. Са ослободилачке стране у борбама су учествовале 223. дивизија 14. корпуса Црвене армије, II пролетерска дивизија сачињена од: IV црногорске бригаде, III и VI српске бригаде и тада основаног II одреда *Јован Курсула* састављеног углавном од локалних мештана. Борбе за краљевачки мостобран су започеле 16. октобра 1944. године првим окршајима 7. СС *Принц Еуген* дивизије, са јединицама 3. српске бригаде НОВЈ, код места Чукојевац, десетак километара источно од Краљева. Изузетно оштре борбе су започеле 22. октобра. Тада су нападе две дивизије Црвене армије и партизанске јединице, интензивне борбе су трајале д 2.

¹²⁶ ИАК, Фонд Фабрике вагона Краљево, (ФВК), кут. 373, Извештај о бомбардовању Железничке радионице Краљево од 9. 12. 1944.

¹²⁷ С. Крејаковић, А. Бережнов, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево гомила рушевина-масовна гробница“, стр. 167.

ноембра, а виталне саобраћајне комуникације за евакуацију групе армија “Е” је остао под немачком контролом. Партизани и Совијети нису успели у првим налетима да заузму град, највише из разлога што је мостобран био веома добро утврђен, због очекивања главнине удара Црвене армије управо на том правцу. Међутим, Црвена армија према немачком мостобрану није наступила онолико амбициозно колико су Немци предвиђали. Главнина људства и борбених ефектива Црвене армије се задржала у операцији ослобађања Београда, а потом је главнина снага преусмерена на Сремски фронт. Припадници *Принц Еуген* дивизије су се борили изузетним жаром, иако је до њих већ стигла вест да им је завичај у Банату у рукама партизана и Совијета. Након успешног извлачења главнине немачке групе армија „Е” из Македоније и са Косова и Метохије, Краљевачки мостобран је изгубио свој значај, а 25. новембра немачке трупе су започеле планско повлачење и систематско рушење војних, привредних и саобраћајних објеката, а повлачење из самог Краљева је почело 27. новембра. Након тешких четрдесет дводневних борби које су водиле 3. и 6. српска бригада и 4. црногорска бригада НОВЈ у садејству јединица 65 корпуса Црвене армије, Краљево је било ослобођено 29. новембра, тек после повлачења главнине немачки трупа.¹²⁸ У току борби од половине октобра до краја новембра, Краљево није било изложено ваздушним ударима англо-америчких ваздушних снага, захваљујући сугестији од стране штаба НОВЈ. Међутим, Краљево није било поштеђено великих разарања која је 34. армијски корпус немачке војске, приликом одступања, учинио на железничкој инфраструктури, аеродрому и свим важнијим постројењима.¹²⁹

¹²⁸ Средоје Урошевић, „Друга пролетерска дивизија - операције у жупско-западноморавско-ибарском басену“, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, *Борбе са главнином немачке Групе армија "Е" на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године*, стр. 154-168; В. Глишић, Прилог изучавању повлачења групе армија „Е“ Ибарско-западноморавским правцем 1944. године“, *Борбе са главнином немачке Групе армија "Е" на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године*, стр. 94; Драгољуб Мирчетић, „Немачки мостобран – Краљево“, *Борбе са главнином немачке Групе армија "Е" на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године*, стр. 96-117; Otto Kumm, *VORWÄRTS, PRINZEUGEN! - Geschichteder 7. SS-Freiwilligen-Division "Prinz Eugen"*, Dresden, Winkelried, 2007, str. 316; Група аутора, Војна енциклопедија, IX, Београд, 1975, стр. 86; Срђан Божовић, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево, 2012, стр. 185-189; С. Крејаковић, А. Бережнов, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево гомила рушевина-масовна гробница“, стр. 144; ИАК, ЗРПНОБ, кут. 5, књ. 1, „Борбе за ослобођење Краљева 1944. године“, стр. 1-3; ИАК, ЗРПНОБ, кут. 5, књ. 2, „Ослобођење Краљева“, стр. 1-2; ИАК, ЗРПНОБ, кут. 8, „Препис немачких извештаја и депеша 1941-1944“.

¹²⁹ С. Крејаковић, А. Бережнов, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево гомила рушевина-масовна гробница“, стр. 144.

И РАЗВОЈ КРАЉЕВА ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА (1944-1955)

Формирање и делатност Народноослободилачког одбора у Краљеву

Страдање нечувених размера Краљева и његових становника у Другом светском рату, коначно је било окончано 29. новембра 1944. године, када су 1041. пук 223. стрељачке дивизије Црвене армије, Четврта пролетерска и Трећа српска бригада Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ), након повлачења немачких јединица, ушле у Краљево.¹³⁰

Времена за уживање Краљевчана у слободило је, међутим, мало, а многе патње и страдања нису били окончани. Зима је већ стигла, а још увек је предстојала обнова највећег броја разорених стамбених објеката. Становништву увећаном бројним избеглицама било је потребно збрињавање, огреви храна. Околности суизискивале најхитније успостављање органа локалне власти, који би се сместа ухватили у коштаца бројним проблемима. У Краљеву и Жичком срезу, као и у остатку ослобођене Србије, нови органи власти су били успостављани од стране Комунистичке партије Југославије. Успостављање нове власти у Србији је започело након доношења Одлуке Велике Антифашистичке народноослободилачке скупштине Србије (АСНОС-а) о Одобрењу рада Главног народноослободилачког одбора Србије као привременог врховног органа народне власти, 11. новембра 1944. Само седам дана касније, већ 18. новембра 1944, дошло је до формирања 12 повереништва при председништву АСНОС-а. Одлука о устројству народноослободилачких одбора донета је 1. децембра 1944. године од стране Председништва АСНОС-а, истовремено је био укинут и краљевачки округ, а

¹³⁰ Краљево је било од изванредног војностратешког значаја, од половине октобра до краја новембра 1944. године, због тога што је долином Ибра и даљим правцем према Ужицу и Сарајеву преостао једини могући правац за повлачење немачке групе армија Е. У циљу заштите сигурног и несметаног одступања групе армија „Е”, група армија „Ф“ је у периоду од 15. октобра до 29. новембра западно од Краљева у долини Западне Мораве организовала операцију под називом *Brückenkopf Kraljevo*–Краљевачки мостобран. Након успешног извлачења главнине немачке Групе армија „Е” из Македоније и са Косова и Метохије, Краљевачки мостобран је изгубио свој значај, а 25. новембра немачке трупе су започеле планско повлачење и систематско рушење војних, привредних и саобраћајних објеката, а повлачење из самог Краљева је почело 27. новембра. Два дана потом град је био ослобођен. - Средоје Урошевић, „Друга пролетерска дивизија - операције у жупско-западноморавско-ибарском басену”, стр. 154-168; Otto Kumm, *VORWÄRTS, PRINZEUGEN! - Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division "Prinz Eugen"*, стр. 316.

Жички и Студенички срез су прешли под надлежност чачанског округа. Територија Србије је подељена на 16 округа и подручје града Београда. Окружни одбор имао је руководећу улогу на територији свог округа као извршни орган Народне владе Србије. Нижи органи били су срески, општински, градски и месни одбори. Одлука је ступила на снагу 10. децембра 1944. године.¹³¹

Градски народноослободилачки одбор (у даљем тексту: ГНОО) изабран је и конституисан на збору грађана 10. децембра, 11. дана по ослобођењу града.¹³² У истом месецу (нема писменог трага о тачном датуму) формиран је и Срески народноослободилачки одбор Жичког среза (у даљем тексту: СНОО). Краљевачки ГНОО је био под непосредном ингеренцијом СНОО-а до 21. децембра 1945. године, када је Краљевачки ГНОО подигнут на срески степен надлежности.¹³³ Тада се поступило по молби Окружног одбора да се Краљево уздигне на степен града.¹³⁴

Краљево је било седиште и среза Жичког, који се налазио између срезова Трстеничког, Левачког, Гружанског, Љубићко-трнавског, Драгачевског, Студеничког и Жупског. Укупна површина среза Жичког је била 11.114 квадратна километра. Краљево се налази на значајном саобраћајном чворишту где се укрштају железничке пруге Чачак–Сталаћ и Београд–Скопље, као и путеви Чачак–Крушевац и Крагујевац–Рашка. Према подацима изнетим у Годишњем извештају Среског комитета број становника у тадашњем срезу је био 56.669.¹³⁵

Генерална карактеристика општег политичког стања на територији Србије крајем Другог светског рата је била та што је тада Комунистичка партија приступила

¹³¹ *Сл. гласник НРС*, 1/1945, од 24. фебруара 1945, стр. 3-4; *Сл. гласник НРС*, 2/1945 од 3. марта 1945, Београд, 9, стр. 10-12.

¹³² Збор грађана су сачињавали следећи: Милош Симић, учитељ, Петар Ристић, трговац, Милош Цветичанин, радник, Вујадин Ђетковић, судски приправник, Радомир С. Јовичић, бивши секретар Градског поглаварства општине града Краљева, Борка Пановић, радница, Милентије Младеновић, кројач, Брозовић Драгутин, грађевинар, Пантелери Марко, столар, Вера Тимотијевић, учитељица, Драгомир Милошевић, председник Државног суда, Димитрије Петровић, бравар, Александар Татић, градски лекар, Миодраг Тодосијевић, хотелијер. Седницом је председавао Душан Јовичић, председник Окружног НОО за округ Краљевачки. Одлучено је да председник буде Милош Симић, потпредседник Петар Ристић, секретар – Вујадин Ђетковић.

За чланове народноослободилачког одбора су тада били изабрани следећи: испред Управног одсека Радомир С. Јовичић, Санитетског – Александар Томић, одсека за Социјално старање – Борка Поповић, Обнове – Драгутин Брозовић, Просвете – Вера Тимотијевић, Привреде – Миодраг Тодосијевић, Саобраћаја – Димитрије Петровић, и испред Војног одсека – Милентије Младеновић.

Остали чланови без одређеног ресора су били: Марко Пантелери и Драгомир Милошевић и заменик секретара Милош Цветичанин. –ИАК, фонд Скупштине општине Краљево (у даљем тексту: СОК), кут. 211, књ. 1, записник са седнице ГНОО-а од 10. децембра 1944. - будући да овај фонд није коначно сређен, све кутије носе привремене инвентарне бројеве.

¹³³ *Сл. гласник НРС*, бр. 44/1945.

¹³⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник деветнаесте седнице ГНОО-а од 26. 5. 1945.

¹³⁵ ИАК, Фонд: Срески комитет Савеза комуниста Србије Краљево, (у даљем тексту: СК СКС Краљево), кут. 53, Годишњи извештај Среског Комитета КПС Краљево, од 29. 12. 1947.

убрзаноморганизовању народноослободилачких одбора на свим ослобођеним територијама у Србији, као и на територијама које су се налазиле пред ослобођењем, али у илегалној форми. Основни-најнижи ниво нове организације новоформиране власти су постали месни народноослободилачки одбори (сеоски и градски). Њихова организација и структура су суштински пресликавале партијску организацију. Као што је основна јединица партије била ћелија, тако су месни народноослободилачки одбори (од 1946. године мењају име у народни одбори) били основна јединица власти, а њихова улога је била замишљена тако да представљају непосредну спону државне и партијске власти са народом.¹³⁶ Организација локалне самоуправе у ослобођеној држави је све до доношења *Општег закона о народним одборима*, у мају 1946. године, била заснована на *Тезама о изградњи народноослободилачких одбора* Министарства за конституанту привремене владе ДФЈ, на чијем је челу био Едвард Кардељ, а које су биле донете од стране Комисије за изградњу народне власти при ЦК КПЈ.¹³⁷ Пред Народноослободилачким одборима су, у првим данима по ослобођењу, били прописани важни задаци: исхрана, стамбено, социјално и здравствено збрињавање бројног угроженог становништва, рашчишћавање рушевина, обнова најнужније инфраструктуре и сл.¹³⁸

Од почетка, тј. од оснивања месних народних одбора, тежило се што масовнијем учешћу ширих народних маса у раду. Масовност је требало да створи макар привид демократичности, а делатност најнижих степена народних одбора је морала бити комплементарна са вишим степеном народне власти. Месни одбори су били под непосредном ингеренциом среских народних одбора. У првим послератним годинама територијална надлежност среских народних одбора се најчешће поклапала са територијалном надлежношћу предратних срезова. Скупштине општинског или среског нивоа надлежности имале су релативно широк ниво следећих надлежности:

1. имале су право да доносе опште прописе за рад народних одбора на својој територији и да у законском оквиру доносе опште прописе;
2. да одређују буџет свог народног одбора;
3. да потврђују или укидају одлуке нижих степена народних одбора;
4. да из своје средине бирају извршни одбор и

¹³⁶ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji zavreme obnove*, Beograd, 1969, str. 287; *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 43/1946.

¹³⁷ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 280-282, 284.

¹³⁸ Устројство улога и задаци Народноослободилачких одбора били су дефинисани и објављени у: *Сл. гласник НРС*, бр. 2/1945.

5. да истом издају директиве за рад.

Посебна пажња је била посвећивана интеракцији народних одбора и масовних идеолошких организација. У најранијем периоду је постојала готово потпуна униформност у организацији и деловању, да би касније развојем и бољом организацијом народних одбора морало доћи до издвајања Народног фронта и осталих организација.¹³⁹

Нова државна власт је успостављала монопол над свим аспектима друштвеног живота. Административно-директивни начин управљања је неизбежно водио друштво путем бирократизације. Да би се успоставила потпуна контрола и сузбила неуједначеност делатности народноослободилачких одбора у пракси председништво АВНОЈ-а и Привремена народна скупштина су пред собом имали важан задатак да, између осталог, и законски нормирају народноослободилачке одборе, што ће се догодити тек у мају 1946. године доношењем *Општег закона о народним одборима*.¹⁴⁰ У међувремену је ЦК КПЈ издао упутства за изградњу народних одбора као поверљив партијски документ у коме је наложено да при њему самом као и при Централном комитету Србије и осталих република треба формирати Комисију за изградњу народне власти. Задатак ове Комисије је био да прати развитак народне власти као саветодавни и помоћни орган. Најважнији задатак пред Комисијом је био да води бригу о томе да ли се партијске директиве спроводе и да ли целокупна партијска организација ради на изградњи народне власти. Посебно је наглашено да Комисија треба да стоји у вези са нижим партијским организацијама, као и врховним земаљским државним установама.¹⁴¹

Предлог упутства о општим принципима законодавства за изградњу народних одбора, који је израдила Комисија за изградњу народне власти, послужио је као основа у нормирању и дефинисању народних одбора. „Народни одбори који су у току ослободилачке борбе народа Југославије настали као орган те борбе и обарањем старог протународног државног апарата постали органи истинске народне власти, чине темељ државног уређења Демократске федеративне Југославије.”¹⁴² Предвиђено је да

¹³⁹ Архив Србије, Фонд Централни Комитет Саветза комунисте Србије, (у даљем тексту: АС, ЦК СКС) Конгреси, кут. бр. 1 Реферат Петра Стамболића на Првом оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије од 10. 5. 1945.

¹⁴⁰ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 280, 281.

¹⁴¹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 1, Упутство за изградњу народноослободилачких одбора ЦК КПЈ од 15. септембра 1945; Директива ЦК КПЈ упућена ЦК КПС од 27. 8. 1945.

¹⁴² АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 1, Предлог упутства о општим принципима законодавства за изградњу народних одбора ЦК КПЈ, Опште одредбе, члан 1, стр. 1.

Народни одбори буду представнички органи, демократски изабрани на слободним, општим, тајним изборима. У надлежности Народних одбора је била и делимична законодавна власт, будући да су имали право да доносе прописе у територијалном домену своје надлежности. Прописи Народних одбора су морали да буду усклађени са опште државним планом, законима, уредбама и прописима виших органа државне власти. Виши органи државне власти, тј. виши Народни одбори имали су право да укину и обуставе одлуке нижих, затим право надзора, право давања упутстава (директива). Народни одбор је поседовао сопствени буџет и свој буџетски план, који је био део буџета и буџетског плана вишег органа државне власти. Сви нивои Народних одбора, осим месних су се састојали из скупштине и извршног одбора. Скупштина је бирала и контролисала извршни одбор као извршни, наредбодавни орган народног одбора. Извршни одбор је имао право да образује стручне органе за поједине гране управе, одељења (одсеке).¹⁴³

У предлогу упутства о општим принципима законодавства за изградњу народних одбора, Градски народни одбори су били дефинисани као највиши органи власти на територији града. Прописивао је да у градовима средње надлежности, попут тадашњег Краљева, градски народни одбор може имати до 60 одборника. На својој првој седници месни одбор је бирао извршни одбор, који је могао имати највише 9 чланова. Истовремено, на истој седници се бирају и председник, потпредседник и секретар.¹⁴⁴

Осим општих права и дужности свих нивоа народних одбора градски народни одбори су имали и посебна права и дужности, и то:

- доносе прописе о кретању у граду, прописе о отварању и затварању радњи и радном времену;
- доносе саобраћајне прописе у граду у складу са општим прописима;
- издају дозволе за усељавање и настањивање у граду уз потврду земаљског Министарства унутрашњих послова;
- доносе прописе о уређењу стамбеног питања;
- доносе прописе о отварању и затварању позоришта, биоскопа, клубова и сл.;
- доносе прописе о делатности предузећа за службену употребу;
- уређују питање основног и средњег школства у граду;

¹⁴³ Исто, стр. 1-3.

¹⁴⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 1, Предлог упутства о општим принципима законодавства за изградњу народних одбора ЦК КПЈ. Опште одредбе чл. 52, стр. 22.

- доноси регулационе планове и воде рачуна о комуналном уређењу града;
- оснивају и прописују статуте предузећа локалног значаја;
- прописују радно време сајмова и пијаца;
- организују чуварску службу важних објеката уз сагласност начелника одељења унутрашњих послова;
- одређују градске дажбине у оквиру законских овлашћења;
- могу да доносе одлуке о позајмицама у одређеним условима.¹⁴⁵

Овлашћења Извршних одбора градских народних одбора су подразумевала следеће:

- планирање, регулисање изградње и уређивања зграда, парцелизација и регулисање земљишта у граду;
- издавање грађевинских дозвола;
- управљање стамбеним фондом(без права на поделу станова, већ само права на економску управу над истим);
- изградња и експлоатација водовода и канализације;
- изградња и експлоатација електро-енергетске инфраструктуре;
- изградњу установа за отопљење (топлане);
- изградња транспортних средстава;
- изградња улица, тротоара, мостова и скела и сл.;
- изградња и уређење травњака и паркова;
- изградња и уређење гробља;
- уређење купатила, фризерских радњи, перионица и сл.¹⁴⁶

Будући да су у *Тезама о изградњи народноослободилачких одбора* била предвиђена три ранга значаја градских народноослободилачких одбора. У мањим градовима Градски народноослободилачки одбори су били подређени Среским, у већим Окружним народноослободилачким одборима, а у центрима били су подређени директно земаљским владама.¹⁴⁷ Краљевачки ГНОО је 21. децембра 1945. године добио

¹⁴⁵ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 1, Предлог упутства о општим принципима законодавства за изградњу народних одбора ЦК КПЈ, Нарочита права и дужности градских народних одбора, чл. 53, стр. 23.

¹⁴⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 1, Предлог упутства о општим принципима законодавства за изградњу народних одбора ЦК КПЈ, Извршни одбори градских народних одбора, чл. 54, стр. 24.

¹⁴⁷ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, стр. 282.

степен надлежности који је и заслуживао у погледу величине територије, броја становника и општег значаја.

Надлежности Краљевачког ГНОО-а су од оснивања биле подељене на управни, санитарски, за социјално старање, обнову, просвету, привреду, саобраћај, војни и стамбени одсек. Накнадно, 13. јануара 1945. године, основан је одсек за исхрану. 8. марта исте године основан је финансијски одсек, а 11. марта први пут се помињу одсеци за унутрашње послове и грађевинарство. Комисија за контролу цена основана је 3. јуна 1945. године, а на скупштини ГНОО-а, од 4. јуна 1945. године, изабран је извршни одбор који се састојао од повереника унутрашњег, социјалног, здравственог, просветног, финансијског, привредног и грађевинског одсека. Нормално функционисање и испуњавање планираних задатака ГНОО-а у Краљеву је умногоме трпело због недостатка стручног административног кадра, тим пре што је и постојећи био под лупом истраге у погледу могуће „компромитације” за време окупације.¹⁴⁸ Већ 30. децембра 1944. године, ГНОО је прописао посебан обарзац - захтев, којим би молилац захтевао мишљење ГНОО-а о „добром владању” за време окупације. Потом би ГНОО издавао потврду следеће садржине: „Да је молилац (име и презиме молиоца) за време свог боравка у Краљеву био владања доброг, да није сарађивао са окупатором нити са домаћим издајницима, да није радио протов НОБ - а нити НОП – а.” Сами записници седница ГНОО-а сведоче о великом интересовању за добијање оваквих потврда. Бројни су били грађани Краљева који су у потврдама видели спас од могућих будућих последица. Потврда није била обавезна за све службенике, већ само за оне о чијем ставу, понашању за време окупације и евентуалном учешћу или симпатисању НОБ-а, ГНОО није имао поуздане доказе. Мишљење ГНОО-а је зависило од објективних сазнања исто као и од објективног или субјективног незнања, а ни идеолошка острашћеност није потпуно била искључена у овом погледу.¹⁴⁹

¹⁴⁸ ИАК, СОК, кут. 211, Записници ГНОО-а 1944-1945; Група аутора, *Водич Историјског архива Краљево*, Краљево, 2010, стр. 72.

¹⁴⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник ГНОО-а од 30. 12. 1944.

Формирање органа унутрашњих послова и борба за учвршћивање нове власти

Неспорна је чињеница да је апсолутни приоритет нове власти од ослобођења града и његове околине био сопственоучвршћивање и осујећивање и најмањих опасности по новоуспостављени млади поредак и идеологију. У првим данима након ослобођења све задатке из домена безбедности су биле у надлежности гарнизонске јединице НОВЈ. Убрзо по ослобођењу Краљева, већ 1. децембра 1944. године, на предлог партијског руководства успостављена је Команда места у Краљеву. За команданта је постављен Саво Вајић, за заменика Милован Мајсторовић, за политичког комесара је био одређен Симо Симовић и обавештајног официра при команди Рака Вукајловић. Истог дана је од 4. пролетерске црногорске бригаде гарнизонска дужност пренета на 28. српску бригаду 47. српске дивизије. Од партизанског одреда *Јово Курсула* формирана је посадна чета, потом батаљон. Високи партијски функционер, Благоје Богавац је, у име руководства Округа краљевачког, већ 3. децембра 1944. године формирао и Одељење за заштиту народа (ОЗН-а). За руководиоца је постављен Милан Ђоковић, за секретара – Драгиња Мариновић; за иследничке и друге оперативне дужности били су одређени: Мијат Јовановић, Љубиша Прибаковић, Рака Вукајловић, Милан Чучковић и Бранко Миловановић.¹⁵⁰

У оквиру Народноослободилачке војске Југославије (НОВЈ), још је половином маја 1944. године, била образована служба безбедности Одељење за заштиту народа (ОЗН-а). Ова организација је извршавала задатке обавештајне природе, упоредо вршећи и улогу политичке, партијске полиције, представљајући ударне снаге за борбу против идеолошких противника. Августа исте године се формира и Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ), који је имао задатке да одржава ред и мир, прогон непријатеља и сл., и који је био као својеврсна унутрашња војска под командом официра ОЗН-е. У јесен 1944. године биле су формиране прве јединице Народне милиције у Србији, које су биле под контролом надлежног Народног одбора. Народна милиција је обављала готово истоветне задатке као и јединице КНОЈ-а, с тим што су задаци били ограничени на микро нивое, тј. општинске и градске средине. У првој половини 1945. године се оснивају Одељења унутрашњих послова. Истовремено и Народна милиција израста у

¹⁵⁰ ИАК, СОК, кут. 211, Записници ГНОО-а од 10 децембра 1944. до 28. децембра 1945; *Водич Историјског архива Краљево*, стр. 48; Мирко Ј. Милићевић, Петар Човић, „Развој НОП и НОБ у Краљеву и срезу жичком од лета 1943. до ослобођења новембра 1944. и конституисање органа власти“, у: *Борбе са главнином немачке групе армија „Е“ на Ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, стр. 439-441; Горан Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу и борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“ Рад у рукопису, стр. 4.

чвршћу и организованију формацију. Тако у саставу среских и окружних одељења унутрашњих послова остају одреди, а у општинама једна или више станица милиције. Органи унутрашњих послова функционисали су у оквиру Окружних одбора, али крајем 1945. године Министарство унутрашњих послова је спровело у праксу директиву о издвајању органа унутрашњих послова из њивовог састава. Тиме је издвојена милиција као извршна служба. Карактеристика тадашње Народне милиције, која је иначе била мобилисана од људства са локалног терена, била је слаба мотивисаност и толерантнији однос према равнорцима.¹⁵¹

Опуномоћство ОЗН-е за округ Чачански, коме ће се након ослобођења прикључити и срез Жички, основано је још 17. октобра 1944. године. Након ослобађања читаве територије округа, створена су опуномоћства за Таковски, Љубићки, Драгачевски, Трнавски, Качерски, Моравички, Студенички и Жички срез.¹⁵² Тако је и Окружни комитет КПЈ за округ Краљевачки, убрзо након ослобођења од немачких јединица, 3. децембра 1944. године, основао Опуномоћство ОЗН-е, а будући да је овај округ већ 10. децембра исте године био укинут, Опуномоћство је наставило континуитет деловања у оквиру среза Жичког.¹⁵³

На основу акта Националног комитета ослобођења Југославије (НКОЈ), од 14. децембра 1944. године, ОНО у Чачку је 25. децембра исте године издао Наређење о оснивању и упуство о организацији Народне милиције у срезу Жичком, као и у осталим срезовима у округу. Упуство је налагало да се при сваком народном одбору најхитније формира Народна милиција. Војној команди је била поверена обавеза да пружи помоћ у погледу организације Народне Милиције, а при сваком народном одбору један од одборника је добио дужност да преузме управни одсек, под чијом ингеренцијом су били унутрашњи послови.¹⁵⁴

¹⁵¹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена историја I*, стр. 169-170; Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944-1954*, Београд, 2003, стр. 6, 10-14, 32-34, 39-40; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Среза жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 6. 1945.

¹⁵² Александар Хаципоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 131; Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова и народне милиције у чачанском округу октобар 1944 – мај 1945.“, *Изворник*, 27, Чачак, 2012, стр. 209-244; Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу и борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 1.

¹⁵³ М. Милићевић, П. Човић, „Развој НОП и НОБ у Краљеву срезу жичком од лета 1943. до ослобођења новембра 1944. и конституисање органа власти“, стр. 441; Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу и борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 2.

¹⁵⁴ Осим детаљнијег упутства о надложностима и дужностима, Наређење је садржало и упутство о односу према широком народним масама: „Народну милицију треба васпитавати тако, да при вршењу дужности има правилан и пристојан однос према свим странкама, без обзира дали долазе исте код Управних органа по позиву или се приводе као осумњичени. Држање Народне милиције према народу треба да буде такво, да народне масе, дужности Народне милиције схвате као своје дужности. Својим

Поступајући по наредби, СНОО у Краљеву је 16. јануара 1945. године поднео предлог за формирање среског одреда милиције. Наглашено је да у саставу одреда милиције могу учествовати само старији од 30 година, а припадници овог одреда су имали право да јавно носе пушку.¹⁵⁵ Среска милиција је до марта 1945. године имала 290 припадника, а од наоружања укупно 161 пушку и пет аутоматских оружја (два брегала и три машингевера). Предвиђена бројност и даље није била попуњена, недостајало је још 116 милиционера.¹⁵⁶

Градска милиција је била основана након седнице ГНОО-а, 8. марта 1945. године. За њен смештај је била одређена зграда владичанских конака, преко пута Цркве Свете Тројице и зграда гимназије (данашњег градског Музеја).¹⁵⁷ А за смештај пожарне чете је, 19. истог месеца, била одређена зграда у власништву трговца Мирослава Вуковића, на обали Ибра.¹⁵⁸

Идеолошка острашћеност је у то време била у пуном јеку, још увек су трауме из претходног рата биле веома свеже, а један део припадника равногорског покрета је и даље опстајао у деловима среза, тако да речи потпредседника СНО-а, Момчила Радовића звуче потпуно у духу времена: „Ускоро ће буктати куће јатака и куће курира четника јер све молбе нису помогле. Да, сви знају где се налазе земунице, ал нигде да се пронађу.”¹⁵⁹ Било је и предлога да се породице недоступних припадника четничке организације узимају као таоци, али формално СНО није донео званичну одлуку по овом питању,¹⁶⁰ сем што је петнаестак дана потом усвојио уопштenu формулацију да се према породицама равногорских команданата села предузму оштре мере, тј. „да оне осете чврсту руку”.¹⁶¹

Иако је нова власт чврсто контролисала град, ближу околину, и најважније саобраћајне правце, рурални и планински део Жичког среза, као и осталих суседних срезова је постао уточиште и поље деловања бројних група равногорског покрета.

држањем и правилним вршењем дужности, Народна милиција треба да задобије љубав и тада ће народ исте проказивати и предавати фалсификаторе, зеленаше, прекршитеље саобраћајних прописа и убице; једном речју, Народна милиција треба да задобије симпатије народа у толикој мери, да народне масе постају њен сарадник и активни извршилац одлука власти“. - Међуопштински историјски архив Чачак, (у даљем тексту МИАЧ), Фонд: Окружни Народни одбор Чачак, (у даљем тексту ОНО Чачак) кут. 1, Нарешће ОНОО у Чачку од 25. 12. 1945.

¹⁵⁵ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са пленарне седнице СНОО-а од 16. 1. 1945.

¹⁵⁶ Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу и борбе са остацима ЈВУО од краја 1944. године“, стр. 11.

¹⁵⁷ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник дванаесте седнице ГНОО-а од 8. 3. 1945.

¹⁵⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник тринаесте седнице ГНОО-а од 19. 3. 1945.

¹⁵⁹ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са пленарне седнице СНОО-а од 16. 1. 1945.

¹⁶⁰ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са пленарне седнице СНОО-а од 16. 1. 1945.

¹⁶¹ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са седнице Извршног одбора СНОО од 1. 2. 1945.

Крајем 1944. године највећи број припадника 1, 2, и 3. жичке бригаде се вратио на простор свог среза. Један део тих јединица се вратио својим домовима, многи од њих су били и регрутовани у јединице НОВЈ, а немали број је био и оних који су истрајавали у својој идеолошкој борби и годинама потом били одметници од нове власти. Њихово одметништво није било антидруштвено, напротив, подражавајући у народу живу традицију хајдучије, као вид борбе против османског царства одметници су испрва живели у уверењу у чврсту и нарастајућу подршку против нове „антитрадиционалне”, идеологије, која, по њиховом тадашњем мишљењу, није могла заживети у српском друштву.¹⁶²

Свесан чињенице да и остаци равногорског покрета могу и даље постати озбиљна претња за нову идеологију и поредак, партијски и државни врх је настојао да организује довољан број јединица и припадника за јединице КНОЈ-а. Српска дивизија, тј. 5. дивизија КНОЈ-а је основана 10. јануара 1945. године, са седиштем у Крагујевцу. Укупна бројност дивизије је била 22.000 наоружаних бораца. Нешто касније, у марту исте године, формирана је и 4. бригада ове дивизије чије је седиште било у Краљеву.¹⁶³

Руководство 2. и 3. жичке бригаде ЈВуО је у току јануара и фебруара 1945. године било ликвидирано.¹⁶⁴ По бројности и снази на простору жичког среза су се издвојиле две веће групације припадника равногорског покрета. Прва је била група под командом Милорада Васића на подручју Гледићких планина, друга је била група коју је предводио поручник Христифор „Крца” Милошевић, а која се налазила на терену Подибра. Према тадашњим проценама на територији Жичког среза се, до краја фебруара, налазило укупно 199 лица у одметништву.¹⁶⁵ Ради боље ефикасности борбе против одметника, а на иницијативу Среског комитета КПЈ почетком 1945. године је образована Помоћна команда места у селу Годачица, којој је додељена Трећа чета

¹⁶² Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезуи борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 6-7.

¹⁶³ Pukovnik Sekula Joksimović, „Formiranje i delatnost Korpusa narodne odbrane Jugoslavije“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1985, Beograd, 1985, str. 63-64; Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезуи борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 2.

¹⁶⁴ Командант 2. жичке бригаде капетан Властимир Антонијевић је ухваћен и наредног месеца од стране војног суда осуђен на смрт. Капетан Љубиша Анђелковић, командант 3. жичке бригаде убијен је током јануара 1945. на терену. Антонијевић Властимир, капетан, рођен 1916. у Врби, стрељан 19. фебруара 1945. на основу пресуде Војног суда-веће чачанског подручја; Анђелковић Љубиша, капетан, рођен 1912. у Конареви, убијен јануара 1945. Органи унутрашњих послова су успели да придобију једног четника из његове пратње, који га је убио. - М. Милићевић, П. Човић, „Развој НОП и НОБ у Краљевуи срезу жичком од лета 1943. до ослобођења новембра 1944. и конституисање органа власти“, стр. 445; Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезуи борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 7.

¹⁶⁵ S. Joksimović, *nav. delo*, str. 77; Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезуи борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 7, 9.

посадног батаљона. У наредних пар месеци ова команда је у садејству са сеоском милицијом успела да зароби или ликвидира око 70 припадника пократа Драже Михаиловића. Символичан успех је био и заплена заставе и архиве 1. жичке бригаде ЈВуО. У истом периоду, учињени су велики успеси у погледу разоткривања јатачке и обавештајне мреже, а заплењена је и велика количина новца.¹⁶⁶

Поводом уласка јединица Црвене армије у Берлин, у Краљеву су биле одржане манифестације, народно весеље и митинг подршке на коме је, како је у извештају наведено, било присутно око 3.500 учесника. У мају су биле организоване и демонстрације против Италије поводом питања Трста. Срески комитет је проценио да је на демонстрацијама учествовало око 3.000 људи.¹⁶⁷ Спољнополитичка тематика, питање разграничења са Италијом је доспело и на седницу СНОО-а, од 15. јуна 1945. године. Ратко Дражевић, који је управо у то време био на челу окружног одсека ОЗН-е, истакао је став да „смо” за то да савез са западним државама остане, али да се не смемо одрећи Трста ни по какву цену, пошто се тамо налази наш живаљ који је вековима желео да живи са нама. Дотичући се питања савеза „братства и јединства” са Бугарском, истакнуто је да морамо остати свесни свега што је наш народ трпео од Бугара, али исто тако и свесни да бугарски народ није исто што и бугарски фашисти. Осврћући се на унутрашњу ситуацију, СНОО је констатовао да су групе „бандита” слабе и саме више немају вере у своју победу: „Победили смо политички јер смо успели да за НОП вежемо и заинтересујемо за учешће наше борбе све што је поштено у нашем народу”.¹⁶⁸

Опште безбедносно стање на ширем подручју среза Жичког, током пролећа и лета а 1945. године, из перспективе нове власти, није било стабилно. Нова власт у срезу није успоставила потпуну контролу над свим деловима среза. У пролеће 1945. године, неколико пута се дешавало да групе припадника Михаиловићевог покрета долазе до непосредне близине града. У извештају од 1. маја се наводи да је један од двојице вођа

¹⁶⁶ За команданта Помоћне команде у Годачици је именован Милорад Рудовић, за комесара Жарко Хајдуковић, а за обавештајног официра Живота Букоњић „Пикавац“. Највећи борбени успех Помоћне команде и среске милиције је била ликвидација веће групе четника Гружанске бригаде са командантом Теофиловићем на подручју Гледића. Приликом ликвидације групе четника Стевана Аћимовића заробљена је архива 1. жичке бригаде и већа количина новца. У Гледићу је ликвидирано неколико Васићевих четника, заплењено доста оружја, новца и застава бригаде. - М. Милићевић, П. Човић, „Развој НОП и НОБ у Краљеви срезу жичком од лета 1943. до ослобођења новембра 1944. и конституисање органа власти“, стр. 444-445; Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 8.

¹⁶⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 1. 5. 1945.

¹⁶⁸ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са седнице СНОО-а од 15. 6. 1945.

Михаиловићевог покрета извесни Крцун¹⁶⁹ убијен заједно са још 11 својих сабораца. (Други извори потврђују да је погинули поручник Христифор „Крца” Милошевић командант 3. јуришног батаљона ЈВуО. Милошевић убијен у окршају почетком априла, а неки бивши припадници Милошевићевог батаљона су се добровољно предали и приступили Народној милицији).¹⁷⁰ Наводи се да је Миле Васић, командант бригаде у равногорском покрету, још увек жив и да се налази на периферији среза, са чешћим боравком на територији околних срезова. У извештају је наведено и да је заједно са Немцима отишло и 58 припадника Српске државне страже, петнаест припадника Михаиловићевог покрета, осамљотићеваца, три припадника Руског корпуса и један припадник Гестапоа. Процењивано је да је са подручја среза било 77 војних бегунаца, да је Васићева група бројала шеснаест људи, да се још налази девет дражићеваца у северном делу среза и још петнаест у јужном. У исто време се предало осам дражићеваца, а два су била заробљена. Око 350 „газдинских синова” је било на силу мобилисано и послато у ЈА.¹⁷¹

Током лета 1945. године у неприступачнијим планинским и шумовитијим рејонима среза, су се скривали остаци михаиловићевог покрета организовани у четири веће групе. Најбројнија је била група поручника Васића укупне бројности од око 160 бораца. Ова група се кретала и дејствовала по реону Гледићких планина. У време опсежнијих потера, Васићева група се често премештала на широкој територији која је обухватала неприступачнија подручја Трстеничког, Гружанског, Левачког и ичког среза. У садејству и заједничком кретању са Васићевом групом била је често и група Животе Тодоровића „Кекера”. Трећу групу укупне бројности око 10-15 бораца предводио је Милорад Остојић „Горило”. Опсег кретања и деловања ове групе је био најмањи, обухватао је шира подручја села Буковица, Самаила, Роћевића, Ласца, Мрсаћа и друга села у том делу жичког среза. Током опсежнијих потера ова група је прелазила

¹⁶⁹ Овде је реч о поручнику Христифору Крци Милошевићу команданту III јуришног батаљона ЈВуО чији је штаб у лето 1944. године био у селу Чукојевац. Иначе на истим просторима је у исто време постојала још једна личност са истим надимком, али на супротној страни. У питању је Миладин Радуловић – Крцун, инжењер рудника „Трепча“ и члан КПЈ који се по партијском налогу секретара Али Шукрије инфилтрирао још 7. априла 1942. године у Студеничку четничку бригаду капетана I класе Радомира Цветића. У бригади је створио партијску ћелију КПЈ и преузео значајан утицај на команданта Цветића. Касније ступа у везу са Ратком Дражевићем из Копаоничке партизанске групе. Средином 1943 је био именован за команданта II Дежевске бригаде. После рата постао је истакнутог функционера ОЗНЕ – ИАК, ЗРПНОБ, кут. 10, књ. 3, „Непријатељске формације – Четници“, Васко Радуновић, (рукопис), стр. 20-21, 28, 32, 79.

¹⁷⁰ МИАЧ, ОНО Чачак, кут. 1, Седмични извештај одељења унутрашњих послова ОНОО Чачак, од 15. 4. 1945.

¹⁷¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 1. 5. 1945.

и у студенички и љубићко-трнавски срез.¹⁷² Срески комитет је износио процене бројности ових група, које вероватно нису биле у потпуности прецизне. Из Извештаја Среског комитета, увиђа се стање из њихове перспективе, доносе се подаци о броју убијених и погинулих, али најчешће без детаљнијих описа догађаја и изношења идентитета жртава и учесника. Тако се у једном извештају Среског комитета Окружном комитету, за јун 1945. године, наводи да су „четничке банде” у рејону села Груже, почетком јуна, убиле седам лица од којих су двоје била одборници у народноослободилачком одбору општине Гружа. Међутим, извештај не наводи имена. Затим, у истом извештају се наводи да је истог месеца убијен један „бандит” (не наводе се ни идентитет, ни околности). Наводи се да услед несигурне безбедносне ситуације није било могуће успешно организовање конференција и било каквих јавних окупљања у подручју села Груже и околине. Према истом извештају, нова милиција је била слабо наоружана, најчешће старим, ислуженим и поквареним италијанским пушкама, од којих су многе биле без извлакача, а сваки припадник је током одласка на задатак задуживао до десет метака. Слабо наоружање је навођено као разлог избегавања припадника милиције да залазе у забачене брдско-планинске делове среза, поготово у оне где се сумњало да се налазе остаци супротстављеног покрета. Истакнуто је и да међу СКОЈ-евцима и УСАОС-овцима није мањкало воље и храбрости да се придруже милицији у „истребљивању бандита”, али напосто није било довољно оружја и за њих. У истом извештају се потом износе подаци који ненамерно дематују постојање безрезервног ентузијазма међу омладинцима, будући да се у наставку говори о томе да се у забаченим деловима среза тада скривало, по процени Среског комитета, око 40 дезертера (лица која су избегла мобилизацију у ЈА и Среску милицију), док се за 14 дезертера знало да су наоружани, али и то да нису повезани са припадницима михаиловићевог покрета. Да би се повећала ефикасност среске милиције, смањила могућност дезертерства и помагања по основу родбинских и пријатељских веза дошло је до реорганизације среске милиције тако што су милиционери слати из супротних делова среза на задатке.¹⁷³ До краја јуна 1945. Среска милиција је ликвидирала 27

¹⁷² Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу и борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 14.

¹⁷³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 6. 1945.

одметнутих равногораца, деветорица су били заробљени, а исто толико одметника се добровољно предало.¹⁷⁴

У јулу се десило убиство три члана једне породице у Грачацу. Наиме, једна жена чији се идентитет није знао била је убијена и сахрањена на „тајанствен начин”. У извештају се не дају детаљнија објашњења нити подаци.¹⁷⁵ Судаћи према извештају Среског комитета, стање у среској милицији се до краја јула побољшало у погледу организованости и бројности. Наводи се да је у срезу било преко 500 милиционера.¹⁷⁶ Међутим, бројност није сама по себи била довољна, до краја јула је било отпуштено 300 милиционера, у служби су задржани само „најбољи”. Сеоске страже су биле у формирању, а главни проблем у раду милиције је и даље био недостатак стручног, руководећег и командног кадра.¹⁷⁷ Користећи наведене пропусте и слабости одметнути припадници покрета Драже Михаиловића су током јула обављали нападе и у ближој околини града, а извршили су нападе и на истакнуте градске чиновнике у новој власти који су живели у селима и у домашају одметнутих група. Тако је група под командом Милорада Остојића зв. „Гориле“ 10. јула, у 10 часова увече, извршила препад на кућу Љубише Коларевића из Мрсаћа, водника Градске милиције у Краљеву. У у сукобу са групом Рафаила Каравесовића „Фифе“ и Момчила Радовића „Чукуре“ који се одиграо 12. јула у засеоку Змајевац, села Рибнице (тада селу у непосредној околини града), погинуо је Звездан Николајевић, претседник МНО и руководиоца сеоске милиције. Том приликом тешко су рањени милиционери Стеван Савић и Славко Лазаревић, који је касније подлегао ранама.¹⁷⁸

Срески комитет је крајем новембра 1945. године процењивао да се на подручју Среза жичког налази 86 „четничких бандита”. У овом броју је придодато 56 људи који су дезертирали или се нису одазвали на мобилизацију, тако да је осталих 30 било стварно у Михаиловићевом покрету. Током акције Опште амнестије и помиловања, у августу 1945. године,¹⁷⁹ судаћи по Извештају Среског комитета из новембра, пријавило се свега десетак дезертера, док се ни један припадник Михаиловићевог покрета није

¹⁷⁴ ИАК, ССК, кут. 693, Списак народних непријатеља који су ликвидирани или ухваћени од стране наше војске, од 18. 6. 1945.

¹⁷⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 7. 1945.

¹⁷⁶ Исто.

¹⁷⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 31. 8. 1945.

¹⁷⁸ Г. Давидовић „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу и борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 16.

¹⁷⁹ *Политика* од 5. 8. 1945.

пријавио. У извештају се наводи и да су од 1. октобра, па до 17. новембра од стране Михаиловићевог покрета били убијени Тодосије Сретовић одборник општине Милочај, Димитрије Педовић припадник ЈА, Жарко Вулићевић из Самаила (за убиство Вулевића је била осумљичена група Милорада „Горила“ Остојића Пејовића, који је пар месеци касније, тачније 29. новембра, био убијен).¹⁸⁰ Наводи се да је на путу Краљево–Гружа била организована заседа на камион 42. Дивизије ЈА у коме је погнула читава шесточлана породица (не наводи се тачан идентитет). Са друге стране, у истом периоду је било заробљено чеири припадника ројалистичког покрета: Борислав Жарбенац из Самаила, затим: Раденко Антонијевић, Софроније Старчевић, Илија Милојевић, сви из Врдила. Наводи се и да је у борбама погинуло осам припадника ројалистичког покрета (не наводећи имена). Извештај наводи још и да је у исто време на територији среза било принудно расељено 23 породице.¹⁸¹ У децембру је, према извештају Среског комитета, било убијено 15 дражићеваца и војних бегунаца, заробљено је 12, а њих 19 се предало. Међу онима који су се предали био је и Исидор Живковић, предратни радикалски посланик, мајор и командант среза у Михаиловићевом покрету.¹⁸²

Почетком октобра 1945. године, бројност Среске милиције свела се на укупно 120 милиционера, а Градска милиција је бројала још 40.¹⁸³ Бројност се убрзано смањивала, а непопуларност и избегавање те дужности је била распрострањена појава. На самом крају године у целом срезу је било свега 80 припадника милиције. Већина их је од летошњих 500 у међувремену отпала услед разноврсних недостатака, пропуста, непрофесионализма, корупције и сл. Тако је на пример, само током децембра било ухапшено пет припадника милиције због сарадње са Михаиловићевим покретом. Истовремено је у граду било 25 милиционера, помоћна милиција је и даље постојала само на папиру. Дужност у среској и градској милицији је, у то време, са собом носила велике ризике по живот и неизвесност у погледу стварања осветоубивости међу локалним становништвом. Гоњење групација Михаиловићевог покрета, навиклог на скривање и герилско ратовање, био је војни задатак коме на силу мобилисани, необучени, ненаоружани и немотивисани локални становници, најчешће омладинци око 15 до 18 година, напосто нису били дорасли. И међу самим партијским чланством и СКОЈ-евцима није владао претерани ентузијазам за учествовање у раду среске и

¹⁸⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку нема датум, крај 1945.

¹⁸¹ У извештају се наводе презимена, место становања и место пресељења- ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 17. 11. 1945.

¹⁸² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Окружном комитету од 31. 12. 1945.

¹⁸³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Окружном комитету од 1. 10. 1945.

градске милиције. У редовима полиције је тад било 5 чланова партије и 65 СКОЈ-еваца. Такође, још један од задатака Народне милиције који је у пракси био наишао на низ проблема је организација стража. Из више извештаја Среског комитета може се видети да је становништво настојало да избегне учествовање у тој дужности. Чести су били случајеви да становници одбијају дужност и задуживање оружја. Дужност сеоске страже је била да организује стражарење по сменама. Због недостатка пушака била је пракса да више стражара деле једну пушку, коју би задужили од претходног приликом одласка на стражу. Задатак стражара је био и тај да уз помоћ полиције разоружава све оне за које се зна да су поседовали оружје, а који су избегавали обавезу да учествују у сеоској стражи. Оружје је одузимао чак и онима који су имали уредно регистроване ловачке пушке.¹⁸⁴

Почетком 1946. године, референт среске милиције је био Миле Луковић, бивши активни поручник Југословенске краљевске војске, који је пристигао из заробљеништва, он је на том месту заменио Илију Каличанина који, по наводима Среског комитета, није могао да одговори повереном задатку.¹⁸⁵ Каличанин је потом, 23. фебруара искључен из партијског чланства због, како је наведено, вишеструких грешака, пропуста, проневера и неморалног живота. Ово је био први сукоб у Среском комитету након ослобођења града, који се окончао искључењем једног члана и из Среског комитета и из партијског чланства. Након искључења, Илија Каличанин се одселио за Банатски Карловац.¹⁸⁶

Према извештају Среског комитета, почетком 1946. године, од остатака припадника бивше ЈВуО Драже Михаиловића који су још увек били одметнути преостала је само група Васића која је бројала око 25 припадника. ОЗНА 42. дивизије је

¹⁸⁴ ИАК, СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 6. 12. 1945; ИАК, СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Окружном комитету од 31. 12. 1945.

¹⁸⁵ ИАК, СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 30. 1. 1946; ИАК, СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946.

¹⁸⁶ Илија Каличанин је био првоборац, ступио је у партизане још 1941. године, у карактеристици је истакнуто да је у току рата био храбар борац и рањаван, остао је без пола стопала и био је рањен у руку. Одмах по доласку у Краљево, априла 1945. године, по налогу Окружног комитета, Каличанин је постављен за члана Среског комитета, био је именован за руководиоца агитпроп комисије, затим је био начелник управе државних добара, а потом је на том радном месту био оптужен за проневере и бесправно присвајање кожног капута и делова чезе. По одлуци Среског комитета Каличанин је био смењен са дужности, јер је јавни тужилац установио кривицу. Захваљујући интервенцији Среског комитета није био покренут даљи поступак, а Каличанин је био постављен на нову дужност руководиоца Среске милиције, међутим, и током вршења те дужности је долазило до низа проблема и пропуста, а најважнија је била управо та што је ушао у лични сукоб са Добрицом Ристовићем организационим секретаром Среског комитета. Каличанин је, по извештају Среског комитета, често пута истицао: „да је то обичај код србијанских комуниста да не трпе некога ко се уздигне” - ИАК, СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку 11. 3. 1946; ИАК, СКС Краљево, кут. 74, Карактеристика Среског комитета за Илију Каличанина од 14. 9. 1945.

у истом периоду ухапсила десетак људи у граду, који су били оптужени да су „непријатељски делали у граду“ и скупљали прилоге за „кољаше“. У извештају се наводи и да је током месеца на простору Среза било убијено троје, заробљено двоје и да се само предало петоро „бандита“.¹⁸⁷ Крајем јула се у извештају помиње да је на територији среза остало 18 „бандита“, не рачунајући Душана Васовића који је побегао из Окружног затвора.¹⁸⁸

У априлу месецу 1946. године, у Извештају о раду партијске организације у срезу Жичком, помиње се и проблем проституције. Напомиње се да је број појаве венеричних болести у порасту и да је један од главних разлога пораста проституције мали број милиционера у граду (само 10 припадника).¹⁸⁹ Подручје Жичког среза је до 1946. половине било скоро у потпуности пацификовано, мада су поједини одметници одолевали хапшењу или ликвидацији све до 1949 године.¹⁹⁰

На подручју самог града, након окончања рата, постојале су мање антипартијске и антиидеолошке групе чије је деловање било занемарљивог опсега. У Краљеву је почетком августа 1945. године служба ОЗН-е открила илегалну групу *Организација равногорске омладине*. Главни организатор групе је била Вера Петровић, ћерка краљевачког индустријалца Миљка Петровића Риже.¹⁹¹ Не сме се искључити и евентуална монтирана предимензионираност субверзивности ове групе у сврху додатне дискредитације породице наведеног предратног индустријалца. Појава субверзивних група се наставила и касније у кругу гимназијалаца и студената.¹⁹²

Упоредо са оружаном борбом са одметнутим припадницима бивше ЈВуО у самом граду се, током зиме 1944. и целе 1945. године, одиграла интензивна истрага и притисак на сва лица за која се сумљало да су имале везе са окупаторском војском,

¹⁸⁷ ИАК, срески Комитет Савеза комуниста Србије - Краљево (у даљем тексту ИАК, СК СКС Краљево) кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946.

¹⁸⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јул 1946, од 26. 7. 1946.

¹⁸⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког за месец април 1946, од 26. 4. 1946.

¹⁹⁰ Владимир Жаревац, одметник из Раванице је био ухапшен тек 5. октобра 1949. године. - Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 22.

¹⁹¹ Наташа Милићевић, „Отпор српског грађанства „новој власти“ 1944-1950.“, *Историја 20. века*, 2/2004, Београд, 2004, стр. 84-86; Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 22.

¹⁹² Средином јула 1949. у Краљеву разоткривена илегална оранизација „Демократска омладинска странка“, чији је главни оранизатор је био Душан Јараковић, студент права. Чланови ове групе су махом били матуранти краљевачке гимназије. Много година после рата, дубоко у епохи неприкосновене власти и ауторитета КПЈ, у јуну 1950, разоткривена је и илегална прочетничка организација „Национални комитет Југославије“, коју је организовао Десимир Тодоровић. - Г. Давидовић, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године“, стр. 22.

квислинчким организацијама и режимом. Подједнак притисак су трпели и они који су имали или се за њих сумњало да подржавају или припадају покрету Драже Михаиловића. Не може се искључити и постојање личних анимозитета који су довели до одмазда у којима су страдали и невини. Један од значајнијих видова борбе за изградњу новог друштвеног поретка неретко и као средство репресије према класним непријатељима била је конфискација. Комисија за конфискацију имовине народних непријатеља је била изабрана 26. маја 1945. године. У њен састав су ушли управник Народноослободилачког одбора, један представник одсека унутрашњих послова, или члан Скупштине пленума ГНОО-а и грађанско лице, које би, по могућству, требало бити у што је могуће ближе сродству са лицем коме се врши конфискација.¹⁹³ ГНОО је на седници од 11. септембра 1945. године констатовао да у Краљеву има приличан број ратних добитника и да се они у најкраћем року морају пријавити референту за ратну добит.¹⁹⁴

Хапшења и егзекуције нису заобишла ни Краљево одмах по ослобођењу. До данас су остале нерасветљене околности и чињенице у погледу броја и идентитета егзекуција током 1944-1946. године. Према сведочењу бившег припадника ОЗН-е, Миодрага Мише Јовичића тада је стрељано 72 особе из Краљева. Егзекуције су извођене у потоку код Ратарске школе и на обали Ибра. По Јовичићевим речима само у једној тури је било стрељано 27 затвореника, међу којима су били и председници општина Душан Крстић, Момир Савић из Рибнице и Урош Милорадовић из Конарева. Тада су били стрељани и свештеници Драгослав Обућина и Милан Сретеновић (Обућини је суђено за помагање и саучесништво са Немцима током стрељања 15-20. октобра 1941. године, док је Сретеновић ликвидиран без суђења).¹⁹⁵ Стрељања су вршили стражари, а најистакнутији је био пушкомитраљецац Радојко Вукићевић звани Стој, Стој. По неким изворима је остало запамђено и да је егзекутор имао надимак Пекмез. Затвор се налазио у тадашњем седишту ОЗН-е за Краљево, у кући Милице Кнежевић, касније је у тој кући било седиште Среског Комитета КПЈ, а потом и општинског одбора СПС-а). Јовичић је, такође, посведочио и да се на ибарском кеју налазио затвор у кући Јелене Вуковић.¹⁹⁶

¹⁹³ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник деветнаесте седнице ГНОО-а од 26. 5. 1945; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 6. 1945.

¹⁹⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет девете седнице ГНОО-а од 11. 9. 1945.

¹⁹⁵ Велибор Џомић, *Страдања Србске Цркве од комуниста*, I део, Цетиње, 1997, стр. 253-255.

¹⁹⁶ Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, књига прва: Ликвидација „народних непријатеља“, 1944-1953*, друго допуњено издање, Београд, 2015, стр. 224; В. Џомић, *нав. дело*, стр. 224; „Стрељања у потоку, а мучења у подруму Озне“, *Политика*, од 23. августа 2007.

Од априла 1945. године, када је био именован за начелника окружне ОЗН-е, Ратко Дражевић је непосредно био одговоран за сву делатност ове организације, а о својим делима је и лично посведочио: „Ми смо стрељали у зимско доба у подруму Озне у Краљеву. Нисмо могли нигде да их вучемо па смо их једног преко другог, ређали у једном склоништу, а оно хладноћа, цича зима, тела им се смрзнула. Кад смо напустили то склониште, бацили смо бомбе, да падну дрвени носачи, све затрпамо и заувек предамо заборау. Дан-данас у тој згради живи неких 500-600 људи и нико не зна колико је невиних људи, искрених демократа, уграђено у њене темеље, само зато што нису били по укусу нас комуниста.”¹⁹⁷

Познатије жртве стрељања су били још и инжињер Зоран Марковић, који је био у организацији *Заштита омладине* у оквиру Националне службе, као и Стеван Савић резервни мајор, носилац бројних одликовања, председник општине Рашка, помагао је у снабдевању Јаворског корпуса ЈВуО, али није непосредно учествовао у борбеним операцијама. Уочи Другог светског рата у Савићевој радњи је шегртовао Ратко Дражевић, по чијем налогу је 9. Јануара 1945. Године Савић био и стрељан, а његови посмртни остаци ни до данас нису пронађени. Рехабилитован је пред Вишим судом у Београду, 2006. године.¹⁹⁸

Као жртва прогона током 1944. и 1945. године броји се и протосинђел Антоније Драговић, који је, по изјавама очевидаца, 1945. године одведен од стране неких партизана и до данас му се губи сваки траг.¹⁹⁹

¹⁹⁷ Марко Лопушина, „Подрум Озне – стрелиште“, *Вечерње новости* од 12. децембра 2012; Марко Лопушина, *Убији ближњег свог, 1, Југословенска тајна полиција од 1945. до 1997*, Београд, 1997, стр. 137.

¹⁹⁸ С. Цветковић, *Између српа и чекића, књига прва: Ликвидација „народних непријатеља“, 1944-1953*, стр. 224-225; С. Цветковић, *У име народа, политичке репресије у Србији 1944-1953*, Београд, 2014, стр. 33.

¹⁹⁹ В. Цомић, *нав. дело*, стр. 189-194.

Реквизиција

Преко народноослободилачких одбора, све до јуна 1945. године, спроводила се реквизиција за потребе војске, обухватајући све од „хлеба до сламе”.²⁰⁰ Реквизиција је у то време била формулисана *Фочанским прописима* из 1942. године, а њена примена је била задржана и скоро годину дана после ослобођења Србије. Реквизиција је, формално, била куповина неопходних намирница и средстава за потребе партизанске војске, с тим што се роба није исплаћивала одмах, него су издаване тзв. реквизиционе признанице (реверси), које су касније требале да буду наплативе од виших војних команди или средских НОО. Реквизиције су вршене на захтев војних власти, а примењиване су на онима за које се сматрало да поседују вишкове пољопривредних производа. Најчешће су овом мером били погођени они за које се процењивало да нису били симпатизери НОП-а.²⁰¹ Недуго по окончању рата у Југославији председништво АВНОЈ-а је донело Закон о одузимању ратне добити стечене за време непријатељске окупације,²⁰² а одмах затим је Министарство финансија Југославије је издало и упутство за спровођење наведеног закона.²⁰³ Државни и партијски врх је овим Законом желео постићи политичке, а уједно и економске ефекте. Принудни откуп у потпуности постаје средство економског и политичког притиска на идеолошког противника.²⁰⁴ Под лупом овог Закона нису били само они који су пословали за време окупације, већ сви они за које је процењено да својим имовним стањем превазилазе „пристојан” ниво за то време. Рат је био готов, али је откуп и даље остао на снази „за оне који вишкова имају”...“као принудна мера у борби против шпекуланата, жесток ударац по непријатељу, а правилан распоред прихода нужних за живот и снажење наше државе.”²⁰⁵ Директива Окружног комитета из половине октобра 1945. године доноси и детаљно упутство о начину спровођења принудног откупа од породица симпатизера или учесника Михаиловићевог покрета: „Када се врши принудни откуп код четничких породица за које се зна, да сада имају везе са бандама и других њихових јатака вршити га тако, што им се неће платити, но ће им се дати привремене признанице, а препис

²⁰⁰ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji zavreme obnove*, str. 287.

²⁰¹ М. Павловић, *Српско село 1945-1952. – откуп*, Београд, 1997, стр. 53.

²⁰² *Сл. лист ДФЈ*, 36/1945.

²⁰³ *Сл. лист ДФЈ*, 52/1945.

²⁰⁴ Дух идеолошког заноса се може пронаћи и у изјави одборника СНОО-а Ратка Дражевића: „Борба на економском пољу је у пуном јеку, ми ћемо је добити иако наши непријатељи имају више искуства, имају богатства и огорчено се боре.” - ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са седнице СНОО-а од 13. 6. 1945.

²⁰⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, упутство о откупу Окружног комитета КПС у Чачку од 21. јуна 1945.

признанице и паре чувати у каси Среског односно Месног народног одбора. Ове признанице нису везане ни за какав рок плаћања и имају привремен карактер.”²⁰⁶

У Краљеву се са организовањем реквизиције почело убрзо након ослобођења и успоставе власти. На састанку СНОО-а, одржаном 26. јануара 1945. године, одборник за економију Драган Лазаревић предложио је да се изврши реквизиција која би пала на терет градског становништва, пошто је, како је нагласио, реквизиција већ три пута падала на рачун околног сеоског стаовништва. Одлучено је да се од ГНОО-а тражи да обезбеди 60.000 килограма пшенице, по 10.000 килорама јечма, овса и масти, 5000 килограма сланине и 4000 килограма меса. Одборници СНОО-а су омогућили реквизицију и у новчаној противвредности, уколико није било могуће набавити потраживане количине намирница.²⁰⁷ ГНОО се на седници, одржаној 29. јануара, три дана по седници СНОО-а, обавезао да прикупи и испоручи наведени разрез до 15. фебруара. Процењено је да новчана противвредност наведених намирница износи укупно 68.120.000 динара, а као крајњи рок за наплату одређен је 10. фебруар 1945. године. На истој седници састављен је списак 150 грађана, највише трговаца, затим занатлија, лекара, чак и три установе, на које је пао терет реквизиције.²⁰⁸ Критеријум по коме је састављен списак, према мишљењу чланова ГНОО-а, требало је бити имовно стање стечено у току ратних година, а поготово приликом пословања са немачком војском.²⁰⁹ Било је предлога да се издејствује умањење износа реквизиције Жичког среза, а преостали умањени део да се пребаци на град Краљево пошто је срез претрпео и дао велике жртве током рата, а у граду су и даље боравили показани „црноберзијанци” занатлије и трговци који су пословно сарађивали са Немцима. Шеф управног одсека Радомир Јовичић је остале чланове ГНОО-а одвратио од оваквих предлога, пошто је, како је рекао, реквизиција била „света дужност”, да су жртве поднели и други делови наше домовине, који су и још више угрожени, наводећи као пример Црну Гору и Босну и Херцеговину, Јовичић је нагласио да је разрез у Краљеву само мали део тамошњих жртава и невоља.²¹⁰ Неколико дана је прошло док није преовладало разумно становиште да реквизиција у првобитно планираном износу напосто није била могућа, стога је на следећој седници, 1. фебруара 1945. године, ипак

²⁰⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, упутство о откупу Окружног комитета КПС у Чачку од 18. 10. 1945.

²⁰⁷ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Састанак СНОО 26. 1. 1945.

²⁰⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник седме седнице ГНОО-а од 29. 1. 1945.

²⁰⁹ Комплетни спискови лица и установа која су била обавезна да исплате реквизицију, са износима који им је одређен и подацима о успешности наплате видети у: Драга Миловановић, „Реквизиција у Краљеву 1945. године”, *Наша прошлост*, бр. 10. Краљево, 2009, стр. 193-201.

²¹⁰ ИАК, ССК, књ. 1, Састанак СНОО 26. 1. 1945; ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник СНОО-а од 29. 01. 1945.

било одлучено да се смањи укупна висина реквизиције на 43.680.000 динара, и представљен је и списак од 150 грађана и три установе.²¹¹ СНОО је пар дана потом потврдио да наплата реквизиције мора бити строга и обавезна, а у случају избегавања ове наметнуте обавезе припређено је слањем на фронт или у логоре.²¹²

На седници ГНОО-а одржаној дан по истеку рока за наплату реквизиције, констатовано је да је до тада на каси одбора разрез уплатило 75 грађана, у износу од 3.520.000 динара. Неколико грађана је упутило и жалбе на висину реквизиције. Уважене су једино две жалбе, и то: у случају градског свештеника Бошка Миленковића и кафеџике Јулке Матић. Осталим жалбеницима је саопштено да, уколико не исплате предвиђене износе у року од три дана, могу бити суочени са последицама да им висина реквизиције буде дуплирана; а млађима од 50 година претила је могућност да буду предложени Команди места за мобилизацију и слање на фронт.²¹³

Будући да наплата није ишла ни приближно по плану, на седници од 18. фебруара одлучено је да се поново ревидира висина реквизиције. Реквизициони обвезници који до тада нису измирили прописане обавезе, на основу класног припадништва и занимања подељени су у три категорије: на трговце, занатлије и раднике. У ревизији реквизиције, заједно са члановима ГНОО-а, учествовало је и по пет представника из сваке категорије. У новом разрезу који је представљен на новој седници, у току истог дана појединим жалиоцима је износ био смањен, појединим је остао исти, а неким је и повећан.²¹⁴ Поштони након ове ревизије ГНОО није био задовољан наплатом реквизиције, у сали хотела „Париз“, 11. марта 1945. године, организовао је збор грађана ради упознавања са овим проблемом (као и са резултатима свог дотадашњег рада), на коме се окупило чак 500 грађана. Веома је илустративна изјава Бранислава Стојановића: „Наши другови дају главу на фронту, а буржоазија неће да да хартију, коју су зарадили на прљав начин. Све њих треба послати на фронт, то је за њих наш суд. Оно што су радници и сељаци стекли, бранићемо са пушком у руци.” Подједнако занимљива је била и изјава Јована Потребиха: „Ми радници платићемо ако они неће, али њих ћемо тамо где им је место”, као и изјава Радича Анастасијевића, који је тада констатовао „да се буржоазија разбежала и оставила да радни народ оправља рушевине. Такве ћемо у главњаче, где су они нас хтели да стрпају. Када су се чистиле улице

²¹¹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник седме седнице ГНОО-а од 1. 2. 1945.

²¹² ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са седнице Извршног одбора СНОО од 1. 2. 1945.

²¹³ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник осме седнице ГНОО-а од 16. 2. 1945; Д. Миловановић, „Реквизиција у Краљеву 1945. године”, стр. 195.

²¹⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник десете седнице ГНОО-а од 18. 02 1945.

трговци нису хтели да учествују у чишћењу. Кад занатлија може да плати суму која му је разрезана морају и богаташи-трговци...” Уследила су и лична прозивања и оптуживања тако је Милорад Павловић директно оптужио Живка Калуђеровића да је правдајући се тиме да је за НОВ већ дао 150.000 динара на помен реквизиције показао лакат, и да му такво понашање не даје за право тим пре што је Калуђеровић, по Павловићевим речима, учествовао у немачким реквизицијама и да је облачио немачку униформу. Павловић је оптуживао и Велисава Томовића-Тиловца да је говорио да се треба уздржавати од ношења петокраки, јер се ближи Ђурђевдан и повратак краља Петра.²¹⁵ И поред претњи и одлука о репресивним мерама ГНОО-а, нема доступних података да ли је спроведена наплата разреза од 18. фебруара 1945. године. Од разреза је ослобођено осам грађана и две установе.²¹⁶ У записнику са седнице ГНОО-а од 22. марта наводи се да је до тада остало 70-оро оних који нису платили реквизицију, па је донешена одлука да се од опорезованих грађана реквизиција наплати принудним путем – пленидбом имовине, и да се сваки појединац као саботер оптужи Суду за заштиту српске националне части.²¹⁷ На седници ГНОО-а од 19. јуна помиње се вишак који је остао од укидања реквизиција у износу од 277.371,20 динара. Одлучено је да се ова сума употреби као обртни капитал, за ванредне и остале кредите по одобрењу Окружног НОО.²¹⁸ Цео износ је на седници од 8. августа пребачен у грађевински фонд.²¹⁹

Одмах по ослобођењу, у складу са идеолошком матрицом нових власти под посебном лупом су се нашли пропадници предратне и ратне грађанске друштвене класе. У случајевима када није било отворене колаборације, као вид сарадње са окупаторским властима је сматрано и обављање делатности пре свега индустријалаца, трговаца и занатлија за потребе окупатра или у време окупације. Овим путем је настојано да се сузбије економска и друштвена моћ грађанства, етикетира и развласти. Најранији период по ослобођењу је карактерисало интензивно примењивање мера санкционисања политичког, привредног, па и културног деловања грађанства под окупациом. У ове мере су спадале конфискација, секвестар и ратна добит. Други круг је садржао мере замене окупационог новца, интензивна борба против шпекулација и црне берзе, саботажа увођење прогресивног опорезивања и сл. Трећи круг је садржао мере

²¹⁵ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник, ГНОО-а збор грађана 11. 03. 1945.

²¹⁶ Д. Миловановић, „Реквизиција у Краљеву 1945. године”, стр. 195-200.

²¹⁷ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

²¹⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет четврте седнице ГНОО-а од 19. 06. 1945.

²¹⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет шесте седнице ГНОО-а од 8. 08. 1945.

национализације, којима се настојало изграђивање социјалистичких односа и плански развој привреде превладавањем државног сектора.²²⁰ Први круг мера је и у Краљеву почео релативно убрзо анкон ослобођења.

Једна од првих, најважнијих одлука Председништва АСНОС-а у Србији после Другог светског рата била је одлука о оснивању Суда за суђење злочина и преступа против српске националне части, која је била донета 21. децембра 1944. године. Пресуде су по правилу доносиле и делимичну или потпуну конфискацију имовине.²²¹ Прво јавно суђење Суда српске националне части у Краљеву је било одржано 3. јуна 1945. године. Том приликом је било осуђено три особе: Божа Марковић, винарски трговац због шпекулација и пословања са окупатором је осуђен на 15 година губитка српске националне части, 7 година присилног рада и конфисковање целокупне имовине. Милован Рафајловић је због стављања свог рудника Тамник на располагање окупационој војсци кажњен са 7 година губитка српске националне части и конфисковање рудника. Димитрије Кнежевић је био осуђен на 10 година губитка српске националне части и 6 година присилног рада због сарадње са четницима и лошег односа према радницима у руднику Тамник где је био управник.²²²

Званично Комисија за конфискацију имовине народних непријатеља у Краљеву је била изабрана 26. маја 1945. године, пар дана пре ступања на снагу *Закона о одузимању ратне добити* (29. маја 1945. године).²²³ Од јуна је комисија за конфискацију и одузимање ратне добити почела са радом и прикупљањем података,²²⁴ такође пре доношења званичног упутства за тумачење и извршавање овог *Закона*.²²⁵ ГНОО је, на седници од 11. септембра 1945. године, констатовао да у Краљеву постоји приличан број ратних добитника и да се они у најкраћем року морају пријавити референту за ратну добит.²²⁶ До краја јануара 1946. године већ је била донета пресуда осморици ратних добитника који су требало да уплате 2.754.000 динара. Са успехом је било наплаћено само 213.210 динара зато што се већина жалила. Комитет је сматрао да у срезу има још 30 ратних добитника, за које су се у то време још увек прикупљали

²²⁰ Видети: Н. Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944-1950*, Београд, 2009, стр. 129-235.

²²¹ Момчило Митровић, *Српска национална част пред законом 1945. године*, Београд, 2007, стр. 21-22.

²²² Исто, стр. 238.

²²³ *Сл. лист ФНРЈ*, бр 36. од 29. маја 1945.

²²⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник деветнаесте седнице ГНОО-а од 26. 5. 1945; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 6. 1945.

²²⁵ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 52. од 24. јула 1945.

²²⁶ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет девете седнице ГНОО-а од 11. 9. 1945.

подаци.²²⁷ Градски Комитет је крајем јануара 1946. године наложио да се потпуни попис ратних добитника доврши до половине фебруара 1946. године.²²⁸ Поводом наплате ратне добити и реквизиција поједине реакције у народу су стигле и у извештај Среског комитета КП упућеног Окружном комитету у Чачку. У извештају је и пренет стих песме коју су певали „непријатељи”: Друже Тито што нам узео жито, да смо знали не би те гласали, цак на главу па хајд у Мораву.“²²⁹ До краја фебруара 1946. било је осуђено укупно дванаест лица као ратни добитници, а за још четири лица је суђење било још увек у току.²³⁰ Краљевачка Комисија за конфискацију је била једна од најревноснијих и најефикаснијих у спровођењу *Закона о одузимању ратне добити*, док је већина осталих Комисија у Србији своје послове завршила у много дужем временском року.²³¹ У Фонду Општинског суда у Краљеву се данас налази укупно 270 предмета по питању конфискације у периоду 1945-1955. Први и најстарији предмет се односи на предратног индустријалца и власника великог дрвопрерађивачког предузећа Миљка Петровића Риже.²³²

Исхрана, снабдевање и збрињавање угрожених

Краљево је из Другог светског рата изашло са великим бројем настрадалог становништва, а истовремено је било и одредиште многобројним избеглицама из разних крајева Југославије и Србије. Становници града мушког пола у најпродуктивнијој доби су били су десетковани. Бројне су биле породице које су остале без најспособнијих мушких чланова усмрћених услед одмазде и ратних дејстава. Великиостатак преживелих је био одсутан због припадности једном од антифашистичких или неком од колаборационистичких покрета. Бројни су били и они који су још увек били у заробљеништву. Крајње сиромаштво већине становника града наметнуло је питање ургентне помоћи као најважнијег приоритета у раду ГНОО-а.

²²⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 30. 1. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946.

²²⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 22. 1. 1946.

²²⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946.

²³⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког и града Краљева за месец фебруар 1946, од 25. 2. 1946.

²³¹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 1, Допис Министарства финансија НРС свим председништвима окружних, среских, градских и рејонских Народних одбора од 26. 2. 1946.

²³² ИАК, Фонд Општински суд у Краљеву, предмети конфискације.

Прва одлука прве седнице Градског народноослободилачког одбора била је да се прикупи помоћ угроженом становништву.²³³ На наредној седници, пред Нову годину, одлучено је да се најугроженијим породицама додели по 1000 динара помоћи по члану породице. Такође, додељена је и помоћ од седам килограма пшенице по члану, породицама бораца НОБ-а који су се још увек налазили на фронту. Одбор је за ову сврху располагао са 1200 килограма пшенице.²³⁴ Почетком јануара 1945. године 57 породица, чији су чланови изгинули или су се налазили у НОЈ-у, добило је по два килограма кукузног брашна, седам килограма пшенице, 500 грама шећера, 500 грама меса. За новчану помоћ од укупно 2.487.000 динара, тада су се пријавиле и 874 породице са укупно 2515 чланова, чији су чланови пострадали у рату као борци или жртве; помоћ је, међутим, добило 741 породица и 56 најсиромашнијих породица.²³⁵

Пре јануара (тачан датум нисмо утврдили) 1945. године основана је градска кухиња за исхрану чиновника и радника. Такође је основан и дом стараца и хранилиште за децу, чиме се настојало да се реши врло актуелно хуманитарно питање. На седници ГНОО-а, 13. јануара 1945. године, основан је одсек за питања исхране становништва.²³⁶ Прва пекарско прерађивачка задруга у Краљеву је основана 18. фебруара, а 10. марта је започела са радом.²³⁷

Почетком марта ГНОО је располагао са 20.000 килограма пшенице помешане са ражи, добијених као помоћ од СССР-а. У сврху праведне расподеле Одбор одлучује да се увиђајем по кућама утврди ко је најугроженији, а потом да се подели најсиромашнијима по пет килограма тог брашна, по члану; мање угроженим је омогућена куповина по цени од 50 динара за килограм.²³⁸

Уочи Васкрса Социјални одсек ГНОО-а наменио је 1.000.000 динара као помоћ породицама бораца, ратом пострадалих и најсиромашнијих. Истовремено је Дечјем хранилишту Црвеног крста у Краљеву, у коме је било преко 200 сиромашне деце, додељено 600кг ражи и 50.000 динара у готовини.²³⁹ Сво незбринуту становништво, према извештају ГНОО-а, већје било смештено у становима оних који су имали вишка стамбеног простора, до средине марта 1945. године.²⁴⁰ Недуго по објављивању Прописа

²³³ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник прве седнице ГНОО-а од 13. 12. 1944.

²³⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник седнице ГНОО-а од 30. 12. 1944.

²³⁵ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник пете седнице ГНОО-а од 13. 1. 1945.

²³⁶ Исто.

²³⁷ ИАК, Varia, свежањ бр. 126, Прва пекарска задруга, Пријава друштвеног пореза од 27. 10. 1945; Записник са Оснивачке скупштине Пекарске задруге у Краљеву од 18. 2. 1945.

²³⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник пете седнице ГНОО-а (нема датума)

²³⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник шеснаесте седнице ГНОО-а од 16. 04. 1945.

²⁴⁰ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

о организацији групних дечијих домова и концентрисаних дечијих насеља,²⁴¹ крајем априла 1945. године, СНОО је директно под своју надлежност сврстао бригу о исхрани и издржавању деце смештене у хранилишту.²⁴² Међутим, социјална незбринутост је и даље постојала у граду, нису били угрожени само појединци, сирочад, стари, болесни и рањени, на ивици егзистенције су биле читаве породице. Крајем априла у граду је било 809 породица са 2.358 чланова чији су храниоци били стрељани у немачкој одмазди 1941. године такође, 137 породица са 229 чланова је остало без својих домова због ратних разарања, а још 107 породица са 336 чланова је остало без својих хранилаца зато што су исти били мобилисани. Укупно 1.053 породице са 2.993 члана није имало никаквих шанси да самостално привреде, већ су у потпуности зависили од помоћи.²⁴³

Реорганизацијом СНОО-а, према упутству ОНО-а, почетком октобра 1945. године привредни одсек је био подељен на одек пољопривреде и шума и одсек трговине и снабдевања, чиме је била створена могућност непосреднијег решавања питања снабдевања основним животним намирницама.²⁴⁴

Обнова инфраструктуре

Један од градова који је претрпео највећа разарања у рату било је Краљево.²⁴⁵ Чачански округ, у чијем саставу је непосредно по окончању рата било и Краљево, имао је укупно 9.440 порушених, теже или лакше оштећених зграда. То је било највише од свих округа у Србији.²⁴⁶

Пред новоформираним властима, крајем 1944. године, били су озбиљни задаци обнове најнужније инфраструктуре. До јануара 1945. године, бар према записнику ГНОО-а, били су поправљени сви кровови државних зграда, оспособљена је нова основна школа и у њу је усељена болница, обновљена је велика стара касарна и у њој је био смештен радни батаљон, оспособљено је хранилиште за децу које је тада већ радило. Поправљена је зграда Државног суда у којој је био смештен ГНОО. Обновљена

²⁴¹ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 3, од 9. 2. 1945, стр. 29.

²⁴² ИАК, ССК инв. бр. 1, седница СНОО-а од 17. 04. 1945.

²⁴³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Молба Главном одбору јединствених синдиката радника и намештеника у Београду да се Краљево огласи за I разред скупоће, а срез Жички за II, од 24. 4. 1945.

²⁴⁴ ИАК, ССК инв. бр. 1, седница СНОО-а од 5. 10. 1945.

²⁴⁵ Milan Ristović, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941-1945. godine: skica za jednu društvenu istoriju”, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3, 2001, str. 203-219.

²⁴⁶ М. Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године*, Београд, 1988, стр. 60.

је и зграда Дома народног здравља. Зграда Женске занатске школе је адаптирана за потребе основне школе, као и једна зграда железничких станова за нову основну школу. Обновљене су радничке зграде. За војне потребе оспособљене су зграде поште, старе општине и гимназије.²⁴⁷ Обновљена је ватрогасна чета. Између осталог, акутни проблем за функционисање нормалног живота у граду, у пеариоду одмах по ослобођењу, представљао је и недостатак вучне стоке за превоз робе и изношења смећа.²⁴⁸ Међутим, већ крајем марта на седницама ГНОО-а констатује се да је град скоро потпуно очишћен. Незбринуто становништво је било смештено у становима оних који су имали вишка стамбеног простора.²⁴⁹

Дана 3. маја 1945. године основан је фонд за обнову града, пре свега за изградњу водовода и пијаце.²⁵⁰ Један од извора финансирања овог фонда била је и такса у износу од пет динара за сваку наручену чашу ракије или вина у градским кафанама.²⁵¹ Нема тачних података у коликом проценту је овај начин финансирања учествовао у укупном фонду. Упркос плановима, до краја 1945. године, а ни пар година касније, није завршена изградња водовода. Са друге стране, релативно брзо по ослобођењу поправљена је градска електрична мрежа у предратним капацитетима и град је, судећи по извештају са седнице ГНОО-а, био осветљен већ крајем фебруара 1945. године.²⁵² ГНОО је неколико месеци касније изгласао и ценовник електричне енергије. За станове и канцеларије цена је била 100 динара по киловат часу, за индустрију 50 динара, за трговинске и услужне радње 200 динара, а за паушалне потрошаче одређена је цена од 15 динара по вату. За Рибничку општину (предграђе Краљева) одређена је цена од 50 динара по киловат часу.²⁵³

У школама се изводила настава, иако није било инвентара - деца су са собом носила столице. Тек се у мају месецу кренуло са изградњом школског тоалета.²⁵⁴ Недостатак школског намештаја и у јесен 1945. године био је тек делимично решен. Недостатак просторија за наставу је током 1945. године био велики проблем, с обзиром да су школске просторије биле заузете за потребе болнице и војних јединица.²⁵⁵

²⁴⁷ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник пете седнице ГНОО-а од 13. 01. 1945.

²⁴⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четврте седнице ГНОО-а од 8. 01. 1945.

²⁴⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

²⁵⁰ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет друге седнице ГНОО-а од 03. 06. 1945.

²⁵¹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник скупштине ГНОО-а од 30. септембра 1945.

²⁵² ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

²⁵³ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник петнаесте седнице ГНОО-а од 9. 04. 1945.

²⁵⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет друге седнице ГНОО-а од 03. 06. 1945.

²⁵⁵ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник тридесет прве седнице ГНОО-а од 27. 09. 1945.

Поводом 29. новембра 1945. године и прве годишњице ослобођења Краљева у Другом светском рату, ГНОО је одлучио да се промене имена улица и тргова, па је: Трг краља Александра преименован у Трг маршала Тита, Улица краља Петра у Улицу генерала Ранковића, Улица генерала Станојловића у Улицу Коче Поповића, Улица Марка Трифковића у Улицу Хероја Живана Маричића, а Трг испред цркве Св. Тројице назван је Тргом 29. новембра.²⁵⁶

Здравствена заштита и комунална хигијена

У погледу стања здравствене заштите, Краљево није представљало изузетак у односу на остале градове у Србији. Веома тешко стање здравствене заштите у граду илуструју подаци да је тада било само три лекара и једна апотека у срезу који је бројао 65.000 становника. Лекари су се најчешће сусретали са озеблинама.²⁵⁷ Од ослобођења града крајем 1944. године па током целе 1945. године, непрестано је претила опасност од епидемије тифуса. Срески НОО је у сарадњи са војском активно настојао да се сузбије ова болест организовањем курсева хигијене у селима у околини града. Иако се већ у првој половини јануара у извештајима констатује да је заразна болест угушена²⁵⁸, и даље су се појављивали појединачни случајеви заразе тифусом.²⁵⁹

На седници ГНОО-а од 28. 12. 1945. године одлучено је и да се општинска амбуланта споји са среском и да се смести у кућу Жарковића у Хајдук Вељковој улици. Амбуланта је имала бабицу и лекара, а у њој је смештено и саветовалиште за децу и породиље.²⁶⁰

Стање комуналне хигијене је било крајње забрињавајуће током прве године слободе. Изношење смећа из домаћинства је било готово неорганизовано. Највећи хронични проблем у погледу комуналне хигијене је представљао недостатак вучне стоке, коња и волова како за потребе изношења смећа тако и превоз робе за потребе ГНОО-а.²⁶¹ Почетком 1945. године ГНОО је организовао колективне радне активности на чишћењу града под казненом претњом у висини од пет до десет хиљада динара или једног до седам дана затвора. Из данашње перспективе помало трагикомично изгледа

²⁵⁶ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник тридесет пете седнице ГНОО-а од 28. 11. 1945.

²⁵⁷ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

²⁵⁸ ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО од 16. 01. 1945.

²⁵⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет шесте седнице ГНОО-а од 8. 08. 1945.

²⁶⁰ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник тридесет седме седнице ГНОО-а од 28. 12. 1945.

²⁶¹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четврте седнице ГНОО-а од 8. 1. 1945.

реакција ГНОО-а на молбе за дозволе за лов, које су поједини становници града поднели управо у јануару 1945. године. Поред подразумеваног испитивања карактеристика и владања у току окупације сваког од молиоца на предлог секретара ГНОО-а Вујадина Ћетковића, одлучено је да им се, такође, одреди тродневни обавезни присилни рад. О наведеном сведоче речи Вујадина Ћетковића из записника седнице ГНОО-а: „Када је молиоцима у данашње тешко време обнове свега до лова и шетње од дужности које као свесни грађани не треба да избегавају, већ да притекну у помоћ и на рад, то пре но што дођу до ловачких карата и потребних одобрења да се сви одреде на тродневни присилни рад ради опомене да им ово тражење није било за домаћину умесно.”²⁶² На истој седници ГНОО-а, у јануару месецу, био је усвојен и предлог да се Роми, који су се привремено населили у полу срушеним и напуштеним зградама у центру, иселе ван града „јер загађују град и опште су нетрпељиви за град”.²⁶³ Међутим, у пракси није било могуће реализовати наведеноисељење Рома. Никакви конкретни кораци по том питању нису били предузимани, све до марта наредне, 1946. године, када је ГНО донео нову одлуку да се питање смештаја Рома стави под ингеренцију Стамбеног одсека ГНО-а. Одлуком је тада била наложена обавеза проналажења адекватног смештаја за ромске породице, како би се ослободио простор у центру града за обнову и изградњу планираних објеката.²⁶⁴

У току априла 1946. године је био пуштен у рад градски водовод, снабдевање водом у граду је било обезбеђено обнављањем и изградњом укупно 16 јавних чесми.²⁶⁵

Контрола цена

У условима опште немаштине и неизвесног снабдевања основним животним намирницама, срески и градски Народноослободилачки одбор покушавали су да путем контроле цена основних животних намирница сузбију шпекулације и црну берзу.²⁶⁶ Била је честа пракса да народни одбори на ослобођеним територијама прописују

²⁶² ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник пете седница ГНОО-а од 13. 1. 1945.

²⁶³ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник пете седница ГНОО-а од 13. 1. 1945.

²⁶⁴ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са четврте редовне седнице Извршног одбора ГНО Краљево од 3. 3. 1946.

²⁶⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације Среза жичког за месец април 1946, од 26. 4. 1946.

²⁶⁶ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji zavreme obnove*, str. 366.

разноврсне мере карактеристичне за социјалистички привредни развој.²⁶⁷ Једна од најпопуларнијих била је утврђивања цена. И у Краљеву, као што је тада била пракса у целој држави, политика максимирања цена није донела очекиване резултате, шта више, изазивала је потпуно супротан ефекат и стимулисала несташице, црну берзу и малверзације. Крајем маја 1945. године на седници ГНОО-а први пут је био изнет предлог да се формира комисија која ће вршити контролу цена.²⁶⁸

Цена хлеба као основне животне намирнице често је била тема на седницама среског и градског НОО-а. На седници одржаној 18. фебруара 1945. године председник СНОО-а Благоје Рудњанин своје излагање завршио је реченицом: „Становништво се не осећа заштићено од власти у односу према пекарима, морамо наћи начина да град заштитимо од дерикожа“.²⁶⁹ На овој седници је одређена максимиране цена хлеба, при том је донет закључак да тежина векне хлеба треба да буде један килограм. „Ко хоће да види хлеб мора се повиновати тој наредби“.²⁷⁰

На седници среског народноослободилачког одбора од 10. маја 1945. године говорило се о слабој понуди меса због цене која није одговарала сељацима. СНОО је одлучно одбио повећање максимираних цена због тога што је таква одлука била протумачена као попуштање. Одлучило се да се овај проблем реши тако што би се при градском одбору формирала комисија за сузбијање шпекулација; на истој седници формирана је и комисија за конфискацију.²⁷¹

Постојала је још једна мера која је требало да „заведе ред“ –формирање Комисије за контролу зарада и цена на седници СНОО од 20. августа 1945. године.²⁷² Сходно овоме, ГНОО је после неколико дана донео одлуку да се цене воћу, поврћу и млечним производима максимирају, и да се спроведе строга контрола у складу са среским одобрењем. На истој седници је донета одлука и да се забрани трговина текстилом на пијаци.²⁷³

Због несташице меса ГНОО крајем децембра 1945. године одлучује да подигне максимиране цене меса, говедине са 30 на 34, а телетина са 36 на 40 динара.²⁷⁴

²⁶⁷ М. Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године*, стр. 178.

²⁶⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник деветнаесте седнице ГНОО-а од 26. 5. 1945.

²⁶⁹ ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО од 19. 02. 1945.

²⁷⁰ Исто.

²⁷¹ ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО од 10. 05. 1945.

²⁷² ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО од 20. 08. 1945

²⁷³ ИАК, СОК, кут. 211, књ 1, Записник двадесет осме седнице ГНОО-а од 26. 08. 1945.

²⁷⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ 1, Записник тридесет седме седнице ГНОО-а од 28. 12. 1945.

Када је пак у питању одевање и обућа становништа, СНОО је водио такође политику контроле цена. На седници СНОО-а од 17. априла 1945. године износе се жалбе на превисоке цене за израду обуће и одеће у обућарским и кројачким задругама. Израда једног пара „гојзерица“ коштала је између 8 000 и 12 000 динара; израда одела А класе: 20.000 динара, прве класе: 15.000 динара, а друге класе: од 10.000 до 12.000 динара. Одлучено је да се цене израде и одеће и обуће смање за 50%.²⁷⁵

На седници СНОО-а одржаној 8. октобра 1945. године председник СНОО-а је говорио о несташици хлеба у Краљеву, напомињући да резерви жита готово да нема, и да је стање критично. Надајући се у два вагона пшенице, обећаних од Окружног СНОО-а, одбор је одлучио да још пшенице обезбеди принудним откупом у околним сеоским насељима.²⁷⁶

Према споразуму са Окружним одбором, на седници дана 22. октобра 1945. године, приступило се формирању Комисије за попис вишкова, коју би сачињавали по један месни одборник, као и по један члан Народног фронта, АФЖ-а, УСАОЈ-а, и по један учитељ, или пак учитељица, као обавезни члан. Њихов задатак је био да напишу стоку и жита и да, гарантујући тачност личном одговорношћу, податке пописа проследи месном Одбору, чији ће га чланови, такође под личном одговорношћу, потврдити. Крајњи рок за завршетак пописа био је 5. новембар. У циљу што ефикаснијег и ревноснијег испуњења задатка, учитељима је забрањено да неће добити плату ако не заврше посао ваљано и на време, а поред тога, као и остале чланове комисије, чекало би их и суђење као саботерима.²⁷⁷ У извештају о раду и достигнућима одсека СНОО-а на крају 1945. године, констатује се да је откуп подбацио због лошег и површног рада пописне комисије и нетачних података које је она поднела.²⁷⁸ Као организован систем, Откуп ће се у Краљеву, као уосталом и у целој Србији, развити тек наредне 1946. године.²⁷⁹ На седници СНОО-а одржаној 15. децембра, укунута је комисија за контролу цена због, како је наведено, недовољних средстава у буџету среског Одбора.²⁸⁰

²⁷⁵ ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО од 17. 04. 1045.

²⁷⁶ ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО од 08. 10. 1945.

²⁷⁷ ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО од 22. 10. 1945.

²⁷⁸ ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО место датума празно, свакако крај децембра 1945.

²⁷⁹ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji zavreme obnove*, str. 357.

²⁸⁰ ИАК, ССК, књ. 1, Записник Седнице СНОО од, 15. 12. 1945.

Административни развој Краљева (1944-1955)

Граски народноослободилачки одбор изабран је и конституисан на збору грађана 10. децембра.²⁸¹ У истом месецу (нема датума) формиран је и Срески народноослободилачки одбор Жичког среза. Краљевачки ГНОО је био под непосредном ингеренцијом СНОО-а до 21. децембра 1945. године, када је Краљевачки ГНОО подигнут на срески степен надлежности.²⁸² ГНОО се у то време састојао од председника, потпредседника, секретара и повереника за следеће одсеке: управни, санитарски, за социјално старање, обнову, просвету, привреду, саобраћај, војни и стамбени одсек, затим заменик секретара и један одборник без задужења. Финансијски одсек је био установљен на седници ГНОО 8. марта 1945. године, а 11. марта исте године у изворима се први пут помињу одсеци за унутрашње послове и грађевинарство. Комисија за контролу цена је била основана 3. јуна 1945. године.²⁸³

Доношење новог Устава ФНРЈ у јануару 1946. године,²⁸⁴ поред осталог, учврстило је нов концепт у организацији државне управе, уследило је ступање на снагу *Општег закона о народним одборима* НРС, 1946. године. Најочигледнија промена је била та што је из назива одбора било изостављено „ослободилачки”, тако да убудуће Одбори на свим нивоима у држави имају редукован назив Народни одбори. Сходно томе и Градски народноослободилачки одбор у Краљеву је од тада носио назив Градски народни одбор (ГНО).²⁸⁵ Ова промена је симболички требало да представи прелазак из „ослободилачке” у нову фазу обнове и изградње, а почетком 1947. године био је објављен и нови Устав НР Србије,²⁸⁶ након чега је дошло до нових реорганизација државне управе у Србији.

Као последица реорганизације Чачански округ је био укинут 1947. године, а након тога је град заједно са Жичким срезом, чије је седиште такође било у Краљеву, потпао под непосредну надлежност републичких органа НР Србије.²⁸⁷ Овакво стање је потрајало до 16. маја 1949. године, када су основане области, а Градски народни одбор је постао непосредно подређен Обласном народном одбору крагујевачке Области са

²⁸¹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, записник са седнице ГНОО-а од 10. децембра 1944.

²⁸² *Сл. гласник НРС*, бр. 44/1945.

²⁸³ *Водич Историјског архива Краљево*, стр. 72.

²⁸⁴ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 10, од 1. 2. 1946, стр. 77.

²⁸⁵ *Сл. гласник НРС*, бр. 43/1946.

²⁸⁶ *Сл. гласник НРС*, бр. 3/1947.

²⁸⁷ *Сл. гласник НРС*, бр. 17/1947.

седиштем у Крагујевцу.²⁸⁸ Истовремено је дошло и до реорганизације управног апарата ГНО-а и СНО-а. Општи закон о народним одборима, донет крајем маја 1949. године, прописао је да се послови националне индустрије, саобраћаја и трговине, задаци петогодишњег плана и део надлежности укинутих Окружних народних одбора предају у надлежност Среских народних одбора.²⁸⁹ Овом закону је претходило решење Владе о реорганизацији управног апарата среских градских и рејонских народних одбора, које је билодостављено наведеним одборима крајем 1948. и почетком 1949. године.²⁹⁰ Руководећи апарат Среског и Месног, односно Градског народног одбора је био под директном контролом Среског комитета КПС-а. Он је постављао помоћнике повереника, шефове одсека у Повереништвима и Секретаријату СНО-а. Док су на најодговорније дужности у СНО-у кадрови били постављани директно од Окружног народног одбора. Срески комитет је постављао председнике и секретаре Месних народних одбора. Кадровско одељење Среског комитета је постављало помоћнике шефова одсека, службенике Организационо-управног и Персоналног одсека СНО-а, затим службенике Кадровског одсека у Повереништву пољопривреде, као и службенике Секретаријата Повереништва трговине СНО-а. Срески комитет је имао ингеренције и над судском влашћу, постављао је судије поротнике Среског суда. Овакав принцип се пресликано примењивао и на нивоу Градског, односно Месног народног одбора.²⁹¹

Осим наведених промена и реорганизација током 1949. године, које су се односиле на све срезове и градове у Србији, Краљеву се догодила и промена назива самог града. На седницама Извршног одбора ГНО-а идеја за промену имена града је први пут формално изнета још 9. децембра 1947. године. Јавни тужилац за срез Жички, Милинко Меденица је тада на седници изнео предлог да се промени име града, а Извршни одбор је потом одлучио да се предлози новог имена изабери на посебним конференцијама масовне организације Народни фронт.²⁹² Узевши у обзир тадашње околности, основано је претпоставити да је идеја за промену имена града потекла из редова виших партијских и државних инстанци, те је саопштена неформалним путем, исто се може претпоставити и за касније усвојен предлог новог имена Ранковићево. Указом Президијума Народне скупштине Народне Републике Србије, од 6. јула 1949.

²⁸⁸ *Сл. гласник НРС*, бр. 23/1949.

²⁸⁹ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 49/1949; *Водич Историјског архива Краљево*, 53.

²⁹⁰ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 7, Извештај по питању реорганизације управног апарата Среских и Градских (рејонских) народних одбора од 20. 5. 1949.

²⁹¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Списак дужности на које Срески комитет КПС-а у Ранковићеву врши постављења, од 21. 11. 1949.

²⁹² ИАК, СОК, К 212, књ. 2, Записник са Прве редовне седнице ИО ГНО-а у Краљеву од 9. 12. 1947.

године, Краљево је преименовано у Ранковићево. Тај назив је остао до 27. децембра 1954. године, када је Извршно веће Народне Републике Србије донело одлуку о враћању старог имена.²⁹³

Према извршеној систематизацији ГНО је требало да има 137 запослених службеника, међутим, крајем 1949. године у њему је било 93. Међу тим службеницима је било само 17 чланова партије и 10 кандидата. Ниво образовања тадашњих службеника ГНО-а је био оскудан и по тадашњим стандардима. Већина је имала само нижи течајни испит, или занатску школу, а само један од службеника је имао звање инжињера.²⁹⁴

Највећи проблем са којим се тада ГНО сусретао био је трговина и снабдевање. Од свих намирница најредовније се у то време делио само шећер. Најдефицитарнији артикал је био сапун, чија је потпуна несташица крајем 1949. године трајала већ пуна три месеца. Такође, несташица масти је трајала два месеца. Снабдевање воћем и поврћем је, тада већ престао бити проблем, али је зато проблем био недостатак продајног простора за њихов пласман.²⁹⁵

Делатност ГНО-а током 1949. године се у најчешћем огледао у редовним текућим пословима везаним за животна питања града, док је политичко-идеолошка тематика била све мање заступљена. Градски народни одбор је одржавао седнице сваке недеље, а понекад и чешће. Најчешће теме су биле: претресање финансијских планова по кварталима, сакупљање пореза, решавање молби и жалби, као и питања недостатка радне снаге и проблема снабдевања и исхране. При ГНО-у није постојао одсек за координацију, послове тог одсека је обављао један запослени евидентичар.²⁹⁶

Крајем 1951. године (11. децембра) дошло је до нове промене, области су тада укинуте, а срез и град су поновопотпали под непосредну надлежност државних органа.²⁹⁷ Нова реорганизација се догодила убрзо, већ у пролеће наредне године (22. априла 1952. године) ступањем на снагу *Закон о народним одборима градова и градских општина*. Овим законом супоновобили промењени називи од дотадашњих Градских народних одбора у Народни одбор градске општине (НОГО), а Срески

²⁹³ *Сл. гласник НРС*, бр. 31/1949 и бр. 1/1955; Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву, документи, сведочења*, Краљево, 1989, стр. 11-27.

²⁹⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, Извештај са обиласка ГК КПС Ранковићево, октобар 1949, стр. 24.

²⁹⁵ У граду је само четири продавнице и пет тезги било на располагању Предузећу за откуп воћа и поврћа, због чега је долазило до формирања редова, а често се воће и поврће просто није могло довољно брзо продавати, па је долазило до кварења и бацања истог - Исто стр. 24-25.

²⁹⁶ Исто, стр. 27.

²⁹⁷ *Сл. гласник НРС*, бр. 37/1951.

народни одборису преименовани у Народне одборе среза (НОСО).²⁹⁸ Закон о народним одборима је довео до благог кретања ка децентрализацији државног уређења, нарочито у области управљања привредом. Низ компетенција је са савезних и републичких прешао у надлежност градских и среских народних одбора. Закон је дефинисао народне одборе као органе народног самоуправљања у општинама, срезovima и градовима и као највише органе народне власти у локалним јединицама. Тим законом је био промењен систем планирања, нестају предузећа савезног, републичког и локалног значаја, већ се сва она заједно укључују у привреду локалне заједнице. Законом је још била укинута административна и оперативна надлежност државних органа над привредним организацијама. Промењена је и основна структура народних одбора. Срески и градски народни одбори су постали дводомни. Поред среских и градских већа као представничких тела грађана, образована су и већа произвођача као представништва радника и службеника запослених у привреди, пољопривреди, транспорту и трговини.²⁹⁹ Промене су довеле и до смањење бројности чиновничког апарата у Градској општини, па се од 1952. године број плаћених службеника смањио са 143 на 44.³⁰⁰

Законом су били укинати извршни одбори и повереништва, а истовремено су били формирано Савети, као управна тела народних одбора. Савети су били колегијална тела састављена од чланова одбора и грађана које је бирао тај одбор. Савети су за свој рад искључиво одговарали народном одбору и само у изузетним околностима су могли доносити прописе. Савети су били бирани сваке године.³⁰¹

Године 1955. десила се поновна већа реорганизација и промена административно правног статуса града. Током наведене године ступили су на снагу *Општи закон о уређењу општина и градова* (16. јуна 1955), *Закон о спровођењу уређења општина* (1. јула 1955) и *Закон о подручјима срезова и општина* у НР Србији (20. јула 1955). Овим променама је формално поново промењен назив у Народни одбор општине Краљево. Тада је и територија општине проширена и обухватала је укупно 19 насељених места.³⁰²

Надлежност и задаци ГНОО-а, односно ГНО-а, у периоду 1945-1952, је била готово истоветна надлежностима и задацима НОО, односно НО среза. Цео наведени период карактеришу многобројне и честе промене. Извршни одбор је био основан 4.

²⁹⁸ *Сл. гласник НРС*, бр. 15/1952.

²⁹⁹ *Сл. гласник НРС*, бр. 15/1952; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са ванредне конференције Савеза Комуниста Среза жичког од 21. 2. 1954.

³⁰⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС Среза жичког за 1952.

³⁰¹ *Сл. гласник НРС*, бр. 15/1952.

³⁰² *Сл. гласник НРС*, бр. 56/1955.

јуна 1945. године, и његову хијерархију су чинили: председник, потпредседник, секретар, и повереници унутрашњег, социјалног, здравственог, просветног, финансијског, привредног и грађевинског одсека. Извршни одбор је 21. новембра 1946. године основао Планску комисију, а 10. децембра 1946. године је изабрао и Дисциплинску комисију. Извршни одбор се од 25. децембра 1950. састојао од Секретаријата, чије су надлежности биле из области општих административних послова, Планске комисије, Повереништва трговине и снабдевања, Повереништва финансија, Одсека рада, Повереништва за просвету, Одсека народног здравља, Социјалног одсека, Контролне комисије, Повереништва индустрије и занатства, Повереништва грађевинарства. ГНО је 26. децембра 1950. године поред Извршног одбора изабрао и сталне комисије за одлуке; привредни план и финансије; мандатско имунитетску Комисију; за молбе и жалбе; дисциплинску; за разрешење судија и дисциплински суд. Даљом реформом током 1952. године, на нивоу тадашње државе била је побољшана материјална основа народних одбора и проширене су њихове надлежности. Том приликом су у народне одборе била уведена већа произвођача и локални референдуми, а укинута извршни одбори и повереништва.³⁰³ Сходно томе је и Народи одбор градске општине Ранковићево, 18. априла 1952. године, укинуо Извршни одбор и повереништва. Основани су савети Колегијална политичко-извршна тела састављена од одборника и грђана. Све дотадашње реорганизације и промене су биле инкорпорирание и у Уставу из 1953. године. Статут Општине Краљево од 13. августа 1955. године је дефинисао Општину Краљево као основну политичко територијалну организацију самоуправљања радног народа и као основну друштвено-економску заједницу становника на подручју општине. Народни одбори општине су се састојали од 49 одборника који су бирали председника, пет одборничких комисија и осам савета. Одборничке комисије су биле мандатско-имунитетска, за избор и именовања, за привреду, прописе и организациона питања, за молбе и притужбе. Савети, политичко-извршна тела, били су: Савети за општу управу, Савети за комуналне послове, Савети за привреду, Савети за школство, Савети за просвету и културу, Савети за здравље, Савети за социјално старање и заштиту мајке и деце и савети за рад и радне односе. Одбор је тада имао секретара и органе управе. Основни органи управе су били: Одељење за опште послове, Одељење за привреду, Одељење за комуналне послове, Одељење за јавно здравље и социјално старање, Одсек за просвету

³⁰³ Према: Slobodan Selinić, *Beograd 1960-1970, snabdevanje i ishrana*, 2005. str. 19.

и Управа прихода. Била је предвиђена могућност оснивања управних комисија и управних установа. Посебни органи су били судија за прекршаје, месне канцеларије и месни одбори. Збор бирача и референдум су били облици непосредног учешћа грађана у власти. Након Одлуке о унутрашњој организацији органа управе донете 20. јануара 1956. године дефинисани су као основни органи управе: Секретар, Одељење за опште послове и буџет, Одељење за привреду, Биро за посредовање рада, Одељење за комуналне послове, Управа прихода, Судија за прекршаје и месне канцеларије. Статут од 27. јула 1956. године доноси нове измене код савета и основних органа управе, од када су постојали следећи савети: за општу управу и унутрашње послове, за друштвени план и финансије, за привреду, за комуналне послове, за народно здравље, за социјалну политику, за школство, за културу, за рад и радне односе. Основни органи управе су били: Одељење за привреду, комуналне послове, народно здравље и социјалну политику, просвету и културу и Одсек народне одбране.³⁰⁴

Судство

Срески народни суд у Краљеву је основан свакако до 15. марта 1945. године, јер је тог датума био основан Окружни народни суд у Чачку, коме су осим среског народног суда у Краљеву били подређени и срески народни судови у Чачку, Прељини, Горњем Милановцу, Гучи, Ивањици, и Рашки.³⁰⁵ Током прве декаде по окончању II светског рата судство је било организовано најпре одлукама АВНОЈ-а и АСНОС-а. У прво време је било регулисано да судску власт врше народни судови који су по међусобној надређености били подељени у општинске (градске), среске, окружне судове и врховни суд Србије. Избор судија за општинске (градске) судове је био обављан непосредно на народном збору. Судије среских и окружних народних судова су били бирани на среској или окружној народноослободилачкој скупштини. Сви народни судови су тада били под надзором Повереништва правосуђа републике Србије. Територијална надлежност судова се поклапала са територијалним доменом истог нивоа народноослободилачких одбора.³⁰⁶ Убрзо је ова област додатно била уређена *Законом о*

³⁰⁴ Водич Историјског архива Краљево, стр. 72.

³⁰⁵ Водич Међуопштинског историјског архива у Чачку, Чачак, 1988, стр. 197-198.

³⁰⁶ Р. Ристић, В. Виријевић, *Окружни суд у Краљеву, судска власт и судови у Краљеву 1805 – 2002*, Краљево, 2002, стр. 25-26.

уређењу народних судова из септембра 1945. године³⁰⁷ и изменама и допунама овог Закона из 1946. године.³⁰⁸ Затим је, почетком 1946. године, Устав ФНРЈ додатно уредио ову област дајући основна начела о судовима.³⁰⁹ Убрзо пошто су у пролеће 1949. године били основани Обласни народни одбори, а срески Народни одбор у Краљеву потпао под ингеренцију обласног Народног одбора у Крагујевцу,³¹⁰ десила се и реорганизација судства. Тако је 30. јуна укинут Окружни суд у Чачку, а Срески суд у Краљеву је припао под надлежност новооснованог Окружног суда области крагујевачке са седиштем у Крагујевцу.³¹¹ Следећа промена се десила 1951. године, укинути су обласни Народноослободилачки одбори, а десила се и промена у организацији судства. Стање је било практично враћено на оно из 1947. године, тако да је Срески суд у Ранковићеву био поново под надлежношћу Окружног суда у Чачку.³¹² Краљево је постало регионално седиште правосуђа почетком 1955. године, тачније 10. фебруара када је Народна скупштина НР Србије на седници Републичког већа донела Одлуку о оснивању Окружног суда у Краљеву. Овај суд је од тада био надређен среским судовима у Трстенику, Рашки и Краљеву.³¹³ Године 1955. десила се поновна већа реорганизација и промена административно правног статуса града и среза. Током наведене године ступили су на снагу *Општи закон о уређењу општина и градова* (16. јуна 1955), *Закон о спровођењу уређења општина* (1. јула 1955) и *Закона о подручјима срезова и општина* у НР Србији (20. јула 1955).³¹⁴ Укинут је срез Трстенички, а територија Врњачке Бање је ушла у састав среза Краљево. Територијални оквир надлежности Окружног суда у Краљеву је детаљно дефинисан Одлуком Народне скупштине НРС, од 20. јуна 1955. године. Тако се његова надлежност простирала на подручја надлежности среских судова у Краљеву и Рашкој. Срески суд у Краљеву је био надлежан за општине Богутовац, Витановац, Врњачка Бања, Врњци, Конарево, Краљево, Лађевци, Подунавци и Самаила.³¹⁵

³⁰⁷ Сл. лист ДФЈ, бр. 67/1945.

³⁰⁸ Сл. лист ФНРЈ, бр. 51/1946.

³⁰⁹ Сл. лист ФНРЈ, бр. 10/1946.

³¹⁰ Сл. гласник НРС, бр. 23/1949.

³¹¹ Сл. гласник НРС, бр. 28/1949.

³¹² Р. Ристић, В. Виријевић, *Окружни суд у Краљеву, судска власт и судови у Краљеву 1805 – 2002*, стр. 27-28.

³¹³ Сл. гласник НРС, бр. 11/1955.

³¹⁴ Сл. гласник НРС, бр. 56/1955.

³¹⁵ Р. Ристић, В. Виријевић, *Окружни суд у Краљеву, судска власт и судови у Краљеву 1805 – 2002*, стр. 28.

Демографија, миграције (1944-1955)

Југославија је из Другог светског рата изашла са неповољним наслеђем из међуратног периода и тешким демографским траумама из самог периода рата. Карактеристично за доба краљевине је било то да ни до 1941. године није била смањена изузетна аграрност друштва. Просечно је на 100 хектара ораница долазило 114 становника запослених у пољопривреди, док је истовремено у Немачкој било 52, у Француској 48, а у САД 17 запослених.³¹⁶ Индустријализација се ипак недовољно брзо одвијала, и пут развоја је прекинуо Други светски рат. Свега 17,5% од укупног становника је тада живело у градовима. Пораст градског становништва је достигао свој врхунац у периоду од 1922. до 1932. године и управо тада се појачавају и миграциона кретања са села. Међутим, у том периоду није дошло до преваге у процесу дерурализације. Мали проценат радно способног становништва се бавио непољопривредним занимањима, и такво стање се веома споро мењало путем пораста. У трговини и индустрији је 1921. године радило 8,65% док је 1931. године радило 10,73%.³¹⁷ Патријархално традиционални концепт сеоског живота је остао доминантан. Градови су представљали неколицину урбанизованијих острва на челу са Београдом, а Краљево је у том периоду био мали, индустријски градић који је био на путу убрзаног развоја због отварања погона за производњу тада најмодернијих високотехнолошких производа.

Нова власт је амбициозно и „крупним корацима” желела да промени затечену ситуацију. Форсирани процес индустријализације одмах након Другог светског рата, проузроковао је нагли прилив становника из сеоских средина у градове. Индустрија је дуго након Другог светског рата потраживала велики број радника, нарочито стручних и висококвалификованих. Диригованим административним управљањем привредом, предратни ниво индустријске производње, до краја 1946. године, већ је био досегнут,³¹⁸ али пут ка потпуном испуњењу амбиција партијског и државног руководства је и даље био дуг. За успех планиране индустријализације било је потребно још нових погона, и још више радника, чија „огромна резерва” се налазила на селу.

Одмах након Другог светског рата, спонтано, али и уз тежње државног и партијског врха долази до миграција на релацији село–град. Оваквостановиште власти

³¹⁶ В. Petranović, *Jugoslavija 1918 – 1988*, том I, Beograd, 1989, str. 32.

³¹⁷ Љ. Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918 – 1988*, том I, стр. 35-36.

³¹⁸ М. Митровић, *Изгубљене илузије. Прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, стр. 23.

било је узроковано, између осталих, са два главна разлога: политичко-идеолошким односом према сељачком питању и економско-социјалним околностима, будући да је у највећим деловима тадашње државе владала пренасељеност у аграрним срединама. Током прве послератне деценије у Србији је миграција на релацији село-град добијала на замаху. Убрзана индустријализација је сигурним корацима водила деаграризацији. Процењује се да је у периоду од 1953. до 1961. године годишње број пољопривредног становништва био је мањи за 241.000 људи на нивоу Југославије. У истом периоду у градове је прелазило 83. 000 до 92.000 сеоског становништва, такође на нивоу тадашње државе.³¹⁹ За пола века удео пољопривредног становништва је опао са 66%, 1953. године, на 10,9%, 2002. године. Са друге стране, прелазак пољопривредног становништва на непољопривредна занимања, није нужно увек био праћен и пресељавањем на релацији село – град.³²⁰ Из године у годину у руралним срединама било је све више становника који су се у потпуности бавили непољопривредним занимањима, ово се пре свега односи на сеоско становништво из непосредне околине градова или мањих индустријских или рударских насеља. Доста честису били и случајеви да се особе запослене у некој непољопривредној делатности, упоредо баве и обрадом својих пољопривредних поседа. О овоме говори чињеница да је 1950. године половина од укупног броја рудара у Србији обрађивала земљу, а још четвртина се бавила повртарством и сточарством.³²¹ Бољи економски положај и животни комфор су били најважнији мотиви миграната на релацији село-град. Дакле, миграције у послератном периоду представљају пропратну појаву велике привредне еволуције доминантно аграрног и традиционално патријархалног друштва.³²² Државни и партијски врх је имао благонаклон став и увелико подстицао пресељавање у градове, са циљем да се што пре смањи проценат пољопривредног становништва. Након Другог светског рата, а и дуго потом, Југославија је била на зачељу европске листе земаља по броју градског становништва.³²³ Према неким проценама само у периоду од краја

³¹⁹ Ivanka Gilić, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, demografski aspekt urbanizacije*, Beograd, 1967, str. 85.

³²⁰ Нада Радушки, „Пољопривреда без пољопривредника – проблеми у демографском развоју Србије”, *Социјална мисао*, год. 16, бр. 4. Институт друштвених наука, Београд, 2009, стр. 170.

³²¹ Ivana Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, Institut za savremen u istoriju, Beograd, 2013, str. 21.

³²² Милош Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Чачак, 2012, стр. 260; Карло Мирнић, „Социјални аспекти савремене урбанизације: урбанизација као појава јединственог индустријског друштва”, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 40, Нови Сад, 1965, стр. 73-74, 79-81.

³²³ М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, стр. 266.

Другог светског рата па до 1953. године у југословенске градове се доселило чак милион нових становника.³²⁴

Када је у питању Краљево, логично се намеће закључак да је његов географски положај значајан узрок што је постао транзитна станица и коначно одредиште великом броју миграната.

У Краљевоу су се у периоду између два светска рата створили услови за свеобухватни раст и напредак насеља од варошице ка правом модерном граду.³²⁵ Захваљујући развоју индустрије број становника града се током двадесетих година буквално удвостручио. Позитиван природни прираштај није могао сам довољно да обезбеди овако обиман раст. Унајвећој мери град је у том периоду нарастао управо због досељеника, који долазе из разних крајева због запослења и могућности лакшег и перспективнијег живота. Током двадесетих, а потом и тридесетих година двадесетог века догодила се прекретница у урбаном развоју града. Насеље се двадесетих година буквално удвостручило, а према првом послератном попису из 1948. године, упркос стрељањима и нечувеном страдању, насеље је имало 4.178 становника више у односу на 1931. годину. Према неким статистичким подацима Краљево је 1935. године имало око 9.000 становника, а у литератури се помиње цифра од око 13.000 становника у 1941. години.³²⁶ У послератном периоду насеље је наставило путем убрзаног демографског пораста, упркос огромном броју жртава. Од краја рата до почетка XXI века, број становника увећан за 167%, а у односу на 1921. годину број становника се повећао 18 пута.

³²⁴ I. Dobrivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955”, *Istorija 20. veka*, 2012, vol. 30, br. 2, str. 115.

³²⁵ Два најважнија индустријска предузећа између два Светска рата била су „Државна фабрика авиона”, Железничке радионице за оправку вагона и локомотива, само у њима почетком 1941. године било је 2.600 запослених. У Краљевоу је било и других индустријских погона: „Војно технички завод”, Железничка ложионица и неколико пилана и црепоциглана. Убрзаном развоју Краљевоа у међуратном периоду је допринела и изградња пруге нормалног колосека у периоду 1929-1931, на релацији Крагујевац-Краљево-Косовска Митровица- Видети у: Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Београд, 1973, стр. 53-75; В. Виријевић, „Краљево у предвечерје Другог светског рата”, стр. 13, 17; В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 40-50; С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљевоу октобра 1941. године*, стр. 24.

³²⁶ С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљевоу октобра 1941. године*, стр. 25; Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, стр. 9.

Број становника градског насеља Краљева по годинама пописа.³²⁷

Година пописа	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Број становника	3570	7022	11200	15152	20490	27839	52485	57962	59424

Број становништва општине Краљево по годинама пописа.³²⁸

Година пописа	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.
Број становника у општини	75657	82454	91579	106153	121622	125772	126364
Промена-пораст броја становника у општини	/	6797	9125	14574	15469	4150	592
Стопа раста броја становника у општини	/	109	111,10	116,0	114,60	103,40	100,50
Стопе раста броја становника у округу	/	110,70	111,20	109,70	112,50	106,20	104,60
Стопа раста становника у Србији	/	106,30	108,40	107,90	107,30	101,20	100,90

Други светски рат је Краљеву, још на самом почетку, у 1941. години, донео велике губитке у људству због борби у околини и масовног стрељања таоца. До данас је наука избројала 2.255 имена жртава овог стравичног злочина.³²⁹ Рат је у Краљево довео велики број избеглица из разних крајева тада окупиране Југославије: Словеније, НДХ. Постоје подаци да је само у Краљеву и два околна села –Адрани и Грдица – током 1941.

³²⁷ *Jugoslavija statistički godišnjak 1918-1988*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989, str. 40; *Становништво бр. 9, попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години. Упоредни преглед броја становника од 1948. до 2002. године*, Савезни завод за статистику, Београд, 2004, стр. 110.

³²⁸ *Становништво бр. 9*, стр. 110.

³²⁹ С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941. године*, стр. 247.

и 1942. године, боравило 2.837 избеглица.³³⁰ У ближој околини Краљева, у Матарушкој Бањи у периоду од 1942. до 1947. године збринут је велики број избегле деце и ратне сирочади.³³¹

Краљево је ослобођено 29. новембра 1944. године. Народноослободилачки одбор града Краљева је био конституисан 10. децембра исте године.³³² Срески народноослободилачки одбор формиран је нешто раније истог месеца.³³³ Касније формирање органа власти у Краљеву у односу на остале градове је било условљено каснијим ослобођењем. Статус града Краљево је званично добило 21. децембра 1945. године, тиме је Краљево издвојено из састава Среза Жичког, односно стављено у његов степен.³³⁴ Статус градског насеља биће задржан све до данашњих дана, за разлику од неких градова који су у међувремену губили и добијали тај статус.³³⁵ Указом Президијума Народне скупштине Народне Републике Србије од 6. јула 1949. године Краљево је преименовано у Ранковићево. Тај назив је остао до 27. децембра 1954. године, када је Извршно веће Народне Републике Србије донело одлуку о враћању старог имена.³³⁶

Процене Државно статистичког уреда ФНРЈ из маја 1945. године су биле да је укупан број становника у Срезу жичком у марту 1941. године био 65.110, док је за март 1945. године било процњено 69.793 становника.³³⁷ Као и у већини срезова НР Србије процењено је да је број становника био у порасту, како због високе стопе природног прираштаја, тако и због интензивних миграција. Срез Жички је и због свог географског

³³⁰ С. Крејаковић, „Избеглице у Краљеву 1941. године”, стр. 74-75; С. Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941. године*, стр. 31.

³³¹ Милорад Ђ. Панић, *Дом за збрињавање избегличке деце у Матарушкој Бањи (1942-1947)*, Краљево, 1994, стр. 315-316.

³³² ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, записник ГНОО-а од 10. 12. 1944.

³³³ Стеван Суша, „Преглед друштвено-политичког развоја после ослобођења, делатност Среског народноослободилачког одбора за срез Жички”, *Краљево и околина* (уредник: Михаило Малетић), Књижевне новине, Београд, стр. 437.

³³⁴ *Сл. гласник НРС*, бр. 44/1945; *Водич Историјског архива Краљево*, стр. 70.

³³⁵ Пописима од 1948. до 2002. године. у Србији су од стране званичних статистичких органа коришћена два критеријума за одређивање типа насеља: административни и комбиновани. По административном критеријуму насеља се третирају према свом законском административном статусу. Овај метод је коришћен у пописима из 1948, 1981, 1991. и 2002. године. У пописима из 1953, 1961. и 1971. године примењиван је комбиновани демографско статистички критеријум, којим се дефинише тип насеља на основу пропорционалног удела пољопривредног становништва. У сваком случају Краљево је, од првог послератног пописа из 1948. до последњег 2002. године, окарактерисано као градско насеље - Радослав Стевановић, „Градска насеља Републике Србије у пописима становништва од 1948. до 2002. године”, *Становништво*, год. 42, бр. 1-4, Центар за демографска истраживања-Институт друштвених наука, Београд, 2004, стр. 109-126.

³³⁶ *Сл. гласник НРС*, бр. 31/1949 и бр. 1/1955; Ј. Петровић, *Живот у Ранковићеву*, стр. 11-27.

³³⁷ *Израчунат број становника Југославије за 1941 и 1945*, Демографска статистика, серија II, свеска 2, [приредно] Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије. – Београд, 1945, стр. 8.

положаја на путу значајне миграционе струје из рашке области и Косова и Метохије био крајње одредиште многих миграната.

Миграције

Пораст броја становника Краљева у послератном периоду је био условљен најпре миграцијама. Позитиван миграциони салдо – већи број досељених од броја одсељених, уз позитивну стопу наталитета, најзначајнији је фактор демографског и економског развоја средине, он најчешће индикује пожељност баш те средине међу мигрантима који су одлучили да се у њој настане. Један од градова са највећим миграционим салдом у то време био је Краљево.³³⁸ Развој индустрије и пратећих делатности у послератном Краљеву омогућио је прихватање све расположиве радне снаге. Као последица потраживања радне снаге обновљене и новонастале индустрије Краљево су економске миграције у периоду између 1948. и 1953. године годишње увећавале просечно за 800 становника.³³⁹ Просечна годишња стопа пораста укупне запослености у привреди је тада износила 6,1%, а 8,1%. у непривредним делатностима.³⁴⁰

У послератним годинама је број запослених у државном сектору убрзано растао. Управе државних предузећа су често деловале тако да је долазило до прекомерног и неоправданог запошљавања поготову у администрацији. У многим предузећима широм тадашње земље административни радници су постали бројнији него што је то било условљено плановима индустријализације.³⁴¹ Ипак уочљив је и развој индустријске производње, која је за собом отворила потребу за бројним радним местима. Већ почетком педесетих година XX века радна места у индустрији и администрацији нуде личне и дохотке који су деловали примамљиво. тренд иселјавања из сеоскох подручја среза је био незаустављив. Статистички показатељи о просечном броју чланова у домаћинству показују да је просечно краљевачко домаћинство, током првих пар деценија након II светског рата, бројало од 2,6 до 3,1 члана, што је било мало више од републичког просека за градска насеља. Са друге стране, сеоска насеља у околини Краљева су у почетку просечно бројала 5,3 члана, да би тај просек касније пао на 3,2.

³³⁸ Радослав Д. Павловић, „Кретање становништва у општинама региона Краљево у периоду од 1961. до 1981. године“, *Наша прошлост*, 1, Краљево, 1986, стр. 139.

³³⁹ Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, стр. 92.

³⁴⁰ Владета Радосављевић, „Привредни и комунални развој, запосленост и кадрови“, *Краљево и околина*, стр. 485.

³⁴¹ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, trećaknjiga*, Beograd, 1988, 312.

Поред осталих, свакако један од најважнијих узрока смањења породице у селима је био одлив становника у градове, у овом случају највише у Краљево.³⁴²

Пописни подаци из 1948. године показују да су најбројнија категорија запослених у Краљевоу изненађујуће били чиновници и запослени на административним пословима, чак 4.433 радника, односно 39,60%, док је број радника запослених у индустрији износио 3.304, односно 29,60%. Упркос томе што је град имао индустријско наслеђе, обновљене и новоизграђене погоне, ипак је било мање запослених у индустрији него у чиновничким службама. На овакву статистичку слику свакако је утицала и чињеница да је значајан број запослених у индустрији заправо пребивао у приградским и околним сеоским насељима, а у граду је био присутан само за време радне смене.³⁴³ Према извештају о пословању Фабрике Вагона за 1947. годину у овој фабрици је тада било чак 50% запослених који су пребивали ван града у ком је било седиште фабрике.³⁴⁴ Оваква појава је тада била карактеристична за готово целу земљу. Према службеним анкетним подацима, 1957. године дневни радни мигранти су сачињавали чак 39,28% запослених у индустрији, док статистички показатељи говоре да су 1963. године дневни мигранти чинили укупно 33,99% свих запослених у граду. По бројности дневних миграната у 1963. години (4.391) Краљево се налазило на четвртом месту у Србији, одмах после Београда (28.3000), Ниша (12.000) и Новог Сада (9.750).³⁴⁵ Највећи број дневних миграната је долазио из непосредних приградских насеља, главна карактеристика тих приградских насеља је била та што већина њиховог становништва није била аутохтона, односно, већина становника није била рођена у месту становања. И само градско језгро је 1948. године имало свега 23,83% аутохтоног становништва.³⁴⁶ Категорија становника „радника-сељака”, дневних миграната, је била честа и у осталим социјалистичким земљама, а поготову у оним које су претходно биле аграрне и индустријски мање

³⁴² Милена Николић, *Истраживање развоја и организације мреже централних насеља на примеру функционалног подручја Краљево*, докторска дисертација у рукопису, Географски факултет у Београду, одбрањена 2010, стр. 55.

³⁴³ ИАК, СОК, кут. 379, Идејна скица генералног урбанистичког плана града Краљево из 1954. године, стр. 25.

³⁴⁴ Архив Југославије (АЈ), Фонд бр. 16 (Министарство тешке индустрије ФНРЈ), фасцикла 32 (ревизионо одељење), група: 37-38, Извештај о пословању у 1947. години Фабрике вагона Краљево, 8. (У даљем тексту: АЈ, 16-32-37-38)

³⁴⁵ *Дневна миграција запосленог особља 1957. године*, Савезни завод за статистику, Билтен 101, Београд, 1957; Градска насеља у СР Србији 1963, Републички завод за статистику СР Србије, Билтен 44, Београд, 1966, стр. 11-13; Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, стр. 118.

³⁴⁶ Према подацима из 1961. године најмање аутохтоног становништва је било у насељима: Кованлук 31,62%, Рибница 31,62%, Грдица 34,21%, Ковачи 38,68%, Чибуковац 48,12%, Конарево 46,33%, Матарушка Бања 39,77% - Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, стр. 87.

развијене.³⁴⁷ Оваква појава је неретко била идентификована као највећи узрок смањења продуктивности, управе предузећа су неиспуњење планираних норми понекад правдале умором радника који доносе од куће. Здравствено особље у Краљеву се често сусретало са случајевима да су запослени у индустрији, који су се налазе на боловању користили то време да би обављали радове на својим имањима, што је често узроковало и додатно, погоршање здравственог стања и још дуже одсуство са радних места, што је даље често значајно утицало на пад продуктивности. Управе фабрика, Раднички савети, а и лекари су скретали пажњу на овакве појаве и непрестано тражили одрживо решење које би довело до сузбијања оваквих случајева.³⁴⁸ Забрана држања стоке у ужем градском језгру, у пролеће 1950. године, био је значајан формални искорак ка дерурализацији Краљева.³⁴⁹ Ова одлука је потврђена и проширена на шири центар града Одлуком НО Краљева од 13. децембра 1955.³⁵⁰ Ипак ова појава се још дуго потом задржала у приградским насељима, а надлежни су и након забране „гледали кроз прсте” када је било у питању држање ситне живине, чак и у најужој градској зони.

Порекло миграната

Посматрајући период од Другог светског рата до данашњих дана, највише досељеног становништва је из другог места исте општине 41,69%, што по себи довољно говори о процесу деаграризације на ширем подручју града. Други по бројности су досељени из других места Централне Србије 33,75% (најчешће из околних општина, а врло бројна је и струја досељена из Рашке области). Досељено становништво Косова и Метохије представља трећу по бројности категорију досељеникана територију града Краљева са 10,38% у укупном броју досељеника. Седамдесетих година се дешава врхунац Косовскометохијских миграција. Трећина од свог досељеног, становништва из

³⁴⁷ Jirži Muzli, „Urbanizacija u socijalističkim zemljama“, *Sociologija grada: sociološka hrestomatija* (i zbor tekstova, uvodna studija, bio-bibliografske beleške i redakcija prevoda Sreten Vujović), Beograd, 1988, str. 358-359.

³⁴⁸ „Три мишљења о једном проблему: Откуд толико боловања?“, *Магнохром* 25, од 28. 02. 1963. године, стр. 6.

³⁴⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 2, Записник са скупштине пленума ГНО-а од 30. 3. 1950.

³⁵⁰ Одлука о држању домаћих животиња и пернате живине на подручју места Краљева и Врњачке бање, *Службене Новине Народног Одбора Општине Краљево*, бр. 2, 9. март 1956.

Косова и Метохије је досељена у периоду од 1971. до 1981, када њихов удео у броју миграната досегао 17,24%.³⁵¹

Значајна карактеристика која одваја Косовско Метохијску миграциону струју, је мотивација миграната. Резултати неких званичних истраживања – анкета говоре да је свега 15-25% српских и црногорских миграната за разлоге својих одсељавања у ужу Србију наводило факторе економске природе. Миграциони салдо на Косову и Метохији за период између 1971-1981. за Албанце је износио – 1459, док је за Србе био – 39037.³⁵² Када се ови показатељи упореде са бројем становника по националности према тадашњим пописима, јасно је да се не ради о потпуно природном, друштвеном процесу, изазваним тзв. „неполитичким узроцима”.³⁵³ Илустрације ради напоменућемо и следеће: На територији уже Србије у периоду до 2002. године са простора Косова и Метохије досељено је укупно 113.766 особа (у овај број нису убројена лица која имају статус привремено расељених од 1998. године). Удео миграната српске националности је 95344. особа, односно 83,07%. Од осталих националности најбројнији су Роми 3835 (3,37%), Црногорци 3562 (3,13%), Албанци 3064 (2,69%), Горанци 2012 (1,76%).³⁵⁴

Од 1999. године новопридошли мигранти имају и званични статус „интерно расељених лица” тако да она нису убројана у становништво града. Деценију ипо од пресељења, већина расељених лица се интегрисало у овом граду што је узроковало повећање броја становника упркос негативном природном прираштају. У овом погледу, демографском расту допринело је и избегличко становништво са простора ратних збивања у бившим југословенским републикама. Према званичним подацима у Краљеву се обрело 3323. избеглица са простора бивше СФРЈ. Упркос томе Краљево је 2002. године имало 1280 становника мање.³⁵⁵ Тренд даљег и бржег пада је готово сигуран у будућности.

³⁵¹ Јован Симијановић, „Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева”, *Баштина*, св., 30, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 2011, стр. 125.

³⁵² Марина Благојевић, „Српске сеобе са Косова од краја 60-тих година: друштвени чиниоци”, *Срби и Албанци у XX веку*, стр. 424-425.

³⁵³ Димитрије Богдановић, *Књига о Косову*, САНУ, књ. DLXVI, Београд, 1986, стр. 201-203.

³⁵⁴ *Становништво бр. 20, Попис становништва, домаћинства и станова 2002, мигранти: подаци по општинама*, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2005, стр. 28.

³⁵⁵ *Избеглички кортис у Србији, према подацима пописа становништва 2002*, приредили: Петар Лађевић и Владимир Станковић, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд, 2004, стр. 43, 55; Ј. Симијановић, „Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева”, стр. 127.

Природни прираштај

Најрелевантнији индикатор промена у друштву које пролази кроз динамичан период модернизације је природни прираштај. У периоду након Другог светског рата Србија пролази кроз тзв. “демографски прелаз” – процес смањења наталитета и морталитета у исто време.³⁵⁶ Пад наталитета је узрокован распрострањенијом применом контрацепције и либерализације абортуса, до пада морталитета је дошло захваљујући побољшању здравствене заштите, побољшању животног комфора кроз побољшање исхране, стамбених и хигијенских услова. Уставом из 1946. године жене су у Југославији правно изједначене са мушкарцима.³⁵⁷ Остваривање равноправности жена, поготово у погледу права на рад, тада није било промовисано само због актуелне идеолошке матрице, него и због ангажовања што већег капацитета укупне расположиве радне снаге за потребе обнове и изградње, а касније и реализације петогодишњег плана.³⁵⁸ Примера ради, у Фабрици вагона у Краљеву је 1947. године од укупног броја запослених 20% било женског пола.³⁵⁹

Процес правног изједначавања жена, олакшавања њихових права на рад су трасирали пут пуне афирмације и еманципације жена, на овом пољу је постигнут један од најважнијих напредака у процесу модернизације. Са друге стране модернизација и либерализација су довеле и до разних негативних појава у друштву. Процес „демографског прелаз” се у Србији манифестовао у потпуности на примеру све учесталије примене абортуса као вида планирања породице, тако да је у будуће овај чиниоц у великом утицао на природни прираштај.³⁶⁰

Када је у питању било стање здравствене заштите првих послератних година у граду, најбоље илуструју подаци да је током 1945. године у Жичком срезу, који је бројао око 65.000 становника, било само 3 лекара и једна апотека. Недовољан број здравственог особља (поготово лекара), недостатак простора, опреме и медикамената су били

³⁵⁶ М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, стр. 350.

³⁵⁷ Вера Гудац Додић, *Жена у социјализму, положај жене у Србији у другој половини 20. века*, Београд, 2006, стр. 10.

³⁵⁸ Исто, стр. 53.

³⁵⁹ АЈ, 16-32-37-38, Извештај о пословању у 1947. години Фабрике вагона Краљево, стр. 7.

³⁶⁰ Све до 1951. године трудница је за намеран прекид трудноће могла бити осуђена на пет, а починилац на десет година затвора. Потоња либерализација по овом питању је довела до тога да се у Србији без покрајина током 1960. године извршило 25.005 абортуса, а већ пет година касније 73. 814. – М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, стр. 352-353.

озбиљни проблеми у несметаном раду здравства првих година након Другог светског рата. Од ослобођења града крајем 1944. године, па током целе 1945. године, непрестано је претила опасност од епидемије тифуса.³⁶¹ И касније, током педесетих година, недостатак елементарне инфраструктуре је представљао проблем. Примера ради од укупног броја тоалета у граду само 10% је испуњавало тадашње хигијенске стандарде. Пројекти изградње и проширења капацитета водовода и канализације су били обустављени због недостатка довљних материјални средстава. Изношење смећа се обављало уз помоћ четири запрежна кола, што је било недовољно у односу на број становника.³⁶²

Одмах после рата стамбени фонд је био недовољан, а услови су били неприкладни. Разарање и онако оскудног стамбеног фонда током Другог светског рата, као и убрзан прилив новог становништва у град због радних места које је понудила индустријализација довео је до недостатка стамбеног простора. Ситуација је крајем 1949. године била крајње тешка, тако да су ходници и хале фабрике вагона коришћени и као стамбени простор.³⁶³ Уколико је веровати подацима које је изнео тадашњи санитарни инспектор ГНО-а лекар, Александар Томић почетком педесетих година становник града је просечно имао 1,5 m² стамбеног простора,³⁶⁴ што је било значајно мање од тадашњег југословенског просека од 11,6 m². Међутим, Краљево нажалост није било изузетак, и већина других градова у Србији је тада, такође, имала огроман, готово нерешив проблем у погледу недостатка стамбеног простора. Значајно горе стање у односу на градове у Словенији, Хрватској, чак и Босни и Херцеговини је поред ратних разарања и наглог прилива нових становника било узроковано и неулагањем у стамбену изградњу. У већини српских градова до 1948. године није био изграђен готово ниједан нови стан.³⁶⁵

Квалитет живота у Краљеву, почетком педесетих година, илуструје и податак да преко 50% станова нису задовољавали основне хигијенске потребе, по тадашњим стандардима. И крајем четрдесетих је постојао велики ризик од појаве заразних болести, а највећа опасност је и даље претила од туберкулозе. На територији Жичког среза у 1950. години било је регистровано и збринуто 500 оболелих од туберкулозе,

³⁶¹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-аод 22. 03. 1945.

³⁶² ИАК, СОК, К. 654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

³⁶³ I. Dobivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955”, str. 117.

³⁶⁴ ИАК, СОК, К654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

³⁶⁵ I. Dobivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955”, str. 120.

процењивало се да је стваран број оболелих вишеструко већи.³⁶⁶ Тек је наредна декада донела значајне бољитке у погледу стандарда који су донели резултате у демографском порасту.

Током шездесетих година Двадесетог века град се увећао за 14.574 стално настањених, тада је дошло и до највеће стопе пораста броја становника од 116,0%.³⁶⁷ Важно је истаћи да је Краљево у периоду шездесетих и седамдесетих имало већи природни прираштај од миграционог салда у односу на околне градове.³⁶⁸ Вероватано узрок овој појави може бити ехо претходних миграција. Мигранти досељени педесетих година, махом у репродуктивном периоду живота сигурно су у периоду шездесетих, седамдесетих и осамдесетих утицали на повећање наталитета и природног прираштаја, узрокујући и поред високог миграционог салда још већи природни прираштај. Овакво становиште недвосмислено поткрепљују подаци из пописа према којима је на подручје Округа пристигло 19,85% миграната у доби између двадесете и двадесетпете године живота. Велик је број и деце у придошлом становништву 17,34%. Удео миграната у доби од двадесете до четрдесете је 44,17%. Овако масован прилив становништва у продуктивном животном добу свакако је допринео општем развоју целог округа и нарочито порасту наталитета. А свакако је и подстакао занимив послератни феномен - нагли пораст броја новорођене деце, такозвану *babyboom* генерацију. Појаву карактеристичну и у осталим европским земљама и Сједињеним Америчким Државама у послератном периоду, све до 1964. године.³⁶⁹ Специфичност централне Србије је у томе што је тренд високог наталитета трајао углавном до 1957. године, нешто краће него у САД.³⁷⁰ На нивоу Републике позитиван тренд раста природног прираштаја досеже врхунац средином 50-их година, након тога постаје умерен, док већ почетком 60-их добија тенденцију благог опадања.³⁷¹

³⁶⁶ ИАК, СОК, К654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

³⁶⁷ *Становништво бр. 9*, стр. 110.

³⁶⁸ Милица Сентић, *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*, Београд, 1979, стр. 137.

³⁶⁹ Термин „babyboomer“ је први пут употребио Landon Jones у својој књизи: *Great Expectations: America and the Baby Boom Generation* у којој је babyboomer-има назвао све генерације деце рођене по окончању II Светског рата све до 1964. године. У том периоду дошло је до наглог скока у броју рођене деце. Након 1964. године у Сједињеним Америчким Државама долази до пада броја живорођене деце на мање од четири милиона годишње, тај падајући тренд се наставио и у наредним годинама. Ова појава је пратила убрзани раст стандарда.

³⁷⁰ Јелена Стојиљковић, „Baby Boom генерација на прагу пензионисања“ *Становништво* 48, 2/2010, Центар за демографска истраживања - Институт друштвених наука, Београд, 2010, стр. 77.

³⁷¹ *Југославија статистички годишњак 1918-1988*, стр. 41; *Југославија 1945-1985, статистички приказ*, Савезни завод за статистику, Београд, 1986, стр. 51; Ј. Симијановић, „Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева“, стр. 126-128.

Краљево се по овом питању уклапа у слику уже Србије. Од 1953. до 1961. године природни прираштај је био 13,1 промила, док је 1981. године спао на само 4,2 промила.³⁷² Као последица разних фактора, понајпре „демографским прелазом” природни прираштај у граду је, од шездесетих година XX века, ишао силазном путањом. Од 9,3 промила у 1961. години природни прираштај опада, да би почетком деведесетих година ушао у минус, а 2010. године је достигао -5,8 промила. Као и у остатку Србије смртност новорођенчади је опадала сходно побољшању квалитета и доступности здравства.³⁷³ Па ипак пораст је и током 60-их кренуо путем благог опадања, и поред бољег стандарда и повећаног броја миграната у тој декади. Током последње две деценије Двадесетог века, наталитет се у Краљеву кретао у оквирима просека за остатак Републике. У истом периоду је дошло до промене структуре породице, постају све ређе вишечлане, вишегенерацијске породице. Породичне задруге постају реликт који се изузетно ретко задржао спорадично у удаљеним планинским крајевима Жичког среза.³⁷⁴

*

* *

Пораст броја становника Краљева у послератном периоду је био условљен најпре миграцијама. Захваљујући пре свега свом географском положају, и обновљеним и новооснованим индустријским погонима, Краљево је постало пожељна транзитна станица и коначно одредиште великом броју миграната. Уз значајан миграциони талас, у Краљеву се током педесетих, шездесетих па и седамдесетих година Двадесетог века одржао релативно висок ниво природног прираштаја. Нешто виша стопа пораста током ових декада може бити последица и досељавања миграната у препродуктивној животној доби. Процес „демографског прелаза”, заједно са *babyboom*-ом, неизбежно су пратили пораст животног стандарда, либерализацију, модернизацију, побољшање квалитета и доступности здравствене заштите. Процес урбанизације и урбанистичког уређења је и поред настојања институционалног регулисања био подложен утицајима досељавања и стихијске изградње приградских насеља.

³⁷² Општине у СР Србији 1974, статистички подаци, Републички завод за статистику, Београд, 1975, 42; М. Сентић, *нав. дело*, стр. 120-123; Ј. Симијановић, „Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева”, стр. 127.

³⁷³ *Природно кретање становништва у Републици Србији: подаци по општинама: 1961-2010*, [уредник Гордана Бјелобрк] Републички завод за статистику, Београд, 2012, стр. 145.

³⁷⁴ Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, стр. 95.

Урбанизација и комунални развој

Градска насеља представљају неке од најсложенијих и најзначајнијих тековина људске цивилизације. Од најстаријих, историји познатих времена до данас, градови представљају центре око којих су се концентрисала друштвена, политичка и економска дешавања у ближој или даљој околини зависно од значаја самог насеља. У историји можемо наћи бројне примере како разнородни чиниоци могу утицати на значај и ареал простирања утицаја градских насеља. Урбани концепт насеља, најчешће пружа повољне могућности за динамично претапање и најразличитијих култура. Градови су веродостојан показатељ духовног и материјалног богатства друштва. Градски начин живота упућује на суживот великог броја људи, истовремено дозвољавајући крајњу индивидуализацију и анонимност појединца. Разгранатим и тананим нитима друштвеног система, сви становници су међусобно зависни, а ипак сви већином међусобно непознати. Градска насеља омогућавају рационалну употребу времена, и, према томе, ограничавају ирационалност.³⁷⁵

Контуре историјског процеса оцртавају појединци својим делима, која живе управо кроз трајније друштвене заједнице попут градова. Градови су у служби колективног памћења, они преносе духовни идентитет са генерације на генерацију његових становника, понекад неутралишу, а понекад и упијају дух новодосељених становника. Памћење је уткано у самом урбанистичко-архитектонском наслеђу, али није и једино које га одређује. Појава градова убрзава промене које означавају прелаз са предисторијског на историјски период. Обичаји, традиција, идентитет становника, друштвена организација, тј. институционална основа, физичка средина, материјални услови – сви заједно утичу на карактер градова.³⁷⁶

Амбициозна индустријализација, одмах након Другог светског рата, утицала је на нагли прилив становника из сеоских средина у градове. Урбанизација је постала економска појава која је утицала на повећање привредне ефикасности коју село са својом структуром није могло да обезбеди у довољној мери.³⁷⁷

³⁷⁵ М. Тимотијевић *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, стр. 32; Georg Zimmel, "Velikigradovi duhovni život", u: *Sociologija grada (izbortekstova, uvodnastudija, bio-bibliografske beleške i redakcija prevoda Sreten Vujović)*, Beograd, 1988, стр. 103-114.

³⁷⁶ Leonardo Benevolo, *Grad u istoriji Evrope*, Beograd, 2004, стр. 8; Ljubinko Pušić, *Čitanje grada : između duha i materje*, Novi Sad, 1995, стр. 14–19.

³⁷⁷ М. Тимотијевић *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, стр. 260.

Императив брзине спровођења урбанизације је уједно био и највећа слабост тог процеса. Градска комунална инфраструктура, број станова и стамбени услови нису могли бити довољни да задовоље хумани ниво потреба новопридошлог становништва. Процес урбанизације је тада у највећој мери подразумевао миграције на релацији село–град. Инфраструктурни развој градских средина и њихово урбанистичко уређење је много спорије пратило миграције, због чега долази до својеврсног феномена, условно речено, стапања руралног и урбаног у нешто ново – „рурбанизација“. Процес урбанизације се у годинама после Другог светског рата најдинамичније одвијао у главном граду, као и у два града који су били покрајински центри. У Београду тог доба налазила се читава половина тадашњег градског становништва. Превелик прилив миграната у Београд успорио је урбани развој градова у ужој Србији. Градови средње величине, у унутрашњости Србије, попут Краљева, иако у мањој мери, прошли су кроз сличне процесе и проблеме. Развој градова попут Краљева се заснивао скоро искључиво на индустријализацији, док су комунална, саобраћајна, стамбена инфраструктура били у другом плану. Локална партијска и државна власт је питања културне политике, са друге стране, третирала на прворазредан начин, али кроз призму идеолошко-пропагандног деловања у народу.³⁷⁸

О оваквом, увреженом ставу према питању комуналног развоја и решавања ургентних комуналних проблема, сведочи и чињеница да је на челу повереништва за комуналне послове у ГНО-у био човек који је истовремено био и директор позоришта. Инструкторска комисија ЦК КПС-а, која је обишла ГК у Ранковићеву током 1949. године, у свом извештају је констатовала да се повереник за комуналне послове безвољно односио према питањима из своје надлежности (вероватно незадовољан ресором који му је припао).³⁷⁹

Планиран убрзан привредни и индустријски развој је подразумевао ангажовање многобројне радне снаге. Успешна реализација изградње приоритетних објеката од стратешке важности за привреду, саобраћај и безбедност земље је додатно потраживала одвећ дефицитарну радну снагу. Партијски врх је само за потребе грађевинске изградње приоритетних објеката у Србији 1949. године процењивао да је било неопходно 43.000 грађевинских радника. Половином маја 1949. године у грађевинарству на изградњи приоритетних објеката је било ангажовано 21.701 радника (по списку), од којих је 15.

³⁷⁸ Исто, стр. 267.

³⁷⁹ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, Извештај са обиласка ГК КПС Ранковићево, октобар 1949. стр. 24.

444 било заиста укључено у изградњу. Неопходан број радника за планиране радове Генералне дирекције војног грађевинарства, је исто половином 1949. године, процењиван на 10.730, међутим, стваран број ангажованих радника је био 2.185. Ово указује на амбициозне циљеве и настојања да се планирана изградња приоритетних објеката у 1949. години заиста доврши текуће године. Ипак, планирани број радника у пракси није могао бити достигнут, јер је велики број радне снаге био ангажован и у другим привредним областима. Зато је ЦК КПЈ настојао да путем своје партијске мреже, на свим нивоима, почевши од месних и градских комитета па навише, утиче на прерасподелу радне снаге на задатке које су сматрали приоритетним. Приоритетни задаци су били дефинисани инструкцијама виших партијских инстанци, а ЦК КПС-у је дата обавеза да се путем Организационо-инструкторске управе свакодневно прати рад обласних и среских комитета у погледу организације расположиве радне снаге.³⁸⁰

Остваривање амбициозних планова Петогодишњег плана, потраживало је многобројну радну снагу у разним областима привреде и изградње инфраструктуре. Амбициозна реализација је изазвала велику флукуацију и осипање радне снаге, долазило је до све масовнијег таласа одласка радно способних из села и прелазак са пољопривредних на индустријска, рударска, услужна и чиновничка занимања. Партијска организација је настојала да преузме контролу и организовање расподеле радне снаге на свим нивоима. Градским и срески комитетима је била поверена дужност да обезбеђују довољан број радне снаге за грађевинску изградњу и изградњу инфраструктуре на локалном нивоу и да учествују у изградњи објеката републичког и савезног нивоа уколико се они налазе у оквиру територијалне надлежности тих комитета.

Појава да пораст броја становника није био праћен синхронизованим порастом комуналне инфраструктуре, нити порастом броја запослених у комуналним услужним делатностима, била је карактерична за градове у Србији у првом периоду епохе социјализма. Општа карактеристика односа локалних властије била испуштање из вида питања комуналног уређења закупљена амбициозним задацима развоја индустрије и саобраћајне инфраструктуре.³⁸¹ Такође, општа карактеристика свих градова у Србији је била и скромно, примитивно и недовољно инфраструктурно наслеђе из предратног периода, које је и такво претрпело ратна разарања. Након рата се инфраструктурна

³⁸⁰ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 3, Директива СК КПЈ упућена ЦК КПС 4. 8. 1949. потписана од стране Милована Ђиласа.

³⁸¹ И. Добривојевић, „Култура живљења у Југославији”, *Токови историје*, Институт за новију историје Србије, бр. 1/2 (2008), стр. 238.

изградња одвијала споро и неравномерно. У Србији је тада 14% водовода, 51% бунара, 47% канализационе мреже било изграђено још пре 1900. године.³⁸²

Урбана основа Краљева започета је још 1836. године, када је на потпуно слободном земљишту заснована будућа урбанистичка целина.³⁸³ Град се од тада током XIX развио стапањем две градске целине: старог дела града, *Стара чаршија* смештеног између путева за Рашку и Горњи Милановац, који је постојао пре урбанистичког планирања, и централни, од 1836. године изграђиван, део града са ортогоналном мрежом улица, чија је главна карактеристика сачињавале две главне улице које се у центру великог кружног трга секу под правим углом. Централни део града је имао облик неправилног четвороугла, који је подељен на четити улице у правцу север – југ и на седам улица у правцу исток-запад. Овај концепт урбанистичког развика града потврђен је и регулационим планом из 1901.³⁸⁴

У наредном периоду, у првој половини XX века, град је доживео динамичне промене, а и страдања, али је урбанистички концепт језгра насеља остао непромењен. Краљево представља атипичан пример урбанистичког развоја у централној Србији. Релативно рано је добио правилну планску основу, која је упркос турбулентним историјским недаћама и разарањима ипак очувана до данашњих дана. Нагли развој високотехнолошке индустрије у међуратном периоду узроковао је повољније урбано наслеђе Краљева у односу на већину српских градова у периоду после Другог светског рата. Индустријализација је тада узроковала и нагли демографски развој Краљева. Уследило је велико страдање и разарање у Другом светском рату, које је изазвало праву демографску катастрофу и умногоме поништило деценијске тековине индустријализације и урбанизације.

Непосредно по ослобођењу у Краљеву је стамбени простор био веома дефицитаран што због ратних разарања, што због прилива нових становника. Краљево је било међу српским градовима који су претрпели највећа разарања током ратних дејстава, како од немачких тако и од савезничких бомбардовања, налазио се у округу који је претрпео највећа разарања стамбених објеката у Србији.³⁸⁵ Крај 1944. године и

³⁸² I. Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, стр. 387.

³⁸³ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр.53, према: Д. Драшковић, „Из историје урбаног развоја Краљева“, *Каталог изложбе Рудо Поље – Карановац – Краљево, 1476-1915*, Краљево, 1997, без нумерисаних страница; Д. Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево, 2016, стр. 30-31.

³⁸⁴ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр.54; Благомир Бишевац, „Из урбане прошлости Краљева (1930 – 1935)“, *Наша прошлост*, 5, Краљево, 1992, 185. Д. Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево, 2016, стр. 25.

³⁸⁵ М. Ristović, *nav. delo*, стр. 203-219; М. Митровић, *Србија 1944-1952, Душтвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52*, стр. 60.

излазак из рата Краљево је дочекало са скоро потпуно разореном инфраструктуром. До јануара 1945. године најнужније зграде за рад неопходних институција су биле оспособљене, и поред тога недостатак стамбеног простора је још дуго потом остао један од најважнијих комуналних проблема у граду.³⁸⁶ Релативно брзо по ослобођењу поправљена је градска електрична мрежа у предратним капацитетима и град је био осветљен већ крајем фебруара 1945. године.³⁸⁷ Финансирање изградње се одвијало из буџета Народног одбора. У циљу брже изградње на рачун грађевинског фонда био је, августа 1945. године, пребачен новац који је преостао од реквизиције. Власници стамбених објеката који нису имали средстава да их самостално поправе могли су да захтевају средства за помоћ из овог фонда.³⁸⁸

Десетак дана, у мају 1945. године, у Краљеву је боравила комисија министарства грађевине Републике Србије сачињена од три инжињера-урбанисте на челу са професором Радовановићем и два хидротехничара. Задатак комисије је био да изради нови пројекат регулационог плана града Краљева и плана водовода и канализације. По завршеном раду на позив Градског народноослободилачког одбора (у даљем тексту: ГНОО) из Краљева, комисија је 26. маја детаљно упознала одборнике са планом који је тада прихваћен.³⁸⁹

Августа 1945. године, у циљу брже изградње, новац који је преостао од реквизиције пребачен је био на рачун грађевинског фонда. Власници стамбених објеката који нису имали средстава да их самостално поправе могли су да захтевају средства за помоћ из овог фонда.³⁹⁰

Краљево се у првој послератној деценији суочавало са бројним демографским и урбанистичким проблемима, као и већина градских насеља у Србији тог времена. Прве деценије после Другог светског рата дошло је до повећања броја становника и промене у структури становника. Недосатак стамбеног фонда је проузроковао лоше услове становања због скучених услова, дељења заједничких просторија. Прибегавало се разноврсним мерама у решавању овог проблема. Градски органи власти су преко грађевинског одсека настојали да реше проблеме: санацијом, обновом и изградњом. Нужно је било суочити се са задатком који је изискивао стручно урбано планирање, а период непосредно након другог светског рата је био идеалан за то. Урбано планирање

³⁸⁶ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник пете седнице ГНОО-а од 13. 01. 1945.

³⁸⁷ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

³⁸⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет шесте седнице ГНОО-а од 8. 08. 1945.

³⁸⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник са двадесете седнице ГНОО-а од 28. 5. 1945.

³⁹⁰ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет шесте седнице ГНОО-а од 8. 8. 1945.

је подухват који зависи од многих услова – културних, институционалних, економских – које је врло тешко и напорно учинити подударним.³⁹¹

Један од хронично највећих проблема ГНО-а и градског Комитета КПС-а је било питање недостатка стамбеног простора у граду. Са највећим проблемима у раду сусретали су се грађевински и стамбени одсеци у ГНО-у. На ионако сиромашан стамбени фонд додатно је утицало и то што је велики прој станова био заузет од стране војске. Недостатак стамбеног простора је до те мере био критичан да је било случајева да у једној просторији живи дванаест особа.³⁹² Стање је, међутим, временом постајало све озбиљнијезбог убрзаног пораста броја становника. Упоредо са оживљавањем индустријских и других привредних активности, које доводе у град економске мигранте, у то време је био незанемарљив и утицај стационирања већих војних гарнизона у граду и насељавање војних старешина са породицама на пораст укупног броја становника.³⁹³

У идејној скици Регулационог плана из 1948. године јасно су уочени разни недостаци у погледу регулације саобраћаја, друмског и железничког, као и проблеми стамбеног питања и урбанистичког решења градског центра, укључујући и проблем недовољне површине под зеленилом. Идејном скицом Регулационог плана Краљево је дефинисано као: „Индустријски град, на важном саобраћајном раскршћу, по облику условљеном конфигурацијом терена, град „у низу”, и према реалној оцени развоја индустрије и планираног броја радника, величине око 40.000 становника.”³⁹⁴ Град је планиран као гравитациони центар Жичког среза, међутим у пракси Краљево је већ тада било регионални центар за много шире подручје које је обухватало и простор целог Студеничког, делове Драгачевског, Моравичког, Трнавског, Таковског, Гружанског, Трстеничког и Жупског среза. Претпостављало се да ће са процењених 14.000 становника у 1948. години, због планираног развоја индустрије, град до 1961. године бројати око 36.000 становника.³⁹⁵ Подаци из пописа показују да је град 1948. године имао 11.200 становника, 1953. године 15.152, док је 1961. године број

³⁹¹ L. Venevolò, *nav. delo*, str. 256.

³⁹² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког за месец јуни 1946, од 26. 6. 1946.

³⁹³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 2. 2. 1948.

³⁹⁴ ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај уз Идејну скицу Регулационог плана Краљева из 1948. године, стр. 2; Текстуални део Идејне скице овог регулационог плана је објављен скоро у целости у: Јован Крунић, „Ранковићево”, у: *Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951.* (ур. Михаило Митровић), Београд, 1953, стр. 111-118.

³⁹⁵ ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај уз Идејну скицу Регулационог плана Краљева из 1948. године, стр. 2.

становника порастао до 20.490, дакле, претерало се са проценом пораста становништва.³⁹⁶

Као главни проблем саобраћаја наглашен је нерегулисан, неправилан положај железничке станице. Друмски саобраћај је био оптерећен са два проблематична недостатка, од којих је први недостатак био укрштање свих главних прилаза граду (из Рашке, Чачка, Крагујевца, Крушевца) у самом центру града. Други недостатак је пак био непостојање обилазница за транзитни саобраћај. Идејна скица је предлагала решење по коме би, у перспективи, уместо четири прилаза друмског саобраћаја, у центру града остала само два, захваљујући њиховом стапању ван градског центра. Овакво решење је било рационално из перспективе тадашњег времена, када је био неупоредиво мањи број возила на друмовима. Према идејном плану транзитни транспортни саобраћај је требало да буде потпуно искључен из центра града.³⁹⁷ Предвиђена је, као лако, брзо и јефтино изводљива, обилазница путног правца Чачак – Рашка преко Грдице. У циљу диференцијације саобраћаја предложен је начелан план класификовања градских улица на главне саобраћајнице, сабирне градске улице, на стамбене улице и пешачке зоне, без конкретних и детаљних предлога.³⁹⁸

Квалитет путева за друмски саобраћај је чак и 1953. године био незадовољавајућ. Према подацима изнетим на састанку среског и градског комитета у пролеће наведене године, путеви локалног значаја су били у таквом стању да су омогућавали безбедно кретање моторним возилима брзинама до 15 km/h. Планирано је да се у најкраћем року обави изградња и преправка свих најважнијих регионалних путева како би омогућили безбедно кретање свих моторних возила брзином до 60km/h.³⁹⁹

До половине 1953. у срезу, који је тада бројао укупно 32 општине, осим Ранковићева било је електрифицирано још 6 општина, а у 12 општина је електрификација била у току. Увођење канализације у граду је тада, такође, још увек било у току.⁴⁰⁰

³⁹⁶ *Jugoslavija statistički godišnjak 1918-1988*, str. 40; *Становништво бр. 9, попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години. упоредни преглед броја становника од 1948 до 2002. године*, Савезни завод за статистику, Београд, 2004, стр. 110.

³⁹⁷ Ј. Крунић, *нав. дело*, стр. 113.

³⁹⁸ ИАК, СОК, К. 378, Технички извештај уз Идејну скицу Регулационог плана Краљева из 1948. године, стр. 9-11.

³⁹⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 13. 5. 1953.

⁴⁰⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

Према грубом планирању намене градске површине планирано је за улице 14%, за стамбену површину 27%, зеленило би заузело 35% градске површине, индустријски објекти 22%, и железнички објекти 2%.⁴⁰¹ Планирано је повећање зелених површина и паркова. Старо регулисано језгро је требало да остане непромењено, на њега би се надовезали нови стамбени блокови. Поред већ постојећих стамбених објеката, предвиђена је изградња сасвим нових површина, које би биле организоване по принципу засебних целина.⁴⁰² Брзом изградњом по овом плану намеравано је да се предупреди појава стихијске дивље градње. Нужно је било да се читава насеља изграђују одједном, да се не би остављало довољно простора и времена за бесправну градњу. Препоручено је да највиша спратност објеката буде максимално од четири до шет спратова. За остваривање свих задатака из Регулационог плана предвиђано је наредних 15 година. Укупан проценат градске површине који је био под зеленилом 1948. године износио је само 6,5%, односно 21 хектар. Према Регулационом плану површине под зеленилом би заузимале 200 хектара, тј. 35%. За целу област Грдичке косе, простора северно од железничке станице, на чијем једном делу је и гробље жртва немачког стрељања 1941. године, планирано је претварање у парк са достојним спомен обележјем. На том потезу је планирана и локација новог гробља и крематоријума.⁴⁰³ Време је показало да се до данас овај део плана није у потпуности испунио, велики део планираног парка је постао стамбени простор приградског насеља.

За потребе смештаја индустрије у скици је предвиђено 130 хектара, или 22% укупне површине града на простору дотадашњег аеродрома који ће према плану бити премештен. Осим ове површине план допушта смештање мањих површина намењених раду и привреди и у стамбеном ткиву града.⁴⁰⁴

Како је и сам аутор архитекта Јован Крунић у закључку регулационог плана истакао, приложена Идејна скица регулационог плана града Краљева нема карактер једне „догматске поставке”.⁴⁰⁵ Убрзо су у јавности уочени недостаци предложеног плана, појављивали су се предлози и у локалном листу *Ибарске Новости*, који су се односили на премалу површину под зеленилом.⁴⁰⁶ Највећи део зелених површина је био планиран у појасевима у рубним деловима насеља: Грдичка коса као излетиште и парк,

⁴⁰¹ ИАК, СОК, кут. 378, Технички извештај уз Идејну скицу Регулационог плана Краљева из 1948. године, стр. 11.

⁴⁰² Исто, стр. 12.

⁴⁰³ Исто, стр. 13.

⁴⁰⁴ Исто, стр. 14.

⁴⁰⁵ Исто, стр. 16.

⁴⁰⁶ Један од конкретнијих је чланак: Инж. М. Јевтић „Подизање зеленила у нашем граду“, *Ибарске Новости*, бр. 17, 03. 07. 1953, стр. 2.

а десна обала Ибра као спортско-рекреативни простор. Планом је премало зеленила пројектовано у самом центру и у стамбеном делу града. Од спортско-рекреативног центра се убрзо одустало, поред осталог и због тога што је предвиђена површина у ризичној поплавној зони, а поплавно-одбрамбена заштита је изузетно скупа и захтевна за реализацију.⁴⁰⁷

До краја 1949. године 410 породица запослених у Фабрици вагона било је стамбено збринуто у релативно комфорним становима. Фабрика је имала материјалних средстава за још 400 станова, али њихова изградња до тада није била завршена због пропуста у грађевинском предузећу Каблар, које је те станове требало да изгради пре зиме наведене године.⁴⁰⁸ За 1950. годину ГНОО је планирао завршетак пет и изградњу једног пројекта од значаја за модернизацију и побољшање квалитета живота: довршетак трафо станице, циглане, водовода и канализације, довршетак изградње започетих стабених зграда, изградње бунара градског водовода, а планиран је почетак изградње дома културе.⁴⁰⁹ У циљу побољшања стања путева током 1950. године неколико пута су биле организоване „недеље друмског саобраћаја“, које нису биле ништа друго до радне акције на којима је било обезбеђено 11.594m³ шљунка за покривку коловоза пре свега у граду и околини. Рад на поправци једниног моста на Ибру у граду су тада били још увек у току. Савезни приоритети, чија изградња није директно зависила од организације среске и градске народне власти су били изграђивани много брже. Тако су до краја 1950. године сви планирани важни објекти Југословенске армије били потпуно изграђени.⁴¹⁰

У духу одјека Резолуције ИБ-а и у Краљеву се крајем 1950. године јавила идеја о поновној промени имена неких улица. Овај пут су биле на мети улице са називима Стаљина, Вишинског, Црвене Армије. Како је приликом изношења овог предлога од стране Милорада Поповића нагласио да имена ових улица треба да носе имена „пријатеља изградње социјализма а не непријатеља“.⁴¹¹ Нешто више од месец дана потом, на свечаној седници ГНО-а проглашени су нови називи улица, тако је дотадашња Стаљинова преименована у Лењинову, Вишинског у Четврти краљевачки батаљон, Молотовљева у Мире Чукаловић, Толбухинова у Димитрија Туцовића. На

⁴⁰⁷ Миодраг Ломић, „Урбанизам Краљева“, *Краљево и околна*, Београд, 1966, стр. 463.

⁴⁰⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 2, Записник са скупштине пленума ГНО-а од 27. 12. 1949.

⁴⁰⁹ ИАК, СОК, кут. 377, План инвестиција за 1950. годину, стр. 2,3.

⁴¹⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Годишњи извештај Среског комитета КПС-а среза Жичког за 1950. годину, стр. 15; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 49, Информације од 12. 5. 1950.

⁴¹¹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 2, Записник деветнаесте седнице ГНО-а Ранковићево од 20. 10. 1950.

истој седници је донета одлука и да се Александар Ранковић прогласи почасним грађанином Ранковићева и да се тим поводом упуте телеграми Јосипу Бозу и Александру Ранковићу.⁴¹²

Крајем фебруара 1951. године дошло је до реорганизације ГНО-а тиме што је грађевинско повереништво спојено са комуналним, из којег је предходно била издвојена стамбена управа од које је формирано ново стамбено повереништво. Овим спајањем је био смањен број службеника у ГНО-у за седамнаест, који су били запослени у другим грађевинским и привредним предузећима.⁴¹³

Држање стоке у ужем градском језгру је било забрањено у пролеће 1950. године.⁴¹⁴ Међутим, непоштовање одлуке је била тема и у каснијим седницама НО- а и Савета за здравство и социјалну заштиту.⁴¹⁵ Забрана је потом била потврђена и проширена на шири центар града Одлуком НОО Краљева од 13. децембра 1955.⁴¹⁶ Савет за народно здравље и социјалну политику је спроводио периодична тровања паса луталица, која нису била учестала у планираној мери захваљујући несташици стрихина. У намери да реши овај хроничан проблем и све негативне последице које он производи Савет за народно здравље је половином јула 1953. године прописао правила за власике паса: 1. сви власници паса субили обавезни да региструју свог пса у градској општини; 2. регистровани пси би приликом регистрације добили огрлицу са регистарским бројем; 3. сви регистровани пси су морали бити два пута редовно вакцинисани; 4. Власници регистрованих паса који буду ухваћени на улици без корпе ће бити кажњени (не наводи се како); 5. сви нерегистровани пси сматраће се за луталице и градске власти ће имати права да их уклањају тровањем.⁴¹⁷

Почетком 1955. године Савет за народно здравље је тумачећи и придржавајући се републичког прописа о комуналној чистоћи реорганизовао рад на пољу градске хигијене. Улице су од тада чишћене између 6h и 7h, сат времена раније, астановници су од тада били дужни да своје смеће изосе код улаза, у оквиру својих дворишта, а не испред дворишта како је до тада био случај. Ове наизглед безначаје промене су

⁴¹² ИАК, СОК, кут. 211, књ. 2, Записник свечане седнице ГНО-а Ранковићево од 29. 11. 1950.

⁴¹³ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 3, Заседање ГНО-а 23. 2. 1951; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 2. 3. 1951

⁴¹⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 2, Записник са скупштине пленума ГНО-а од 30. 3. 1950.

⁴¹⁵ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народног здравља и социјалног старања од 9. 2. 1953.

⁴¹⁶ Одлука о држању домаћих животиња и пернате живине на подручју места Краљева и Врњачке бање, *Службене Новине Народног Одбора Општине Краљево*, бр. 2, од 9. марта 1956.

⁴¹⁷ ИАК, СОК, К. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народног здравља и социјалног старања од 16. 7. 1953.

условиле да град у будуће изгледа неупоредиво чистије, јер су улице биле чисте пре јутарњег саобраћајног шпица, а држање неоднетог смећа у оквиру дворишта је спречавало развлачење од стране паса лугалица.⁴¹⁸

Једна од највећих егзистенцијалних проблема у послератном периоду био је дефицит стамбеног фонда. Темпо стамбене изградње није могао да постигне потребе све већег броја становника. Спонтано се појавио проблем дивље градње, који је узимао маха, тако да се половином 1953. године сваки осми предмет у прекршајном поступку односио на дивљу градњу.⁴¹⁹ Иако је током 1952. године у граду било изграђено 170 нових станова, наредне 1953. и даље је око 150 породица било безосновних стамбених услова, 80 њих је било потпуно незбринито, а број породица које су становале у лошим условима (по 5-6 чланова породице станује у једној соби) био је око 400. Све шупе и подрумске просторије које је било могуће населити биле су усељене, са тим се може довести у везу и повећање броја оболевања од плућних болести (преко 1.000 откривених случајева у току 1953. године).⁴²⁰

У току 1953. године за будућу комуналну изградњу НОГО је располагао са укупно 77.000.000 динара. На заједничкој седници Савета за привреду и Савета за комуналне послове одлучено је да се од расположивих средстава пре свега доврши изградња канализације. Планирано је да се до краја наведене године потпуно доврши канализација у следећим улицама: Рајићевој, Хајдук Вељковој, Леђиновој и Александра Ранковића. Планирано је и да се у четири стамбене зграде градске колоније уведу водовод и канализација. Намеравано је и да се у потпуности доврши изградња пијаце и евентуално проширење водовода.⁴²¹

Средином 1953. године дошло се на идеју да се оснује јединствена радничко-службеничка менза, тако што би дошло до фузије дотадашњих мензи предузећа. Радничко-службеничка менза је отворена у просторијама дотадашње мензе Дрвног комбината, а отварање је планирано за 15. јул 1953. године.⁴²²

До краја 1953. године била је пракса да се фонд за одржавање зграда распоређује по принципу 50% у одржавање, а 50% у заједнички фонд за стамбену изградњу. Оваква

⁴¹⁸ ИАК, СОК, К. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народног здравља и социјалног старања од 1. 3. 1955; *Сл. Гласник НРС*, 26/1953.

⁴¹⁹ "Дивља изградња и илегална купопродаја", *Ибарске Новости*, бр. 25, 04. 09. 1953, стр. 2.

⁴²⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС Среза жичког за 1952, стр. 14; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

⁴²¹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са заједничке седнице Савета за привреду и Савета за комуналне послове НОГО-а од 6. 4. 1953.

⁴²² ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са седнице Савета за привреду НОГО од 2. 7. 1953.

расподела је била примењивана како на стамбене тако и на привредне објекте. Крајем 1953. године Савет за привреду је усвојио нови начин расподеле средстава из фонда тако што би код пословних објеката у будуће из фонда ишло 20% за одржавање а 80% у изградњу, док би се код стамбених објеката задржао стари принцип. На истој седници је донета одлука да се службеници пијачне службе униформишу. Своје униформе су службеници дужили бесплатно и били су обавезни да је носе само у току радног времена. На истој седници је одлучено да се расформира предузеће *Радио сервис*, да се при метало-прерађивачком предузећу оснује електро-механичарска радионица, која би преузела опрему и пословање расформираног Радио сервиса.⁴²³

Станоградња ипак није достигала жељен темпо. Према тексту из *Ибарских Новости* од 27. фебруара 1953. упркос чињеници да осамдесет породица још увек није имало стан, а сто педесет је било смештено у неадекватним условима, ни једно предузеће није предвидело изградњу нових станова у тој години.⁴²⁴ На седници НОГО-а од 15. јуна 1953. године усвојена је одлука о продаји стамбених зграда из фонда народне имовине.⁴²⁵ У циљу одређивања висине кирије, Савет за комуналне послове при ГНО-у је предложио категоризацију станова по основу квалитета и локације. Предложено је шест категорија станова по квалитету и комфору, и једна група која је по квалитету испод оквира категоризације. Према локацији стамбени фонд је подељен на три градске зоне. На седници НОГО-а, од 16.04.1954. године, овакав предлог је прихваћен, као и Одлука о оснивању и организацији Кућних савета и Стамбених заједница.⁴²⁶ Од 1. августа 1954. године важио је ценовник по коме је за стан прве категорије станарина износила 35 динара по квадратном метру, 30 динара за станове друге категорије, 27 динара за станове треће, 22 динара - четврте, 16 динара - пете, 12 динара – шесте и 10 динара за станове ван категорије. У другој зони износ је умањиван за 10%, у трећој за 15%.⁴²⁷ Услед велике потражње за стамбеним простором честа је била и пракса да локалне власти додељују плацеве за подизање стамбених објеката. Тек крајем марта 1955. године Срески одбор је донео одлуку којом је настојао да уреди ово питање. Одборници су сматрали да приликом доделе плацева треба увести клаузулу по којој лице коме је дедљен плац за стамбену изградњу у случају да наследи стамбену

⁴²³ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са седнице Савета за привреду НОГО од 4. 12. 1953.

⁴²⁴ “Анализе говоре” *Ибарске Новости*, бр. 2, од 27. 02. 1953, стр. 2.

⁴²⁵ “Са седнице градске општине”, *Ибарске Новости*, бр. 15, од 19. 06. 1953, стр. 1.

⁴²⁶ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 4, Записник са деветнаесте седнице Народног одбора градске општине, (у даљем тексту: НОГО) од 16. 04. 1954, „Како ће се одређивати висина станарине”, *Ибарске Новости*, бр. 44, од 22. 01. 1954. Стр. 2.

⁴²⁷ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 4, записник са двадесет друге седнице НОГО од 30. 07. 1954.

имовину у вредности изнад 200.000 динара мора добијени плац уступити или наведену суму исплатити.⁴²⁸

Главне смернице изградње у граду су биле садржане у Регулационом плану из 1948. године. Убрзана динамика индустријализације, неочекиван пораст броја становника и многобројна нерешена питања, а посебно недостатак стамбеног фонда су условиле да се само неколико година од доношења Регулационог плана из 1948. године приступи изради Генералног урбанистичког плана (у даљем тексту: ГУП). Након ангажовања од стране Народног одбора градске општине Ранковићево, Урбанистички завод Србије се обавезао да ће идејну скицу завршити до краја априла 1953. године. Током консултација пројектаната плана са одборницима на шестој редовној седници НОГО-а, од 13. октобра 1952. године, уместо на предложена решења одборници су највише замерки имали заправо на, по њиховом мишљењу, кашњење са израдом идејног решења ГУП-а. Представници Урбанистичког завода НР Србије су остали истрајни на становишту да се са израдом плана не треба журити по сваку цену, јер је он од изузетног значаја за будући живот града, те да неке импровизације и непромишљености могу значајно променити функционалност града у будућности.⁴²⁹

Нова скица Генералног урбанистичког плана, која је требало да донесе унапређена решења и да конкретније допуни претходни регулациони план из 1948. године, завршена је у фебруару 1954. године.⁴³⁰ Идејна скица је потом била дата на увид јавности и била је изложена 4. и 5. марта исте године у сали дома ЈНА.⁴³¹ Најчешћи предлог, који је касније и прихваћен, био је пренамена једног дела површине Грдичке косе и Барутане у стамбено земљиште, где ће убрзо потом нићи истоимена приградска насеља.⁴³²

Према предложеном ГУП-у, који је 1955. године и усвојен,⁴³³ предвиђано је да на крају наредног периода од 30 година, укупан број становника порасте на 40.000.⁴³⁴ Основу за овакву прогнозу планери су проналазили у чињеници да је природни прираштај у граду према попису из 1948. године био 2,2%, и очекивао се повећан

⁴²⁸ ИАК, ССК, инв. бр. 5, Седница већа произвођача НОС-а од 28. 3. 1955.

⁴²⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 3, шеста седница НОГО од 13. 10. 52.

⁴³⁰ ИАК, СОК, кут. 379, Идејна скица Генералног урбанистичког плана града Краљева из 1954. године, стр. 1.

⁴³¹ „О регулационом плану града”, *Ибарске Новости*, бр. 51, од 19. 03. 1954. стр. 1.

⁴³² „Ускоро ћемо имати прилике да расправљамо о будућем изгледу града”, *Ибарске Новости*, бр. 45, од 12. 02. 1954, стр. 1.

⁴³³ М. Ломић, „Урбанизам Краљева”, *Краљево и околина*, стр. 464.

⁴³⁴ ИАК, СОК, кут. 379, Идејна скица Генералног урбанистичког плана града Краљева из 1954. године, стр. 26.

механички прираштај, због економски мотивисаних миграција из ширег гравитационог подручја града.⁴³⁵

У Краљеву се, од завршетка Другог светског рата па до почетка 1954. године (односно до дана завршетка израде идејне скице ГУП-а), услови становања и стамбени фонд нису много побољшали. За цео тај период изграђено је непуних 7% стамбеног фонда, а 30% стамбених објеката било је изграђено пре 1918. године; исти проценат објеката је тада био класификован као дотрајао, или употребљив само уз веће поправке.⁴³⁶ Спратност стамбених објеката је преобладајућа била приземна са 92,5% од свих објеката.⁴³⁷ Највише зграда је подигнуто у периоду 1931-1940 (33,31%), управо када је индустријализација града била у највећем замаху.⁴³⁸ Будућа стамбена изградња се предвиђала на површинама које су и пре биле планиране за ту намену у језгру града, а нов простор за стамбену изградњу је додељен на периферији, на Грдичкој коси, и делу Ратарског имања.⁴³⁹

Изградња станова у периоду од краја Другог светског рата па до 1956. године примарно се одвијала преко привредних предузећа, њихових инвестиција за друштвени стандард. Мањи део изградње стамбеног фонда у том периоду се реализовао путем инвестиција градске општине, а потом и приватника. Цео тај период првих 15 послератних година је карактерисао недостатак сталног и систематски организованог финансирања. Тек се 1956. године приступило увођењу стамбеног доприноса од 10% за платне фондове од чега су били створени фондови при комунама за кредитирање стамбене изградње. Средства ових фондова су била стављена на располагање Управним одборима који су даље распоређивали средства по својим плановима. Од ослобођења до 1957. године у граду је изграђено 882 стана у државној својини и 2558 у приватној. Само током 1956. и 1957. године било је изграђено или започето 243 стана у државној својини. Већина станова изграђених приватном иницијативом и приватним средствима били су објекти приземне спратности, без комплетне неопходне документације и дозвола. Ова изградња је створила низ комуналних проблема у погледу водоснабдевања и регулисања одношења смећа и отпадних вода. Проблем „дивље градње” је настао одмах по окончању Другог светског рата и упркос спорадичним акцијама забране радова, чак и рушења није могао бити обуздан. Велики проблеми су настајали и по

⁴³⁵ Исто, стр. 34.

⁴³⁶ Исто, стр. 27.

⁴³⁷ Исто, стр. 27.

⁴³⁸ Исто, стр. 31.

⁴³⁹ „О регулационом плану града”, *Ибарске Новости*, бр. 51, од 19. 03. 1954. стр. 1.

питању расподеле станова изграђених средствима привредних организација. До 1956. године из Краљева је до Врховног суда стигло десет предмета, тужби због неправилно подељених станова. Одржавање и управљање стамбених зграда од самих корисника се обављало путем кућних савета, а касније и стамбених заједница. За разлику од кућних савета, чија улога је била да буду непосредни органи управљања стамбеним зградама, који су заживели, стамбене заједнице нису. Стамбене заједнице у Краљеву су остале неразвијене, као и у већини насеља у земљи. Стамбене заједнице су у пракси постале вештачке административне творевине, које од већине станара нису биле препознате на начин како је њихов творац замислио. Партијски врх је стамбене заједнице замислио као још један од стожера самоуправног система, одмах уз радничке савете и комуне.⁴⁴⁰

У погледу регулисања саобраћајне инфраструктуре и плана развоја нису се предлагале значајније измене. Задржане су трасе већ постојећих комуникација, изузев где је било нужно допуњавати постојећу мрежу новим комуникацијама попут: траса транзита и новопроектване градске улице. Предвиђена је реконструкција железничког чвора, издвајањем путничке од железничке станице. Упркос настојањима градске власти да се прошире и одрже уређене зелене површине (паркови и цвећњаци) чест је био случај, нарочито на периферији града, да се стока напаса на таквим површинама.⁴⁴¹

Управа за путеве и саобраћај среза Жичког – Краљево је била основана још 1951. године од стране Народног одбора среза Жичког ради одржавања среских путева, чишћења снега, реконструкције путева и мостова и слично. Када је 1955 била укинута део њених послова је преузела Установа за унапређење привреде среза жичког, а део Дирекција за путеве.⁴⁴²

Зелене површине су према новом ГУП-у биле подељене у две категорије: градско јавно зеленило и заштитно зеленило; заштитно зеленило постављано је на местима непогодним за изградњу, у функцији ублажавања ветра, и потенцијалних клизишта.⁴⁴³ Одмах, већ у марту 1955. године приступило се формирању новог парка, као и проширењу и уређењу већ постојећег на Пљакином шанцу. Заједно са новоизграђеним парком требало је да представљају једну парковску целину

⁴⁴⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 50, Реферат о стамбеним питањима, (без датума)

⁴⁴¹ Инж. М. Јевтић „Подизање зеленила у нашем граду”, *Ибарске Новости*, бр 17, од 03. 07. 1953, стр. 2.

⁴⁴² ИАК, Фонд Установа за унапређење привреде среза Краљево, кут. 9, Записник од 20. 7. 1956 (у даљем тексту ИАК, УУПС); Историјска белешка у сумарном инвентару Фонда Управа за путеве и саобраћај среза Жичког – Краљево, аутори Радомир Ристић и Драгица Вуловић.

⁴⁴³ ИАК, СОК, кут. 379, Идејна скица Генералног урбанистичког плана града Краљева из 1954. године, стр. 37.

предвиђеног парковског појаса наслоњеног на градску обалу Ибра.⁴⁴⁴ Велико побољшање саобраћајне инфраструктуре је постигнуто отварањем новог савременог моста преко Ибра са две коловозне траке, 29. новембра 1954. године.⁴⁴⁵

*

* *

Регулациони и генерални урбанистички план Краљеву су трасирали најопштије оквире и тезе, које су дефинисале будући карактер и дух насеља. Динамика демографског бума је оба ова плана готово тренутно учинила погрешним и застарелим. Многе површине које су у плановима биле намењене спорту и рекреацији, или у функцији излетишта и паркова, биле су стихијски претваране у стамбена насеља. Саобраћајна инфраструктура је била солидно пројектована сходно тадашњем интензитету саобраћаја. Међутим, та срећна решења су постала баласт у каснијим годинама порастом интензитета и обима саобраћаја, посебно повећаним бројем моторних возила. Само је најстарије језгро града остало непромењено. Изнова се инсистирало на што већем озелењавању самог центра. Станоградња је у овом периоду од 1944. до 1955. године била још увек у замаху. Изградња значајнијег броја станова је уследила тек у наредном периоду.

⁴⁴⁴ ИАК, СОК, кут. 380, Технички извештај пројекта за градски парк на обали Ибра у Краљеву.

⁴⁴⁵ „Са свечаног пуштања у саобраћај новог моста на Ибру“, *Ибарске новости*, бр. 86, од 10. 12. 1954. стр. 1.

II ПРИВРЕДА

Индустријализација у Србији после Другог светског рата

Модернизација, урбанизација и индустријализација су друштвени процеси који се често поистовећују или доводе у најтешњу везу, мада није увек законитост да се одвијају једни уз друге. Међузависност ових процеса је релативна и могуће је да индустријализација претходи модернизацији или обрнуто. Без обзира на којем од ових процеса је почетна иницијатива, успешност модернизације се може сагледати на основу успеха и ефикасности индустријализације и урбанизације. „Индустријализација у ужем смислу представља процес преображаја свих грана производње на новим основама: машинизацију и механизацију процеса рада, увођењенових видова енергије, њихов пренос и трансформацију, али и промене у области услуга и саобраћаја.“⁴⁴⁶ Такође, покреће стандардизацију радних производних поступака, ефикасности рада, серијску масовну производњу. Индустријализација покреће промене у животу људи чије се потребе све више увећавају и усложњавају. Све је то довело до радикалних измена друштвене структуре у процесу претварања аграрног у индустријско друштво. Мења се квалификациона структура радне снаге, расте значај образовних занимања и оних који се тичу организације и управљања. Индустријализација ставља град у први план привредних активности и тиме утире пут урбанизацији.⁴⁴⁷

Модернизација, урбанизација и индустријализација су били неизбежни процеси пред којима се налазила Југославија након Другог светског рата будући да је она тада била, на већем делу своје територије, претежно аграрна и индустријски неразвијена земља. Започета индустријализација у периоду између два светска рата није ни доживела свој потпун замах, а већ су је сустигла нова страхотна разарања и страдања.⁴⁴⁸

Чињеница да је индустријализација и урбанизација у међуратној Југославији била у повоју и да, изузимајући друге системске, културолошке, религијске, националне и политичке факторе који су успоравали развој, напосто није било ни довољно времена

⁴⁴⁶ М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, стр. 103.

⁴⁴⁷ Исто, стр. 103-104.

⁴⁴⁸ Непосредно пред Други светски рат у Србији је пословало 1.500 индустријских предузећа, у којима је било запослено око 100.000 људи. Укупан удео становништва који је тада био запослен у индустрији је чинио 2%, док је тадашњи просек у развијеним земљама био 10% – Исто, стр. 116.

да се постигне више на пољу индустријализације. Претежно аграрна и рурална природа привреде и друштва обликује стереотип да је нагли успон у овим областима, као и у погледу културе и образовања тековина искључиво социјалистичког пројекта.⁴⁴⁹ У околностима након Другог светског рата, без обзира какав би био исход грађанског рата у Србији, нове власти би морале бити закупљене развојем индустрије и убрзавањем модернизацијских токова у свим областима. Тим пре што је и последице ратних разарања победник морао поправљати и обнављати порушене индустријске погоне.⁴⁵⁰ Социјални састав становништва Краљевине Југославије све до 1941. године јесте био доминантно пољопривредни и већина становништва је живело у руралним срединама, али постојали су извесни напори на плану индустријализације и модернизације. Краљево у међуратном периоду је пример планског заснивања високотехнолошке индустрије практично ни од чега. Не сме се изгубити из вида да је српско друштво у међуратном периоду грцало у последицама ненадокнадивог губитка младог, радно најспособнијег и високообразованог становништва током претходног Првог светског рата. Насушну потребу школованих кадрова за индустријализацију и изградњу краљевине Југославије само делимично јеподкрепила руска емиграција. Према статистичким подацима непосредно уочи Другог светског рата само око 2% популације у Србији је било запослено у индустрији, укупно око 100.000 радника. Истовремено је просек за развијене земље био 10%.⁴⁵¹

Индустријски неразвијену краљевину Југославију је 1941. године захватио рат, а последице разарања и окупације су нанеле додатни удар на слабе основе индустрије.⁴⁵² Одмах по окончању ратних дејстава, нова државна власт је морала приступити обнови привреде, организовати снабдевање народа, заокружити сву територију у јединствено привредно подручје, јединствен монетарни систем. Ургентни задаци нове власти су били и обнова саобраћајних веза, стамбених објеката, подстицање индустријске и пољопривредне производње. Обнова је у ходу имала још један, из тадашње идеолошке перспективе врло битан задатак да обезбеди почетне основе за прелазак на планску

⁴⁴⁹ Предраг Марковић, „Сећање на рад у југословенском социјализму између критике и мита о земљи Дембелији”, *Годишњак за друштвену историју*, год. 9, св. 1-3, 2002, стр. 56.

⁴⁵⁰ Ivana Dobrivojević, *Seloigrad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, str. 51.

⁴⁵¹ Миодраг Николић, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946-1996*, I део, Савезни завод за статистику, студије, анализе и прикази 137, Београд, 1998, стр. 7-8; М. Тимотијевић, *Индустријализација Краљева (1944-1990)*, рад у рукопису, стр. 5.

⁴⁵² Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, str. 425-438.

привреду, планирање друштвених активности на бази владавине државне својине и економског монопола државе.⁴⁵³

Брзина спровођења индустријализације, уз њу упоредо и урбанизације билесу и највећа слабост процеса индустријализације. Нереалне амбиције су доводиле до честих импровизација и погрешног планирања. Афирмативна је чињеница да је индустријска производња до краја 1946. године досегла предратни ниво,⁴⁵⁴ ипак она је патила од разноврсних проблема. Пре свега недостатка стручних радника и одсуства специјализације у производњи. Практикована је прерада сировина до фазе полуфабриката и њихов извоз уместо усавршавања производње и извоза готових производа.⁴⁵⁵ Наведени проблеми су постојали и у производњи из међуратног периода, међутим главна мањкавост привреде и индустрије од ослобођења је било директивно административно руковођење, без слуха за потребе и законитости тржишта.

Током завршне фазе рата новоуспостављена власт је настојала да путем масовне експропријације организује државни сектор привреде, који би послужио као материјална основа народне власти и њен ослонац у политици привредне и политичке консолидације. Експропријације је започела у ширем замаху крајем 1944. године, а овај процес своју прву правну основу добија Одлуком Председништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944. године, на основу које је конфискована имовина немачког Рајха, припадника немачке националне мањине, ратних злочинаца и сарадника непријатеља.⁴⁵⁶ Након Другог светског рата власт је настојала да конфискацијом, секвестром, одузимањем ратне добити и национализацијом створи базу будуће државне планске индустријализације земље. Већ 1945. године у државном власништву је било 56,5% укупне индустрије, а под секвестром још 32,4%. Процес национализације је довршен кроз два таласа: 1946. преузет је остатак крупнијих предузећа, а 1948. и преостали мањи погони.⁴⁵⁷ До почетка спровођења национализације, тј. до доношења Закона о национализацији приватних и привредних предузећа, 6. децембра 1946. године постојала је изразита шареноликост у погледу власништва. Предузећа су могла имати различит карактер: државни, секвестар и приватни. Министарство тешке индустрије је било добро упознато са великим проблемима у производњи који су узроковали недостатак сировина, оштећеност и

⁴⁵³ М. Митровић, *Изгубљене слугије, Прилози за друштвену историју Србије 1944–1952*, Институт за новију историју Србије, Београд, 1997, стр. 11.

⁴⁵⁴ Исто, 23.

⁴⁵⁵ I. Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, стр. 63.

⁴⁵⁶ B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, стр. 233-234.

⁴⁵⁷ *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Priredio Branko Petranović, Beograd, 1995, стр. 171-173, 536-538; М. Тимотијевић, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, стр. 108.

застарелост машина, и надасве недостатак радне снаге свих квалификација, нарочито квалификоване и висококвалификоване. Као главни разлог ових негативних појава је сматран и даље несређен власнички однос и висок проценат приватних предузећа: „примопредаје многих предузећа вршене су без исправних примопредајних докумената и инвентара. Овоме треба додати и чињеницу да су извесна предузећа добар део године пословала као приватна, у чему треба гледати све набројане смицалице са којима су оперисали прватни власници као остаци разбијеног, али не уништеног капитализма код нас.“⁴⁵⁸

Година 1946. је била посвећена сређивању привредних прилика, обнове и припреме за прелазак на планску привреду. Додавши томе и организационе проблеме проистекле оснивањем установе административно-оперативног руководства, као и проблеме око овладавања новопостављених управа при руковођењу предузећима, може се назрети слика успешности и проблема у пословању.⁴⁵⁹ Доношење општедржавног привредног плана у јуну 1946. године, као и Основног закона о државним привредним предузећима у августу исте године, довело је до строге централизације и преласка на планску привреду. Стављање предузећа под „административно-оперативно руководство“ (АОР) значило је пуну контролу и управу државног органа. Овакво решење је омогућавало директну државну управу над предузећима на свим нивоима власти, од општинског до републичког, наравно у зависности од значаја самог предузећа.⁴⁶⁰ У јуну месецу је уследила и депеша ЦК КПЈ у којој су партијске организације републичких, покрајинских и нижих комитета биле упозорене да је у наредном периоду изузетно потребно да „пруже свестрану помоћ управама предузећа“. ЦК КПЈ је наглашавао да је најпожељније да на дужности директора буду способни и доказани радници, док је за стручне, и школованије кадрове из редова инжињера, техничара и сличних занимања најпожељније да буду на дужности техничких директора, или на другим дужностима примарно из техничког, а мање из управног домена. У периоду преузимања контроле и учвршћивања потпуне власти, а и дуго потом, партијски врх није имао потпуно поверење у стручњаке осим ако нису били осведочени комунисти или бар симпатизери партије. Најодговорније управне дужности су радије даване „провереним“ партијским кадровима, пре него школованим и искусним професионалцима од струке. Поверење се временом и постепено повећавало, у многим случајевима на одговорним радним

⁴⁵⁸ АЈ, 16-32-37-38, Образложење збирног завршног рачуна Министарства тешке индустрије ФНРЈ за 1946. годину, стр. 4.

⁴⁵⁹ Исто, 2.

⁴⁶⁰ Dušan Bilandžić, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije, 1945-1973*, Beograd, 1973, str. 45.

местима која су захтевала посебна, уско специјалистичка знања и обученост. Није се ни имало избора, па су на одговорнијим дужностима били и непартијци, али окружени и подређени партијцима на управним дужностима. Са друге стране, партијски врх је осуђивао појаву да партијски кадрови на одговорним управним функцијама постају самовољни и бахати, зазирао је од стварања непотребних проблема и лоше слике у јавности и такве појаве карактерисао као отуђење од партијске организације.⁴⁶¹

Кадровска политика постављања „подобних“ управних кадрова и директора утицала је на спорији привредни и економски раст. Директна административна управа је због своје крутости, а често и нестручностидоводила до честих појава непоштовања тржишних законитости и читавог низа сличних проблема. У таквим околностима, у многама лишена пословне самосталности, неретко са политички подобним, а не увек пословно способним директорима, неретки су били примери да су предузећа често уништавала сопствени обртни капитал, најчешће тако што су продавала робу за мању цену од утрошка за производњу исте. До оваквих појава је углавном долазило због добронамерног, али нереланог становишта да је индустријска производња сама себи циљ. Главно мерило успеха је представљао прогресивни раст производње, не обаризујући се на реалне потребе тржишта, без плана и наруџбина, тако да је неретко роба била гомилана у складиштима.⁴⁶²

Импровизација, прецењивање сопствених снага и могућности су карактерисали тадашње планирање. Партијски привредни кадрови су у току 1945. и 1946. године израђивали Оријентациони план индустријализације, који је по њиховом признању углавном рађен на слепо, будући да у погледу сазнања о рудно енергетским ресурсима којима земља располаже нису имали довољно података. Даљи корак ка централизацији привреде представљао је Закон о државним привредним предузећима. Сва предузећа су овим законом била класификована у зависности од процењене важности на она општедржавног, републичког, покрајинског, обласног и локалног значаја. Њима су руководили одговарајући државни органи. Власт је тако у својим рукама држала читав развојни, производни и кадровски живот предузећа. Одређивала је правила пословања,

⁴⁶¹ „...Треба правилно комбиновати провјерен кадар комуниста још недовољно стручних са кадром стручњака. Са стручњацима треба радити политички и према њима треба имати такав однос, који ће утицати, да сви који су иоле поштени раде свој посао савјесно. Не дозволити да политички колебљиви стручњаци одлазе у табор несигурних. Несигурне стручњаке, које је нужно да се користе, а таквих има доста неискоришћених, постављати на таква мјеста и међу такве људе гдје ће морати радити и гдје ће бити онемогућени да саботирају. Предузети мјере за брзо уздизање стручног кадра путем стручних вечерњих школа....” - АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 1, Препис депеше ЦК КПЈ свим централним и покрајинским комитетима КПЈ од 6. 7. 1946.

⁴⁶² I. Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, str. 64.

састављала планове, вршила надзор водила евиденцију, утицала на избор директора и осталих службеника. Активно се мешала у рад директора, имајући право да мења и преиначава њихове одлуке.⁴⁶³

Законом о петогодишњем плану развита народне привреде ФНРЈ у годинама 1947-1951, истакнути су основни задаци: Ликвидација привредне и техничке заосталости, учвршћивање економске и одбрамбене снаге земље, учвршћивање и даље развијање социјалистичког сектора народне привреде и нових односа производње који из њих проистичу, и подизање општег благостања трудбеника из сва три привредна сектора. Између осталог, Закон је доставио задатак повећања индустријске производње у укупној производњи од 45% у 1939. години на 64% у 1951. години.⁴⁶⁴ Приликом израде Закона о петогодишњем плану коришћено је совјетско искуство, које је подразумевало дириговани систем планирања, преко државних органа.⁴⁶⁵ Првим петогодишњим планом је била предвиђена нешто нижа стопа индустријског развоја Србије у односу на друге републике, посматрајући то питање према броју становника. Заостајање Србије у привредном и индустријском развоју је било наслеђе из међуратног периода, а нова стратегија, промовисана Првим петогодишњим планом је наставила да продубљује разлику у развијености понајвише у корист Словеније и Хрватске. Један од наважнијих практичних разлога за заостатак Србије је био у томе што је Србија била слабо електрифицирана.⁴⁶⁶

У периоду од 1947. до 1954. године половина свих инвестиционих средстава је отишла на развој рударства. Велике инвестиције у тешку индустрију не само да су успориле раст стандарда, већ и развој других привредних грана. Запостављана је производња робе широке потрошње, дошло је до пада пољопривредне производње и несташнице хране, па се морало прибегавати увозу житарица, једног од најважнијих извозних артикала у Краљевини Југославији. Упркос тежњама, форсирани процес индустријализације је проузроковао готово најнижи животни стандард у Европи, теже су живели још једино Бугари и Румуни.⁴⁶⁷ Послератни оптимизам и елан у народу се свакодневно сусретао са реалношћу, и сам врх партије је те чињенице био свестан. Тито је приликом посете Краљеву (тадашњем Ранковићеву), 1951. године, храбрио окупљене

⁴⁶³ Isto, 79-80.

⁴⁶⁴ Закон о петогодишњем плану развита народне привреде ФНРЈ 1947-1951, Београд, 1947, стр. 65-66.

⁴⁶⁵ М. Митровић, *Друштвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944 – 52 године*, стр. 327.

⁴⁶⁶ Небојша Царић, Анђелка Царић, „Индустријализација Југославије – основни проблеми концентрације производње и равномерног развита земље“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 67, Нови Сад, 1979, стр. 151-170; М. Тимотијевић, *Индустријализација Краљева (1944-1990)*, 5.

⁴⁶⁷ I. Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, стр. 106-107

грађане да треба да издрже још мало јер се петогодишњи план, најтежа етапа у развоју већ ближи крају.⁴⁶⁸ Време ће, међутим, показати да резултати постигнути у индустријализацији нису представљали економски оптимум с обзиром на уложена средства и напоре. Национални доходак Југославије 1957. године био је 200 долара по глави становника. Југославија је у периоду 1948-1952. имала годишњу стопу раста од 1,7% у односу на предратних 2, 14%. Ипак, и поред свих тешкоћа у развоју, индустрија је у првој послератној деценији постала водећа привредна област, па је у складу са тим и структура националног дохотка промењена. Удео индустрије и рударства је порастао са предратних 21,1% на 38,3% у 1956. години.⁴⁶⁹

Убрзана индустријализација није била равномерна. Развој индустрије широке потрошње је заостајао за тешком индустријом и рударством. Узевши у обзир обим скорашњих ратних разарања, није ни био могућ брз и разноврсан развој индустрије широке потрошње у кратком року. Партијски врх је био свестан ове појаве и убрзо су била уочена два највећа проблема индустрије роба широке потрошње: мали асортиман и често лош квалитет. Јован Веселинов је у свом опширном реферату на Другом конгресу КПС-а (17-21. јануар 1949. године) посебно истакао негативну појаву да многа производна предузећа немају орган испитивања квалитета производа, што је значајно утицало на лош квалитет производа који је стизао до руку потрошача.⁴⁷⁰ И у резолуцији поменутог конгреса је посебно истакнуто да су приоритетни циљеви будућег развоја индустрије широке потрошње били повећање асортимана и квалитета.⁴⁷¹

Форсирање процеса индустријализације одмах након Другог светског рата, од стране тадашње власти је била узрокована са два основна разлога:

- политичко-идеолошким односом према сељачком питању, будући да је становништво које се бавило пољопривредом било најбројнија категорија становника и начелно је сматрано као стениште „реакционарног” и традиционалног;

⁴⁶⁸ *Борба*, од 8. октобра 1951, „прослава 10-годишњице оснивања партизанског одреда „Јован Курсула“ – Говор Маршала Тита на великом збору у Ранковићеву“, стр. 1; П. Марковић, „Идеологија стандарда југословенског режима”, *Токови историје*, 1-2, 1996, стр. 13.

⁴⁶⁹ I. Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, str. 106-108.

⁴⁷⁰ АС, Фонд ЦК СКС, Конгреси, II Конгрес КПС 17-21. јануар 1949. кут. 1, Реферат о изградњи привреде у Републици Србији Јована Веселинова.

⁴⁷¹ Резолуција II Конгреса Комунистичке партије Србије, Београд, 1949, стр. 33.

- Економско-социјалним околностиома, будући да је у највећим деловима тадашње државе процењивано да влада пренасељеност у аграрним срединама.⁴⁷²

Процењивано је да је на 100 обрадивих површина било 110 пољопривредних становника. Била је практикована екстензивна, неефикасна пољопривредна производња, а чак ни 1948. године пољопривредна производња није досегла предратни ниво.⁴⁷³

Индустријализација је била ултимативни приоритет, кроз њу и уз њену помоћ је била замишљана било каква модернизација. Индустријализацијом се настојало да се достигне и интензивна пољопривредна производња, ефикаснија аутоматизирана, уз што мање радне снаге, како се сматрало тада веома драгоцене за индустријску производњу. Говор Јосипа Броза Тита илуструје то гледиште: „Да бисмо могли помоћи нашим сељацима унаприједити пољопривреду, морамо имати потребну индустрију која ће производити уметно гнојиво, пољопривредне машине и алате [...] Индустријализација наше земље нераздвојно је везана са потребама нашег сељаштва, које представља велику већину наших народа. Индустријализација наше земље, према томе, није сама себи циљ, већ она ће служити повећању благостања свих слојева народа, у првом реду радника и сељака.”⁴⁷⁴ Међутим, убрзани процес индустријализације је незаустављиво водио деаграризацији. Према неким проценама у периоду од 1953. до 1961. године годишње је број пољопривредног становништва био мањи за 241.000 људи на нивоу Југославије. У истом периоду у градове је прелазило 83. 000 до 92.000 сеоског становништва, такође на нивоу тадашње државе.⁴⁷⁵

Главне карактеристике процеса индустријализације у Србији су биле:

- бројост неквалитетне, манипулативне радне снаге, док је са друге стране број стручњака и квалификованих радника био недовољан;
- велика ангажованост добровољног рада, ентузијазма, на супрот професионализму;

Јефтин једноставнији производ на супрот квалитетнијем технички савременијем.

⁴⁷² Према попису становништва из 1948. године у Југославији је живело 15,7 милиона становника, пољопривредно становништво је сачињавало 10,6 милиона односно мало преко две трећине. – *Југославија 1945-1985*, Савезни завод за статистику, Београд, 1986, стр. 51.

⁴⁷³ Вера Гудац-Додић, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949-1953*, Београд, 1999, стр. 89, 93-94.

⁴⁷⁴ Говор Јосипа Броза Тита у народној скупштини 26. априла 1947, објављен као предговор *Закону о петогодишњем плану развоја народне привреде ФНРЈ 1947-1951*, Београд, 1947, стр. 11.

⁴⁷⁵ I. Gilić, *nav. delo*, str. 85.

Масовна употреба манипулативне људске радне снаге, насупрот аутоматизованој бржој индустријској производњи са малим бројем квалификованих радника у сврху праћења аутоматизованог процеса производње.

У циљу брзог и ефикасног остваривања Петогодишњег плана и других планова нижег нивоа који су од њега произишавали, ЦК КПЈ је користио своју партијску мрежу, на свим нивоима, да би управљао свом расположивом радном снагом у земљи. Настојао је да прерасподели радну снагу на задатке за које је сматрано да су приоритетни. Остваривање амбициозних планова Петогодишњег плана, потраживало је многобројну радну снагу у разним областима привреде и изградње инфраструктуре. Расположиви ресурси радне снаге ипак нису били неисцрпни. Често је у пракси долазило до неиспуњавања очекиваног плана производње управо због недовољног броја радне снаге. Тако је половином 1949. године под окриљем Министарства рударства било запослено 37.541 радника, а успешно испуњавање планова је изискивало, бар према проценама партијског врха, још 7.646 радника. У истом периоду бројно стање радника под Министарством тешке индустрије било је 12.892, а од партијског врха је процењивано да недостаје још 3.696 за задовољавајућу реализацију планиране производње. Амбициозност привредних планова партијског врха је подстакла ионако велику флукуацију и осипање радне снаге, додатно је утицала на масовност одласка радно способног становништва из села и прелазак са пољопривредних на индустријска, рударска, услужна и чиновничка занимања.⁴⁷⁶ Настојање да се обезбеди радна снага доводило је до појава да се Народна омладина често у понеким местима у Србији претворила у центар за мобилизацију радне снаге. Оваква појава је била чак осуђивана и од највишег партијског руководства.⁴⁷⁷

Након разлаза са Инфорбироом 1948. године, државни и партијски врх Југославије је настојао да пронађе свој особени пут ка развоју привреде. Настојало се „измислити” неки нов модел самосталног развитка, који би се разликовао, а опет показао успешнијим и исправнијим од пута осталих земаља чланица Информбироа. У првобитном периоду „самостални пут” је био окарактерисан низом друштвених процеса: сажимање партије и државе, бирократизација, радикализација односа према селу кроз политику откупа и колективизацију, оснивање радничких савета и др.⁴⁷⁸ Управо увођењем радничких

⁴⁷⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 3, Директива СК КПЈ упућена ЦК КПС од 4. 8. 1949. потписана од стране Милована Ђиласа.

⁴⁷⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 3, Директива СК КПЈ упућена ЦК КПС од 9. 12. 1949. потписана од стране Александра Ранковића.

⁴⁷⁸ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, knjiga III, Beograd, 1988, str. 271-175.

савета настојало се да се радницима додели главна улога у организацији производње. Временом је од радничких савета очекивано да прерасту у органе самоуправљања. Крајем 1949. године донето је упутство о оснивању радничких савета, а наредне године Народна скупштина је донела и формалну одлуку о оснивању радничких савета.⁴⁷⁹ Шести конгрес КПЈ 1952. године је донео реорганизацију којом је Партија постала масовна организација, а принцип самоуправљања је био промовисан. Све дотадашње реорганизације и увођење самоуправљања у привреди су нашле своју потврду и у уставу из 1953. године. У пракси се показало да самоуправљање није било потпуно одрживо. На потпун развој и успех самоуправљања утицао је недостатак материјалне основе, затим у пракси, не развијена аналитичка служба и недефинисана одговорност. Покушај побољшања функционисања самоуправљања је било и увођење Комуналног система 1955. године, али је и даље материјална основа привреде остала у власништву државе уместо комуне и привреде.⁴⁸⁰

Осим увођења самоуправљања и нова решења у погледу организације државног апарата и народних одбора, су такође утицала на даљи ток и развој привреде. Закон о народним одборима је довео до благе децентрализације државног уређења, што се нарочито одразило у области управљања привредом. Тим Законом је низ компетенцијаса савезних и републичких прешао у надлежност градских и средњих народних одбора. Поред осталог, Законом о народним одборима је био промењен систем планирања. У пракси се укинула подела на предузећа савезног, републичког и локалног значаја, сва предузећа су заједно била укључена у привреду локалне заједнице. Законом је још била укинута и административна и оперативна надлежност државних органа над привредним организацијама.⁴⁸¹ Ни до краја 1955. године укорењени и уобичајени недостаци у индустријским организацијама нису били много ређи. Упркос Радничким саветима и реорганизацији планирања и даље су се учестало појављивали пропусти у производњи; лоша контрола производа, неодговоран однос према сировинском материјалу и алату и сл. Чак је било процена да је на овај начин чињена неупоредиво већа штета него она настала крађама и проневерима.⁴⁸²

⁴⁷⁹ Исто, стр. 291-305.

⁴⁸⁰ S. Slobodan, *Beograd 1960-1970, Snabdevanje i ishrana*, стр. 20.

⁴⁸¹ *Сл. Гласник НРС*, бр. 15/1952; ИАК, СКС КС Краљево, кут. 22, Записник са ванредне конференције Савеза Комуниста среза Жичког од 21. 2. 1954.

⁴⁸² ИАК, СКС КС Краљево, кут. 25, Записник са састанка Средњег комитета СКС среза Краљево, проширен члановима Секретаријата Градског комитета СКС Краљево и секретарима општинских комитета. од 30. 12. 1955.

Индустијализација Краљева

У Краљевује већ постојало значајно индустријско наслеђе из периода између два светска рата, када су се створили услови за свеобухватни раст и напредак насеља од варошице ка правом модерном граду. Два најважнија индустријска предузећа између два Светска рата била су „Државна фабрика авиона”, Железничке радионице за оправку вагона и локомотива, јер је само у њима почетком 1941. године било 2.600 запослених. У Краљеву је било и других индустријских погона: „Војно технички завод”, Железничка ложионица и неколико пилана и црепоциглана. Захваљујући развоју индустрије број становника града се током двадесетих година буквално удвостручио. Прва железничка радионица у Краљеву је прорадила 1. септембра 1936. године, само мало пре тог датума била је отворена за саобраћај пруга нормалног колосека на правцу Крагујевац – Косово Поље.⁴⁸³

Привреда Краљева је током Другог светског рата претрпела огромна разарања. Заправо, материјална добра и индустрија су претрпели највећа разарања, а највећа несрећа је била свакако велики број људских жртава – претежно међу активним становништвом. Ратном разарању су допринела и два савезничка бомбардовања града. Фабрика авиона је била онеспособљена још 1941. године, железничка радионица је била делимично разорена, а потом 1942. године и опљачкана од стране Немаца. Локомотивска хала са комплетном опремом је била демонтирана 1942. године и пресељена у Винер – Нојштат код Беча, где се и данас налази и названа је „Српска хала”. Пред крај рата су биле разрушене железничка радионица и ложионица од савезничког бомбардовања. Том приликом је била разорена и железничка пруга, порушено 28 мостова, онеспособљено око 340 вагона и више локомотива. Одмах по ослобођењу Краљева још у децембру месецу почела је обнова железничке радионице, приступило се обнови и оспособљавању железничког саобраћаја. Већ 17. децембра 1944. године била је оспособљена једна локомотива за саобраћај до Богутовачке бање. Пред Први мај наредне године био је отворен обновљен мост на Морави и тиме је био успостављен железнички саобраћај са Београдом.⁴⁸⁴ Почетком септембра исте 1945.

⁴⁸³ Д. Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, стр. 53-75; Група аутора, *Fabrik avagona „Živan Maričić“ Kraljevo: 1936-1986*, стр. 6; В. Виријевић, „Краљево у предвечерје Другог светског рата“, стр. 13, 17; В. Виријевић, *Краљево, граду Србији 1918 – 1941*, стр. 40-50; С. Крејаковић, *Идентитет и жртва стрељаних у Краљеву октобра 1941*, стр. 24.

⁴⁸⁴ С. Суша, *Трагови у времену*, Београд, 2014, стр. 82-83.

године била је организована радна акција СКОЈ-еваца и УСАОС-оваца, за поправку пута Рашка-Краљево, једне деонице на којој су се непрестано дешавали одрони и у потпуности затварали саобраћај. У радној акцији је учествовало 30 омладинаца и СКОЈ-еваца из Краљева, још 20 из остатка среза Жичког.⁴⁸⁵

Последице рата су у Краљеву биле до те мере велике да је реиндустријализација била нужна. Осим несамерљивих последица ратних разарања на зградама, халама постројењима, машинама, саобраћајној инфраструктури и сл., за потребе успешног рада и развоја послератне индустрије у Краљеву су били ненадокнадиви и губици у људству. У одмаздама немачке војске, а потом и у бомбардовањима савезничке авијације страдао је огроман број стручних, искусних и обучених радника и инжињера. Стање у послератном Краљеву је у погледу хроничног недостатка радне снаге, било утолико теже од и онако лошег стања у целој Србији. Према стратегији произашлој из Петогодишњег плана, један од најважнијих приоритета био решавање проблема недостатка радне снаге.⁴⁸⁶

Краљево је након II светског рата поново кренуло путем индустријализације, будући да од предратних високотехнолошких индустријских капацитета није остало ништа. За разлику од међуратног периода, индустријализација Краљева се, од 1945. године, одвијала на много нижем технолошком нивоу, планови су имали сасвим друге амбиције и одређивали су процес индустријализације кроз три етапе:

- 1) Конфискацију приватне имовине и обнову појединих већ постојећих индустријских капацитета;
- 2) Изградњу нових индустријских објекта у складу са Првим петогодишњим планом;
- 3) Интеграцију индустријских постројења Краљева са сличним фабрикама на нивоу Социјалистичке републике Србије.⁴⁸⁷

Прва етапа се одиграла непосредно по ослобођењу и конституисању нове власти. Национализована имовина буржоазије у Краљеву, као и у већини других места

⁴⁸⁵ У радној акцији су учествовали омладинци и СКОЈ-евци и из Чачка њих 25, среза Трнавског 15, и по 20 учесника је долазило из срезова: Драгачевског, Моравичког, Љубићског, Таковског и Качерског. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Директива Окружног комитета у Чачку Среском комитету у Краљеву од 2. 9. 1945.

⁴⁸⁶ Према подацима које је изнео Коча Јончић на крају прве послератне декаде, у граду је од укупно 3. 112 радника у индустрији свега њих 654 радило у индустрији пре Другог светског рата. Највећи број радника са предратним искуством рада у индустрији је накнадно, по окончању рата досељено у град. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са VIII Среске конференције Савеза комуниста среза Жичког од 19. и 20. 2. 1955, реферат Николе Коче Јончића: Идејне појаве и идејна борба комуниста, стр. 28.

⁴⁸⁷ Драгољуб Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, стр. 103-122; М. Тимотијевић, *Индустријализација Краљева (1944-1990)*, 9.

у Србији, није значајније допринела стварању материјалне базе за будуће инвестиције у индустрију. Много већег значаја је била обнова старих државних предузећа, која се одвијала управо у истом периоду када и национализација. У Краљеву је такав пример била *Фабрика Вагона*, која се све до 1947. године звала *Железничка радионица*. У другој етапи индустријализације, Краљево је добило неколико новооснованих важних предузећа која ће постати главни носиоци привредног развоја града у будућности. Уз *Фабрику вагона* главни мотор привреде Краљева и много шире постала је и Индустрија високоватросталног материјала *Магнохром*, врло значајно је било и: Дрвно-индустријски комбинат *Јасен*, затим Предузеће за производњу и расподелу електричне енергије *Електрокомбинат*, и Графичко предузеће *Слово*. Трећа етапа развоја индустрије у Краљеву почиње од средине шездесетих година XX века.⁴⁸⁸ У периоду послератне обнове рада *Железничке радионице*, потом *Фабрике вагона* у Краљеву су се гајиле наде у обнову рада и предратне *Фабрике авиона*. Државни врх је ипак, 1948. године, донео одлуку да се нова фабрика авиона и делова за летелице подигне у Трстенику, тридесетак километара источније од Краљева. Тада је значајан број кадрова из некадашње *Фабрике авиона* у Краљеву добио нова радна места у Трстенику. Истовремено је у непосредној близини будуће фабрике, отпочела изградња великог броја станова за будуће раднике и низ пратећих објеката. Машине су добијене из немачких репарација. Фабрика *Прва петолетка* у Трстенику је започела производњу 1950. године, и већ тада је била планирана и производња ловачких авиона. Међутим, као и пар година раније Краљево, тада је и Трстеник задесила нова политичка одлука којом је измештена авио-индустрија у Мостар у Херцеговини. Након новог пресељења дефинитивно је престала било каква нада у могућност обнове предратне традиције авио-индустрије и у Краљеву и у релативно блиском Трстенику. *Прва петолетка* сетрансформисала у фабрику уже специјализовану за производњу хидраулике, али и таква је у каснијим годинама била значајан привредни замајац за шире подручје Трстеника.⁴⁸⁹

Осим већих привредних предузећа републичког и савезног значаја у Краљеву је током прве декаде након XX светског рата постојао не мали број предузећа локалног значаја. Државна привредна предузећа локалног значаја су била под ингеренцијом и

⁴⁸⁸ М. Тимотијевић, *Индустријализација Краљева (1944-1990)*, 11-18.

⁴⁸⁹ *30 godina rada I razvoja „Prve petoletke”*, уг. Branislav Dikosavljević, [bez mesta I godine izdanja], str. 5-9; Никола Жутић, „Пресељење (уништење) српске авио-индустрије 1952-1961. - пример 'Икаруса' : одумирање војне авио-производње и јачање цивилних ауто-програма у 'Икарусу' 1952-1955”, *Историја 20. века*, 1, Београд, 2002, стр. 115-131, М. Тимотијевић, *Индустријализација Краљева (1944-1990)*, 11.

директном контролом Среског и Градског комитета, они су имали надлежност да постављају директоре и управнике локалних предузећа.⁴⁹⁰

Петогодишњи план је донео амбициозне и динамичне планове о обнови и проширењу капацитета градске индустрије. Планови Петогодишњег плана су настали из централистичке перспективе, тако да је укупна расположива радна снага распоређивана према приоритетима из највишег партијског и државног врха. Планирање је најчешће било потпуно нереално, без узимања у обзир реалних могућности и потреба локалне заједнице. Планирање радне снаге је доводило до низа практичних проблема. Тако су, на пример, 1949. године из Ранковићева биле ангазоване многољудне радне бригаде Народног фронта и Народне омладине на изградњи Новог Београда, аутопута и бројних грађевинских радова савезног значаја, док су на радним акцијама на сечи шуме на Гочу биле довођене недовољно бројнерадне бригаде из разних крајева тадашње земље.⁴⁹¹ Током 1950. године је, путем Повереништва рада Среског народног одбора, било радно ангажовано 2.799 сталних радника, не рачунајући учеснике радних акција Народног фронта. Највећа слабост, као последица преамбициозности и такмичарског духа у раду Повереништва рада среског и градског народног одбора је била готово насилно прикупљање радне снаге на селу. Повереништва су често без уважавања личних планова и жеља, служећи се мобилизаторским методама, дрско, наређивачки и уценама настојала да доведу радну снагу са села и укључе је у рад градске индустрије. Срески и градски комитети се нису нарочито трудили да својим примером пропагирају прикључивање радне снаге у индустрију, одзив је био половичан. Нарочитој непопуларности одазивања на агитацију за прикључивање радне снаге у рад привредних и индустријских предузећа допринело је то што се већ рашчуло да су у предузећима били слаби услови смештаја, нередован и малилични доходак. Нарочито лоша ситуација по овом питању је била у предузећима „Гоч”и „Каблар”.⁴⁹²

Са друге стране, већ у пролеће 1951. године, одлазак квалификованих и стручних радника из краљевачких привредних и индустријских организација постајао је све већи проблем. Најчешћи мотив за напуштања радних места је био одлазак на друга, која су пружала више личне дохотке, боље услове рада и социјалну сигурност.

⁴⁹⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Списак дужности на које Срески комитет КПС-а у Ранковићеву врши постављења, од 21. 11. 1949.

⁴⁹¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Реферат Вељка Бркића политичког секретара СК-а, стр. 19.

⁴⁹² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Годишњи извештај Среског комитета КПС-а среза Жичког за 1950. годину, стр. 16.

Школовани стручњаци су најчешће потпуно напуштали град, одлазећи за Београд и друге веће привредне центре. Нарочито је била учестала пракса напуштања посла у Фабрици вагона и другим краљевачким привредним предузећима ради запошљавања у војним предузећима. Партија је задатак у погледу сузбијања ове појаве препустила Радничким саветима, који су требали, пре свега бољом материјалном мотивацијом стручњака да их чвршће вежу за своја предузећа. Други видови мотивације школованих стручњака за рад у краљевачким привредним предузећима су били и: стипендирање ученика и студената, запослење супружника, чак и обећавање стамбеног простора.⁴⁹³

Већ почетком 1952. године проблем недостатка радне снаге је престао да буде актуелан, чак су и сви манипулативни послови постали заузети. Сви велики индустријски комбинати (Фабрика вагона, „Каблар“; за будући *Магнохром* је радна снага већ била обезбеђена) имали су довољан број радне снаге, поготову неквалификоване и оне са најнижим квалификацијама.⁴⁹⁴ Ни до 1955. године стање у погледу радне снаге се није битније променило. Локални партијски функционери попут Николе Коче Јончића тадашњег секретара Среског комитета Савеза комуниста су недостижање прижељкиване динамике друштвеног развоја у социјалистичком руху оправдавали „недораслошћу“ радничке класе у граду. „При анализи градске средине морамо поћи од следећег: гро старе радничке класе је изгинуо у борбама или при масовном стрељању, те се после рата развија сасвим нова радничка класа, регрутована првенствено са села и од омладине. Доспели радници са села носе у много чему у својим схватањима и навикама карактер полупролетера и ситносопственика.“⁴⁹⁵

Записници са седница СНО-а подробно говоре о проблемима у пословању привредних предузећа у граду. Као врло значајан проблем је примећена појава да предузећа губе разноврзне спорове због неодговорности и нестручности правничких служби. Примећено је и да се велики број лица осуђених због престапа, неретко и више пута, у области привредног криминала након одслужења казне враћају на иста, или чак одговорнија радна места. СНО је доносио опште закључке типа: „Да се упути препорука привредним организацијама да у будуће посвете већу пажњу на чување државне-народне имовине“. СНО је препоручивао и да се на претходна радна места не враћају осуђивана лица, а од седнице СНО-а од 20. марта 1954. важила је и препорука

⁴⁹³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4. Записник са састанка ОК КПС од 5. 3. 1951; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 2. 3. 1951.

⁴⁹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са састанка бироа СК КПС-а у Ранковићеву од 1. 3. 1952

⁴⁹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са VIII Среске конференције Савеза комуниста Среза жичког од 19. и 20. 2. 1955, реферат Николе Коче Јончића: Идејне појаве и идејна борба комуниста, стр. 28.

да се убудуће све извршне судске пресуде осуђених лица објављују у Ибарским новостима, с напоменом да се објављују и све раније пресуде како локална јавност неби била ускраћена. Колико су ови видови борбе против махинација у пословању привредних предузећа имали успеханије могуће са сигурношћу утврдити. У току 1954. године на територији Жичког среза је постојало 59 предузећа, 184 погона 39 зем. задруга, занатских радњи социјалистичког сектора три и приватних занатских радњи 268.⁴⁹⁶

Правилност и оправданост инвестиција је била честа тема седница СНО-а, преовладавали су ставови да је „радничка класа” хронично запостављана при расподели инвестиција. Вреди истаћи став Животе Пирића, тадашњег председника Среског народног одбора и одборника среског већа, који је наглашавао да су инвестиције током 1953. и 1954. године биле неоправдано велике у корист села и пољопривредне, а на рачун града и индустријске производње. Пирић је тврдњу илустровао подацима да су током 1953. године приходи од села у Жичком срезу износили 93 милиона динара, а расходи читавог Среза 111 милиона, на основу чега је закључио да је нерентабилно даље улагати у село, при томе мислећи и на улагање у основну инфраструктуру (изградња путева и електрификација). Пирић је сматрао да у погледу развијања инфраструктуре на селу треба више ангажовати приватну иницијативу локалног становништва, које ће самосталном организацијом и мобом учествовати у изградњи, а не чекати буџетска средства и помоћ. Било је и супротних мишљења, тако је Момир Сеничић сматрао да су оправдане инвестиције у село. Добри путеви омогућавају лакши и јефтинији пласман пољопривредних производа, улагањем у изградњу школа на селу подиже се укупни просветни ниво становништва и даје боља мотивација за останак младих на селу, који масовно одлазе у град због лакшег и бољег живота. Било је и мишљења која су мирила супротстављена становишта, тако је одборник Десимир Вукосављевић сматрао да не треба одвајати индустрију од пољопривреде, обе категорије треба организовати тако да привређују. Сматрао је да пољопривреду треба организовати на ефикаснијим основама путем интензивне производње по индустријском моделу, сматрао је да треба улагати у оплемењене расе стоке и помагати подизање засада модерних, родних сорти воћа. Ђалић Петар је нагласио проблем изливања река Груже, Западне Мораве и Ибра из својих корита и штете које том приликом настају у пољопривредној производњи. Сматрао је да инвестиције намењене

⁴⁹⁶ ИАК, ССК, инв. бр. 5, Записник са седнице већа произвођача од 20. 3. 1954.

пољопривреди треба усмерити на регулацију речних токова и обезбеђење од поплава и суша. Ову седницу је својим ставовима закључио Раде Борисављевић, секретар среског комитета СКС, чији ставови су суштински представљали смернице даље стратегије развоја пољопривреде у Жичком срезу. У начелу је подржао мишљење Животе Пирића, напомињући да стратегија не треба запостављати село, треба се одлучно борити против заосталости села, а у тој борби највећу улогу треба имати радничка класа. Да би радничка класа могла створити бескласно друштво она мора улагати средства и у село пошто оно нема довољно социјалистичке имовине и социјалистичких односа. Борисављевић је истакао да на селу има мноштво ситних сопственика, да такво стање не може предуго остати док највеће приходе даје радничка класа. Улажући у тешку индустрију између осталог у приозводњу пољопривредних машина и алата олакшаће се и поспешити пољопривредна производња, а даљим развојем у перспективи државна и партијска стратегија је предвиђала развој лаке индустрије широм земље и у сеоским срединама која би омогућила сигурну егзистенцију ситних сопственика који иначе неби могли да се издржавају од својих поседа. Оваквим образложењем Борисављевић је тумачио и оправдавао Пирићево мишљење о тадашњем приоритету улагања у индустрију над пољопривредом. Борисављевић је истакао да су надлежни свесни нужности изградње школа и путева на селу, али за потпуна улагања нема довољно средстава. Стога се подржава свака иницијатива локалне заједнице у погледу самосталне изградње, док ће општина и срез настојати да стимулишу и помогну колико год буду пружале могућности. Оваквом стратегијом се настојало и пробудити дух заједничког рада и развоја социјалистичке свести на селу.⁴⁹⁷ Међутим, упркос личном ставу Животе Пирића, управо у време док је он био на челу Срезатоком 1953. и 1954. године било је издвојено убедљиво највише за електрификацију села у срезу, 56 милиона динара, док је за исту сврху током целокупног претходног периода од 1944. до 1953. године било издвојено свега 46 милиона динара. Иронична је последица, да управо Живота Пирић крајем те исте, 1954. године, буде кажњен укором и искључен из Среског народног одбора и Среског Комитета Савеза комуниста управо због претераног улагања средстава у село и непривредни сектор.⁴⁹⁸ У наставку текста (у поглављу о градском и среском Комитету КП, касније СКЈ) биће детаљније посвећена

⁴⁹⁷ ИАК, ССК, инв. Бр. 8, Записник са седнице Већа произвођача и Среског већа од 28. 4. 1955.

⁴⁹⁸ Пирић је позван на одговорност због „неоправдано” високих инвестиција у непривредни сектор: просвета, здравствена заштита, комунална делатност, социјално старање и сл. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са састанка Среског комитета СКС среза Краљево од 11. 10. 1955. излагање Радета Борисављевића, стр. 3-4.

пажња сложенем сплету околности које су довеле до првог већег сукоба две „струје” у среском Комитету Савеза комуниста, такозваном „Случају Пирић”.

Пирић је заступао став да по питању пољопривредне производње треба пратити најновија научна достигнућа и примењивати приступ интензивне пољопривредне производње. Указивао је на тада већ приметне еколошке последице неконтролисане сече шума и немарност у чувању аутохтоних сорти воћа и поврћа. Сматрао је интензивну воћарску производњу најперспективнијом, али упоредо са развојем воћарства нагласио је и потребу развоја прерађивачких капацитета.⁴⁹⁹ Пирић је своје мишљење поткрепљивао тврдњама да се у Срезу годишње произведе пољопривредних производа у вредности од око 250 милиона динара, који напросто пропадну. Од неиндустријске привредне производње позитивно мишљење је имао о узгајању лековитог биља ипредлагао је поспешивање развоја гајења лековитог биља у Срезу.⁵⁰⁰ Значајнија пажња систематском решавању проблема у пољопривреди и шумарству је била посвећена тек након што је Веће произвођача 8. децембра 1955. године донело одлуку о образовању фонда за унапређење пољопривреде и шумарства у Срезу Краљево.⁵⁰¹

Две новине са почетка педесетих година XX века у организацији и управљању друштвеном политиком и привредом су у Ранковићеву, као и у остатку земље непосредно утицале на будуће привредне токове и сам развој. То су биле увођење самоуправљања и реорганизација надлежности народних одбора.

Прва новина је била увођење самоуправљања, које је дуги низ потоњих година непосредно утицало на привредне и економске токове у читавој земљи. Фабрика вагона из Ранковићева је била један од „пионира” увођења радничких савета. Већ 14. фебруара 1950. године у Фабрици вагона је био формиран Раднички савет.⁵⁰² До 10. септембра исте године су и у свим осталим њрадним организацијама у граду, такође, били изабрани Раднички савети и Управни одбори. Функционисање новоформираних Радничких савета у краљевачким предузећима је током прве године било скопчано са многим проблемима и отежаном организацијом. Раднички савети нису били упознати са својим дужностима и улогом, понегде су се директори тешко мирили и навикавали

⁴⁹⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VIII редовне среске конференције СКС среза Жичког, од 25. 1. 1953, стр. 18.

⁵⁰⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 13. и 19. 5. 1953.

⁵⁰¹ ИАК, ССК, инв. Бр. 10, Записник са седнице Већа произвођача од 8. 12. 1955.

⁵⁰² М. П. „Значајне победе и велики планови” *Наша фабрика*, бр. 134, 19. 6. 1978. стр. 5; М. П., „Свечано обележен дан самоуправљача”, *Наша фабрика*, бр. 137, фебруар 1979, стр. 5; *Fabrikavagona „ŽivanMaričić“ Kraljevo: 1936-1986*, стр. 14,

на губитак неких ингеренција, као и на „мешање” Радничких савета у „њихов посао”, док је у Фабрици вагона био супротан случај. Ту је директор форсирао Раднички савет на рад, тек на његово инсистирање су били и одржавани састанци Радничког савета. Иако је Раднички савет у Фабрици вагона један од најраније основаних, због незаинтересованости и неупућености чланова савета он у прво време свог постојања и није испуњавао своју формалну улогу. Још једна од неправилности у раду Радничких савета била је често и претерано директно мешање у рад од стране партијске организације, за шта формално по закону није било основа, али је у пракси Партија контролисала Радничке савете.⁵⁰³ До краја 1955. године на територији тадашњег среза Краљево је било формирано укупно 31 раднички савет са 678 чланова који су били бирани од стране својих колектива. Било је и 33 колектива који су читави били раднички савети. Среско синдикално Веће је имало значајну улогу у помоћи у раду и организацији радничких савета, а та улога је додатно добила на значају након реорганизације 1955. године, у складу са поставкама VI Конгреса СКЈ.⁵⁰⁴

Друге новине јавиле су се у виду нових решења у погледу организације државног апарата и народних одбора, која су била прописана *Законом о народним одборима*. Тим *Законом* је низ компетенција, из области финансија и управљања привредом, са савезних и републичких прешао у надлежност градских и среских народних одбора. Између осталог, *Законом* је била укинута административна и оперативна надлежност државних органа над привредним организацијама, била је укинута подела на предузећа савезног, републичког и локалног значаја, већ су сва предузећа заједно била укључена у привреду локалне заједнице.⁵⁰⁵

Једна од најпоследичнијих промена које је донео *Закон о народним одборима* је био у вези са системом планирања. По ступању на снагу новог Закона дошло је до мањих проблема у погледу планирања и у Ранковићеву и срезу Жичком. Нови закон је среским и градском народним одборима предвидео велики број новодобијених финансијских ингеренција и повећање Фонда за самостално располагање. Народни одборсрезаЖичког је на основу новог *Закона о народним одборима* био дужан да перузме финансирање Народне милиције, ватрогасне милиције, Средње пољопривредне и Индустијске школе, као и обавезу да оснује и финансира нове инспекције. Међутим,

⁵⁰³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 14. 10. 1950.

⁵⁰⁴ ИАК, Фонд Среско синдикално веће Краљево (у даљем тексту: ИАК, ССВ), кут. 19, Извештај за прву годишњу скупштину Среског синдикалног већа среза Краљево од 27. и 28. 12. 1955.

⁵⁰⁵ *Сл. гласник НРС*, бр. 15/1952; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са ванредне конференције Савеза Комуниста Среза жичког од 21. 2. 1954.

приликом првог планирања буџета за 1954. годину, нове ингеренције нису биле узете у обзир, те је дошло до погрешне процене буџета који је ребалансоммороао бити повећан за 24%.⁵⁰⁶

Извештаји Среског комитета указују на изванредну динамику привредног развитака управо током првог дела педесетих година XX века. Подаци из извештаја говоре о далеко бржем привредном развитуку од тадашњег републичког и савезног просека. Остварење индустријске производње је током 1953. године било за 26% веће од остварења у 1952. години. Док је 1954. године у читавом срезу индустријска производња остварена за 16% више од постигнуте у 1953. години. Несумљив је и евидентан био пораст, тим пре због почетка рада погона Индустрије високоватросталног материјала у фабрици *Магнохром*, чија је производња током 1953. и 1954. године достигла укупну вредност од око 3.2 милијарде динара. У истом периоду су били проширени и капацитети *Фабрике вагона*, а већ постојећи су били потпуно упослени, што је све резултирало да укупна вредност производње ове фабрике током 1953. и 1954. године достигне око 5.3 милијарде динара.⁵⁰⁷

Резултата увођења система самоуправљања до половине шесте декаде XX века је било. Око 50% чланова управних одбора је имало до пет година радног стажа.⁵⁰⁸ Од укупно 800 чланова радничких савета у Краљеву њих 464 је имало завршену основну школу, а свега њих 31 средњу школу, а још 23 радника је имало неке курсеве. Садржаји дневних редова Радничких савета су били такви да су се око 50% времена односили на личне проблеме, молбе и жалбе радника или неке тривијалне теме, које нису имале дирекне, сврсисходне везе са поизводњом и управљањем предузећа. На пример, у *Каблару* су два пута стављани на дневни ред утисци и анегдоте са пословних путовања директора.⁵⁰⁹

У оквиру мера за потпору и побољшање функционисања самоуправљања, апретходећи увођењу Комуналног система 1955. године, Народни одбор среза Жичког у Краљеву је, 18. јануара 1955. године, основао установу за унапређење привреде среза

⁵⁰⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од од 4. 9. 1954.

⁵⁰⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22. VIII среска конференција Савеза комуниста Среза Жичког од 19.9 и 20. 2. 1955, Подаци по другој тачки који се односе на промене и кретање у области економије наше земље.

⁵⁰⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са састанка Среског комитета СКС среза Краљево, проширен члановима Секретаријата Градског комитета СКС Краљево и секретарима општинских комитета. од 30. 12. 1955.

⁵⁰⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са састанка Среског комитета СКС среза Краљево, проширен члановима Секретаријата Градског комитета СКС Краљево и секретарима општинских комитета. од 30. 12. 1955; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 47, Анализа о организационо партијским питањима, Среског комитета среза Краљево од 17. 1. 1956, стр. 6-7.

Краљево. Ова је установа била у статусу самосталног финансирања, а формални задаци су били развој производних снага комуналне заједнице среза Жичког. Делатност је обухватала рударска истраживања, откуп и експлоатацију ароматичног биља, рибарство, пројектовање и одржавање путева и мостова, производњу ивичњака и камена и експлоатацију шљунка и песка.⁵¹⁰ Међутим, Установа је убрзо потом, већ 11. фебруара 1956. године била укинута.⁵¹¹

Фабрика вагона

Једно од индустријских предузећа које је упркос многобројним разарањима и страдањима запослених дочекало ослобођење након II светског рата је било Железничка радионица у Краљеву. Ова радионица је отпочела са радом 1. априла 1936. године, а изграђена је захваљујући ратној репарацији од стране немачке владе. Министарство саобраћаја Краљевине СХС је, још 1921. године, преко комисије за репарације доставило све потребне планове немачкој влади, уз захтев да се материјал за изградњу фабрике испоручи на рачун репарације. Немачка је испунила захтев и на име репарацијатомком 1924. и 1925. године испоручила сав уговорен материјал за изградњу. Међутим, до завршетка и отварања радионице је протекло још 11 година. *Железничка радионица* се од отварања 1936. године састојала од радионице за поправку локомотива и радионице за поправку вагона. Основна делатност Железничке радионице, поправка путничких и теретних вагона узаног и нормалног колосека од 1940. године је допуњена и производњом нових вагона. *Железничка радионица* је била делимично разорена током Априлског рата 1941. године. Потом је током октобра исте године у немачким одмаздама стрељано најмање 324 радника *Железничке радионице*. Наредне, 1942. године Локомотивска хала са комплетном опремом је била демонтирана и пресељена у Винер – Нојштат код Беча, где се и данас налази и названа је *Српска хала*. Ново разарање је уследило готово пред само ослобођење, 1944. године. Савезнички авиони су два пута (11. августа и 2. септембра) бомбардовали радионицу. Убрзо потом, када је немачко повлачење из града већ било у току, отпочело је и немачко минирање радионице и радничких објеката које је нанело додатне штете већ много оштећеним

⁵¹⁰ ИАК, УУПС, кут. 9, решење НОО среза Жичког Краљево од 18. 1. 1955; Историјска белешка у сумарном инвентару Фонда УУПС, аутори Радомир Ристић и Драгица Вуловић.

⁵¹¹ ИАК, УУПС, кут. 9, Записник о примопредаји од 27. 7. 1956.

објектима радионице. Одмах по ослобођењу Краљева, још у децембру месецу, почела је обнова железничке радионице. Судећи према тексту из *Борбе*, радионица је већ тада и отпочела рад. Прво је отпочела производњу за израду делова порушених мостова и железничке мреже и делимичног оправка вагона и локомотива. Година 1945. је била година пуног замаха обнављања производње.⁵¹²

Од ослобођења Краљева *Железничка радионица*, будућа *Фабрика вагона* је била предвиђена само за поправку теретних вагона нормалног колосека и путкичких вагона и локомотива узаног колосека и припадала је надлежности Главне дирекције железничких радионица.⁵¹³

Почетком 1945. године, у *Железничкој радионици* је, према једном извештају, било укупно 890 запослених, док други извештај, у ком су вероватно били убројани и ученици Железничке занатске школе, наводи да је у радионици, крајем исте године, било запослено око 1.300 радника.⁵¹⁴ Сав рад се и сводио на подразумевану поправку локомотива и вагона. Цео тај период прве две послератне године је карактерисало настојање ка што бржој обнови и достизању што бољих норми у раду. Градски комитет КПЈ је организовао акције тзв. „један дан за КПЈ”. Сврха акције је била пребацивање дневне норме, подстицање идеолошког набоја, патриотских осећања и одговорности међу радницима. Акција је била чисто пропагандног карактера. Према извештају Среског комитета, једном приликом, у фебруару 1946. године, током акције је премашена заједничка дневна норма за 30%. У акцији су учествовали сви запослени, осим њих петоро, за које није наведено зашто нису учествовали. Један радник је био оптужен да је саботирао акцију тиме што је пустио машину укључену цео дан, али није радио на њој, тиме је исказао учешће, али на саркастичан начин.⁵¹⁵ Кад је пак производња била у питању, највећи проблем током 1945. године је био недостатак струје и чести прекиди у снабдевању.⁵¹⁶

⁵¹² ИАК, Фонд Фабрике вагона (ФВК), кут. 373, Извештај управе Железничке радионице у Краљеву упућен Дирекцији железнице у Београду од 9. 12. 1944, (овај фонд није сређен, један део фонда има привремене инвентарне бројеве, а други не, сва навођења из овог фонда се равнају према томе, тако да су привремени инвентарни бројеви наведени уколико постоје); „Фабрика вагона у Краљеву, отпочела рад“, *Борба* од 17. 12. 1944; Група аутора, *Fabrika vagona „Živan Maričić“ Kraljevo: 1936-1986*, стр. 3; С. Суша, *Трагови у времену*, Београд, 2014, стр. 82-83.

⁵¹³ АЈ, 17(Министарство индустрије ФНРЈ), 170 (одељење за капиталне инвестиције),171, Извршење плана капиталне изградње за 1947. године Генералне дирекције савезне металне индустрије.

⁵¹⁴ ИАК, ФВК, кут 373, Извештај о стању особља Железничке радионице од 1. 2. 1945; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Среза жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 17. 11. 1945.

⁵¹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког и града Краљева за месец фебруар 1946, од 25. 2. 1946.

⁵¹⁶ Исто.

Главни проблем у раду тадашње *Железничке радионице* је био недостатак хала, зграда и постројења, осим тога недостајао је и најнеопходнији алат и машине, као и сировински материјал. А значајне проблеме је стварала и нередовна испорука електричне енергије.⁵¹⁷

Према систематизацији, односно пословнику, *Железничка радионица* је, од обнављања, пословања имала следећа одељења: за вагоне, тј. колница; за локомотиве; за обраду метала; за обраду грађе; електротехничко; грађевинско; стоваришне службе; исхране; школа и чуварско-безбедносна служба. У оквиру последње чуварско-безбедносне службе била је и ватрогасна служба, као и амбуланта и обданиште. Радионица је имала и административну службу на чијем челу је био управник, а коју су сачињавали персонални одсек; рачунска група и погонско књиговодство.⁵¹⁸

Од 1. априла 1947. године решењем владе ФНРЈ ова *Железничка радионица* је била предата под ингеренцију административно-оперативног руководства (АОР-а) Генералне дирекције савезне металне индустрије. Тада је *Железничка радионица* прерасла у фабрику која је била предузеће савезног значаја ресора тешке индустрије ФНРЈ. Овим променама и реорганизацијама су се створили и почетни проблеми који су се морали решавати брзо и у ходу. Приликом преузимања *Железничке радионице* – Фабрике од Министарства саобраћаја, нису били предвиђени никакви инвестициони кредити, а Генерална дирекција је предвидела недовољна средства од 10.000.000 динара за инвестиције у Фабрику, која нису била довољна ни за обнову бомбардовањем оштећених кровова хала. Недостајућа средства су надокнађена накнадним вирманисањем инвестиционих кредита. До краја 1947. године било је обновљено око 80% кровова оштећених хала.⁵¹⁹ Годишњи план рада *Железничке радионице* током наведене године био је поправка 48 локомотива, од чега је до октобра исте године било поправљено око 30 локомотива.⁵²⁰ Фабрика се и у наредних пар година интензивно дограђивала и обнављала, њена обнова и проширење капацитета су постали републички и савезни задатак. Током 1949. године под руководством Министарства грађевине НР Србије на изградњи Фабрике је радило 363 радника, од којих је само у августу те године на градилишту било ангажовано 140 радника. Процена наведеног

⁵¹⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације града Краљева за месец јун 1946, од 26. 6. 1946.

⁵¹⁸ ИАК, ФВК, кут. 374, Израда пословника Железничке радионице Краљево од 4. 6. 1946.

⁵¹⁹ АЈ, 17-(Министарство индустрије ФНРЈ), 170- (одељење за капиталне инвестиције),- 171, Извршење плана капиталне изградње за 1947. године Генералне дирекције савезне металне индустрије.

⁵²⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 3. 10. 1947. нема датума, крај октобра-почетак новембра 1947.

Министарства је, међутим, била да је за успешан довршетак планираних радова било неопходно ангажовање 751 радника. Истовремено потреба производње саме фабрике је захтевала ангажовање нових 580 радника.⁵²¹

Као један од главних недостатака, наведених у извештају о пословању у 1947. години, је да категоризација послова није постојала, међусобна координација између одељења је била недовољна. Службеници су вршили по неколико дужности. Позитивну страну тадашњег стања показује и чињеница да је тада женска радна снага у предузећу била заступљена са око 20%, што је било изнад тадашњег републичког просека. У предузећу је тада било и 1.003 ученика, карактеристично је и то што је био велики број ученика у односу на укупан број радника. Мали проценат квалификованих радника је у великој мери попуњаван курсистима. Фабрика је половином 1949. године имала укупно 2.847 радника, квалификованих само 512 и само 5 жена у фабрици је имало пуну квалификацију. Полуквалификованих радника је било 233, од којих су 37 били женског пола. У колективу је радило и 329 запослених на административним пословима (за ову категорију запослених није наведена полна структура). Неквалификованих радника – обртника је било 535 такође полна структура није наведена. У производњи су такође учествовали и ученици Школе ученика у привреди њих 329 и ученици Индустријске школе њих 329.⁵²² У годинама када је такмичарски дух у радним достигнућима достигао врхунац, и у *Фабрици вагона* су биле организоване идеолошко-пропагандне акције такмичења радника у премашивању норми. Оваква такмичења су била организована поводом већих празника и важнијих датума. Тако су крајем 1949. године такмичења била организовано поводом одржавања Конгреса Савеза синдиката Србије и поводом 29. новембра.⁵²³

Упадљива појава велики број радника живи ван града је карактерисала ову радионицу, касније и фабрику. Ово је иначе била карактеристична и за већину индустријских предузећа у Србији тога доба (нарочито у мањим градовима). Средином октобра 1946. године је у тадашњој *Железничкој радионици* било укупно 568 запослених са пребивалиштем ван града, што је представљало приближно половину укупног броја запослених.⁵²⁴ На исто стање указује и извештај из наредне, 1947.

⁵²¹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 3, Директива СК КПЈ упућена ЦК КПС 4. 8. 1949. потписана од стране Милована Ђиласа, Прилог, стр. 1,2.

⁵²² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 30. 5. 1949.

⁵²³ СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 7. 12. 1949.

⁵²⁴ ИАК, ФВК, кут. 374, Списак радника Железничке радионице који станују ван Краљева од 11. 10. 1946.

године.⁵²⁵ Оваква појава становника „радника-сељака”, дневних миграната, није била реткост и у остатку Србије. Појава је била присутна и у осталим социјалистичким земљама, нарочито у оним које су касније пролазиле кроз процес индустријализације.⁵²⁶ Сам партијски врх у граду је уочио одраз ове појаве и унутар партије, већински број чланова партије међу радницима у граду је живео на селу, тако да је долазило до неспоразума у погледу њихових партијских задатака на селу и на радном месту. Градски комитет се жалио да не може да пронађе модел како да „користи” ове чланове правилно и у довољној мери.⁵²⁷ Многи од радника који су живели на селу су посао у фабрици сматрали само извором допунске зараде.⁵²⁸ Сходно великом броју радника који су се истовремено бавили и пољопривредом и сточарством, у пракси се као проблем у планираној продуктивности појављивала и злоупотребе, као што су: права на боловање, нарочито приметна у летњим месецима, у време обављања интензивних пољопривредних радова. Управа Фабрике се врло често жалила на појаву злоупотребе боловања и „полутанство“ радника, придајући јој понекад и идеолошки аспект у афирмацији радништва и пролетаријата. Између осталог и да би се оваквим злоупотребама стало на пут при фабрици је била основана амбуланта и стационар. Првобитно се, још крајем децембра 1952. године дошло на идеју да се ангажује један лекар, чији би задатак био да прегледа пацијенте који су запослени у *Фабрици вагона*, да би оваква иницијатива касније прерасла у формирање амбуланта и стационара.⁵²⁹ У амбуланти је 1954. године било обављено 12.717 прегледа, а проценат радника на боловању је био 5, 62%.⁵³⁰ Касније, од октобра 1957. године амбуланта – Здравствена станица *Фабрике вагона* је постала самостална установа.⁵³¹ Осим службе здравствене заштите, и служба радничког снабдевања је још од 1947. године била организована, предузеће је имало две продавнице, мензу, економију.⁵³² Један од највећих проблема запослених у *Фабрици вагона* био је недостатак станова. Иако једо краја 1949. године 410 породица запослених у Фабрици вагона било стамбено збринуто у релативно

⁵²⁵ АЈ, 16-32-37, Извештај о пословању у 1947. години Фабрике вагона Краљево.

⁵²⁶ Ј. Muzli, *nav. delo*, str. 358-359.

⁵²⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са терена - Краљево и Рашка, од 17. 6. 1948.

⁵²⁸ I. Dobrivojević, ““Sviufabrike“! InstantindustrializacijauJugoslaviji 1944-1955”, *Istorija 20. veka*, god. 27, br. 2, Beograd, 2009, str. 110.

⁵²⁹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народног здравља и социјалног старања од 27. 12. 1952.

⁵³⁰ „Са годишње скупштине синдикалне подружнице“, *Наша Фабрика*, год. 2, бр. 3, Краљево, 1. 2. 1955, 2.

⁵³¹ ИАК, СОК, кут. 651, Предлог перспективног развоја..., стр. 15,16.

⁵³² АЈ, 16-32-37, Извештај о пословању у 1947. години Фабрике вагона Краљево.

комфорним становима, ходници и хале *Фабрике вагона*су били и даље коришћени и као стамбени простор преосталим радницима без стамбеног простора.⁵³³ Фабрика је имала материјалних средстава за још 400 станова, али њихова изградња до тада није била завршена због пропуста у грађевинском предузећу *Каблар*, које је те станове требало да изгради пре зиме наведене године.⁵³⁴

У производним делатностима радници су били организовани по бригадном систему, до половине 1948. године бригаде су бројале између десети петнаест радника, а касније и мање. Настојање да се у кратким роковима заведе што је могуће прецизнија унификација и категоризација радова, неретко је доводило негативних последица, повећање флукуације радне снаге. Као узрок повећане флукуације, у предузећу се још и тада препознавао у „слепом“ поштовању Уредбе о платама из 1946. године. Будући да строгост по овом питању није практикована у неким другим предузећима, радници су радо прелазили у иста због бољег награђивања и виших личних доходака. У периоду највеће послератне оскудице радници су се могли ослонити само на обезбеђено снабдевање, које је у то време било нередовно и недовољно.⁵³⁵

Решавање стамбеног питања је ишло веома споро, у 1948. години се одустало од капиталне инвестиције у стамбене зграде, а изградња две већ одобрене стамбене зграде није реализована пропустима грађевинског предузећа *Каблар*. Услови смештаја и рада у свим радним организацијама у граду су били испод задовољавајућих граница, ситуација по тим питањима у *Фабрици вагона* је била нешто повољнија. Обласни комитет је тек крајем августа 1949. године оформио комисију која ће се бавити проблемима смештаја радника *Фабрике вагона* и предузећа *Каблар*.⁵³⁶

Као највећи проблем у реализацији и продуктивности предузећа навођено је нередовно и недовољно снабдевање репроматеријалом. Производња је често морала да чека испоруке репроматеријала, изазивајући ланчану реакцију застоја читавих погона и одељења, проузрокујући губитке и неиспуњење планова. Најдраматичнији је био проблем око снабдевања дрвном грађом, у извештају се износи питање и предлог: зашто се дрвна грађа чека из Босне и Херцеговине и Словеније, када је најближа и шира околина богата овим ресурсима. Предлажу се и потенцијална дрвопрерађивачка

⁵³³ I. Dobrivojević, „Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955”, str. 117.

⁵³⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 2, Записник са скупштине пленума ГНО-а од 27. 12. 1949.

⁵³⁵ АЈ, 16-32-37, Извештај о пословању у 1949. години Фабрике вагона Краљево, стр. 10.

⁵³⁶ АЈ, 16-32-37, Извештај о пословању у 1949. години Фабрике вагона Краљево, 10; СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 29. 8. 1949.

предузећа: *Гочиз Краљева*,⁵³⁷ *Голија* из Рашке, *Ибар* из Косовске Митровице. И у наредној, 1949. години предузећа снабдевачи нису испуњавала обавезе редовне, довољне и квалитетне испоруке дрвне грађе. Како је тадашњи директор Фабрике, Рака Вукајловић, у извештају, навео: „шумска газдинства Мин. дрвне индустрије Босне и Херцеговине просто су сматрали да нам дају милостињу, а не да су дужни по уговорима који су формулисани по нашим државним Законима и обавезни за сва предузећа у земљи.”⁵³⁸

Радници ангажовани у столарском одељењу су због тога били ангажовани са 50%, док су остатак радног ангажовања проводили на другим, углавном физичким пословима или пословима за које нису били квалификовани. Због овог проблема управа фабрике је интервенисала чак и код министра Лесковчека, што је донекле убрзало испоруке грађе, упркос чему ипак није дошло до повећања производње. Друга категорија важног репроматеријала били су завртњи и матице. Предузећу је током 1948. године достављено само 20% планиране количине завртња и матица, што је приморало предузеће на нерентабилну производњу овог материјала. Снабдевање материјалом из увоза је било још неизвесније. Велики проблем у производњи је изазивала практична немогућност набавке прописаних металних профила за израду неких врста вагона. Прибегавало се преправкама и варењу доступних профила, што је додатно успоравало и поскупљавало производњу.⁵³⁹

Под надлежношћу Генералне дирекције савезне металне индустрије 1949. године било је још 14 предузећа из целе Југославије. Фабрика је исте године испунила само 63,90% обима производње.⁵⁴⁰ Тада је у фабрици било запошљено 1130 радника од којих у самој производњи 656.⁵⁴¹ Према првом петогодишњем плану, *Железничка радионица* у Краљеву је требало да испуни годишњу производњу до 5.500 вагона.⁵⁴²

⁵³⁷ Предузеће „Гоч” је 1949. године имало 1.565 запослених радника и службеника, заједно са радним бригадама Народног фронта укупан број ангажованих је износио 2.600 до 3.000 у летњим месецима. У предузећу је било 206 чланова партије и 142 кандидата. У априлу месецу те године при предузећу је било створено политичко одељење. Делатност предузећа се тада простирала на 6. срезова. - АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 5, Шумска предузећа 1949. године. стр. 1-2.

⁵³⁸ АЈ, 16-32-37, Извештај о пословању у 1949. Години Фабрике вагона Краљево, стр. 10.

⁵³⁹ АЈ, 16-32-37, Извештај о пословању у 1948. години Фабрике вагона Краљево; Ревизиони налаз ванредне ревизије Фабрике вагона у Краљеву од 12. 2 1949. године, Извештај о пословању у 1949. години Фабрике вагона Краљево; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 27. 1. 1949.

⁵⁴⁰ АЈ, 16-32-37, Извештај о пословању Дирекције и предузећа за 1949. годину, стр. 1.

⁵⁴¹ Исто, стр. 7.

⁵⁴² У 34-ом ставу 10-члана Закона о петогодишњем плану наводи се да се у 1951. години треба произвести 5.500 теретних вагона, са резервним капацитетом 7.000, и наглашено је да највећи део производње теретних вагона мора бити обављен у Фабрици вагона у Краљеву - *Закон о петогодишњем плану развита народне привреде ФНРЈ 1947-1951*, Београд, 1947, стр. 81; АЈ 17 (Министарство

Међутим, планирани број је за педесетак вагона премашио план тек 1953. године, руководство фабрике је овај ниво производње сматрало успехом, истицало је да би резултати били и још већи да није дошло до познатих политичких околности 1948. године и блокаде од стране управо оних земаља у које је био планиран извоз. Упркос плановима први извоз је био остварен тек 1952. године. Први контингент вагона је тада био извезен у Турску, касније вагони су били извожени и у Мађарску, ДР Немачку и у СР Немачку, Аустрију, Италију, Пољску, Чехословачку, Холандију, Бразил, Бурму.⁵⁴³ Занимљивост у вези са првим извозним послом у Турску је била у томе што је руководство Фабрике приликом добијања посла било свесно да не постоје могућности да испуни уговорену испоруку вагона у договореном року. Посао је прихваћен, а део производног задатка је уступљен другим фабрикама у Југославији које су се бавиле производњом вагона: *Ђура Ђаковић* из Славонског Брода, *14. октобар* из Крушевца, и *Гоша* из Смедеревске Паланке. Тиме је руководство Фабрике показало економски патриотизам, солидарност, а и прагматизам.⁵⁴⁴

Временом је реализација продаје производа *Фабрике вагона* постала највећи, хроничан и скоро нерешив проблем, тако је већ у марту месецу 1953. године у фабричким складиштима било нагомилано 290 тона непродатих производа.⁵⁴⁵

Живот и рад фабрике је био подстакнут наруџбинама за потребе других индустријских предузећа у земљи, између осталог, били су произвођени вагони и челичне конструкције за хале, Железаре Смедерево, Железаре Зеница, Термоелектране Обреновац. Командно диригованим приступом решавања пласмана производње омогућен је опстанак и каснији прогрес *Фабрике вагона*. Додатни разлог подршке овој фабрици био је и подршка новом, тада у повоју, пројекту формирања Радничких савета. У најкраћем року након промовисања принципа радничког самоуправљања у тадашњој држави, још 14. фебруара 1950. године у *Фабрици вагона* био је формиран Раднички савет, тиме је она била међу „пионирима” самоуправљања. У *Фабрици вагона* је Раднички савет тада преузео неке практичне и непосреднеингеренције у погледу координације и руковођења многих важних текућих питања из рада и живота

индустрије ФНРЈ), фас, 161 (Одељење за капиталну изградњу), група 162, Генерални план индустријализације ФНРЈ, стр. 2, 25,266.

⁵⁴³ Иако је остварен профит од продаје вагона Бурми био симболичан, тим пре што су трошкови транспорта сачињавали 14% укупне вредности вагона, склапање овог посла се сматрало великим успехом и претходником будућих значајних послова у том делу света- „Радићемо прве вагоне за Бурму”, *Наша Фабрика*, год. 2, бр. 3, Краљево, 1. 2. 1955, стр. 1,2.

⁵⁴⁴ „Велики успех Фабрике вагона, *Ибарске новости*, бр. 1, од 13. 2. 1953, стр. 2.

⁵⁴⁵ ИАК, ССК, инв. бр. 2, Записник седнице већа произвођача НОС-а од 22. 5. 1953.

фабрике.⁵⁴⁶ Да би се Раднички савет довео намењеној улози, у *Фабрици вагона* су били организовани курсеви за „уздицање” радничких савета.⁵⁴⁷ Ови напори су резултирали тиме што је до краја 1955. године од 76 изабраних чланова Радничког савета, њих 62 су били квалификовани радници, седморо су били службеници и седморонеквалификованих радника.⁵⁴⁸ У погледу руковођења и контролисања предузећа попут *Фабрике вагона* много се полагало на партијску организацију у предузећима. Партијска организација-фабрички комитет је под својим окриљем држала и синдикалну и омладинску организацију у предузећу. Број чланова партије у *Фабрици вагона* је био минималан у односу на укупан број радника, али је зато преко фабричких подружница омладинске и синдикалне организације настојала да укључи сво радништво.⁵⁴⁹

У свом реферату Петар Стамболић је, на Петом пленуму ЦК КПС-а 29. 2. 1952. године, побројао *Фабрику вагона* међу колективе који су били најуспешнији и примерни. Тада је *Фабрика вагона* заједно са још осам индустријских колектива у Србији била похваљена за постизање крупних успеха у укупном повећању производње, повећању продуктивности, проналажењу резерви, побољшању квалитета и асортимана производа. Стамболић је посебно истакао улогу Радничких савета у постизању позитивних резултата, похваљених од стране колектива.⁵⁵⁰

Комунисти су у Радничком савету *Фабрике вагона* сматрани „водичима“ у сагледавању проблема, реконструкцији и развоју свог предузећа, како у циљу повећања производње тако и стварања бољих услова за рад.⁵⁵¹

На саветовању у среском Комитету СКС среза Жичког који је одржан 5. марта 1953. поред осталих су присуствовали и делегати Централног Комитета СКС Душан

⁵⁴⁶ М. П. „Значајне победе и велики планови”, *Наша фабрика*, бр. 134, 19. 6. 1978. 5; М. П., „Свечано обележен дан самоуправљача”, *Наша фабрика*, бр. 137, фебруар 1979, 5; *Fabrika vagona* „Živan Maričić” *Kraljevo: 1936-1986*, str. 14,

⁵⁴⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 21. 3. 1951.

⁵⁴⁸ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај за прву годишњу скупштину Среског синдикалног већа среза Краљево од 27. и 28. 12, 1955.

⁵⁴⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 86, Записник са састанка Бироа Градског комитета КПС-а и Комисије која је извршила анализу рада Партијске организације у Фабрици вагона од 1950. године; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 86, Записник са састанка Бироа Градског комитета Народне омладине Србије од 31. 3. 1951.

⁵⁵⁰ Осим Фабрике вагона тада су били похваљени и следећи колективи у Србији: Фабрика шећера у Зрењанину, Предузеће „Давид Пајић“ у Београду, Фабрика обуће „Пролетер“ у Београду, Фабрика „Иван Милутиновић” у Земуну, Рудник угља у Алексинцу, Фабрика стакла у Панчеву, Железничка радионица „Зрењанин” и „14. октобар” у Крушевцу. – АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 2, Реферат Петра Стамболића на Петом пленуму ЦК КПС-а од 29. 2. 1952.

⁵⁵¹ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 3, Разни материјали са Шестог пленума ЦК СКС у септембру 1953, Извештај МК Краљево.

Петровић – Шане, организациони секретар и Десимир Јовановић члан ЦК СКС-а. Том приликом је Божа Марковић говорио о Радничким саветима и истакао као најзначајнији проблем то да савети запостављају питања основних хигијенско-здравствених услова на радним местима. Приметно је да су се улагала значајна средства и рад на улепшавање и уређење канцеларија, док је и даље било запостављано питање изградње купатила, умиваоника. Најургентније стање је, по Марковићевим речима, било управо у *Фабрици вагона*.⁵⁵²

Током 1953. године производња у *Фабрици вагона* је значајно подбацила од планиране. До краја септембра те године годишњи план производње теретних вагона је био испуњен са само 15%. Међутим, план производње осталих артикала је премашен, а у фабрици је реализована непланирана, а показало се као врло профитабилна производња резане грађе.⁵⁵³ Експерименталан и неуходан систем самоуправљања је неретко доводио до неспоразума и проблема у пословању и планирању финансијских средстава у фабрици. Илустративан је пример из 1953. године када је шеф рачуноводства, Анте Бабић у току израде завршног рачуна изнео тврдњу да ће бити преко 50 милиона вишка фонда плата. Ова информација се, упркос опште познатог подбацивања у производњи, раширила међу радницима, појавиле су се и додатне гласине да ће захваљујући том вишку делити четрнаеста плата, и то на празник рада 1. маја. Раднички савет и Управни одбор, не проверивши стварно чињенично стање, изнели су предлоге да се фонд употреби за уређење фабричке колоније. Чак је и фабрички Комитет СКС насео на непроверене информације и није настојао да провери истинитост. То се све управо дешавало у јеку посла израде вагона за извоз у Турску, када је можда и најнужнија инвестиција била занављење и модернизација погона, машина и алата који је и онако већ тада био застарео. Након финансијске контроле Среског одбора, којом је било установљено да је вишак непостојећи и да су се гласине које је лансирао Бабић настале у току израде завршног рачуна, на основу његовог субјективног предвиђања. У фабрици је завладала суморна атмосфера разочарања и неповерења.⁵⁵⁴ Следећа, 1954. година је, бар по подацима изнетим пред срески Комитет, остварила само у првом полугодишту план добити са невероватних 274%, иако су реализација, бруто продуктивност и материјални трошкови били извршени са свега

⁵⁵² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Саветовање у СК-у од 5. 3. 1953.

⁵⁵³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 24. 9. 1953. и наставак седнице од 29. 9. 1953.

⁵⁵⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

50%.⁵⁵⁵ Све ово указује на то да су тржишни токови вукли реализацију, производњу и потражњу својим путем и законитостима, иако су планови предвиђали сасвим другачије исходе.

Раднички савет је крајем 1954. године издао Пословник о сопственом раду, Правилник о хигијенско-техничкој заштити на раду, Правилник рада предузећа, Пословник о организацији и раду организационих јединица и служби фабрике и Тарифни правилник.⁵⁵⁶ Раднички савет је у пролеће 1954. године бројао 80 чланова, од којих су њих 40 били чланови Савеза комуниста. И у тој години је као значајан проблем било примећено да се на седницама Радничког савета запостављало питање хигијенско-техничке заштите.⁵⁵⁷

Магнохром

Нова власт је након ослобођења планирала убрзан развој тешке индустрије и металургије као главни замајац свеопште индустријализације и развоја привреде. Закон о петогодишњем плану је поред осталог предвиђао амбициозно повећање годишње производње челика до 1951. године на 760.000 тона, а до 1948. године бакра на 40.000 тона, олова на 65.000 тона, цинка на 20.000 тона, алуминијума на 13.000 тона.⁵⁵⁸ Предвиђени развој индустрије, поготову металургије изискивао је довољну количину ватросталног материјала. Позната је изрека, која је у то време била актуелна и често цитирана да металургија стоји на три ноге: на руди, на угљу и ватросталним материјалима.⁵⁵⁹ Петогодишњи план је предвиђао у 1951. години производњу 186.000 тона ватросталног материјала, од чега 50.000 тона црног ватросталног материјала.⁵⁶⁰

Фабрика је планирана да буде специјализована за прераду магнезита и хромита, а планирано је коришћење богатих налазишта магнезита на планини Голеш, у Дреници, као и других у Шумадији и Белој Стени.⁵⁶¹

⁵⁵⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза жичког, од од 4. 9. 1954.

⁵⁵⁶ „Двадесет девети новембар дочекујемо новим победама“, *Наша Фабрика*, год., 1, бр. 1, Краљево, 29. 11. 1954, стр. 1.

⁵⁵⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Проширени састанак среског и градског Комитета СКС од 10. 3. 1954.

⁵⁵⁸ *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947-1951*, Београд, 1947, стр. 79-80.

⁵⁵⁹ Драгиша Миљковић, *Магнохром у Ранковићеву*, Београд, 1952, стр. 7.

⁵⁶⁰ *Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде ФНРЈ 1947-1951*, стр. 81.

⁵⁶¹ Д. Миљковић, *нав. дело*, стр. 8.

Још 1947. године, прве године петогодишњег плана, било је планирано да се крај Краљева сагради фабрика ватросталних материјала. Захтеве за изградњу фабрике магнетитних и хром-магнетитних опека уложили су: *Југомагнетитиз* Загреба, *Голеш* са Косова и Метохије и *Шумадија* код Чачка. Претходно су као могуће локације фабрике помињани и Крагујевац, Трстеник, и Рашку. Министарство тешке индустрије се одлучило за Краљево из више разлога:

- због близине налазишта магнетита *Шумадија* код Чачка, и *Беластена* код Јошаничке бање;
- добре саобраћајне, пре свега железничке повезаности са осталим сировинским и индустријским центрима у Србији, а поменута налазишта са Косова и Метохије су била приступачна постојећом железничком везом кроз ибарску долину;
- има завидно предратно индустријско наслеђе: *Фабрика вагона*, *Фабрика авиона*, *Топионица олова*;
- расположиве су довољне количине воде за потребе технолошког процеса.

Шира локација Фабрике је одабрана од стране војних органа, а ужа локација је одобрена од стране Министарства унутрашњих послова ФНРЈ.

Са припремама за изградњу фабрике се отпочело још 1947. године. Решењем владе ФНРЈ од 8. јула 1948. године основано је државно привредно предузеће Фабрике магнетитних и хром-магнетитних опека у Краљеву. Решење је својеручно потписао председник владе ФНРЈ и министар народне одбране Јосип Броз.⁵⁶²

Као сировинска база *Магнохрома* су били предвиђени рудници *Голеш* код Липљана, са процењиваних 4.000.000 тона сировог магнетита, *Шумадија* код Чачка са процењиваних 3.500.000 тона, *Дреница* код Вучитрна, са тада процењиваним резервама од 2.000.000 тона.⁵⁶³ У међувремену је било откривено и налазиште магнетита *Беластена* код Јошањичке Бање, али заједничка карактеристика свих налазишта је била та да синтермагнетит из тих налазишта није садржао довољне количине гвожђа и да су услови за производњу синтермагнетита из тих налазишта отежанији у односу на налазишта из иностранства. Технологија израде производа од сировине из домаћих рудника је захтевала више температуре у процесу производње, што је изнудило

⁵⁶² Душан В. Јањићјевић, *Магнохром 1952-2002*, Краљево, 2004, стр. 13-17.

⁵⁶³ АЈ, Фонд 16, Министарство тешке индустрије, фасцикла 116, капитална изградња, група 124, (у даљем тексту: 16-116-124), програм изградње Ранковићево, од 23. 1. 1950.

тражење нових технолошких решења, како би се спровела у праксу израда финалног производа. Будући да су се сазнања о карактеристикама сировине и детаљима технолошког процеса појавили непредвиђено, након административне одлуке о изградњи фабрике, импровизације, прилагођавања пракси су непланирано довели до нових, аутохтоно насталих научних решења у производној пракси фабрике.⁵⁶⁴

Одељење за план капиталне изградње Министарства тешке индустрије ФНРЈ се 5. маја 1949. године сагласило око локације за изградњу фабрике 3 километара источно од Краљева, на десној обали Западне Мораве.⁵⁶⁵ Образложење сагласности Управе противавионске заштите указује на то да је формално сагласност тражена када су радови на изградњи већ увелико били у току, те да јој не преостаје друго до да пружи сагласност са већ постојећом локацијом.⁵⁶⁶ Отуда и основаност тадашњих локалних гласина о погрешно, на брзину одабраној локацији, јер се Фабрика налази у истој линији са Железничком станицом, *Фабриком вагона*, и предузећем *Јасен*, коју је забележио Душан Јањићијевић у својој монографији *Магнохрома*.⁵⁶⁷ Комисија за ревизију је 23. маја 1949. године донела коначно решење којим се одобрава програм изградње свих објеката ове фабрике.⁵⁶⁸

Радови на изградњи фабрике су били планирани тако да се примарно испуни производња и транспорт сировине – синтермагнезита, а потом и радови на изградњи погона за израду финалног производа – хроммагнезитних и хромитних опека. Суштина и круна изградње фабричких погона била је пуштање у погон ротационих пећи. Радови на изградњи већине фабричких објеката су каснили од 14 до 20 дана. Највећи застој у изградњи фабрике је изазвало кашњење са изградњом складишта мазута за погон ротационих пећи. Планирани рок за довршетак (1. јун 1952. године) прекорачен је за пуних 30 дана, због непредвиђено обимних радова и недостатка радне снаге. Са предузећем *Франц Лескошек* из Марибора је био закључен уговор за испоруку четири челична резервоара. Првобитно је предузеће из Марибора понудило као рок испоруке месец децембар 1952. године, међутим, након интервенције и молбе управе *Магнохрома*, с назнаком да је посебно битно да предузеће буде спремно за производњу

⁵⁶⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Проблематика кључног објекта „Магнохром” Ранковићево у вези са пуштањем фабрике у погон. 15. 5. 1952.

⁵⁶⁵ АЈ, 16-116-124, Сагласност за локацију фабрике одељења за капиталне изградње Министарства тешке индустрије ФНРЈ.

⁵⁶⁶ АЈ, 16-116-124, Сагласност Управе противавионске заштите, Министарства унутрашњих послова ФНРЈ од 11. 5. 1949.

⁵⁶⁷ Д. Јањићијевић, *нав. дело*, стр. 15.

⁵⁶⁸ АЈ, 16-116-124, Решење Комисије за ревизију пројекта, Главне дирекције савезне индустрије ватросталног материјала.

за 29. новембар, рок испоруке је промењен на јуни исте године. Већина радова на изградњи, све које је било могуће извести, *Магнохром* је изводио у сопственој режији. Радови су били извођени по бригадном систему у акорду. Велики проблем у испуњењу рокова за изградњу фабрике био је у лошем квалитету делова и компоненти које су израђивала друга предузећа. Нарочито лошег квалитета су биле испоручене компоненте и уређаји предузећа: *14. октобар* из Крушевца, *Гошаиз* Смедеревске Паланке и *Давид Пајић* из Београда.⁵⁶⁹ Пуштањем у рад ротационих пећи 1952. године отпочела је производња синтермагнезита, а изградњом и стављањем у рад тунелске пећи 1955. довршена је изградња капацитета фабрике. У вези са првим пуштањем у погон ротационе пећи сведочи сећање радника *Магнохрома* Тихомира Вујовића објављено у листу *Магнохром*: „Још док смо монтирали прву пећ дали смо реч да ћемо њено потпаљивање извршити уочи Петог конгреса Комунистичке партије Југославије [...] Последњег дана уочи Конгреса било је још увек много необављених послова. Па ипак нисмо се предавали. Негде пред поноћ све је било спремно. Обећање је било испуњено у последњем часу. Док смо припремали да потпалимо пећ неколико другова су заклали прасе, натакли на ражањ и завукли у пећ. То је уствари био наш први производ.”⁵⁷⁰

У току прве године од кад су биле пуштене у погон ротационе пећи, највећи проблем је представљала реализација производње. Произведени синтермагнезит се нагомилавао, али је било крајње тешко наћи сигурног и континуираног купца за целокупан капацитет производње. *Магнохром* је у то време месечно производио између 1,5 до 3 тоне синтермагнезита, па су овакав темпо и пре свега слаба реализација довели до тога да је крајем марта 1953. године у складиштима *Магнохрома* било нагомилано 5,200 тона синтермагнезита.⁵⁷¹

Производња је подбацила најпре због недостатка сировина, а убрзо пошто је недостатак и био превазиђен појавиле су се тешкоће у пласману као готово нерешив проблем. Нарочито је био непредвиђено тежак пласман готових производа у иностранству, од чега се и очекивао највећи профит. Управа фабрике је посегнула за административним мерама, односно смањењем обима производње на 50%. Тиме се куповало време, док се не поронађу решења за пласман већ нагомиланих производа. Сва нада је преостала на успеху фабричке управе, а и партијског врха града и среза да

⁵⁶⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Проблематика кључног објекта „Магнохром“ Ранковићево у вези са пуштањем фабрике у погон. 15. 5. 1952.

⁵⁷⁰ М. М. „Од пашњака до седмог димњака” *Магнохром* – Лист колектива рудника и индустрије високоватросталног материјала-Краљево, бр. 15, од 27. 12. 1961, стр. 4.

⁵⁷¹ ИАК, ССК, инв. бр. 2, Записник седнице већа произвођача НОС-а од 22. 5. 1953.

својим везама убеде руководства фабрика у Југославији да купепроизвод *Магнохрома*.⁵⁷² Сведочанство Драга Јовановића говори о тешкоћама пласмана првог континента производње из угла запослених у фабрици: „Били смо први који смо произвели овај важан материјал и то од домаћих сировина [...] Међутим наша радост била је краткотрајна. Наш синтермагнезит нико није наручивао. Вагони са производима које смо слали жељезарама на пробу неотварани су се враћали натраг. Тих месециколектив је преживљавао своје најтеже дане. Залихе су сваког дана бивале све веће. Многобројне седнице органа самоуправљања и контакти са потрошачима остајали су без резултата. Када је најзад жељезара у Смедереву пристала да прихвати наш синтер и угради га у своју пећ, лед је био пробијен. Резултат који је показао наш производ био је изванредан. Тек тад су остали купци почели опрезно да купују наш синтер. Гест жељезаре у Смедереву у тим тешким данима био је значајна подршка и охрабрење које никада нећу да заборавим.”⁵⁷³

Након што су први производи *Магнохрома* били су уграђени у пећи железаре *Сартид* – Смедерево, уследиле су поруџбине и из осталих железара у Југославији. Опремање домаћих железара је била препорука за продор и на инострано тржиште. Тако је *Магнохром* успео за кратко време да са 35% производње подмирује домаће потребе, док је осталих 65% производње ишло у извоз. Први покушаји контакта са иностраним произвођачима ватросталне опеке, односно са две компаније из Аустрије, били су безуспешни. Ускоро је успостављена примерна сарадња са немачком компаниом *Дидијер*, значајним произвођачем у наведеној области.⁵⁷⁴ Убрзо је успешна реализација производње, као и изградња и проширење погона довело до потребе увођења прековременог рада, тако да је већ крајем 1953. године пред седницу Већа произвођача стигао предлог из фабрике о неопходности увођења прековременог рада, што је Веће и одобрило.⁵⁷⁵

Привредним планом среског Комитета је 1954. годинеиз Фонда за самостално располагање *Магнохрому* било издвојено 2.000.000 динара, што је поред осталих ставки предвиђених овимфондом условило повећање укупног среског буџета за ту годину за 24%.⁵⁷⁶

⁵⁷² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 24. 9. 1953. и наставак седнице од 29. 9. 1953.

⁵⁷³ М. М. „Од пашњака до седмог димњака” *Магнохром*, бр. 15, од 27. 12. 1961, стр. 4.

⁵⁷⁴ С. Суша, *Трагови у времену*, стр. 115.

⁵⁷⁵ ИАК, ССК, инв. Бр., 2, Записник седнице већа произвођача НОС-а од 29. 10. 1953.

⁵⁷⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза жичког, од 4. 9. 1954.

Први покушај извоза је био пропраћен извесним тешкоћама. Највећи део извоза у почетку је ишао у САД и Канаду, у које је био извожен синтермагнезит у форми полусировине, од које су тамошњи произвођачи производили опеке. Изградњом тунелске пећи је 1955. године био повећан капацитет производње опека на 160%.⁵⁷⁷

Занимљиви примери функционисања радничког самоуправљања се могу уочити и у колективу *Магнохрома*. Једна од првих седница Радничког савета, одржана 1952. године, разматрала је питање цена сировина и однос са рудницима, а да притом чланови Радничког савета нису били упознати са проблематиком рудника и проблематиком цена. Без обзира на то одвијала се жучна дискусија, а чланови Савета су се поделили у два табора; оне за ниже и оне за више цене. Оба табора нису поседовала релевантне аргументе, седница је трајала до дубоко у ноћ, а никакво решење није било донето. На крају је постигнут консензус да се консултују стручне службе-комерцијално одељење у вези са питањем цена. Тек 1955. године у Фабрици се одвијала производња у потпуним капацитетима свих погона.⁵⁷⁸ Исте године укупан извоз фабрике је износио 1.450.000 долара, да би до 1959. године порастао на чак 4,191.000 долара.⁵⁷⁹

Магнохром је, поред великог домаћег тржишта, значајан део производње извозио и на инострана тржишта. До 1960. године извожено је у укупно 16. земаља. Највеће количине су се извозиле у САД и Канаду. Од европских земаља највећи купци синтермагнезита су били: Пољска, Немачка, Мађарска, Румунија и Француска, а мање количине су биле извожене и у Финску, Италију, Бугарску и Шведску. Значајан девизни прилив се добијао и извозом нус-производа; брашна и прашине. Током 1959. године само од извоза ових нус-производа у СР Немачку и Италију је било зарађено 40.000 долара.⁵⁸⁰

Као хронични проблем, карактеристичан за многе фабрике у то време и у *Магнохрому* се годинама провлачило питање боловања радника, које се тада узимало у „високом проценту“. Изношена су разна мишљења како да се смањи ова појава. Докторка фабричке здравствене станице је износила своја запажања по којима најчешће болују радници који живе на селу, који свакодневно путују и код својих кућа обрађују своја имања. Сматрала је неправилну исхрану најчешћим узрочником већине болести. По њеном искуству, била је редовна појава да се велики број пацијената јавља са

⁵⁷⁷ П. Секулић, „Наш извоз у идућој години треба да постигне суму од 10.000.000 долара”, *Магнохром* бр. од 15, 27. 12. 1961, стр. 8.

⁵⁷⁸ Љ. Вукадиновић, „Десет година производње и самоуправљања Магнохрома”, *Магнохром* бр. 23, од 28. 11. 1962, стр. 3.

⁵⁷⁹ Ж. Алексић, „Искусва у продаји и перспективе”, *Магнохром* бр. 5, од 10. 01. 1961, стр. 5.

⁵⁸⁰ М. Јовановић, „Извоз наших производа непрекидно расте”, *Магнохром*, бр. 2, од 10. 10. 1960, стр. 6.

тегобама после пријема плате, „ Када се попије по нека чаша алкохола и после верских гозби и богате трпезе... ”, по њеним речима, дешавало се да људи са дијагностикованом упалом плућа, уместо да одмарају код куће за време боловања орали своје њиве, или пак да након отворених боловања неки радници и не подижу лекове, већ одмах одлазе својим кућама, да би потом њихово стање на контроли било много горе, стога је боловање морало бивати продужено. Највише повреда на раду се дешавало код новозапослених и неискусних радника. Разни предлози су давани да би се смањио проценат боловања. Предлагано је да се боље и чешће организују предавања ради здравственог просвећивања, као и формирање патронажне службе која би обилазила болеснике за време боловања и контролисала да ли одмарају код куће или раде на својим имањима. Предлагане су и екстремнија решења попут забране отварања боловања и лечења изван здравствене станице, изузимајући хитне и теже случајеве.⁵⁸¹

Раднички савет у *Магнохорому* је, у пролеће 1953. године, бројао 35 чланова, од којих су њих 25. били чланови Савеза комуниста.⁵⁸² А крајем 1955. године од 43 изабраних чланова Радничког савета њих 24. је било квалификованих радника, 14. неквалификованих и 5. службеника.⁵⁸³

Магнохром је све до априла 1953. године у оквиру својих погона располагао и са столарском радионицом озбиљних капацитета, која на пословима фабрике није била искоришћена у потпуности. Стога је Стеван Суша предложио да се ова радионица издвоји и од ње створи потпуно самостално предузеће, које би се ставило под ингеренцију НОГО-а. Радионица би остала у истим халама, на истој локацији и са целокупним алатом, машинама и уређајима. Савет за привреду је једногласно прихватио овај предлог. Од осамостаљене столарске радионице је настало предузеће за прераду дрвета *Јасен*, које ће у будућности постати једно од најзначајнијих предузећа на нивоу читаве републике.⁵⁸⁴

⁵⁸¹ “Три мишљења о једном проблему: Откуд толико боловања?”, *Магнохром* бр. 25, од 28. 02. 1963, стр. 6.

⁵⁸² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Проширени састанак средског и градског Комитета СКС од 10. 3. 1954.

⁵⁸³ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај за прву годишњу скупштину Средског синдикалног већа среза Краљево од 27 и 28. 12, 1955.

⁵⁸⁴ ИАК, СОК, к. 213, књ. 2, Записник са седнице за привреду НОГО од 19. 3. 1953.

Предузеће за транспортне услуге

Савет за привреду НОГО је крајем маја 1953. године дошао на идеју да се оснује предузеће за транспортне услуге при комуналној управи НОГО-а. Примећено је да привредна предузећа под ингеренцијом НОГО-а, имају велике издатке за транспортне услуге, стога би се оснивањем учиниле значајне уштеде. Само у току 1952. године, према проценама НОГО Ранковићева, предузећа су за трошкове транспорта робе потрошила 28.000.000 динара. Највише је потрошено од стране грађевинских предузећа за превоз шљунка, који су обављали приватници. Уз то и превоз путника у локалу је била предвиђена делатност овог превозног предузећа.⁵⁸⁵

Градско занатско предузеће

Предузеће је пословало лоше са великим губицима и том поводом је често била тема састанака на седницама НОГО-а. Било је гломазно, састојало се из разноликих погона и под тадашњим условима није могло да опстане. Након расформирања од појединих његових погона била су формирана посебна предузећа. Обућарски погон је производио велике количине обуће лошег квалитета, преостало је доста обућарског материјала што је довело до великог финансијског губитка. Зато је НОГО формирао стручну комисију која је требало да детаљно испита пословање расформираног Градског занатског предузећа, како би се утврдили пропусти и евентуална одговорност. Проблеми који су произашли из расформираног предузећа су узуркали страсти до те мере да је Стеван Суша једном приликом чак изјавио да кривици за пропаст предузећа „треба да плате крвљу”.⁵⁸⁶

Решење, које је требало да уклони многе нагомилане проблеме, је нађено када је Савет за привреду НОГО Краљево је на седници од 2. јула 1953. године донео одлуку да се оснује предузеће за откуп и прераду коже *Кожа*. Поред тога планирано је да се предузеће бави и прерадом других сировина животињског порекла (црева, длака, папака, рогова, крви и костију), како би се на основу дотадашњих отпадака привређивало.⁵⁸⁷

⁵⁸⁵ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са седнице за привреду НОГО од 22. 1. 1953.

⁵⁸⁶ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са седнице за привреду НОГО од 22. 1. 1953.

⁵⁸⁷ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са седнице Савета за привреду НОГО од 2. 7. 1953.

Каблар

Фирма, под називом Грађевинско предузеће округа чачанског или скраћено *Грапач*, основано је 14. априла 1946. године одлуком Окружног народног одбора у Чачку. Тој одлуци је претходило саветовање у Чачку, одржано 30. марта 1946. године, на којем су учествовали, између осталих, секретар Окружног одбора Радован Грковић, повереник министарства грађевина инжињер Миодраг Живковић, начелник грађевинског одељења Округа чачанског инжињер Жарко Гордић, Никола Учајев грађевински инжињер из Рашке Мирослав Дугалић, грађевински предузимач из Краљева и Милан Ђоковић из Чачка. Први управник предузећа био је инжињер Никола Учајев, а за помоћника управника за техничке послове је постављен Мирослав Дугалић, виши грађевински техничар, док је руководилац финансијско-комерцијалне службе био Милан Ђоковић. На почетку рада предузећу је стављено на располагање капитал од 300.000 динара и то у виду позајмице, као и једна канцеларија у Леђиновој улици број 22 у Чачку и трофејни камион марке *Цемс*, који је заостао негде из рата. Алат потребан за рад сакупљан је по околним местима, највише у Рашкој и Међувршју.⁵⁸⁸ Од самог почетка предузеће је било суочено са недостатком квалификованог техничког особља, али је сукцесивним прикупљањем са територије округа и стављањем одређеног броја стручних људи на расположење од стране Окружног одбора, тај проблем је пригушен.⁵⁸⁹ Септембра месеца исте године Извршни одбор Народног одбора у Чачку донео је Правилник о организацији Грађевинског предузећа *Грапач* којим је одређен начин извођења целокупног рада и пословања предузећа.⁵⁹⁰ Делатност предузећа је, бар током прве године постојања, била везана за подручје Чачка. Један од првих послова новооснованог предузећа била је изградња армирано-бетонског моста преко Западне Мораве код Чачка, док је први посао добијен на лицитацији, била изградња Тракторске станице у Чачку.⁵⁹¹ Већ следеће, 1947. године, предузеће је ангажовано да изрши изградњу низа објеката у Чачку као што су Средња техничка школа, Југопетролова бензинска станица, стамбена зграда за потребе фабрике хартије, адаптација касарне, а добијени су и први послови ван подручја Чачка као што су изградња гимназије у Горњем Милановцу, лучни мостови преко река Западна Морава и Чемерница, станица за прераду воћа у Рибници код Краљева, реконструкција пута Краљево-Рашка, колоније

⁵⁸⁸ *Ибарске новости*, од 20. 2. 1986; *Каблар*, број 5, од октобра 1963.

⁵⁸⁹ *Каблар*, бр. 6, од 6, новембар 1963.

⁵⁹⁰ *Ибарске новости*, од 13. 3. 1986.

⁵⁹¹ *Ибарске новости*, од 20. 2. 1986.

рудника Јарандо, Корлаће и Брвеник. Повећани приходи омогућили су улагања, па су изграђене столарска и механичарска радионица, те ресторан за исхрану радника,⁵⁹² а, током 1947. године при предузећу је основана Школа ученика у привреди, коју је касније је прихватило министарство грађевина као своју.⁵⁹³ Следеће, 1948. године, *Граноч* је променио седиште и назив, па се седиште из Чачка сели у Краљево, а ново име је Грађевинско предузеће *Каблар*. Са премештањем седишта предузећа оно се све више везује за подручје општине Краљево, иако се, рецимо, граде и објекти у Лепосавићу, па се током 1948. године започиње изградња фабрике *Магнохром*, стамбене градске колоније, болничког блока, интерната и индустријске школе *Фабрике вагона*, затим, путева Краљево–Жељин, пруге Краљево–Трстеник и реконструкција пруге Краљево–Лапово.⁵⁹⁴

Велику прекретницу представља успостављање самоуправљања у грађевинском предузећу *Каблар*, јер је оно било једно од првих 214 предузећа у којима су формиран експериментални раднички савети јануара 1950. године. Октобра 1950. године извршени су први избори за чланове радничког савета, а предузеће је, после конституисања, 18. новембра 1950. године, радничког савета предато радницима.⁵⁹⁵

Током следећих година *Каблар* све више гради ван подручја општине, па 1950. године започиње се изградња ваљаонице бакра у Севојну, а, следеће, 1951. године, креће изградња стамбеног блока и регулација реке у рударском градићу Вареш у Босни и Херцеговини, а и низа објеката у Сарајеву, Храсници и Вогошћи. Већ 1952. године *Каблар* добија прве послове у Новом Пазару и Рашкој.⁵⁹⁶ Током 1953, 1954. и 1955. године, поред изградње објеката у тадашњем Ранковићеву и околини, ГП *Каблар* је имао градилишта у Севојну, Титовом Ужицу, Варешу, Вардишту, Прибоју, Пожеги, Чачку, Богutowцу, Приштини и Трстенику, а вршени су преговори о првим могућим радовима у иностранству и то у Грчкој и Либану.⁵⁹⁷

⁵⁹² Исто.

⁵⁹³ *Ибарске новости*, од 27. 2. 1986.

⁵⁹⁴ Исто.

⁵⁹⁵ ИАК, Грађевинско Предузеће „Каблар”, (у даљем тексту ИАК, ГП „Каблар“) записник са седнице Радничког савета од 15. 10. 1950. и од 18. 11. 1950.

⁵⁹⁶ *Ибарске новости*, б. 3. 1986.

⁵⁹⁷ ИАК, ГП „Каблар”, записник са седнице Управног одбора од 26. 3. 1954; Извештај о раду предузећа у 1953. години; Извештај о раду Радничког савета ГП “Каблар” од 4. 6. 1953. до 1. 11. 1953; Записник са седнице Радничког савета од 15. 6. 1955.

*

* *

Индустријализација је била ултимативни приоритет, без њене реализације у периоду након нечувених разарања и страдања није била могућа било каква модернизација и напредак. Акцент је стављен на тешку индустрију, металургију и рударство. Индустријализацијом се настојало да се достигне и интензивна пољопривредна производња, ефикаснија, аутоматизована, уз што мање радне снаге, како се сматрало тада веома драгоцене за индустријску производњу. Карактеристика индустријализације у послератној Србији, која се може уочити и на примерима у Краљеву, била је тежња ка обједињавању разуђених ресурса ради стварања великих рударско-металуршких комбината. Овим такозваним укрупњавањем настојало се да се искорачи из наслеђа ситне мануфактурне занатлијске индустрије, да се омасови радништво, међутим, појавили су се озбиљни проблеми у виду нараслог бирократизма и отуђености управе од економских законитости што је неретко доводило и до неликвидности. Усредсређеност на развој индустрије је, са друге стране, оставило по страни друге друштвене аспекте. И на примеру Краљева се може видети да комунална инфраструктура и станоградња нису задовољавале темпо привредног демографског раста. Брзина спровођења индустријализације је сама себи стварала проблеме, с обзиром да није било довољно времена да се обезбеди довољан број квалификованих радника, стога често индустријски капацитети нису били у потпуности искоришћени.

Шумарство

На ширем подручју среза Жичког, као и у остатку ослобођене земље након окончања рата била је формирана Шумска управа, по принципима организације који су важили пре рата. Шумска управа у Краљеву је осим чувања, неговања и експлоатације шумског богатства дала доприноса и обнови Краљева.⁵⁹⁸ Почетком 1946. године Управа добара среза Жичког је имала 42 куће и 5 плацева у граду у вредности од 7.665.000 динара, фабрику рубља *Зора*, рудник *Тавник*, Шумско предузеће *Рижа* бившег власника Миљка Петровића Риже на Гочу и Рисовцу. Шумско предузеће *Рижа* је у то време радило скоро пуним капацитетом и обезбеђивало је дрво за огрев и прераду. У предузећу је тада радило 100 немачких ратних заробљеника и 50 радника, локалних мештана. Снабдевање ових радника је било у надлежности Министарства тровине и снабдевања, будући да је често пута долазило до дужих прекида у снабдевању ових радника и заробљеника, Срески и Градски народни одбор су често интервенисали и снабдевали раднике и заробљенике храном.⁵⁹⁹ Мала железничка пруга *Рижа* на релацији Гоч – Краљево у то време је била у јако лошем стању. Због учестале праксе да локално становништво вади клинове из железничких прагова неколико пута су се десила искакања возова из шина, због тога је, још крајем 1945. године, Срески комитет донео одлуку да се на тој прузи управник одржавања, који ће уз помоћ милиције надзирати пругу и који ће организовати поправке свих евентуалних кварова.⁶⁰⁰ Половином 1946. године била је расформирана Шумска управа, а образована државна газдинства за Гоч и Чемерно која су обухватала територију три среза.⁶⁰¹ У складу са Уредбом о организацији шумарства, која је донета крајем 1946. године, у Србији је почетком 1947. године основано девет републичких шумских газдинстава. Једно од тих газдинстава било је и Шумско газдинство Краљево. Пословна делатност Шумског газдинства је била управљање, подизање гајење, уређење земљишта и правилно искоришћавање шума, мелиоризација шумског земљишта, одржавање шумских путева, зграда и других шумских објеката, дистрибуција дрвета, ловна привреда на ловиштима

⁵⁹⁸ Б. Бишевац, „Преглед развоја шумарства и дрвне индустрије Краљева и околине у другој половини XX века“, *Наша прошлост*, 6, 2005, стр. 219.

⁵⁹⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946.

⁶⁰⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 17. 11. 1945.

⁶⁰¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 23. 4. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец април 1946, од 25. 4. 1946.

републичког значаја. Од априла 1948. године, Шумско газдинство је добило ново име: Шумско газдинство *Гоч*, Краљево. Газдинство је било под административним руководством Министарства НР Србије, а предмет пословања је била експлоатација главних и споредних шумских производа и прерада дрвета. Током исте, 1948. године Газдинство је прерасло у предузеће – Државно шумско предузеће *Гоч*, Краљево. Упоредо са променом назива извршена је и нова реорганизација шумарства на нивоу Републике. Тада новоформирано Државно шумско предузеће *Гоч* Краљево је обухватило бивша Шумска газдинства *Гоч* Краљево, *Голија* – одељак Рашка, *Ибар* Краљево, *Јастребац* Крушевац и Шумско газдинство *Рашка*. Државно шумско предузеће *Гоч* Краљево је тада обухватале велике површине на планинама: *Гоч*, *Столови*, *Чемерно*, *Радочело*, *Голија* и *Јастребац*. У предузећу тежиште делатности је прешло на прераду дрвета.⁶⁰² Од 1949. године у састав предузећа су ушли и Државно шумско предузеће *Ибар* из Косовске Митровице са Шумском управом у Урошевцу и Шумском управом у *Дечани* у Пећи.⁶⁰³

Почетком 1950. године, 18. фебруара, ступио је на снагу нови Закон о Шумама, поред осталог, законом је било прописано да шумским газдинствима и предузећима за прераду дрвета локалног значаја управљају Извршни одбори среских и месних народних одбора.⁶⁰⁴ Само два месеца потом, дошло је до реорганизације шумарства и дрвне индустрије на нивоу НРС. Тада је, поред осталих, укинута и Министарство дрвне индустрије, а његове надлежности су пренете делимично на Савет за прерађивачку индустрију, под којим се нашао и Генерална дирекција за дрвну индустрију. Други део надлежности бившег Министарства дрвне индустрије је прешао на новоформирано Савет за пољопривреду и шумарство.⁶⁰⁵ Једна од седам Дирекција које су потом биле основане на подручју НР Србије је била и она са седиштем у Краљеву. Основана је решењем Председништва Владе НРС 1. јануара 1952. године, а територијална надлежност ове Дирекције се простирала на 191.157. хектара под шумама.⁶⁰⁶ У саставу Дирекције су се налазиле шумске управе као посебне организационе јединице. Под краљевачком Дирекцијом је било десет Шумских управа: у Краљеву, Богутовачкој Бањи, Ушћу, Чачку, Врњачкој Бањи, Крушевцу, Брусу, Рашкој, Новом Пазару и

⁶⁰² ИАК, Државно шумско предузеће „Гоч“ Краљево, Историјска белешка при сумарном инвентару фонда, аутори: Благомир Бишевац, Драгана Вуловић, Југа Ћировић.

⁶⁰³ *Водич Историјског архива Краљево*, стр. 296.

⁶⁰⁴ *Сл. Гласник НРС*, 6/1950, од 18. фебруара 1950.

⁶⁰⁵ *Сл. Гласник НРС*, 15/1950, од 28. априла 1950.

⁶⁰⁶ ИАК, Дирекција шума – Краљево, (у даљем тексту ИАК, ДШ) кут. 3, Пословни извештај Дирекције шума Ранковићево за 1953. годину.

Тутину. Осим ових десет шумских управа, под ингеренцијом Дирекције је постојала и *Железничка ложионица* у Краљеву као погон са радионицом и возним парком шумске пруге Краљево – Гоч.⁶⁰⁷ Делатност Дирекција је била реализована посредством шумских управа по гранама: обнова шума, заштита шума, искоришћавање главних и споредних производа, ловна привреда, шумска железница, економија за производњу сточне хране и грађевинарство. Током 1953. године у Дирекцији је било запослено укупно 945 радника, од којих је било 281 службеника, 323 стално запослених радника и 341 сезонских радника.⁶⁰⁸ Наредне, 1954. године површина под управом Дирекције је повећана на 201.157 хектара, а у Дирекцији је било укупно 1007 запослених.⁶⁰⁹ До краја 1955. године управа Дирекције је покривала укупно 223.359 хектара и бројала је укупно 1138 запослених Дирекција шума у Краљеву је престала са пословањем 31. марта 1956. године.⁶¹⁰ Делатност Дирекције шума је, на подручју околине Краљева, наследило Шумско газдинство Краљево, које је основано 25. децембра 1955. године.⁶¹¹

⁶⁰⁷ Б. Бишевац, „Преглед развоја шумарства и дрвне индустрије Краљева и околине у другој половини XX века“, стр. 227.

⁶⁰⁸ ИАК, ИАК, ДШ кут. 3, Пословни извештај Дирекције шума Ранковићево за 1953. годину; ИАК, ДШ – Краљево, Историјска белешка при сумарном инвентару фонда аутори Благомир Бишевац и Драгица Вуловић.

⁶⁰⁹ ИАК, ИАК, ДШ кут. 3, Пословни извештај Дирекције шума Ранковићево за 1954. годину

⁶¹⁰ ИАК, ИАК, ДШ кут. 7, Извештај о раду ликвидационе комисије Дирекције шума Краљево од 1. 2. 1958.

⁶¹¹ ИАК, Шумско газдинство „Столови“, Историјска белешка при сумарном инвентару, аутор Б. Бишевац; *Водич Историјског архива Краљево*, стр. 297.

Дрвопрерађивачка делатност

Управа фабрике је своју радну организацију сматрала настављачем Столарске радионице за потребе обнове и изградње Краљева по окончању Другог светског рата, која је, како је наведено у јубиларној монографији овог предузећа, била основана 29. новембра 1945. године. Зато се у каснијим годинама овај датум појављује као датум оснивања предузећа.⁶¹² Ако би се континуитет столарске и остале дрвопрерађивачке делатности у послератном граду узимао у обзир, онда историјат *Јасена* можемо пратити од 1. августа 1945. године, када је Министарство шума Србије донело одлуку о оснивању предузећа у Краљеву, које се називало Државно шумско предузеће *Гоч* Краљево. Исте године, од приватних столарских радионица била је основана Столарско-занатска задруга, која је током 1947. година ушла у састав предузећа *Јединство* Краљево, које је исте године било и основано, а 1950 припојено Дрвном комбинату Ранковићево, које је било под административним руководством Генералне дирекције државне индустрије НРС. Половином 1952. године, Привредни савет НРС је донео решење о издвајању Столарског предузећа ГНО из Дрвног комбината.⁶¹³ Од вишка у износу од тридесетри милиона динара, који је настао током 1952. године, Раднички савет у Дрвном комбинату је једногласно одлучио да изгради пут Жељин – Чемерно, а исто је учињено и са вишком из наредне, 1953. године.⁶¹⁴

Предузеће *Магнохром* је у најранијој фази свог постојања, све до априла 1953. године, у оквиру својих погона располагао и са столарском радионицом озбиљних капацитета, која на пословима фабрике није била искоришћена у потпуности. Са друге стране, посла за столарске радове ван потреба предузећа је било на претек. Стога је Савет за привреду, на предлог Стевана Суше, ову радионицу издвојио, а од ње је створено потпуно самостално предузеће, које се ставило под ингеренцију НОГО-а. Нофорорнирано предузеће је остала у истим халама, на истој локацији и са целокупним алатом, машинама и уређајима.⁶¹⁵ Од Столарског предузећа осамостаљеног 1952. године и осамостаљене Столарске радионице *Магнохрома* 1953. године, настало је

⁶¹² Група аутора, *Шумско-индустријски комбинат „Јасен“ (Краљево)*, Краљево, 1986, стр. 6.

⁶¹³ Б. Бишевац, „Преглед развоја шумарства и дрвне индустрије Краљева и околине у другој половини XX века“, стр. 220-221.

⁶¹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са пленарне ванредне конференције Савеза комуниста среза Жичког и града Ранковићева од 27. 5. 1954.

⁶¹⁵ ИАК, СОК, К. 213, књ. 2, Записник са седнице за привреду НОГО од 19. 3. 1953.

предузеће за прераду дрвета *Ласен*, које ће у будућности постати једно од најзначајнијих предузећа на нивоу читаве републике.

Туризам и угоститељство

Од ослобођења па до 1955. године није био подигнут ни један нови угоститељски објекат. У односу на стање од пре Другог светског рата сви угоститељски капацитети су били знатно смањени, како због разарања током рата, тако и због тога што су бројне зграде биле приведене другој намени. У граду, који је тада био значајно саобраћајно, пре свега железничко чвориште, највише је недостајао број лежја за ноћење. Такође, велики проблем у тадашњем граду је био недостатак смештаја за запрежне животиње, уз чију помоћ је била транспортована већина животних намирница и преко три четвртине прехранбених производа из околних села. Изградња савременог хотела на самом градском тргу је до половине 1955. још увек била у току. Будући хотел *Турист* је био планиран да поседује две велике сале са 1.200 седишта и 28 соба са укупно 54 кревета.⁶¹⁶

Сва угоститељска предузећа, као и радње друштвених организација су све до реорганизације (која је уследила након доношења *Закона о управљању државним привредним удружењима* од стране колектива и потом и *Уредбе о угоститељским предузећима и радњама*), од августа и септембра 1954. године, била су у саставу угоститељских предузећа *Столови* и *Жељин* у Краљеву. Након реорганизације од ова два предузећа осамосталило се 13 нових предузећа,⁶¹⁷ што је, у пракси одмах довело до повећања рентабилности и профита у новонасталим мањим организацијама у односу на већа угоститељска предузећа са великим бројем запослених. У граду су све до краја 1954. године постојала само два градска ресторана, која су, поготово током 1954. године, постала изразито нерентабилна. За такво стање је био оптуживан директор, због своје нестручности. Тек крајем 1954. године била је отворена једна народна кухиња у

⁶¹⁶ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај о раду Управног одбора угоститељске коморе Среза жичког од 8. 4. 1955.

⁶¹⁷ Од предузећа „Столови” су се осамосталили: хотел „Париз”, ресторан „Задужбина“, бифе „Експрес“, гостионица „Лондон”, гостионица „Србија”, и крчма „Драгачево”. Од предузећа „Жељин” су се тада такође осамосталили: хотел „Југославија”, гостионица „Слога”, железничка ресторација, гостионица „Нови Сад”, гостионица „Ибар”, гостионица „Зеленгора”, и крчма „Борјак” – ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај о раду Управног одбора угоститељске коморе среза Жичког од 8. 4. 1955.

граду, прва од ослобођења, (док је непосредно пред други светски рат било чак 5 народних кухиња у срезу). Народна кухиња је пословала у саставу предузећа *Воће и поврће*, које је током прве године пословања остварило успех.⁶¹⁸

Већина угоститељских објеката у граду је била смештена у старим и неугледним зградама, са изузетком два локала, угоститељски објекти нису имали ни минимум хигијенско-санитерних услова. Инвентар и опрема су били застарели и неадекватни, и као такви, током 1948. године, били су национализовани од приватних кафеција и угоститеља. До почетка 1954. године само је 6 угоститељских радника имало адекватно школовање и положене стручне испите. Будући да су у питању професије од којих зависи здравље становништва, сама по себи се испоставила неопходност запошљавања стручног и обученог кадра. У наступајућој 1955. години стручни кадар већ није представљао проблем, будући да је стасавала генерација свршених ученика Угоститељске школе у Врњачкој Бањи.⁶¹⁹

⁶¹⁸ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај о раду Управног одбора угоститељске коморе среза Жичког од 8. 4. 1955.

⁶¹⁹ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај о раду Управног одбора угоститељске коморе среза Жичког од 8. 4. 1955.

III УЛОГА И УТИЦАЈ ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИХ ОРГАНИЗАЦИЈА

Градски и срески Комитет Комунистичке партије Србије у Краљеву

Мрежа партијске организације на територији Србије је почела убрзано да се ствара и шири почетком друге половине 1944. године, упоредо са премештањем тежишта војних операција на територију Србије. У септембру 1944. године Покрајински комитет КПЈ за Србију је започео са обнављањем партијских руководстава и организација у окрузима: Краљевачком, Крагујевачком, Чачанском, Ужичком, Шабачком, Пожаревачком, као и Поморављу и деловима Зајечарског и Ваљевског округа.⁶²⁰

У предвечерје Другог светског рата, од 8. до 12. маја 1945. године, био је одржан Први оснивачки конгрес КП Србије, чиме је била остварена Одлука ЦК КПЈ донета на Вису јуна 1944. године о претварању VI покрајинске конференције у Оснивачки конгрес КП Србије.⁶²¹ Тада је на територији целе Србије постојало 26 окружних и 166 среских комитета. Следећег месеца, 3. јула исте године ЦК КПЈ је донео одлуку којом је била утврђена структура ЦК КПЈ, националних и нижих партијских руководстава. Оваквом организацијом је дефинисано да све окружне комитете сачињавају:

1. Организационо-инструкционо одељење, чија је улога била да прати делатност руководства, те да реагује на недостатке у раду партијских организација и даје им инструкције по питању партијско политичког рада.

2. Одељење за кадрове, чији задаци су били да организује кадровске картотеке и то за сваког члана партије посебну мапу. Свака мапа је требало да буде нумерисана и да буде сложена по азбучном реду. Осим тога, ово одељење је имало дужност да води регистраторску књигу. Одељењем је руководио организациони секретар или један члан окружног партијског руководства који је био задужен за организациона питања. Ово одељење је, осим у вишим партијским инстанцама до нивоа округа, постојало и у нижим среским и месним партијским комитетима уколико јечланство бројало најмање 500 припадника.

⁶²⁰ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 22.

⁶²¹ Isto, str. 23.

3. Агитпроп одељење – са секретарима за штампу, агитацију, теоретско-предавачка и организационо техничка питања.⁶²²

Оваква организациона структура односила се и на Краљево. Почетком новембра 1944. године у Врњачкој Бањи, био је обновљен рад Окружног комитета КПЈ за округ краљевачки, а за секретара је том приликом био изабран Благоје Богавац. Након ослобођења комитет прелази у Краљево, но не задуго, пошто почетком јануара 1945. године Краљево улази у састав Округа чачанског.⁶²³

Срески комитет КПЈ за срез Жички, као и месни комитет за Краљево, били су формирани недуго по оснивању окружног у децембру 1944. године. Први секретар Среског комитета био је Ратко Кочовић, а месног Мирко Милићевић.⁶²⁴ Задаци Месног комитета у Краљеву произишавали су из Програма и Статута КПЈ, програмских докумената и одлука ЦК КПЈ, и ЦК СКС.

Месни Комитет је у то време био смештен у старој згради централе, на истом месту где се тада налазио и Окружни комитет. МК је тада имао седам чланова.⁶²⁵ Крајем 1945. године у територијалној надлежности Месног комитета у Краљеву је било 132 чланова и 19 кандидата. У погледу социјалне структуре чланство се састојало од 90 радника, један сељака, 39 интелектуалаца и две домаћице. Од укупног чланства у граду 31 члан био је женског пола. Месни комитет је бројао осам чланова.⁶²⁶

Градски Комитет за град Краљево и срески Комитет за срез Жички су, у оквиру свог територијалног домена били носиоци целокупног политичког живота. Није било могуће решавање ниједног питања у вези са друштвеним животом без учешћа комитета.

У време одржавања Првог, оснивачког, конгреса КПС-а (8-12. мај 1945. године) главни задатак је био организовање и учвршћивање народне власти. Рад партијске организације у срезу и у самом граду је био усмерен на рад у државним органима, било непосредним учествовањем у државној власти, било преко чланова партије и симпатизера на одговорним државним функцијама. Од среских и месних партијских руководстава очекивало се да се ревносно ангажују у оквирима органа народне власти

⁶²² Исто, стр. 51-52.

⁶²³ С. Суша, „Преглед друштвено-политичког развоја после ослобођења”, *Краљево и околина*, стр. 436.

⁶²⁴ Вера Вучковић, Драгица Вуловић, Историјска белешка при сумарном инвентару фонда општинског Комитета Савеза комуниста Краљево.

⁶²⁵ Поред секретара МК-а Мирка Милићевића приликом оснивања чланови су били још и: Дана Ристовић, Жика Милићевић, Божидар Јоцковић, Миле Цветичанин, Славко Спасојевић „Цака” - С. Суша, „Преглед друштвено-политичког развоја после ослобођења”, *Краљево и околина*, стр. 448.

⁶²⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 30. 11. 1945; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Окружном комитету од 31. 12. 1945.

обезбеђујући у народним одборима руководеће дужности на местима секретара, потпредседника и председника, а остала одговорна места у народним одборима су била резервисана за остале чланове партијских комитета или пак другезначајније и поузданије чланове партије без дужности у надлежном комитету. Од комитета на свим нивоима је било очекивано да и руководство СКОЈ-а, где год и колико год може, укључује у рад органа народне власти. Народном фронту је била намењена улога најширег друштвеног простора у чијем оквиру је партија желела да смести целокупан социјални живот, који је лакше могла пратити и контролисати. Управо из тог разлога су биле и тежње партијске организације да тежиште делатности агитпроп апарата постави у Народном фронту.⁶²⁷ Занимљива је чињеница да је једна од првих тема предавања у организацији агитпропа, било предавање у свим школама, 24. маја 1945. године, поводом датума црквеног празновања светих Ћирила и Методија. Сврха предавања је била упознавање ученика са знаменитом просветном и просветитељском делатношћу солунске браће, да се истекне њихова улога у просвећивању Срба, Македонаца, Бугара и Руса, те на тај начин евоцира заједничка историја, културно наслеђе и традиција. Налог за спровођење предавања са наведеном тематиком је стигао од Окружног комитета КПС-а у Чачку.⁶²⁸ Министарство просвете НР Србије је 19. маја послало Одлуку о обавезном прослављању солунских поросветитеља свим школама, а истом одлуком је било прописано и прослављање рођендана „вође и учитеља наших народа” маршала Тита, у свим школама.⁶²⁹

На локалном среском нивоу главна ставка комитета је била борба са „реакцијом” која је „почела опет да диже главе. Она се служи новим методама.” Изношене су наводне гласине које су кружиле међу народом, као на пример да је Тито купио прстен Ћиласовој супрузи. Посебно се подозриво говорило о свештеницима СПЦ: „Попови који се праве као пријатељи раде противу нас.”⁶³⁰ У истом записнику се наводи да је на територији Среза тада било 28 „бандита” са Милорадом Васићем на челу, који су и даље водили оружану борбу против нове власти. Већ је тада истицано да је Васићева

⁶²⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше кут. 1, Директива ЦК КПС Покрајинском комитету за Војводину, Обласном комитетуза Косово и Метохију и свим окружним комитетима у Србији (нема датума).

⁶²⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Директива Окружног комитета у Чачку Среском комитету среза Жичког у Краљеву од 17. 5. 1945.

⁶²⁹ И прослава Светог Саве, која је претходила, била је и на највишем нивоу у Народној скупштини, присуствовало је 350 гостију, чланови НКОЈ-а, Председништво АВНОЈ-а, Врховни штаб НОВ и ПОЈ, чланови страних војних мисија, великодостојници Српске православне цркве и других верских заједница, а прослави је присуствовао и сам маршал Тито - Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, први део: 1945-1953, Београд, ИНИС, 2002, стр. 227-228.

⁶³⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 30. 1. 1946.

група била у разбијеном стању, „од избора није учинила ни један злочин осим сукоба са војском.”⁶³¹ Већ крајем наредног месеца, на седници СК-а је било званично саопштено да је Васић ликвидан заједно са још петорицом „одметника”. Процењено је да се на територији Среза и даље на слободи налазе још 17 „одметника”. Саопштено је још и да су Милоја Петровића – Јатака убили сами четници.⁶³² Процењено је и да је од почетка новембра 1945. године па до краја фебруара 1946. било ликвидано преко 70 „бандита”.⁶³³

Срески комитет среза Жичког је био главни носилац и координатор свих агитпроп активности, како у срезу тако и у самом граду. Партијске директиве су налагале да се при свим ћелијама одржавају и идеолошка предавања, да би се учврстила теоретска основа међу самим члановима.⁶³⁴ Задаци агитпропа током прве године по ослобођењу су најчешће били усмерени на сеоско становништво из околине, док је градско, непољопривредно становништво, такође, било покривено агитпропом, али са мањим степеном приоритета у односу на сеоско становништво. Циљна група агитпропа у то време је било управо пољопривредно становништво из околине града, због тога што је, по плановима Партије, то становништво требало идеолошки везати и усмерити у новопредвиђене друштвене токове. Крајем 1945. године и почетком наредне агитпроп је био скоро у потпуности усмерен ка тумачењу *Закона о аграрној реформи*, у већини села у срезу су тим поводом били организовани зборови грађана, на којима су били бирани нови задружни одбори. Истовремено су у готово свим селима у срезу биле одржаване уже конференције, које су биле организоване од стране секретаријата Народног фронта. На тим конференцијама није било општег, унапред предвиђеног програма, већ су на дневном реду били текући проблеми од значаја за то место.⁶³⁵

Крајем новембра 1945. године, на састанку агитпроп комисије Среског комитета била је донета одлука да се преко агитатора Народног фронта изврши реорганизација сеоских одбора те организације. Агитпроп је добио задатак да преко Народног фронта буду одржавана предавања о нацрту новог Устава, тако је у том циљу у граду током

⁶³¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 30. 1. 1946.

⁶³² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 23. 2. 1946.

⁶³³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког и града Краљева за месец фебруар 1946, од 25. 2. 1946.

⁶³⁴ Окружни комитет у Чачку је проследио директиву на среске комитете крајем 1945 године којом је наложено да се при свим ћелијама прорађују идеолошке брошуре: „Наредни задаци Совјетске власти”, „О порезу у натури”, „О савременој економији Русије”, затим брошуре просветног карактера. „Наука и живот”, „Постанак живота”, „Порекло човека” и сл. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Директива Окружног комитета од 25. 11. 1945.

⁶³⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Налог Окружног комитета Среском комитету Среза жичког од 6. 9. 1945.

децембра било одржано 45 конференција. Дистрибуција штампе, идеолошких гласила је била једна од најзначајнијих агитпроп активности. У децембру 1945. године на подручју среза је било дистрибуирано по 1.200 примерака *Борбе* и *Политике*. Ова активност се убрзано развијала тако да је већ следеће године број дистрибуираних примерака у срезу био вишеструко увећан.⁶³⁶ Према извештају током 1946. године агитпроп је у срезу месечно „растурао“ 27.000 примерака *Борбе*, 3.600 примерака *Републике*, 3.000 примерака *Гласа* и *Политике* и *Слободног гласа* 2.400 примерака месечно. У великом броју примерака били су „растурани“ и омладински листови: 4.000 примерака *Пионирских новина*, 2.400 примерака *Младог борца*, и 1.200 примерака *Омладине*. Почетком 1946. године на територији среза је било 15 народних универзитета. Читалачке групе су постојале у граду по рејонима, а у селу по засеоцима. У граду је било 41 читалачка група, а у остатку среза још 224 са укупно 3.118 посетилаца. По предвиђеном плану у читалачким групама читали су се говори Стаљина и Молотова, као и говор Ј. Б. Тита приликом првог заседања уставотворне скупштине. Поред тога, читани су још и изабрани чланци из дневне штампе. У срезу је постојало 30 „културних група“ које су одржавале приредбе у граду и селима у срезу. Пре сваке представе програм тих група је морао бити прегледан од стране агитпроп комисије. Аналфабетски течајеви у граду су тада имали 159 полазника, док је у целом срезу било 3.697 полазника. У срезу је било укупно 16 књижница са фондом од 2.592 књиге. Још почетком септембра 1945. године из Окружног комитета је стигао налог да се у граду и срезу формирају дописништва за *Борбу*, *Глас* и *Слободни глас*. Требало је одредити дописнике из среских и месних комитета, као и свих већих и важнијих привредних предузећа. Дописници су обавезно морали бити чланови Партије. У налогу је изричито наглашено упутство да сваки чланак или допис у ком се износе недостаци рада Партије, власти или производње мора бити прегледан и одобрен од секретара Среског или месног комитета. Убрзо потом у оквиру агитпропа било је организовано и дописништво најзначајнијих дневних и партијских листова. У самом граду је већ почетком 1946. године постојао по један дописник за *Борбу*, *Глас* и *Слободни глас*.⁶³⁷

Агитпроп при градском Комитету су почетком 1946. године сачињавали Лаза Јовановић, повереник за штампу и агитацију, Божидар Јацовић, повереник за културу и

⁶³⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Среза жичког Окружном комитету од 1. 1. 1946.

⁶³⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Налог Окружног комитета Среском комитету среза Жичког од 6. 9. 1945; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 37, Извештај Окружном комитету о агит-пропу у срезу Жичком, од 28. 2. 1946.

просвету, и Мика Марић, организационо-технички повереник.⁶³⁸ Градски комитет је у то време сачињавало девет чланова, а у граду је било укупно 139 чланова КПЈ организованих у дванаест ћелија.⁶³⁹ У организацији агитпропа градског комитета у марту месецу су биле одржане две аматерске представе *Ревизор* и *Ђудо*.⁶⁴⁰ Већ до јуна број чланова је нарастао на 180 људи (од којих је њих 36 било женског пола).⁶⁴¹

Најстарији доступни записници са састанка Месног комитета Комунистичке партије (у даљем тексту: МК) у Краљеву су као најважнију тематику разматрали питања потпуног елиминисања идеолошких противника. Наведена тематика се на састанцима водила под тачкама дневног реда које су разматрале питања опште безбедности. Месни комитет је током прве године од ослобођења био становишта да је општа безбедносна ситуација у граду и околини била стабилна. Упркос званичног става, комитет се односио са великим опрезом, неповерењем и отклоном према забаченијим засеоцима и околним шумовитим планинским крајевима где је њима тада било познато постојање бивших равногораца, па и тамо где је постојала само сумња.⁶⁴²

Извештаји среског Комитета су, по правилу почињали анализом политичке ситуације у којима се говорило о раду и активности „реакције”. Као носиоци „реакције” у граду си били етикетирани Бока Цврчанин, Вељо Тиловац, и Станко Николић кафеџија. Као посебно „опасан реакционар” у граду је био окарактерисан Обрен Лазовић црквени намесник. Ова група је била осумњичена за ширење гласина против нове народне власти. Извештај среског Комитета за август 1946. године је можда и најкарактеристичнији и лепо илуструје стање духа у народу, како је он тумачен и како је утицао на ставове у среском Комитету: „Њихова пропаганда [мисли се на горе поменућу групу реакционара, прим. аут.] је највише заснована на глупој верској прогнози и везана за цркву као нпр: да док је Тито и ова влада, да киша неће падати, да ће температура изаћи 75°C и да ће сав народ изгорети, да је то због тога што партизани не верују у бога, да су Пирићи у Чибуковцу направили бога од дрвета, вукли га по цео дан па га увече сахранили. Док други говоре да су партизани направили бога у виду

⁶³⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 14. 3. 1946.

⁶³⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Организациони извештај среске и месне партијске организације за месец фебруар 1946, од 23. 2. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Организациони извештај среске и месне партијске организације за срез Жички и град Краљево са додатком статистичког и финансијског прегледа за месец фебруар 1946, од 25. 3. 1946.

⁶⁴⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец март 1946, од 26. 3. 1946.

⁶⁴¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације града Краљева за месец јун 1946, од 26. 6. 1946.

⁶⁴² ИАК, Општински Комитет Савеза комуниста Србије - Краљево (у даљем тексту ИАК, ОК СКС), кут. 80, књ. 1, Записници са састанка ОК КПС од: 7. 9. 1946; 24. 9. 1946; 16. 11. 1946.

кучета па га сахранили. Поред ових вести и даље се шири како је на Копаонику пала нека аждаја, а појављују се и богомољке које продају црквене књиге и говоре како ова власт није од бога и како ће пропасти, а уз то и да ће се Исус Христос појавити најдаље до Божића.⁶⁴³

Бизарност гласина и њихова репродукција на среском комитету додатно је била подгрејана сушом и надпросечно високим температурама у лето 1946. године. Августа те године су се појавили и шумски пожари великих размера у околини града (на Гочу, Столовима и Црном врху). Због акције гашења је у граду и у насељима у непосредној близини пожара била оглашена и општа мобилизација свих способних мушкараца старијих од 17 година. Према проценама Среског комитета у акцији је узело учешћа између осам и десет хиљада људи, које је оперативно организовао Срески комитет Народног фронта. На гашењу пожара је била ангажована и војска из краљевачког гарнизона.⁶⁴⁴

Поводом избора за Уставотворну скупштину Србије, који су били одржани 10. новембра 1946. године, већ 16. новембра на састанку градског Комитета констатоване су извесне неправилности у пракси. Сматрано је непримерним ширење гласина, мада се не наводи порекло, о претњи губитка права на пензије онима који не изађу на изборе. И поред тога Комитет је био врло задовољан успехом избора и излазношћу од преко 95%. Комитет је осудио преносиоце гласина о одузимању пензија и предложио да њих треба позвати на одговорност, јер су тиме указали на слабост Фронта и нанели моралне штете Фронту и Партији.⁶⁴⁵

Једна од најчешћих тематика састанака МК-а, у првим послератним годинама се тичала друштвене улоге и утицаја Српске православне цркве. Под лупом Градског комитета и органа нове власти су били сви свештеници због укорењених сумњи у њихову скривену сарадњу са равногорском покретом, чак и код оних свештеника за које није било доказа. Поступајући по директиви ЦК КПС-а, из августа 1946. године, Краљевачки МК је започео праћење рада и прикупљање информације о свештеницима са подручја града и непосредне околине.⁶⁴⁶ Резултат рада је био списак свештеника

⁶⁴³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец август 1946, од 25. 8. 1946.

⁶⁴⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец август 1946, од 25. 8. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Годишњи извештај Среског Комитета КПС Краљево, од 29. 12. 1947.

⁶⁴⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 16. 11. 1946.

⁶⁴⁶ У директиви је као главни задатак био наглашен рад на укључивању свештеника у Народни фронт и да са тим у вези срески комитети треба да пошаље извештаје о броју свештеника који су укључени у

СПЦ са „карактеристикама”.⁶⁴⁷ Детаљи „опсервација сумњивих” су били изношени на седницама МК-а у виду извештаја о свакодневним активностима свештеника у граду, Праћење је „указало” да: „Реакција у граду одржава везу са шумом, а поједини попови су им морална подршка.”⁶⁴⁸ Главни директивни задатак по питању односа Градског комитета са свештенством СПЦ био је у томе да се примењује противуречан однос. Приоритет је био везивање свештеника за Народни фронт и њихово што присутније учешће у раду нове народне власти, истовремено је био дозвољен и пожељан разноврсан притисак на свештенике путем уцена и претњи, али искључиво против појединаца, не против цркве у целини.⁶⁴⁹

У време док је било актуелно суђење надбискупу Алојзију Степинцу, МК је поклањао пажњу тој тематици, с намером да у дневно-политичком, идеолошко-пропагандном смислу буде искоришћено то суђење као аргумент пред локалном јавношћу да Партија има уједначен однос према свим верским заједницама, да формално нема антирелигијски став и да не прогања религију већ злочинце.⁶⁵⁰

Честа тематика на седницама МК-а, већ од средине 1946. године је било питање омасовљења чланства, што је иначе у складу са стратегијом највишег партијског руководства у држави, које је убрзо после Другог светског рата заговарало омасовљење чланства, чиме би се створила широка основа за револуционарни преображај земље. Партији је била предодређена улога владајуће снаге у политичком систему ослобођене земље, која би преузела руковођење апаратом државне власти и управе, државним сектором привреде, масовним организацијама, армијом и процесом обнове земље. Са друге стране, упоредо са процесом омасовљења задржана је установа кандидатског

Народни фронт, као и број оних „који се колебају” – АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше кут. 1, Директива ЦК КПС од 27. 8. 1946.

⁶⁴⁷ Том приликом су као „добри” били окарактерисани: Гојко Ранковић из Самаила (био је и подпредседник среског Одбора Народног фронта), Миле Јараковић, Мршовић (наведен само презименом) и Томо Павичић. Као „Средњи” (они који нису ни непријатељи, ни симпатизери, прим. аут.) су били окарактерисани: Милош Аџић и Бошко Миленковић. Као „непријатељи” били су окарактерисани свештеник из Годачице и Чукојевца (не наводи се име и презиме), затим Протић из Цветака, за кога се и тврди да је четнички „кољашки” јатак, Радовић Маринко, не наводи се одакле је био, поред имена је само констатација да је „отворени непријатељ“, Ђорђе Дуњић из Грачаца, Теокар Теокаровић из Вранеша, „подмукао непријатељ”, Данило, старешина манастира Жича и он окарактерисан као претходни, Крстић из Врбе, „Држи се врло глуп”, Костић из Врбе, „пошашавио – био у ОЗН-и, Станиша Ђурђевић, „колеба се – али је верски фанатик – има утицаја”. Затим су набројани свештеници који су, како је сматрано у СК-у, имали „утицаја у маси без обзира да ли су били подобни или не: Станиша из Врдила, Ранковић из Самаила, Јарковић, из Краљева, Жућа из Годачице, Протић из Цветака - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 7. 9. 1946.

⁶⁴⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 24. 9. 1946.

⁶⁴⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 7. 9. 1946.

⁶⁵⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 24. 9. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец септембар 1946, од 26. 9. 1946.

стажа, као одбранбени механизам од прилива каријериста у партијску организацију.⁶⁵¹ У пракси се, ипак, међу каријеристима и људима жељним друштвеног угледа чланство у КП, у послератним годинама сматрало питањем престижа, елитистички однос се истрајно задржавао, а амбициозни каријеризам је проналазио свој пут. Позитивна страна тадашњих друштвених околности је била у томе што је партијска организација својим званичним идеолошким ставом на сваком кораку промовисала позитиван однос према раду. Став МК-а у Краљеву илуструје сам по себи: „Ако хоћеш да знаш ко је комуниста изађи ујутру рано.“⁶⁵² Сама амбиција да КПЈ постане руководећа снага друштва у непосредном послератном периоду изискивала је од сваког комунисте да одлучно преузме руководеће дужности, овлашћења и залагање за мере државне власти.⁶⁵³ Да би КП учврстила свој легитимит и придобила широку подршку у народу морала је водити рачуна да комунисти на значајним јавним функцијама без сумње остављају утисак моралности. Стварање новог друштва је морало ићи путем афирмације старих, традиционалних вредности, с посебним акцентом на истицање врлине радне етике и самопожрвовања. Родољубље и антифашизам проистекли из Другог светског рата пажљиво су афирмисани и неретко употребљавани у буђењу емоција заједништва, поготово у време доношења Резолуције ИБ-а, када је требало нагласити самобитност и значај Југославије и улогу КПЈ.

Крајем лета 1946. године партијско чланство под градским комитетом је бројало 198 чланова и 66 кандидата, што у укупном броју тадашњег становништва града представља око 1,5%. МК је тежио омасовљењу, али није био потпуно задовољан радом партијских ћелија по том питању. Очекивало се више, и сматрало се да је узрок неиспуњењу очекивања слаба организација и координација ћелија са МК-ом.⁶⁵⁴ МК се жалио и на слаб рад агитпроп апарата, који је у то време био усмерен искључиво на културно просветни план. Незадовољство је било до те мере да су се чак предлагале и ревизије курсева. Са друге стране, неостварене амбиције у раду агитпропа је и сам МК оправдавао одласком многих важних кадрова на службење војног рока.⁶⁵⁵ Поред никад испуњених очекивања у погледу омасовљења, руководство МК-а је било незадовољно и веома присутном религиозношћу у својим редовима, јер, како је тврђено, 80% чланства

⁶⁵¹ D. Bilandžić, *nav. delo*, str. 326.

⁶⁵² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 24. 9. 1946.

⁶⁵³ В. Petranović, *Zapisi sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ, (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Beograd, 1995, predgovor, str. XIV.

⁶⁵⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 24. 9. 1946.

⁶⁵⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 24. 9. 1946.

није „раскрстило са религијом”.⁶⁵⁶ Притисак на чланство и на друштво у правцу атеизације је временом добијао на замаху.

Половином јануара 1947. године у граду је било 173 чланова партије, 52 кандидата. Од укупног броја чланова само 33 су били женског пола. МК се у пракси понашао као контролор и налогодавац ГНО-у. Непрестано је будно и под лупом пратио и контролисао рад локалне народне власти. МК је врло често имао притужби на рад ГНО-а у својим записницима са седница. Почетком 1947. године на седници МК-а је било јавно изнесено мишљење да је ћелија ГНО-а сматрана једном од најслабијих иначе. „Код ње се јавило критизерство, како у јединици, тако и према кабинету. Изнете су оптужбе да је секретар ове јединице преузео монопол и да се питања која покрећу остали чланови запостављају.”⁶⁵⁷ Незадовољство МК-а радом ГНО-а је резултирало распуштањем ГНО-а 21. маја. У састав новог ГНО-а су ушли проверени партијци. Милан Суџуковић је тада изабран за новог секретара, Душан Јовичић за новог председника, а за потпредседника је био изабран Аца Божовић.⁶⁵⁸

У духу тадашњег преобликовања Партије и омасовљења чланства, почетком 1947. године, појавио се предлог да се чланство прошири, најпре примањем нових 50 кандидата. Изнето је становиште да партијска основа треба бити проширена узорним људима за које се сматрало да могу бити укључени у партијски рад, са стављањем нарочитог акценана повећање броја руководећег кадра у партији. У ту сврху задатак је био створити што масовнију основу међу мештанима. Изнова се покреће питање о реорганизацији ГНО-а. МК је утицао да већ средином јануара 1947. године дође до нових персоналних промена у ГНО-у.⁶⁵⁹ Том приликом су били изабратни нови привредни, финансијски и просветни повереници. Нови повереник за привреду Драган Ранковић преузео је дужност од дотадашњег повереника Милосаве Милосављевић, Мирко Папакоча је постао уједно повереник и за финансије и за просвету, примивши дужност од дотадашњег финансијског повереника Луке Лазаревића и просветног – Вере Тимотијевић. Бивши повереници су остали у пленуму као чланови.⁶⁶⁰ ГНО се, у то време, сналазио са тада најважнијим питањима недостатка стамбеног простора и питањем исхране. На решавању најважнијих егзистенцијалних питања везана за рад, највеће критике су пале на председника ГНО-а. МК је председника оптуживао да се не

⁶⁵⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 1. 2. 1947.

⁶⁵⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 12. 1. 1947.

⁶⁵⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 30. 6. 1947.

⁶⁵⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 1. 2. 1947.

⁶⁶⁰ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Ванредна седница Извршног одбора ГНО-а од 13. 1. 1947.

залаже довољно. Истакнуто је да је било расположиво око 30 станова, али проблем за њихово оспособљавање за намену је био у недостатку стакла за прозоре. ГНО је негде у то време донео одлуку о оснивању грађевинског предузећа, чији ће рад према њиховим надањима ускоро допринети побољшању стамбених прилика. Спровођење одлуке у праксу је ишло тешко због недостатка стручних кадрова и довољних инвестиционих средстава. Посла на обнови и изградњи је било превише, прилив радне снаге са села готово неисцрпан, али упркос свему већ тада, почетком 1947. године, од стране МК примећена је незапосленост као растући проблем у граду.⁶⁶¹

Хронична несташица брашна је утицала да МК наложи претрес и испитивање оних који су добијали карте за обезбеђено снабдевање, а истовремено су имали и имања на селу. Уколико би се пронашле извесне залихе код појединаца исти би остајао и без залиха и без обезбеђеног снабдевања. Проналажење залиха је сматрано видом настојања ка афирмацији моралних вредности које доноси нови поредак, као и наставком идеолошке борбе против евентуалног притајеног класног „непријатеља”.⁶⁶²

У околностима неизвесног снабдевања основним намирницама, када се исхрана становника углавном свела на хлеб и нешто масти, МК је исказао посебно интересовање поводом сумњи, које су кружиле градом, да пекари у тесто за хлеб стављају веће количине кукурузног брашна. Убрзо је инспекција код једног пекара нашла залиху од 100килограма пшеничног брашна и 300 килограма кукуруза. Овај случај је сматран значајним примером борбе за морално-идеолошку исправност. Количина пронађеног брашна је подстакла ГНО у нади да ће, само на основу овог случаја, успети да испуни очекивану норму проналажења скривених залиха.⁶⁶³ Сумња на веће залихе брашна је незаобилазно пала и на трговце који су у претходном периоду имали већи обим посла, именују се Тиловац и Буњак, у вези са њима је издата препорука да се подробније претресу њихове куће, а поред тога и куће њихових пријатеља.⁶⁶⁴

На територији града је у марту месецу 1947. године било 171 чланова партије. Прокламована политика омасовљења партијске организације је наводила МК на амбициозне планове који су половично били остварени. За наредну 1948. годину је планирано оснивање фабричког Комитета Фабрике вагона. Према инвестиционом

⁶⁶¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 1. 2. 1947.

⁶⁶² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 12. 2. 1947. Лапсус у самом записнику пише 1946.

⁶⁶³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 21. 2. 1947.

⁶⁶⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 12. 2. 1947. Лапсус у самом записнику пише 1946.

плану (који је изнео друг Грковић) било је предвиђано да ће се у граду правити фабрика керамике, још током те године. Затим је планирано да ће се градити фабрика гуме и цемента. МК је разматрао и питање промене назива града. Предлог железничке радионице је био данови назив буде *Титово*, а друг Грковић да се назове *Карановац*.⁶⁶⁵

Крајем марта 1947. године упоредо са укидањем окружних народних одбора, били су укинута и окружни комитети.⁶⁶⁶ Истовремено је дошло и до реорганизације партијске организације на територији под надлежношћу МК-а. Убудуће град је био подељен на два партијска рејона, који су уједно били и партијске ћелије. За секретара *Горњег рејона* је изабран Миле Рудњанин, а за секретара *Доњег* Драган Ранковић. Рејони су били подељени Рајићевом улицом (садашња улица Октобарских жртава).⁶⁶⁷

По питању омасовљења чланства је и у априлу 1947. године изнова понављана препорука да се ради на довођењу што више младих радника, сиромашних сељака. МК се самокритички освртао на сопствени рад: „У нашем комитету нема пуне компактности и имамо прилично кампањског рада, не смемо радити стално на парче. Увек се држати основних задатака.”⁶⁶⁸ Међутим, до већег омасовљења није тако брзо дошло, крајем марта 1947. године у граду је било 179 чланова партије, 47 кандидата и 474 Скојеваца. Партијски рад је био организован у девет ћелија. На овој седници је чак и јавно похваљена Вера Тимотијевић за успех у раду пионирске секције.⁶⁶⁹

Директно од ЦК КПС- а је, 6. маја 1947. године, стигло упутство МК-у о прослави предстојећег Дана победе. Тим поводом је 9. мајате године, први пут од краја рата, било организовано прослављање, те је у ту сврху град био декорисан, а увече је била организована свечана академија.⁶⁷⁰

Иначе, кореспонденција и систематизација вођења административне преписке окружних, среских, градских и месних комитета била је стандардизована упутством ЦК КПС-а још од 27. децембра 1946. године. Тада је уведена обавеза вођења централизоване архиве Комитета и једног општег деловодног протокола. Према овом упутству пошту је примао политички или организациони секретар, једино је он смео отворати строго поверљива писма и заводио их је у строго поверљив протокол. Остала писма са знацима коме их треба дати, долазе код задуженог службеника Комитета

⁶⁶⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС нема датума у марту 1947.

⁶⁶⁶ Вера Вучковић, Драгица Вуловић, Историјска белешка при сумарном инвентару фонда општинског Комитета Савеза комуниста Краљево.

⁶⁶⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 21. 3. 1947.

⁶⁶⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 27. 3. 1947.

⁶⁶⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС без датума, крај марта или почетак априла 1947.

⁶⁷⁰ ИАК, ОК СКС, књ. 72, књига депеша 1947-1949.

који би их завео у општи деловодни протокол. Истим упутством је било предвиђено да се у строго поверљиви деловодни протокол заводе: директивна писма ЦК, строго поверљиви извештаји упућени ЦК-уи пошта чију садржину не треба да знају службеници среског и месног комитета.⁶⁷¹ Занимљивост са седница МК-а може бити случај Петра Лопичића, који је по сазнању МК-а, на своју руку послао лично Јосипу Брозу молбу да му одобри студије у СССР-у. О свом поступку Лопичић није обавестио ни градски Комитет, нити градски Комитет Скоја, а за препоруку се позвао на народног хероја Лазара Лопичића, свог рођака. Иако је, како је истакнуто, МК био задовољан његовим дотадашњим залагањем и исказаном амбициозношћу, Лопичићев поступак је сматрао за велики преступ. На саслушању пред градским Комитетом Лопичић је признао свој поступак и бранио се тврдњом да није очековао да ће његов поступак бити сматран за велики преступ. На предлог секретара градског Комитета Лопичић је, због наведеног дела, једногласно био искључен из партије.⁶⁷²

МК је током 1947. године пред собом поставио као приоритет да се помогне свим ћелијама у граду да „слободније приђу масама“, ради омасовљења Партије, које, међутим, није ишло по плану. МК је упркос декларисаним жељама подозревао од омасовљења, сумњано је да би се омасовљењем у партијске редове могли лако инфилтрирати бивши „непријатељи“, на седницама МК се изражавала забринутост због све учесталије појаве да ћелије предлажу за кандидате појединце за које је било опште познато да су били у четницима „и по неколико месеци“. Почетком октобра 1947. године, на подручју града, било је 254 чланова партије и 64 кандидата, 13 ћелија и 473 скојеваца. Образовна структура чланства је изгледала овако: 159 без школе, 87 интелектуалаца (претпостављамо да су се под овом категоријом подразумевали чланови са сваким нивоом образовања изнад четворогодишњег основног), три ђака, једног обртника (самосталних занатлија) и чланова осталих професија. У граду је било 29 особа женског пола које су биле чланице партије. Захваљујући залагању већине чланица партије у АФЖ-у, та организација је, по мерилима градског комитета, била убедљиво најбоља од свих масовних организација, током 1947. године.⁶⁷³

Значајну агитациону улогу је у то време имала штампа. Сва штампа у земљи се по значају и опсегу делила на централну (савезну), републичку и локалну. Штампа

⁶⁷¹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 2, Депеша СК КПС свим среским комитетима од 23. 4. 1948.

⁶⁷² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 28. 8. 1947.

⁶⁷³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 42, Записник са саветовања секретара партијских ћелија, рад партијске организације у 1947. години од 10. 5. 1947; ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 3. 10. 1947.

локалог значаја се пак делила на два типа: први су били гласила среских и градских одбора Народног фронта, а други гласила значајнијих индустријских предузећа.⁶⁷⁴ Имајући у виду значај агитационог деловања локалног листа, на седници МК-а је, у јесен 1947. године, била је изнета иницијатива за покретање градског листа у издању Градског одбора Народног фронта. За назив листа је предложен „29. новембар”.⁶⁷⁵ Лист је излазио у периоду од 1947. до 1950. године у укупно 50 бројева. На својим страницама је доносио вести о раду Народног фронта и испуњавао агитациону улогу типичну за многобројне листове Народног фронта у земљи.⁶⁷⁶ Крајем 1947. године нова реорганизација Извршног одбора ГНО-а, је донела и нова кадровска решења. На седници МК КПС, од осмог новембра 1947. године, био је изабран нови председник ИО ГНО-а Душан Јовичић.⁶⁷⁷

Почетком фебруара 1948. године партијска организација на територији града је бројала 240 чланова, а до маја исте године чланство је нарасло на 254. Због неких мањих лоших примера, Комитет је током 1947. године проследио ћелијама СКОЈ-а директиву којом прелазак из СКОЈ-а у Партију може ићи само након предлога месног Комитета СКОЈ-а, иначе, да није било овакве директиве чланство би било још бројније.⁶⁷⁸

МК је водио главну реч и на пољу привреде и привредних активности. Тако је на седници од 26. јануара 1948. године предложио оснивање Дирекције за локалну привреду предузећа, коју треба да оснује ГНО. Предложено је да се Дирекција састоји од директора, помоћника директора (који треба да обавља и послове комерцијалисте), персоналца и планера.⁶⁷⁹

Питање снабдевања животним намирница на територији ГНО-а је због откупа и несташнице временом постајало све озбиљније. Истоветне околности су биле присутне на већини територије тадашње државе. Једна од најпознатијих и најконтроверзнијих активности тадашње владе ФНРЈ била је доношење Уредбе из фебруара месеца 1948. године, којом је на територији целе ФНРЈ је био уведен нов систем снабдевања прехранбеним производима путем обезбеђеног снабдевања. Овакав начин је био

⁶⁷⁴ В. Petranović, *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ, (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, str. 25.

⁶⁷⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 3. 10. 1947. (нема датума, крај октобра-почетак новембра 1947).

⁶⁷⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 8. 11. 1947; СК СКС, кут. 24, Саветовање секретара ћелија СК-а од 27. 11. 1947.

⁶⁷⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 8. 11. 1947.

⁶⁷⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 2. 2. 1948; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 13. 5. 1948.

⁶⁷⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 26. 1. 1948.

осмишљен да би се обезбедило сигурно снабдевање радника, службеника намештеника по нижим јединственим ценама.⁶⁸⁰

Уредба је Пред МК-ом и градским властима је у фебруару 1948. године поставила задатак да до 23. фебруара обави категоризацију становништва по приоритету снабдевања. МК је био дужан да оформи комисију која ће извршити категоризацију до 1. марта. Комисија је имала задатак да до одређеног рока обезбеди све продавнице неопходним инвентаром и да запосли довољан број продаваца. Суџуковић Милан је предложио да попис организује и води патијска организација у граду: „јер ће од правилног пописа и категоризације зависити и политичка ситуација, а сама уредба биће изиграна од стране непријатеља. По њему само „најбољи комунисти да учествују у попису”. МК је тада заказао конференцију за 18. фебруар, на којој ће на дневном реду бити реч о уредби и категоризацији. Одређен је састав и контролне комисије у коју су ушли Стаменовић Драгољуб, Божидар Марковић, обојица чланови МК, затим Симо Јовановић, инспектор контролне комисије, Петар Граховац, члан МК и председник Среског синдикалног већа, и Драган Ранковић, директор привредног предузећа. Крај састанка је био завршен реченицом: „Све планирано извршити легално преко ГНО-а”.⁶⁸¹

На основу Уредбе Владе по питању приватне трговине прехранбених артикала, МК је још одлучио да од 48 пријављених кафеција, двадесетдвојици забрани рад. У граду је тада било 84 кафана, али нису сви поднели молбе за одобрење делатности. МК је, такође, забранио рад и Пиљарима који нису имали прописане дозволе и који на време нису поднели пријаве.⁶⁸²

Нова 1948. година је већ на почетку донела промене у партијској организацији, а развој потоњих политичких догађаја током те године учврстиће је у свести савременика као значајну годину далекосежне прекретнице. На Другом пленуму ЦК КПЈ (28-30. јануар 1948. године), назив *Месни комитет* је био промењен у *Градски комитет*, дат је био предлог да се републике поделе на области (изузев Црне Горе) и да Политбиро ЦК КПЈ обезбеди реорганизацију Партије. Народна република Србија је подељена на 7 области (АП Војводина, Београдска, Крагујевачка, Нишка, Титово-Ужичка, Зајечарска

⁶⁸⁰ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 12 од 11. 2. 1948, Уредба о снабдевању становништва.

⁶⁸¹ ИАК, ОК СКС, лут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 14. 2. 1948.

⁶⁸² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 21. 2. 1948.

и Аутономна Косовскометохијска област). Срески и Градски комитет у Краљеву су, том приликом, припали обласном комитету у Крагујевцу.⁶⁸³

Поштујући директиву ЦЈ КПЈ и Градски комитет у Краљеву је, у марту 1948. године формирао, Месни пленум у чији састав су тада ушли: Радич Антонијевић, Ђока Јовић, Сима Јовановић, Коста Тодоровић, Милутин Стојановић, Панта Андрић и Животије Павловић.⁶⁸⁴ Практично истовремено је дошло и до реорганизације МК-а. Партијска организација у граду је била подељена у 5 партијских ћелија.⁶⁸⁵

Извршавајући директиву ЦК КПС-а бр. 7310/48, која је налагала доношење Статута Културно просветних друштава, МК је половином априла исте године наложио да се донесу Статути: краљевачког огранка друштва *Абрашевић*, друштва *Херој Маричић*, СШШ, СТШ и Гимназије.⁶⁸⁶

Половином маја 1948. године партијска организација је бројала 254 члана на територији града. У односу на април месец било је десет чланова мање. У статусу кандидата је било 52. А Скојевска организација је бројала 688 чланова.⁶⁸⁷ У погледу омасовљења чланства главни акценат је стављан на радништво у *Фабрици вагона*. План МК-а је био да се омасови чланство из редова радника у свим већим индустријским предузећима.⁶⁸⁸

Рад у ћелијама је наилазио на низ практичних тешкоћа, које су осујећивале амбициозне планове руководства ГК-а. Поред незадовољства динамиком омасовљења, руководство није било задовољно ни са практично исказаном ревношћу и идеолошком дисциплином. Организовање конференција нису постигле очекивања руководства ГК-а, по чијој оцени супредстављани реферати најчешће били површни, полуписмени и стереотипни. Већина партијског чланства није исказивала довољно амбиције за теоретско усавршавање да би руководство ГК-а било задовољно. „Велики број чланова и теоретски стоје врло слабо”.⁶⁸⁹ У Извештајима о раду СК-а је неретко било изношено жаљење због тога што међу већином чланства није распрострањена читалачка навика. Тако се у извештају о раду СК-а из јунуа 1948. године, наводи да већина чланства нема навiku да чита ни *Борбу*, а камоли другу штампу и идеолошку

⁶⁸³ В. Вучковић, Д. Вуловић, Историјска белешка при сумарном инвентару фонда општинског Комитета Савеза комуниста Краљева.

⁶⁸⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 11. 3. 1948.

⁶⁸⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 19. 3. 1948.

⁶⁸⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 10. 4. 1948.

⁶⁸⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 11. 5. 1948.

⁶⁸⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 25. 5. 1948.

⁶⁸⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 30. 6. 1948.

литературу.⁶⁹⁰ Критика на рачун читалачких навика чланства је била изнета и у другом извештају из јуна 1948. године и тада је наведено да само око једне трећине чланова редовно чита *Борбу*, а истовремено је била изнета и жалба да у комитету постоји недостатак литературе.⁶⁹¹ Са друге стране, осим притужби на распрострањене лоше навике чланства у погледу стручног и партијског усавршавања, у извештајима је скретана пажња и на учестале појаве пијанства међу чланством, а нарочито међу чланством из планинских крајева Среза. Наведени извештаји са терена су указивали партијском врху Србије да међу руководством СК-а не може рачунати на задовољавајући број „перспективних“ кадрова: „Од ових бољих секретара за сада нико не би дошао у обзир за СК, с обзиром да су скоро сви били у четницима или су старији другови. Али за поуну задружног и пољопривредног апарата имају добрих другова”.⁶⁹²

Током Првог тромесечја 1948. године, агитпроп активности су биле уобичајене, одржано је 40 предавања „о народном просвећивању у Петогодишњем плану”; у срезу је било активно 39 марксистичких кружока, на којима су углавном били читани чланци из листа „Комунист”. Одржавана су и рејонска предавања у девет центара у срезу за партијско чланство, кандидате и скојевце. Програм рејонских предавања је обухватао теме: „о значају теорије”, „о држави”, „учење Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина”. Истовремено су била одржана и два партијска курса при Среском комитету које су похађали секретари ћелија и одабрани чланови Партије.⁶⁹³ Међутим, и поред богатог и разноврсног списка агитпроп активности у извештају Среског комитета, достигнућа агитпропа су била критикована од стране комисије ЦК КПС-а. Само руководство СК-а је било свесно неиспуњених очекивања у вези са радом агитпропа. Горе поменути извештаји наводе да агитпроп комисија у то време готово и није постојала у среском Комитету. Читав агитпроп апарат у СК-у се састојао од само три партијска члана. Агитпропом у СК-у је руководио члан СК-а Живота Пирић који је истовремено руководио и активом Народног фронта, а упркос генерално врло лоше окарактерисаном раду СК-а, и агитпропа при њему, Пирић је био похваљен због личне иницијативе и одговорности. Управо његовим настојањем на партијским предавањима су привредне

⁶⁹⁰ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са терена - Краљево и Рашка, од 17. 6. 1948.

⁶⁹¹ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са пута СК Краљево, јун 1948.

⁶⁹² АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са терена - Краљево и Рашка, од 17. 6. 1948.

⁶⁹³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 47, Анализа рада Среског комитета КПС за прво тромесечје 1948. године, од 15. 5. 1948.

теме добијале више пажње у односу на идеолошке и геополитичке. Пирић је настојао да СК и агитпроп усмери на практичну примену идеолошких модела на плану привреде у срезу Жичком, ово је од партијских другова прилично противуречно прихватано, а у каснијем периоду је и искоришћено за Пирићеву осуду и дисквалификацију.⁶⁹⁴

Истоветно као СК и ГК је своје незадовољство учинком на пољу просвећивања и идеолошких предавања оправдавао чињеницом да су наведене дужности обављали искључиво многим партијским дужностима презаузети чланови ГК-а. Превладавало је мишљење да се што пре оспособе нови предавачи из редова ширег партијског чланства. Подржана је стратегија да чланови МК-а убудуће треба додатно да афирмишу читалаштво у партијским ћелијама и да личним примером мотивишу шире чланство како би кренули њиховим путем и преузели обавезе теоретског усавршавања себе и својих партијских другова.⁶⁹⁵ И касније се увек изнова инсистирало на унапређивању „културног нивоа” чланова партије, инсистирано је на читању штампе и проучавању уредби владе. Из перспективе секретара ГК-а, као и осталих партијских руководилаца праћење штампе и владиних уредби је представљало значајне активности на пољу културног напредовања и сазревања.⁶⁹⁶ Афирмисане су читалачке групе, судећи по тврдњи из записника са састанка МК-а, средином 1949. године у граду је било 36 читалачких група, са око 400 чланова, од којих је, по изнетој процени било само 10% активних читача.⁶⁹⁷

Срески комитет се по хитном поступку огласио по тада актуелном питању искључења из Партије Андрије Хебанга и Сретена Жујовића. Већ 14. маја 1949. године био је одржан састанак СК-а на коме је одлучно и једногласно осуђен „разоран рад С. Жујеовића и Андрије Хебранга, по нашу партију, по наш Петогодишњи план, по братство и јединство, једном речју по напредак наше државе ФНРЈ”.⁶⁹⁸ СК је том приликом нагласио да се апсолутно слаже са одлуком ЦК о искључењу поменуте двојице.⁶⁹⁹ Десетак дана касније у Срески и Месни комитет у Краљеву је стигло циркуларно писмо из Централног комитета КПС у ком је тражено да комитети пошаљу извештаје о томе како је расположење у организацији у вези са случајем Хебранга и

⁶⁹⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са терена - Краљево и Рашка, од 17. 6. 1948.

⁶⁹⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 30. 6. 1948.

⁶⁹⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 14. 2. 1949.

⁶⁹⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС (без датума, пролеће 1949. године)

⁶⁹⁸ ИАК, СК СКС, кут. 24, Састанак СК од 14. 5. 1949.

⁶⁹⁹ Исто.

Жујовића.⁷⁰⁰ Одмах по пријему Срески комитет је послао писмо у коме се поздравља одлука о искључењу Хебранга и Жујовића. Наглашено је да је осуда једногласна и да је у комитету расположење такво да је Хебранг својим поступцима донекле изненадио „због тога што је Хебранг био код усташа у затвору”, док је понашање Жујовића изазвало много веће изненађење „Ми смо мислили ако нешто буде Титу да ће га Жујовић заменити”.⁷⁰¹

Резолуција ИБ-а донета 28. јуна 1948. године проузроковала је дугорочне и несагледиве последице на спољнополитичком, унутрашњем, економском и политичком плану. Последице су убрзо постале веома осетне у оквиру Комунистичке партије Југославије и масовних друштвено-политичких организација. Изненадни и нагли отклонпрема до тада величаном и подражаваном партијском врху СССР-а на челу са Стаљином изазивао је конфузију у најширој јавности. Овакво стање није заобишло ни Краљево као и Срески комитет комунистичке партије, на чију адресу је већ првог јула стигла депеша ЦК КПС са директивом и упутствима, како да се предупреди негативан одјек на Резолуцију ИБ-а догађај.⁷⁰² Нова депеша Централног комитета је стигла већ трећег јула и у њој је Среском комитету био поверен задатак да енергично ради на сузбијању публициитета Резолуције ИБ и онемогућавању ширења вести и ставова друге стране, које су третиране као „пропаганда”, у циљу „клеветања” Партијског руководства Југославије.⁷⁰³ Већ наредног дана уследио је одговор Среског комитетаЦентралном комитету који је одисао опрезом и био у уопштеној форми, препун флоскула и фраза: „Ови догађаји забринули су сав наш народ, али запажа се код народних маса, а тако и код Партије оптимизам и вера да ће се односи између наше Партије и партије СКП(б) брзо отклонити и изгладити”.⁷⁰⁴ На основу инструкција ЦК КПЈ, као и због припрема за одржавање предстојећег Петог конгреса КПЈ, одржане су седнице Месног комитета за град Краљево и Среског комитета за срез Жички. На седницама је констатовано „извесно колебање” код четворице учесника среске

⁷⁰⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Циркуларно писмо ЦК КПС-а за Срески и Месни комитет у Краљеву од 25. 5 1948.

⁷⁰¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Писмо осуде Хебранга и Жујовића Среског комитета Краљево пућеног Централном комитету СКС 27. 5. 1948.

⁷⁰² Налагало се да све партијске ћелије на састанцима „прораде” текст Резолуције, уз напомену да се „у слабије ћелије” пошаљу активисти који ће бити у стању да објасне новонасталу ситуацију. Свака ћелија имала је да поднесе Среском комитету, односно Месном комитету, став чланства, без усвајања неких посебних. - Владан Виријевић, Немања Трифуновић, „Одјек последице Резолуције Информбироа у Краљеву и околини”, рукопис. Стр. 2.

⁷⁰³ Исто.

⁷⁰⁴ ИАК, Фонд Среског комитета Савеза комуниста Србије (у даљем тексту СК СКС) Краљево, 1945-1968, кут. 53, Извештај Среског комитета Централном комитету, 4. VII 1948. према: В. Виријевић, Н. Трифуновић, „Одјек последице Резолуције Информбироа у Краљеву и околини”, стр. 2-3.

партијске конференције, којима „није било јасно да су СКП(б) и остале комунистичке партије могле да заузму овакав став према нашој Партији на основу материјала који су проучавали, па су веровали да има још нешто што није изнето пред партијско чланство”. Сем њих, „извесно неслагање” исказао је и један члан СК наглашавајући да, по њему, „синдикатима није дато место које им припада”, да „кулачки елементи стварно јачају на селу” и да према њима треба имати оштрији курс и да је ЦК КПЈ ипак требао да пошаље делегате на заседање Информбироа.⁷⁰⁵ Срески и Месни комитети су наложили да све партијске ћелије, које су се налазиле под њиховом ингеренцијом најкасније до 7. јула издају прикладно саопштење којим би се осудила Резолуција ИБ-а и подржало партијско руководство Југославије. МК је још наложио и да руководство ћелија прорадом текста „проради” новонасталу политичку ситуацију на својим састанцима. Суцуковић секретар ГК-а је на наведеном састанку нагласио да се ћелије у својим саопштењима строго држе већ издатих ставова ГК-а и СК-а, да не додају ништа и не иду у „ширину“, а поготово да не улазе у ситнице, јер би све то могло изазвати непотребне проблеме и дало предност и време „непријатељу кога треба раскринкати и хапсити”.⁷⁰⁶ Са Среске конференције упућен је телеграм Јосипу Брозу у коме се истицало: „Заветујемо се друже Тито Теби и нашем Централном комитету да нас неће поколебати никакве провокације, да ћемо још јаче збити своје редове око Тебе и нашег ЦК-а и са удвострученим снагама пожртвовано радити на извршењу свих задатака. Верно ћемо чувати стечено братство и јединство, како народа Југославије, тако и братство са свим народима демократских земаља на челу са Совјетским Савезом, јер смо сигурни да нас Ти и наш ЦК водиш марксистичко-лењинистичким путем за победу социјализма, за мир и демократију”. Том приликом у делегацију Жичког среза за Пети конгрес КПЈ изабрани су Добрица Ристовић, политички секретар Среског комитета и председник Среског народног одбора, Вељко Бркић, организациони секретар Среског комитета и одборник Среског народног одбора и Косовка Јосифљевић, чланица партијске организације из Самаила.⁷⁰⁷

⁷⁰⁵ Ипак, поменути партијски активисти су „дискутујући са члановима СК, слушајући рад петог конгреса КПЈ и прорађујући материјал конгреса” променили своје првобитно виђење на спор између две компартије. - ИАК, Фонд СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај у вези резолуције СКП(б) на наш ЦК 15. VIII 1948.; ИАК, Фонд СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК КПС, 23. VIII 1948. - према: В. Виријевић, Н. Трифуновић, „Одјек последице Резолуције Информбироа у Краљево и околини”, стр. 3.

⁷⁰⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 5. 7. 1948.

⁷⁰⁷ ИАК, Фонд СК СКС Краљево, кут. 52, Делегати за V Конгрес КПЈ Краљево, 6. VII 1948. - према: В. Виријевић, Н. Трифуновић, „Одјек последице Резолуције Информбироа у Краљево и околини”, стр. 3.

Само пар дана је било довољно да се развеје конфузија, енергично сузбију алтернативни ставови и одлучно стане иза изграђиваног култа личности Јосипа Броза Тита.

У склопу припрема за наступајући Пети конгрес КПЈ, у јуну месецу 1948. године, Централни комитет КПС-а је организовао план обиласка свих ћелија Среског комитета. Том приликом је у извештају констатовано декадровска политике у СК-у није била у складу са тадашњим стандардима, а организациони секретар је уједно био и кадровник. У извештају су биле изнете озбиљне критике на рачунруководства СК-а. Нарочито оштру критику је претрпео Добрица Ристовић, тадашњи секретар СК-а, док је најафирмативније тада био окарактерисан Живота Пирић тадашњи члан СК-а руководилац среским одбором Народног фронта, а у то време је постао и руководилац агитпропа при СК-у. Ристовићу је било замерено да не прати довољно добро рад партије на терену, „Није ауторитет за чланове СК, који су по својим и политичким и организационим способностима бољи од њега, губи се у ситницама и неписмен је”. Под удар најоштријих критика је тада дошао и тадашњи шеф удбе и члан СК-а Милан Чирковић, због разних пропуста и бахатости. На састанак са представницима ЦК КПС, који су састављали извештај о СК-у, закаснио је 45 минута, уз, како је наведено, оправдање да се успавао. Примећено је да је СК у односу са шефом удбе био немоћан и слаб. Критикован је и Чирковићев приватни живот, изнета су и оптужбе на његов рачун да се понаша насилнички према својој супрузи. У извештају се сугерише да се шеф УДБ-е –Чирковић, мора оштро казнити. Са друге стране Пирић је био похваљен због, како је наведено, иницијативности, дисциплине, елоквентности и образованости, а посебно је била истакнута организациона способност. Али ипак, упркос свему наведеном, посебно је апострофирано да је у случају Пирића потребно проверити прошлост зато што је за време Другог светског рата био у заробљеништву у Норвешкој, одакле је побегао. Констатовано је да у СК-у постоји воља за решавање текућих питања, али без добре организације и плана. Делатност агитпропа у СК-у је окарактерисана као незадовољавајућа.⁷⁰⁸

Након посете Комисије ЦК КПС-а и сам СК је на својој седници, одржаној 12. јуна, самокритички донео закључке у којима је анализирао свој рад.

Критикована је лоша организација и подела задатака. „Комитет нема формално мишљење по свим питањима”. „Не држи чврсто све масовне организације”, „слаб

⁷⁰⁸ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са пута СК Краљево, јун 1948; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 2. 6. 1948.

политички рад у масама”, „недостаје политичка анализа догађаја на терену”, „постоји опасност од сувог партикуларизма”, „агитациони рад једноличан”, „слабо се чита”, итд.⁷⁰⁹

Пети конгресу КПЈ (21-28. јул 1948) донео је нови статут КПЈ који је, између осталог, регулисао статус градских, среских и рејонских организација. По члану 52. градска, среска, рејонска партијска конференција треба бити сазивана најмање једном годишње, а ванредна по одлуци комитета или на захтев једне трећине чланова организације. Конференција саслушава извештај Комитета и Ревизионе комисије и одлучује о њима, бира Комитет, Ревизиону комисију и делегате за Конгрес КПЈ и КПС, градска и среска конференција бира делегате за обласну, а реонска за градску. У наредном члану бр 53. је било регулисано правило да градски, срески и рејонски комитети бирају бирое од седам до девет чланова које је потврђивао ЦК Србије. Бирои су организовали и потврђивали основне партијске организације по предузећима, установама и насељима. А задатак им је био и да подносе извештаје обласном и ЦК републике. Пленарне седнице су се одржавале најмање једном у три месеца.

Почетком новембра 1948. године, краљевачки Градски комитет је бројао 517. чланова, организованих у 28 ћелија. Кандидата за чланове партије је тада било 102, а Скојевска организација је бројала 566 чланова. Социјална структура чланова партије у граду је била следећа: 305 радника, шест сељака, интелектуалаца 167, ђака 37 и два обратника.⁷¹⁰ Крајем 1948. године, МК је генерално био незадовољан радом већине партијских ћелија, очекивано је више, поготово од ћелија из радних организација. Тако, на пример, извештај о ћелији железничке станице говори да њени чланови не раде ништа по питању прораде конгресног материјала, посећеност састанцима је слаба, ентузијазам не постоји. Али је зато, са друге стране, од руководства ове ћелије потекла иницијатива да се четири члана избаце из партије због венчавања у цркви и због крађе.⁷¹¹ Занимљиво је истаћи да се на седницама ГК-а понекад и критички освртало на рад партијске ћелије у *Фабрици вагона* зато што се упуштала у питања уско стручног технолошког карактера, мешајући се у посао школованих професионалаца.⁷¹² Незадовољан у потпуности резултатима агитпроп, апарата ГК је на самом почетку 1949. године наложио да убудуће чланови ГК-а буду носиоци рада агитпропа, безмало свако предавање на курсевима у наредном периоду ће морати бити претходно

⁷⁰⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 12. 6. 1948.

⁷¹⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 4. 11. 1948.

⁷¹¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 2. 12. 1948.

⁷¹² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 4. 3. 1949.

достављено МК-у на увид.⁷¹³ До већег, значајнијег омасовљења партијске организације је дошло 4. јануара 1949. године када је у партију примљено 60 нових чланова.⁷¹⁴

За предстојећи Други конгрес КПС партијска организација у Краљеву је делегирала петоро својих чланова, а испред среског Комитета је било кандидовано још шест делегата.⁷¹⁵ На II Конгресу КПС-а, одржаном у периоду од 17. до 21. јануара 1949, Главни акценат је био на разматрању успешности спровођења одлука Петог конгреса КПЈ. Промовисана је већ позната стратегија развоја и увећања партијског чланства, одлучна борба против секташтва, доследно чување линије партиског јединства и чистоте.⁷¹⁶ Истовремено, на истом конгресу, је била донета и *Резолуција о неистинитим оптужбама Информбироа* у којој је осуђена „кампања” земаља народне демократије против руководства Југославије „као штетна за наше народе и цео социјалистички фронт”.⁷¹⁷

Секретар ГК-а Милан Суцуковић је на седници од 14. фебруара 1949. године промовисао стратегију организовања сељачких радних задруга: „Линија наше Партије јесте потискивање капиталистичких елемената на селу примењивањем разних мера, и ступати са истим у борбу тамо где нам кулаци буду исту наметнули“. Пред свим члановима партије који су живели на селу и били власници домаћинства била је обавеза да уђу у задруге. Чланови који живе на селу, а нису на челу домаћинства имали су задатак да успешно убеду домаћине да приступе задругама.⁷¹⁸

Након формирања области у Крагујевцу 14. априла 1949. године, којој је припало Краљево и срез, веза између ГК-а и СК-а је ишла преко Месног комитета у Крагујевцу. Упоредо са овим променама на истој седници је најављено да ће се локални лист *29. новембар* укинути.⁷¹⁹

Други пленум КПС-а у мају 1949. године је потврдио становишта и стратегију Петог Конгреса КПЈ и Другог Конгреса КПС-а. Истакнута је значајна бројност радника ванпартијаца, који су својом марљивошћу и професионалним залагањем, како је

⁷¹³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 27. 1. 1949.

⁷¹⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 4. 1. 1949.

⁷¹⁵ Делегати градског Комитета у Краљеву за Други конгрес КПС-а су били: Милан Суцуковић, тадашњи секретар МК-а и секретар ГНО-а, Рако Вукајловић, члан МК-а, Никола Јончић, члан ћелије Удбе, Божа Марковић, организациони секретар МК-а, и Стеван Суша, члан бироа Фабрике вагона. Делегати среског комитета: Вељко Бркић, секретар СК-а и потпредседник СНО-а, Јован Митровић, организациони секретар СК-а, Живота Пирић, одборник СНО-а и руководиоц агитпропа, Драган Вучић, секретар СНО-а и члан СК-а, Мирослав Миљковић, председник МНО-а и секретар ћелије, и Саво Николић, председник МНО-а и секретар ћелије -АС, Фонд ЦК СКС, Конгреси, Други Конгрес КПС, кут. бр. 3.

⁷¹⁶ Резолуција II конгреса КПС, Београд, 1949, стр. 14-15

⁷¹⁷ Резолуција II конгреса КПС, Београд, 1949, стр. 43.

⁷¹⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 14. 2. 1949.

⁷¹⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 17. 3. 1949.

примећено, давали велики допринос реализацији Петогодишњег плана. И на Другом пленуму КПС-а било је поново наглашено да Партија треба да још активније ради на масовнијем пријему индустријских радника и сиромашних сељака у своје чланство. Највећу критику по овом питању су претрпели месни и срески комитети. О омасовљењу партијског чланства се говорило као о апсолутном приоритету. Мерило успеха је био што већи пораст чланства у што краћем периоду. Партијски врх Србије није био задовољан чињеницом да повећање укупног броја запослених радника није довело до пропорционалног повећања и партијског чланства из њихових редова. Руководство, такође, није било у потпуности задовољно динамиком пријема жена у партијску организацију, упркос чињеници да су жене у партији биле све бројније, није долазило до повећања процентуалног односа у њихову корист. Према тада изнетим подацима у КПС-у је било око 18% чланова женског пола.⁷²⁰

Други пленум је пред руководство месних, среских и обласних комитета ставио следеће приоритетне задатке:

1. обезбедити потребну радну снагу шумарству, индустрији, рударству и грађевинарству;
2. рад на социјалистичком преображају села учврстити, радника и сељака придобијати и сузбијати капиталистичке елементе;
3. организационо партијски рад – ликвидирати секташтво;
4. рад са омладином поставити као приоритет;
5. организовати широк политички рад у основним партијским организацијама.⁷²¹

У складу са закључцима пленума, као највећа брига и задатак ГК-а у предстојећим времена се наметнула агитпроп делатност. Секретар Суцуковић је на готово свакој седници ГК-а износио критике и незадовољство радом агитпроп апарата. Главни правац деловања локалног агитпропа је, по Суцуковићевом инсистирању, требало бити афирмација такмичарског духа и пребацивања норме у радним организацијама. Постизање изванредних резултата у погледу производње и обнове земље су били најважнији задаци радника, који би требало послужити у доказивању исправности партијског врха Југославије. Убрзо је и у самом МК-у примећено да

⁷²⁰ Душан Петровић Шане у свом реферату на Другом пленуму КПС-а износи детаљне податке о бројности чланства Партије у Србији. КПС је, по његовом извештају, у јануару 1949. године бројала укупно 167.025 чланова, да би се 31. марта исте године број чланова повећао на 171.105. истовремено се број чланова женског пола са 32.547 повећао на 33.461. – АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 1, Други пленум ЦК КПС-а.

⁷²¹ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 1, Други пленум ЦК КПС, Закључци Другог пленума КПС-а.

постојећа пракса агитације није била агилна и продуктивна. Управо због централизованости и стечене преопрезности агитациони рад је увек чекао директивна упутства виших партијских органа, или чак долазак инструктора. Предлагана су решења у виду већег допуштања слободе у активностима и чешћих примена самоидејних импровизација. Пожељно је било да чланови партије у оквиру својих комитета, на својим радним местима и друштвеним организацијама организују агитациону делатност.⁷²² Крајем 1949. године МК-се састојао од четири члана, пленум је бројао дванаест чланова, међутим, девет места за чланове пленума су у том тренутку била упражњена. При ГК-у је постојао инструкторски апарат од 20 чланова који су за ту дужност примали плате. ГК ни тада није био задовољан постојећом координацијом са ГНО-ом.⁷²³

Током 1949. године, у Срезу су били организовани партијски курсеви које је похађао 131 партијац, истовремено су била организована и 63 марксистичка кружока. На кружоцима се предавало и дискутовало на основу идеолошких тема и коришћење идеолошке литературе: *Говор друга Тита на Трећем конгресу Народног фронта*, Програм и Статут КПЈ, Резолуција Другог пленума ЦК КПС-а, говор Моше Пијаде и чланци из *Комуниста*. За партијско чланство у самом граду су, током 1949. године, била организована два вечерња партијска курса на којима су предавани предмети: *КПЈ за нову Југославију и изградњу социјализма* и *Партијска изградња*. Осим ових предмета на курсевима су била одржавана и предавања на теме: Информбироа, особености југословенске револуције и развоја задругарства. Исте године, тринаест чланова партије је похађало средњу дописну партијску школу, а завршило њих четири. Нижу партијску школу је похађало 52 партијца, од којих је током године завршни испит полагало њих 22, а положило 20 полазника.⁷²⁴ Општи образовни ниво чланова партије је начелно био на ниском нивоу. Образовна структура чланова партије се ни 1955. године није битније разликовала од просека образовне структуре становништва у републици.⁷²⁵ Тек од 1949. године већи број партијаца је почео завршавати партијске

⁷²² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 26. 10. 1949.

⁷²³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 10. 12. 1949.

⁷²⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Извештај Среског комитета о раду среске партијске организације у току 1949. године, идеолошко-васпитни рад, 14.

⁷²⁵ Од укупно 2.514 чланова колико је Савез комуниста бројао 1955 у тадашњем срезу Жичком факултетско образовање је имало само њих 50, потпуно средњешколско 209, непотпуно средњешколско 151, ниже средњешколско 237, занатски школу је завршило њих 409, највише их је било са завршеном основном школом 1380, а без икакве школе је било 78 чланова партије. Са територије среза је до 1955. године само двојица комуниста завршило Вишу партијску школу, средњу је завршило њих 16, а нижу

школе, до тада су завршене партијске школе имали само политички секретар ГК-а и члан бироа кој је био задужен за агитпроп. Током године, осам чланова бироа и пет чланова пленума били су пребачени на друге дужности. Ово се догодило са кадровиком који је отишао на посао изградње аутопута, секретаром ГК-а Народне омладине. У градском бироу тада није било члана одговорног за рад синдиката, тај сектор је водио организациони секретар, а за питање омладине је био задужен члан пленума. Организациони секретар је у извештају окарактерисан као „тврдоглав човек, склон цепидлачењу и ситничарењу због чега га не воле у граду“. Политички секретар Суџуковић је критикован због попустљивог и другарског става према организационом секретару. Комитет је састављао планове тромесечно. Начин планирања у ГК-у је био критикован као површан и неефикасан. Критикован је и начин вођења састанака. Састанци су у просеку били често сазивани од три до пет месечно, што је узроковало да се састанци на брзину припремају, најчешће су се сводили на механичко преношење директива и закључака од стране секретара комитета након његовог повратка са саветовања из ОК-а или ЦК-а. Честа је била појава да се трајање састанка одужи, понекад би трајало и до три дана. Реферати су углавном били уопштени и непотребно опширни. Пленум ГК-а је током 1949. године био сазиван само једном и, по мишљењу комисије, ЦК КПС-а био је примерно припремљен и одржан, међутим, замерено је што састанци пленума нису били одржавани чешће, тим пре што је у статуту ГК-а било прописано да буду одржавани на свака три месеца.⁷²⁶

Инструкторско одељење је бројало четири члана, од којих су два била плаћена. Задаци на омасовљењу партијског чланства су били у домену овог одељења, а највећи приоритет је био помагање ГК-у у организовању равномерног пораста партијске организације. Према подацима изнетим у извештају у периоду од јануара до октобра 1949. године, у партију је било примљено 121 нови члан, у статус кандидата примљено 320. Убедљиво највећи пријем нових чланова се десио у јануару, када је било примљено 54. Други мањи талас пријема се десио у августу, када је било примљено 25 нових чланова. Просечан број примљених током осталих месеца за које су били изнети подаци био је седам нових чланова. Током априла је био примљен највећи број нових кандидата, њих 134, док се током осталих месеци примало у просеку 11. У истом

њих 56. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са VIII Среске конференције Савеза комуниста среза Жичког од 19. и 20. 2. 1955, Извештај о раду.

⁷²⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 5, Извештај о обиласку Градског комитета КПС Ранковићево у 1949. години, (без тачног датума), ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 11. 7. 1949.

периоду, током десет месеци 1949. године, из партијске организације у граду било је искључено 39 чланова. Као разлози за искључивања су у шест случајева били неморал, у девет случајева због крађа и проневера, у пет – због недоласка на партијске састанке, због религиозности био је искључен један члан, а два члана су била искључена због Резолуције ИБ-а. Инструкторска комисија је сугерисала да инструкторско одељење мора да поради на равномерности динамике пријема. Најпожељнија динамика је била просечан пријем од 20 до 40 нових чланова месечно. Критикована је и пракса да се кандидати задржавају предуго у том статусу. Сматрано је неприхватљиво задржавање у статусу кандидата преко шест месеци, а таквих је на подручју надлежности градске партијске организације било 131. Било је чак седам кандидата који су били у том статусу дуже од 18 месеци. Да би се отклонила ова појава, Инструкторска комисија је налагала даинструкторско одељење ажурније организује прикупљање неопходне документације.⁷²⁷

За чланове и кандидате за чланство у Партији током 1949. године била су организована два вечерња партијска курса. На првом је учествовало 63 члана Партије и кандидата, а слушала су се предавања на тему: *КПЈ за нову Југославију и изградњу социјализма*. Други курс је слушало 26 чланова и кандидата, а предмет предавања је био: *Партијска изградња*. Сав терет агитације у срезу је носио актив од 98 људи, рад се у највећој мери одвијао кроз конференције. Најчешћа теме на агитационим конференцијама су биле: привредни задаци, упознавање са уредбама о снабдевању, организационо учвршћивање Народног фронта и сл. Нарочито приоритетна тема у агитацији је тада било питање радне снаге.⁷²⁸

Кадровско одељење при Градском комитету је било формирано 1949. године и то приликом посете инструкторске комисије. Овим одељењем је у почетку руководио Божа Марковић организациони секретар Градског комитета. Пре формирања овог одељења, кадровским питањима (у формално-административном смислу) су се бавили чланови бироа и један службеник који је водио евиденцију.⁷²⁹ Одељење за кадрове до новембра 1949. године није радило самостално, већ у саставу организационо-инструкторског одељења. До осамостаљења ово одељење се највише бавило

⁷²⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 5, Извештај о обиласку Градског комитета КПС Ранковићево у 1949. години, (без тачног датума), Инструкцијско одељење стр. 6-7.

⁷²⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среског комитета за 1949. годину, од 10. 12. 1949; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Извештај Среског комитета о раду среске партијске организације у току 1949. године, идеолошко-васпитни рад, стр. 14.

⁷²⁹ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 5, Извештај о обиласку Градског комитета КПС Ранковићево у 1949. години, (без тачног датума), Кадровско одељење, стр. 8-9.

сређивањем партијске документације, попуњавањем партијских књижица, вођењем статистичких евиденција и сл. У првој години самосталног рада Одељења за кадрове било је произведено 56 нових партијских функционера, док је на руководећа места у државном, привредном и задружном апарату из редова „обичних“ партијских чланова било „уздигнуто“ 111 чланова.⁷³⁰

Агитпроп при ГК-у је најчешће деловао у Народном фронту. Какав је значај ГК придавао пропагандном раду при градском одбору Народног фронта, илуструје и то да је актив агитатора у тој организацији половином 1949. године бројао 30 људи. Агитпроп се обављао и путем разгласа, у то време је у граду било 10 разгласа (јавних звучника), међутим, проблем чешћег коришћења тих разгласа је био недостатак остале опреме, која се пак врло често кварила. Преко звучника је био преношен говор Моше Пијаде о омладинским бригадама, затим говор Јосипа Броза Тита који је одржао у Столицама. Током године је било преношено још и 11 краћих политичких предавања, 30 чланака из *Књижевних новина*, емитовано је и 32 омладинске емисије, а биле су и преношене вести три пута дневно. Упркос признању за активности агитпропа у граду, Комисија је била незадовољна чињеницом да у граду има 87 чланова Партије који уопште нису обухваћени ни једном формом идеолошко-васпитног рада, а уз то исти „ништа не читају”.⁷³¹

Половином 1949. године, ЦК Србије је био много задовољнији радом ГК Ранковићева у односу на СК Срезажичког у погледу реализације идеолошко-политичких задатака. Агитпроп комисија жичког СК-а је била критикована, била јеокарактерисана као „кочница” за осамостаљење масовних организација у политичком раду и оптужена да је завела монопол над политичким радом у Срезу. Идеолошко политичка предавања су на територији Среза била одржавана у 18 центара за 56 села и 33 месна одбора, петнаестодневно или двадесетодневно. Теме предавања су биле лењинизам и историја КПЈ. Предавања су обично почињала са великим бројем слушалаца, да би до краја остајао врло мали број њих. При СК-у је постојао дебатни клуб у чијем саставу су били чланови Среског комитета и актива предавача, али у пракси дебатни клуб није испуњавао своју улогу. Од других форми агитпроп рада, у селима жичког Среза, постојали су кружоци у којима се најчешће читала штампа. СК,

⁷³⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Извештај Среског комитета о раду среске партијске организације у току 1949. године, Кадровска политика, стр. 18.

⁷³¹ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 5, Извештај о обиласку Градског комитета КПС Ранковићева у 1949. години, (без тачног датума), Агитпроп одељење, стр. 9-11; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среског комитета за 1949. годину, од 10. 12. 1949.

по сопственој тврдњи, није имао већегформалног организационог уплива, а ни увида у активности кружока на селима. ЦК КПС-а је за један од највећих недостатака агитпропа у жичком СК-у сматрао недостатак идеолошког рада са ванпартијцима. ЦК КПС-а је налагао СК-у да у оквиру партијских идеолошких активности додатно посвети пажњу образлагању ванпартијској јавности ставова партије и државног врха поводом тада актуелних политичких питања. У вези са тим ЦК КПС-а је, такође, наложио да се у будуће одржавају посебна предавања за партијско чланство само у вези са изузетно важним питањима, а главнину будућег идеолошко-политичког рада је требало усмерити на масовне организације, пре свега на Народни фронт и ванпартијско становништво. Дебатни клубови и кружоци су тада већ били сматрани за застареле форме агитпропа, али је ипак било препоручено да остану само као форма рада са „најзаосталијима” и ванпартијцима.⁷³²

Градски комитет у Ранковићеву је, према извештају екипе организационих инструктора ЦК КПС, половином 1949. године био састављен претежно од радника. Већина чланова Градског комитета је завршила средњу партијску школу. По мишљењу инструктора, Градски комитет је био један од узорнијих, који је постигао значајне резултате. Похваљен је због примерне организације вечерњих партијских курсева с темама: партијске изградње, питања лењинизма, историје КПЈ. На кружоцима су се проучавали Статут и програм Партије, чланци из *Партијског радника* и *Борбе*. Одржавана су петнаестодневна информативна предавања о актуелним политичким околностима и догађајима. Дебатни клубови су били организовани при Градском комитету, Народном фронту и скоро свим масовним организацијама и један централни за читав град. Према овом извештају, у граду је тада било 1.200 чланова партије и 400 кандидата (биће да је реч о оквирној процени). Кроз партијске курсеве било је обухваћено око 60% чланства. Курсеви су били организовани по плану агитпропа ЦК КПЈ преко Обласног комитета. Примећено је да планови курсева нису били актуелни, односно нису били усклађени са најновијим актуелностима. Честа тема је, и половином те 1949. године, била *О неистиним и неправедним оптужбама против наше Партије*. Примећен је, тада већ постојећи тренд и у Среском комитету, да се број слушаоца курсева временом осипао. Разлог овој појави је проналажен у лошој, површној и нестручној припреми самих предавача, те је, сходно томе, стигла препорука Обласног

⁷³² АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 4, Извештаји екипа и организационих инструктора ЦК СКС са терена, среских комитета, Идеолошки и политички рад у Панчевачком, Жичком и Трсеничком срезу и граду Ранковићеву 1949. године, стр. 1-2.

комитета да се у будуће одустане од те форме курса због релативне несврсисходности. Према мишљењу екипе инструктора, већина чланства ГК-а је у недовољној мери учествовала у масовном политичком и идеолошком раду кроз Народни фронт. Генерална констатација екипе инструктора о стању агитпроп активности у Градском комитету је била да су резултати релативно слаби. Упркос разноврсним активностима, предавањима, дебатним клубовима, кружоку и сл. екипа је сматрала да сами чланови комитета и сви непосредно ангажовани у агитпропу теоретски нису били довољно обучени и упућени. „Ни члановима агитпроп комисије, ни предавачима, ни партијском чланству још нису јасне основне ствари, не схватају идеолошку позадину неких актуелних проблема и догађаја који се односе на тај идеолошки и политички рад. Ту на првом месту долази процес демократизације у нашој земљи, који у основи са те идеолошке стране није јасан већини чланства Партије. Њима се чини да им је јасно, али кад се са њима мало дубље дискутује, види се да им основне ствари на којима базирају све ове мере Партије и Владе нису јасне. То исто важи и за агитпроп комисију и за предаваче, тако да су они све ове ствари површно објашњавали и информативно. Чланство партије и народ у Ранковићеву има поверења у Партију и Владу и све се заснива на том поверењу. То важи и за срезове и за сва места која смо обишли. Међутим, идеолошка страна тог питања људима није јасна.”⁷³³

Партијска организација и њена агитпроп комисија су тада имале неприкосновени монопол над политичким животом у граду. Политички рад је, по мишљењу екипе инструктора био стављен на прилично уску основу. Политичким радом се бавио узак круг људи, док је велики број интелектуалаца у граду био неискоришћен.⁷³⁴

Када се инструкторска екипа непосредно осврнула на рад масовних организација, закључила је да се њихова делатност у крајњем своди на агитпроп делатност, без неког организованијег и сврсисходнијег идеолошког рада. Овај став, пре свега, осликава намењену улогу масовних организација на локалном нивоу из перспективе инструкторске екипе ЦК КПС. Критикована је појава да се исти круг људи налазио и у Градском комитету, а истовремено и у градским одборима масовних организација. Сматрано је да овакве појаве гуше самосталност тих организација и да се треба сузбијати. Савез културно-просветних друштава је, такође, по мишљењу комисије, био несамосталан. Над њим је држала монопол агитпроп комисија, а

⁷³³ Исто, стр. 5-7.

⁷³⁴ Исто, стр. 7.

организационо кадровски уплив је имао Савет за науку и културу, чији су председник и секретар били чланови агитпроп комисије. Тадашња културно-просветна друштва „Абрашевић”, „Благоје Богавац” и „Народни херој Маричић”, као и народни универзитети при граду и при Народном фронту нису били самостални чак ни по стандардима Комисије ЦК КПС. При народним универзитетима нису биле одржаване литерарне вечери, вечери народних песама и игара и сличне форме културно-уметничких програма, већ само идеолошко-информативна предавања, а таква пракса је чак на пленуму градског одбора Народног фронта била окарактерисана као превазиђена.⁷³⁵

У граду није постојала ни једна већа сала – и биоскопска и позоришна сала су биле мале. Делатност културно-просветних друштава је била скромна, а на то су утицали лоши услови, мали број чланства и опет несамосталност, а самим тим и слобода рада и стваралаштва.⁷³⁶

Инструкторска екипа је на крају свог извештаја предложила да се реорганизује Агитпроп комисија у градском одбору, да се изврше кадровске промене у Народном фронту и осталим друштвеним организацијама. Да се прошири круг предавача и активиста при Среском комитету и Среском одбору Народног фронта. Препоручено је и да, пошто се укину курсеви за идеолошко уздизање партијског чланства, почне са одржавањем предавања, искључиво за партијске чланове, чије би теме биле најтешње везане за практичну делатност Партије. Читав остали рад на идеолошком уздизању чланства Партије би се у будуће одвијао преко дебатних клубова, народних универзитета и предавања на којима би учествовало чланство Народног фронта. Препоручено је и да се дебатни клубови организују на добровољном принципу. Самом Градском комитету Комисија је препоручила да убудуће обрати већу пажњу на актуелности и садржину политичког рада и да брже координише и реагује у вези са актуелним политичким догађајима и смерницама партијског врха.⁷³⁷

Међу општим предлозима од стране инструкторских екипа био је и предлог који се односио на сам ЦК КПС-а да убудуће чешће из Београда на „терен“ (у среске и градске комитете) шаље „уздигнуте другове” који би својим предавањима утицали на подизање нивоа „партијности” чланства. Такође је био изнет предлог да се у наредном периоду додатно поради на питању набавке и дистрибуирања актуелне идеолошке

⁷³⁵ Исто, стр. 8.

⁷³⁶ Исто, стр. 8-9.

⁷³⁷ Исто, стр. 9.

литературе и штампе. Предложено је још и да се утиче на чланство да ревносније прати штампу и да се ради на додатној популаризацији читалачких навика међу чланством.⁷³⁸

Инструкторска комисија ЦК КПС-а, која је средином 1949. године обишла 8 среских и градских комитета у крагујевачкој Области како би у пракси увидела метод руковођења среских и градских комитета, констатовала је да су бирои среских и градских комитета врло често били непотпуни. У бироу ГК-а у Ранковићеву сав рад је обављало три до четири члана комитета. Највеће недостатке у раду већине обиђених комитета комисија је видела у недостатку планирања, а потом и лошем планирању, које је производило кампањски приступ раду и површност. За главне узроке наведених недостатка, комисија је сматрала учесталу праксу да комитети дозвољавају да их ситнији, свакодневни практични проблеми одвуку од главних, „бацајући их на колосек практицизма”.⁷³⁹

Генерална карактеристика свих обиђених среских и градских комитета је да је свуда партијско руководство у њима било уједно и на руководећим положајима најважнијих повереништава, најчешће су секретари комитета били уједно и председници или секретари СНО или ГНО. У извршним одборима су претежно били радници и сељаци, често без искуства и познавања законских регулатива. Најчешћи задаци СНО-а су били везани за питања откупа, мобилизације радне снаге, питања реализације сетве и сл. у вези са пољопривредном производњом, док су се ГНО-и претежно бавили питањима трговине и снабдевања и разним комуналним проблеима. Генерално, за све комитете је било карактеристично да су сразмерно мало своје пажње посвећивали просветној политици, народном здрављу, а донекле и повереништву пољопривреде.⁷⁴⁰

Инструкторска комисија је након обиласка осам среских и градских комитета (међу којима су били срез Жички и град Ранковићево) предлагала промену односа комитета према народним одборима, која је подразумевала још чвршћу и чешћу контролу комитета над њима. Наложено је да се повремено врше анализе рада СНО-а и ГНО-а и да посвете већу пажњу кадровком питањима у истим. Истакнуто је и да је за спровођење привредних мера потребно додато ангажовати масовне организације.⁷⁴¹

⁷³⁸ Исто, стр. 14-17.

⁷³⁹ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 4, Извештај екипе са обиласка среских комитета Крагујевачке области од 12. 6. 1949, стр. 1-2.

⁷⁴⁰ Исто, стр. 11.

⁷⁴¹ Исто, стр. 16.

Од свих обиђених градских комитета као најбољи у погледу политичког рада су били издвојени Крушевац и Краљево. Оба градска комитета су била похваљена због праксе да интензивно прате политички живот и врло често на својим седницама расправљају о актуелним политичким питањима. На закључак комисије да су ова два градска комитета најбоља, по признању комисије, утицала је и чињеница да су ова два града била најиндустријализованија, са индустријом још од пре Другог светског рата, сходно томе и бројним радништвом. У оба града биле су веома бројне масовне организације, уз то и веома добро координисане са градским комитетима.⁷⁴²

Нека практична питања организационе природе градских и среских комитета су била решавана у ходу. Једно од таквих је било питање плата курира среских и градских комитета, решено одлуком ЦК-а којом су курири потпали под надлежност Министарства унутрашњих послова Србије. Овакво решење је одмах изазвало проблеме у пракси, и то тиме што су у службу у народној милицији тако били примљени већ претходно запослени службеници, а који нису прошли кроз процедуру за пријем у рад у народној милицији. Долазило је до сукоба надлежности, куририма су додељивани задаци милиционера, које у неким случајевима нису могли обављати због здравствене неспособности и необучености. Исто тако, у пракси је било случајева да комитети издају задатке куририма мимо знања надређене команде милиције, као да се још увек налазе под ингеренцијом комитета. Долазило је до конфузије у вези са статусом и обавезама курира при комитетима. По овом питању ЦК КПС-а је навео као илустративан пример из ГК у Краљеву где је на радно место курира ГК-а било примљено лице мимо процедуре и здравственог прегледа, а само после неколико недеља је установљено да лице болује од сифилиса и да је неспособно за службу. Овај пример је истакнут као један од најнегативнијих. ЦК је тим поводом свим среским и градским комитетима послао дописе где је наглашено да курири морају бити сматрани као припадници Министарства унутрашњих послова и да њихов пријем, рад, обавезе и надлежности потпадају под ингеренције Министарства, а не Комитета.⁷⁴³

Партија је придавала велики значај и раду партијске организације у оквиру народне милиције. Не наводећи тачан број укупног људства, у извештају Среског комитета за 1950. годину наводи се да је те године 30 милиционера у срезу било у партији, док су још 5 били кандидати. У истом извештају се наводи и да је, током те

⁷⁴² Исто, стр. 17.

⁷⁴³ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 3, Депеша ЦК КПС-а среским и градским комитетима од 21. 5. 1949.

1950. године, дошло до пораста криминалитета, чему је узрок налажен између осталог и у „небудности“ и неопрезности, те је посебно истакнута и критикована појава да милиционери све чешће у време дужности свраћају по кућама, нарочито у време *Свињокољских даћа*.⁷⁴⁴ Са посебном пажњом су, почевши још од 1944. године, стварана посебна партијска одељења, посебне основне партијске организације и партијски комитети Народне милиције свуда где је за то постојало услова. Помоћник шефа управе у среским и градским управама Народне милиције задужен је био да у партијским организацијама пружи редовнију помоћ, како као члан среског или градског комитета, тако и као инструктор у њима. Међутим, партијски врх и овакав модел је сматрао недореченим и недовољним, те је, почетком 1950. године, ЦК КПЈ донео одлуку о формирању политичких одељења при Главној управи Народне милиције, које су именовали централни комитети комунистичких партија република. Политичка одељења си убудуће у себи фузионисале и централизовале целокупну активност народне милиције и вршиле, како формалну и јавну, тако и неформалну и тајну контролу рада, давале смернице и све време биле „будно око“ партије. Поред осталог, једна од најзначајнијих задатака које су имала политичка одељења био је управљање кадровском политиком. Политичко одељење се састојало од четири сектора: организациони, кадровски, агитационо-пропагандни и омладински.⁷⁴⁵

Централни комитет КПЈ је често у својим директивама упућеним Централном комитету КПС указивао на значај физкултурних, спортских активности за очување здравља појединца, партије и друштва. У већини директива ЦК КПЈ чији је аутор био Александар Ранковић ова тематика се неизоставно помиње. Тако је у директиви од 28. фебруара 1950. године, поред осталог, наложено да се при среским, градским и рејонским комитетима задужи један члан комитета који би, поред својих редовних задужења у државном апарату, имао и партијски задатак да се бави питањем физкултуре. Требало је да члан задужен за физкултуру посвети посебну пажњу гимнастици, атлетици, затим предвојничкој обуци и народној техници. ЦК, односно Ранковић примећује да интересовање за спортске активности постоје у земљи, али се фудбализдвајао све више као најпопуларнији спорт засењујући друге дисциплине. Став Централног комитета КПЈ је био да треба додатно афирмисати друге, пре свега базичне спортске дисциплине и оне које су у директној вези са подизањем борбене моћи земље.

⁷⁴⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Годишњи извештај Среског комитета КПС-а среза Жичког за 1950. годину.

⁷⁴⁵ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Одлука ЦК КПЈ, од 26. 1. 1950. године, потписао Александар Ранковић.

Члан комитета задужен за фискултуру је био дужан да одржава везу са чланом бироа који је одговоран за агитпроп у комитету. А на највишем партијском нивоу у Републици Србији, као и осталим републикама, у управама агитпропа при централним комитетима исто је било наложено да се именује један референт који би се убудуће искључиво бавио питањем фискултуре.⁷⁴⁶

Дана 13. јануара 1950. године била је одржана Пета партијска конференција среза Жичког. На конференцији се дискутовало о упштеним спољнополитичким темама, а затим је био изабран Срески комитет у новом саставу.⁷⁴⁷ Конференција је била завршена једногласним усвајањем телеграма подршке Јосипу Брозу Титу и ЦК КПЈ, а потом и заједничким певањем песама *Друже Тито ми ти се кунемо* и *О, Централни комитете*. Текст Телеграма подршке је био следеће садржине:

„Ми делегати свих чланова партије среза Жичког сакупљени на нашој петој партијској конференцији шаљемо теби друже Тито и целом централном Комитету пламене поздраве. Обећавамо Вам да ћемо дати све од себе за извршење постављених задатака, а нарочито на пољу социјалистичке реконструкције наше пољопривреде.

Убеђени смо да ћемо барем за остварење социјализма у нашој вољеној домовини најбоље демантовати све лажи и клевете које нам долазе од империјалиста како са Запада, тако и са Истока. Изјављујемо пред свим клеветницима да партијска организација среза Жичког стоји још чвршће уз свој Ц.К.К.П.Ј на челу са тобом друже ТИТО и да међу нама не могу наћи оне „здраве снаге” које су им потребне.”⁷⁴⁸

Након Пете партијске конференције среза Жичког и писма ЦК КПЈ, дошло је до реорганизације у Среском комитету, која је требало да се обави и у Градском комитету. Реорганизацијом су укинута сектори, а постављена су задужења за одређене задатке на одређено време. Укинута плаћено место одговорног за агитпроп, а ту дужност је преузео политички секретар Среског комитета, уз помоћ свих чланова комитета. Кадровска питања су формално била предата надлежности и одговорности организационог секретара. Овом реорганизацијом се настојало да се Срески комитет

⁷⁴⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Директива ЦК КПЈ упућена ЦК КПС од 28. 2. 1950. Потписана од стране Александра Ранковића.

⁷⁴⁷ Тада су за чланове Среског комитета били изабрани: Вељко Бркић, Јован Атанасковић, Драгољуб Вучић, Добривоје Буњак, Милица Вучковић, Тодор Васовић, Добривоје Гавриловић, Жарко Дебељаковић, Цветко Ђорђевић, Мијат Јовановић, Александар Кнежевић, Дража Кнежевић, Мирослав Миљковић, Славољуб Мршовић, Живота Милашиновић, Вићентије Марковић, Јован Митровић, Миливоје Миливојевић, Мирко Николић, Радослав Плазинић, Рачић Драгић, Сретеновић Мирослав, Младен Станојевић, Радослав Стефановић, Станимир Ранковић, Владимир Миленковић и Живота Пирић.

⁷⁴⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са V среске партијске конференције одржане 13. 1. 1950. и Телеграм у прилогу записника.

„растерети“ разним текућим, оперативним питањима, најчешће из привредног домена и та питања пребаце у надлежност Народног одбора.⁷⁴⁹

Међутим, почетком 1950. године, на дневном реду Градског комитета су и даље биле разне оперативне свакодневне животне теме. Најзначајнија тематика којом се у то време бавио Градски комитет је била везана за проблемиме школства. Наиме, лоше стање школских зграда, и малобројност наставних средстава су постали предмет интересовања, те је у том циљу наложено формирање комисије која ће пописати стање у школама и материјалне услове за извођење наставе. ГК је на истој седници наложио да се преиспитају буџетска средства ГНО-а намењена за просвету, како би се обавиле неопходне поправке и набавке. Парафразирајући директиве ЦК КПЈ о неким питањима школства, секретар Милан Суцуковић је у директивном тону говорио о питањима даљег развоја просвете: „У нашим школама треба данас настојати да се правилно спроводи настава према програму и борити се против догматизма у настави, већ се борити за наставу која ће дати више могућности деци да на конкретним примерима уче. Наставном кадру помоћи да се помоћу марксистичких курсева уздигне, да би могли правилно васпитавати нашег новог човека. Водити борбу да наш наставни кадар преноси нашу националну историју правилно [...] Школске инструкторе ослободити сваког рада изван свог задатка”. Претходно речено се односило исто тако и на учитеље. Суцуковић је нагласио да омладинска организација мора да обухвати сву децу, те да у свакој другој основној организацији треба створити дечији вртић, на крају додатно наглашавајући да је потребно уложити још напора за ликвидацију неписмености.⁷⁵⁰

Пролеће 1950. године, је обележила прва посета Александра Ранковића, тадашњегпотпредседника Владе ФНРЈ. Повод за долазак је био учествовање на великом предизборном збору у организацији Народног фронта који је одржан у центру Ранковићева, 19. марта. Ранковић је одржао садржајан говор пред, како је процењено у *Борби*, око 50.000 људи.⁷⁵¹

⁷⁴⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 39, Организациони извештај Среског комитета КПС за срез Жички за 1950. годину, стр. 1-2.

⁷⁵⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК КПС од 1. 2. 1950.

⁷⁵¹ У свом говору, поред тога што је значајну пажњу посветио актуелним политичким и економским темама Ранковић се осврнуо и на немила дешавања у Краљеву током 1941. године, том приликом је и поменуо цифру од 2.800 стрељаних. – „ Из овог села, овог града, изникао је Краљевачки одредкоји је допринео да улето и ујесен 1941. године буде ослобођен велики део Србије, и који је после Прве офанзиве, у саставу Прве пролетерске бригаде, као Краљевачки батаљон, заједно са осталим борцима из Србије, пренео славу и слободарске традиције вашег краја, кујући тако братство и јединство народа Југославије.

Краљевачки одред збио је тада окупатора у сам град, али ни мучка издаја Драже Михаиловића, који је по наређењу из иностранства у име великосрпске буржоазије покушавао да заустави славни ход

Током прве половине 1950. године, Градски комитет је тежиште својих активности ставио на агитпроп и идеолошко-политички рад у масовним организацијама. Ове активности су биле спровођене путем актива предавача који је бројао укупно 60 чланова Партије, од којих су њих 28 били и стални предавачи на Партијским курсевима. У том периоду су у граду била одржана три партијска курса: *Основи Лењинизма*, који је похађало 100 чланова Партије из града, затим *Партијска изградња и Историја КПЈ*. Ова два курса је истовремено похађало 320 партијаца. Паралелно су и при партијским комитетима у *Фабрици ватона* и *Ложници* били организовани курсеви за чланове и кандидате.⁷⁵²

Током друге половине 1950. године, у Среском комитету су наступиле кадровске промене – Вељко Бркић је отишао у Вишу партијску школу, Јован Митровић је био на боловању, а Радослав Плазинић је био искључен из Среског комитета, док је Добривоје Буњак је био премештен на дужност у Аранђеловцу.

Општи токови, а делимично и кадровске промене, утицале су на то да временом привредне теме постају све заступљеније на седницама Градског комитета. Једна од највећих потешкоћа у привреди је био недостатак радне снаге, а пред комитетима КП-а је био задатак да масовно прикупљају и укључују радну снагу у рад привредних и индустријских предузећа. Срески комитет је почео све чешће и наглашеније да инсистира да повереништва Народних одбора треба више пажње да посвете развоју локалне привреде, комуналне изградње и народном здрављу, да партијски органи градског и среског нивоа треба да учине Народне одборе самосталнијим у решавању текућих техничких питања, а они да се више посвете политичком раду саме организације. Оваква прерасподела тежишта интересовања и делатности градског и Среског комитета се може довести у везу и са тадашњим страхом од конспиративног деловања ИБ-оваца. Сматрало се да се запостављањем унутрашњих организационих питања у партији отвара слободан простор за деловање група ИБ-а, којима је придодана много већа специфична тежина и политичка амбиција него што је то у стварности био случај. Разоткривени и отворени подржаваоци Резолуције ИБ су у најчешћем случају били идеалисти, са вербалним испадима, „неодмерени критичари”

Народноослободилачке борбе, који је наредио да четнички одред, напусти опсаду Краљева, ни зверства окупатора у граду, ни масовно стрељање 2.800 радника, омладине и грађана Краљева, као и сељака из околине – све то није могло да угаси пламен ослободилачке борбе. - *Борба* од 21. марта 1950. године, „Говор друга Александра Ранковића на великом предизборном збору у Ранковићеву – Јединство нашег народа гаранција је наше победе и остварења срећног живота радних људи“, стр. 1. Објављено и у: Ј Петровић, нав. дело, стр. 251.

⁷⁵² СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 19. 5. 1950.

исфрустрирани неком неправилношћу у партијској организацији на локалу, често незадовољни својим положајем и привилегијама унутар Партије, радознали слушаоци *Коминформских радио станица* и сл.⁷⁵³ У пролеће 1951. године, као значајан, износи се проблем одласка квалификованих и стручних радника из краљевачких привредних и индустријских организација. Најчешћи мотив за одлазак је био материјалне природе, одлазило се у привредне организације које су нудиле веће плате и боље услове. Посебно је чест био случај напуштања посла ради запошљавања у војним предузећима. Оваква појава је посебно погађала Фабрику вагона, а Градски комитет је био становишта да је наведени проблем озбиљан задатак пред Радничким саветима који треба да реорганизују и производњу и изнађу могућности за повећање плата инжњерима и другим дефицитарним струкама. Градски комитет је налагао радничким саветима да настоје да се што већи број радника активно укључи у рад и да се подстакне слободније учествовање у дискусијама.⁷⁵⁴

Осим неутољиве тежње ка омасовљењу партијског чланства, руководство Градског комитета је било хронично незадовољно и активношћу и ангажованошћу већине новопримљених чланова. По процени ГК-а само око 10% чланова је узимало активно учешће у раду организације. У контексту тада актуелних политичких околности Градски комитет је настојао да евоцира патриотске емоције пре свега код омладине и радништва. У складу са тим, често је била коришћена имаксима „Омладину треба васпитавати у духу патриотског социјализма.”⁷⁵⁵ Овакав приступ је требало да уз партијске интересе веже и оне који су били идеолошки амбивалентни и незаинтересовани. Циљна група су били и „класни непријатељи”, они из богатијих слојева друштва пре Другог светског рата. Подржавајући партијску линију на спољнополитичком плану, идеолошки неистомишљеници на „мала врата” посредно постају све мања претња и алтернатива на унутрашњем плану. Овакво становиште је лепо илустровао и пример када се на седници ГК-а помиње познати уметник Мештровић: „узмимо пример Мештровића, који је огромни богаташ, који је дао изјаву у штампи, да је он увек уз своју земљу кад је у питању њена независност.”⁷⁵⁶ Партијско руководство, и на градском и на среском нивоу, није избегавало да оправдава

⁷⁵³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Наредни задаци Среског комитета и Среске партијске организације, стр. 14-15; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 86, Записник са састанка Бироа Градског комитета КПС-а од 23. 11. 1950.

⁷⁵⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4, Записник са састанка ОК КПС од 5. 3. 1951; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 2. 3. 1951.

⁷⁵⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК КПС од 15. 1. 1951.

⁷⁵⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК КПС од 20. 3. 1951.

материјалну помоћ од САД. „Ми на ово имамо пуно право, јер смо до јуче били савезници, робу коју добијемо плаћамо на равноправној бази, тј. тргујемо, и за ово нећемо дати ништа.”⁷⁵⁷ Занимљива је дискусија по спољнополитичким темама на састанку Пленума ГК, на којој се расправљало о претпоставци какво се држање може очекивати од класног непријатеља у случају евентуалног напада СССР-а и осталих социјалистичких земаља. Дискусија је закључена уопштеном констатацијом да је Југославија данас слободна земља у којој је чак и класном непријатељу загарантована слобода, па да би сходно томе највероватније код већине припадника поражене класе преовладао патриотски порив. У прилог тезе да би у случају евентуалне агресије дошло до широког јединства у народу примећено је и благонаклоно држање западних сила, за које се претпоставља да би пре подржали самосталну Југославију него „хегемонистички” СССР. Евентуални најнегативнији сценарио – да би у случају напада СССР-а и западни „материјалистички” суседи могли искористити прилику и напасти – по заједничком становишту Пленума био је мало вероватан. Међутим, изричито је осуђивано помињање оваквог сценарија, ширење таквих предвиђања су сматрана веома штетним и у интересу симпатизера СССР-а. Општи став Пленума је подразумевао да и на локалу КП треба да негује јединство и заједништво. Изнето је становиште да раднички савети, у случају агресије могу да одиграју улогу „учвршћивача наше одбранбене моћи.”⁷⁵⁸

Поред евидентне и константне тежње ка омасовљењу и сталног и понављања идеолошких флоскула о сузбијању „секташења”, које је као по матрици понављано у готово свакој седници, уочљива је и карактеристика да Градски комитет тежи свеобухватном и потпуном приступу свим друштвеним процесима. Овакав приступ је, као мањкав био уочен и међу партијским чланством, те се већ 1949. а још смелије од 1951. године појављују критике рада у погледу претераног мешања у ситну, не толико важну проблематику рада друштвених организација и привредних предузећа. Још од краја четрдесетих година постојале су тежње да се рад друштвених организација „осамостали”, али циљ тих тежњи је тада био стварање сигурне широке идеолошке базе и стварање друштвених организација у којима ће партијско чланство бити бројно и нада све утицајно. „Осамостаљивање” друштвено-политичких организација је у пракси значило да руководство тих организација, без директног и свакодневног надзора и патроната, извршава задатке и делатности у складу са очекивањима и плановима

⁷⁵⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК КПС од 15. 1. 1951.

⁷⁵⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК КПС од 20. 3. 1951.

партијског врха на такав начин да формална директна спрега између надлежних партијских органа и друштвено-политичких организација није видљива. Од краја четрдесетих година XX века самосталност друштвених организација на локалном нивоу значило је фокусирање средњих комитета на улогу штабова из којих се координирала, као и управљање уходом и наштелованим механизмом. Овакав однос и „самосталност” су постали могући тек по дефинитивном успостављању неприкосновеног ауторитета Комунистичке партије, када на унутрашњем плану Партија више није имала непосредне бојазни од идеолошких непријатеље, те је могла да се усредреди на нека друга унутрашња питања.⁷⁵⁹ Упоредо са јачањем и дефинитивним учвршћивањем потпуне власти, Партија је на локалном нивоу заострала свој однос према религији, заправо према религиозности у својим редовима. Све су чешће тачке дневног реда биле посвећене критиковању чланова који поштују и упражњавају религијске обичаје, односно крштавање деце, слављење Крсне славе, Божића и Ускрса.⁷⁶⁰

По ставовима изнетим у марту месецу 1951. године на Пленуму Градског комитета, приоритет је био учвршћавање ауторитета Партије у органима локалне самоуправе. Градски народни одбор је требало да самосталније понесе терет практичних задатака из своје формалне надлежности, да прихвати одговорност и ослободи Градски комитет „ситница”. Ово је пак било условљено поверењем ГК-а у ГНО, што је у крајњој линији било питање поверења у кадрове. Решење је нађено и у томе што су убудуће седнице пленума биле чешће сазиване, а на њима је настојано да се издају уопштеније директиве и смернице, без улажења у детаље привредних и комуналних проблема. Комитет је пак и даље задржао главну реч по питању кадровских решења на свим нивоима.⁷⁶¹

Партијски врх Југославије је, још почетком 1951. године, издао директиву о смањењу броја плаћених дужности у комитетима. Ова одлука се нарочито односила на нижепартијске комитете, средње и градске, као и комитете у привредним организацијама. Према подацима ЦК КПЈ у већини средњих, градских комитета и комитета у привредним организацијама дошло је до учесталог умножавања плаћених дужности, што је условило потребу за сузбијањем те појаве. Према овој директиви на

⁷⁵⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 19. 2. 1953.

⁷⁶⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII средње партијске конференције одржане 23. 12. 1951, Реферат Добросава Пауновића, стр. 13; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII средње партијске конференције одржане 23. 12. 1951, Говор Милке Минић, стр. 6-7.

⁷⁶¹ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК КПС од 27. 6. 1951.

партијској каси осим политичког и организационог секретара у среским и градским комитетима могу бити још и пет инструктора укључујући ту и инструктора по кадровима – односно референта. Од осталих, било је дозвољено финансирање још само особља задуженог за вођење статистике и евиденције, финансијско пословање, затим техничког секретара и дактилографа. У партијским организацијама при предузећима у којима је запослено од 2.000 до 4.000 радника препоручено је да могу имати једног до два плаћена члана комитета и евентуално још једно административно лице. Партијске организације са мање од 2.000 запослених нису могле имати плаћене чланове комитета, осим уз дозволу ЦК КПЈ.⁷⁶² На основу поменуте директиве, Градски комитет у Ранковићеву је, у јулу месецу исте године, био реорганизован, од тада су у Градском комитету била стално запослена два службеника и један помоћни радник. На тај начин је формално смањен административни апарат будући да је до реорганизација у Градском комитету, у три одељења (опште, кадровско и организационо-инструкторско одељење) било запослено пет инструктора, пет административних радника и један помоћни службеник. Истоветно стање је било и у Среском комитету.⁷⁶³

Година 1951. била је јубиларна, десетогодишњица од подизања устанка и трагичних страдања. Градски комитет је много месеци раније предузео низ активности да десетогодишњица буде прикладно прослављена и обележена у тадашњем духу. Основан је посебан Одбор за организовање јубиларних прослава у чијем саставу су били чланови Градског комитета, Народног одбора, Савеза бораца и других друштвених организација. Циклус пригодних свечаности је почео прославом 27. марта, затим 25. маја, да би главне и најмасовније свечаности биле 7. јула, када је био одржан масовни митинг, затим низ пригодних свечаности у радним колективима с одржаваним програмом сећања на непријатељске офанзиве и велике жртве. У оквиру прославе годишњице устанка 7. јула био је свечано отворен Музеј народноодлободилачке борбе. Музеј је био смештен у згради Господар Васиног конака, данашњег Духовног центра светог Владике Николаја Велимировића. Будући да се 1951. године навршавало десет година од масовних стрељања, организовано је и уређивање места стратишта, а посмртни остаци неких страдалника су том приликом били и сахрањени, претходно

⁷⁶² АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Директива ЦК КПЈ упућена ЦК КПС од 29. 1. 1951. Потписана од стране Александра Ранковића.

⁷⁶³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII среске партијске конференције одржане 23. 12. 1951, Годишњи извештај Среске партијске ревизионе комисије, стр. 1.

ексхумирани из других гробница у околини.⁷⁶⁴ Намера је била да се све жртве немачке одмазде сахране у заједничкој гробници, која би требало да постане значајан меморијални комплекс жртава немачког терора.⁷⁶⁵ Предузете активности Одбора су биле у виду постављања шест спомен-плоча на значајним местима устанка и стратиштима, у извештају се не наводе појединости.⁷⁶⁶

Године 1951. прослављала се и десетогодишњица оснивања партизанског одреда *Јово Курсула*, тим поводом је први пут Краљево, тадашње Ранковићево, посетио и Јосип Броз Тито.⁷⁶⁷ У делегацији најзначајнијег госта из Београда су били и Александар Ранковић, тадашњи потпредседник Владе ФНРЈ, по коме је тада град носио име, Јован Веселинов, потпредседник Владе НР Србије, генерал-пуковник Коча Поповић, начелник Генерал-штаба Југословенске армије и генерал-лајтнант Отмар Креачић. Делегацију је на железничкој станици дочекао Петар Стамболић, председник Владе Србије, највиши представници градског, среског и обласног Народног одбора, највиши представници КП, представници Народне омладине и пионира, и преживели првоборци одреда *Јово Курсула*.⁷⁶⁸ Маршал је потом, како је наведено у тадашњој штампи, одржао говор у центру Ранковићева пред око 50.000 људи. Најважнија порука у говору је била апел народу на стрпљење од највише годину–две до уласка у потпуно благостање.⁷⁶⁹ Јосип Броз је потом обишао и манастир Жичу, а потом и Матарушку Бању. У Жичи је приложио 20.000 динара за обнову владичиног конака, за који је планирано да буде адаптиран у музеј, приликом посете је и похвалио успех жичких фресака на изложби у Паризу која је одржана 1950. године. У Матарушкој Бањи је провео око три сата са бившим борцима НОП-а и мајкама палих бораца.⁷⁷⁰

Посебан куриозитет ове Титове посете се односи на потоње политичке околности везане за пад Александра Ранковића на Брионском пленуму тј. IV седници ЦК СКЈ од 1. јула 1966. године. У књизи Љиљане Ђорђевић, Мирослава Стаменовића *Кад је Тито био гост*, која је издата 1981. године, Ранковић се не помиње

⁷⁶⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 30. 3. 1951; ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4, Записник са састанка ОК КПС од 22. 8. 1951.

⁷⁶⁵ Идеја о трајном обележју је постојала још 1947. године, што потврђује постојање Одбора за подизање спомен-костурнице жртвама масовног стрељања у Краљеву од 14. 22. X 1941. године- Р. Ристић, „Место стрељања и покопавања талаца у Краљеву-гробље стрељаних 1941.“, *Краљево октобра 1941*, Краљево, 2003, стр. 183.

⁷⁶⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4, Записник са састанка ОК КПС од 22. 8. 1951.

⁷⁶⁷ Јосип Броз је Краљево посетио још два пута. 1966. и 1973. године.

⁷⁶⁸ Љиљана Ђорђевић, Мирослав Стаменовић, *Кад нам је Тито био гост*, Краљево, 1981, стр. 18; Ј. Петровић, нав. дело, стр. 258.

⁷⁶⁹ *Борба*, од 8. октобра 1951, „прослава 10-годишњице оснивања партизанског одреда „Јован Курсула“ – Говор Маршала Тита на великом збору у Ранковићеву“, стр. 1.

⁷⁷⁰ *Борба*, од 8. октобра 1951, „Друг Тито посетио манастир Жичу и Матарушку Бању“, стр. 2.

ни речју. Чак је и са слика дочека објављених у овој књизи, накнадним ретуширањем обрисан назив града Ранковићево са фасаде железничке станице. Овај детаљ је прва приметила публицисткиња Јелена Петровић у својој књизи *Живот у Ранковићеву* из 1989. године. Историчарка Силвија Крејаковић је приметила и да у публикацији *Краљево и околина*, групе аутора, која је и изашла 1966. Године, цензурисан назив Ранковићево иако публикација говори о граду у периоду када је град носио тај назив.⁷⁷¹

Априла месеца 1952. године, Градски комитет КП је предложио реорганизацију Народног одбора, која је том приликом и усвојена. ГНО се од тада састојао од четири Савета и то: Савет за комунално, народно здравље и социјално старање, Савет за привреду и Савет за просвету. Том приликом је био смањен и број службеника у одбору, од дотадашњих 76 на 38. Вишак запослених је распоређен по привредним предузећима, а поједини су отишли и добровољно, претходно нашавши запослење.⁷⁷²

Након промене назива Комунистичке Партије Југославије у Савез комуниста Југославије на Шестом конгресу КПЈ у новембру 1952. и Градски комитет у Краљеву је сходно томе променио назив у Градски комитет СКС у Краљеву. Новопромовисана стратегија је предвиђала да Партија постане „идеолошка авангарда” радничке класе, и целокупног друштва. У складу са новопромовисаном стратегијом будуће друштвене улоге Савеза комуниста и друштвено-политичких организација, Градски комитет је настојао да примени предвиђене реорганизације. Наиме, настојало се да се „осамостале” друштвено-политичке организације, са акцентом на Народни фронт, који је требало да одигра пуну улогу „резервоара” демократског потенцијала друштва. Оваква настојања су у пракси значила да СК треба да смањи видљив уплив, али никако и да одустане од потпуне контроле. Од чланова СК у друштвеним организацијама, а поготово од оних који су били руководиоци у истим, очекивало се да буду „прогресивни” елемент, који би анимирао и својим примером усмеравао делатност организација.

Чланови партије при свим основним организацијама СКЈ по установама, укључујући и болнице, позоришта, среску УДБ-у, војне одсеке, редакције листова и сл, новом реорганизацијом били су распоређени и организовани по територијалном принципу – у организацијама насеља на основу места становања. Активи комуниста нису били предвиђени као обавезни у удружењима и друштвеним организацијама, били

⁷⁷¹ Ј. Петровић, нав. дело, стр. 256; С. Крејаковић, *Фотографије као сведочанство присуства: друг Тито и друг Марко у Ранковићеву и Краљеву*, Каталог изложбе, Краљево, 2017, стр. 10-11.

⁷⁷² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4. Записник са састанка ОК КПС од 17. 4. 1952.

су везани за градске комитете или изузетно за републички ЦК и могли су бити само по потреби сазивани. Срески и градски комитети су морали да раде у свом пуном саставу и да своје седнице одржавају најмање једном месечно. Посебно је наглашено да нови секретаријати не смеју у пракси да преузму улогу старих бироа и да буду сачињени од не више од три члана, а само изузетно до пет. Задатак секретаријата је био обављање текућих послова среског комитета. За администрацију среског и градског комитета је препоручено да треба где год је могуће ангажовати волонтере и хонорарно плаћене појединце чланове СК. При среским, градским и општинским комитетима није било предвиђено стварање апарата, нити сталне комисије. Било је предвиђено само стварање повремених комисија због евентуалних ванредних политичких и организационих питања.⁷⁷³

Пред новоформираним Основним организацијама комуниста биле су постављене сложене и разгранате дужности, са којима се у већини случајева, по констатацији самог партијског врха, чланство није сналазило. Најчешће су Основне организације комуниста биле схватане као руководеће тело, међутим најважнија дужност пред њима је била „политички утицај на масе”. Формално је афирмисано становиште да чланови Савеза комуниста, а поготово они на руководећим функцијама, својим примером утичу и промовишу вредности тадашње идеологије. Дух „самокритике” је поново истицан и „експлоатисан”. Сами комунисти су примећивали и јавно говорили онегативним ефектима честих и неоправдано преопширних дискусија, на састанцима се примећивало да „народне масе” не виде ауторитете у друговима који много причају, а имају мало резултата у свом раду, „народ их сматра обичним брбљивцима”. Нова форма Основних организација комуниста је требало да бар на најнижем баналном, популистичком нивоу приближи идеологију народу и ослободи се административно строгог имица.⁷⁷⁴ Афирмисана је „борба мишљења”, и „јавност у раду”, а од комуниста се сада очекивало да буду „одговорна руководећа снага масе”. Критикована је појава да се гомилају руководеће функције. Добрица Ристовић, тадашњи секретар среског Комитета, најдиректније је описао новопромовисану стратегију: „Нашим новим ставом ми бришемо све оно што је руско, а што се било увукло у наш Савез комуниста”.⁷⁷⁵

⁷⁷³ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Упутство ЦК КПЈ од 20. 11. 1952.

⁷⁷⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Саветовање у СК-у од 5. 3. 1953.

⁷⁷⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 24. 3. 1953.

На Шестом конгресу КПЈ одржаном 2-7. новембра 1952. године у Загребу, између осталог је било решено да комитети раде као колективно радно тело према Статуту конгреса. Градска, среска, реонска, општинска конференција је бирала као свој извршни орган Комитет и Ревизиону комисију. Осим тога Комунистичка партија Југославије је тада, као што смо раније навели, променила назив у Савез комуниста Југославије. А Народни фронт је прерастао у Социјалистички савез радног народа Југославије (ССРНЈ).⁷⁷⁶

У духу закључака Шестог конгреса СКЈ и на седницама среског комитета се износе критике на рачун посустајања и учмалости комуниста у погледу обављања идеолошких задатака и појаве да се комунисти све мање „идејно уздижу”. Инсистира се на „заоштравању идејне борбе”, јер се прибојавало да пасивизација и запостављање идеолошко-политичког рада може бити искоришћено од стране „реакционарних елемената”. Илустративне су речи Коче Јончића: „Заоштравањем идејне борбе говори се да је највећа слабост што су комунисти изгубили револуционарни рефлекс, починовничили се, а гро чланова комитета и секретара организација ништа не ради на свом личном уздицању – те врло мало живе културним животом, јер су задовољни са службом и платом те му је доста свега. Известан број интелектуалаца преседи по неколико сати уз чокањ ракије те се тако ’идејно уздиже’”.⁷⁷⁷ И статистика о броју искључених из партијског чланства наводи да је убедљиво највећи разлог за искључивање из партије био нерад. По овом односу је током 1952. било из партије искључено 65 чланова, док је по основу ИБ-а било искључено 28, по основу крађа и проневера 26, па потом и по основу религиозности 21 члан. Остали чланови су били искључивани због пијанства, неморала, туча, недисциплине и неплаћања чланарине и сл.⁷⁷⁸

Нова стратегија је учврстила амбициозна очекивања руководства ГК-а и појачала његов критичарски однос. У новој периодичној анализи рада Градског комитета, половином 1952. године, биле су изнете примедбе, готово идентичне свим претходним. Опет је главни терет критике био на рачун површности, неорганизованости, безвољности за учењем и теоретским усавршавањем.⁷⁷⁹ Оваква критика је била репродукција смерница и директива ЦК које су дефинисале „партијску

⁷⁷⁶ *Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), 2-7. novembra 1952, Beograd, 1952.*

⁷⁷⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 9. 7. 1953.

⁷⁷⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952.

⁷⁷⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК СКС од 23. 7. 1952.

линију”. Са виших истанци се увек изнова инсистирало на додатном појачавању политичке улоге и активности партијских организација. Партијски врх је желео да оствари још директнији уплив у свакодневни оперативни рад нижих среских и градских комитета, да убрза реализацији својих оперативних директива и депеша. Најлакши и најдиректнији начин остваривања ових тежњи партијског врха био је омасовљење обичаја редовног читања дневне штампе. Стога је директивама више пута наглашаван задатак свих чланова да су дужни да редовно прате политичке догађаје управо путем дневне штампе. ЦК није био задовољан чињеницом да, како је тврдио, само 50% чланова редовно прати штампу, сматрао је да постоји велика несразмера у дистрибуцији штампе између крајева у Србији, у крајњем исходу ова несразмера се најоштрије уочавала поређењем градских и сеоских средина – село са 25% и град са 75% дистрибуиране штампе. Инсистирање на што већим тиражима и разгранатом дистрибуирању дневне штампе имало је очигледних идеолошких и агитпроп мотива, али не треба запоставити и материјални мотив, јер масовно приступање претплати на дневне листове омогућавало је и већа материјална средства која су опет могла бити искоришћена за даљи развој агитпроп активности.⁷⁸⁰

Још половином 1950. године дошло је до значајне реорганизације агитпроп апарата од савезног до локалног нивоа. У складу са тим директива ЦК КПЈ упућена ЦК КПС детаљније је налагала будући рад агитпропа, покривајући и ниво среских и градских комитета. До реорганизације агитпропа при среском комитету је постојао један плаћени службеник чија је дужност била агитпроп. Реорганизационе промене су довеле и до тога да је дотадашњи назив *Агитационо-пропагандно одељење* било замењено називом *Комисија за агитацију и пропаганду*. Једино је на нивоу републичких и савезних комитета и даље остао у употреби стари назив. Након реорганизације, агитпропом је руководио секретар Среског комитета, док су остали чланови Комитета били дужни да по потреби волонтерски помажу.⁷⁸¹

Након директивног писма ЦК КПС-а из новембра 1950. године приступило се формирању агитпроп комисије при Среском комитету која се састојала од седам чланова. Задатак те новоформиране комисије је био да редовно одржава састанке на којима ће претресати најактуелније задатке. Најзаступљенија форма рада агитпропа су били кружоци, који су одржавани два пута месечно. На кружоцима су били

⁷⁸⁰ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Писмо Агитпроп комисије при ЦК КПС упућено свим СК и ГК од јануара 1952.

⁷⁸¹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Директива ЦК КПЈ за ЦК КПС од 14. 10. 1950.

прорађивани материјали по упутству Среског комитета, углавном постигле директиве и писма из ЦК КПС и ЦК КПЈ. Заједнички су читани и чланци из *Комуниста*, *Партијске изградње* и *Партијског радника*. Друга форма рада били су Рејонски центри путем којих је актив предавача Среског комитета одржавао предавања за партијско, чланство на терену. Агитпроп градског и среског комитета је био организован и кроз форму политичких предавања у масовним организацијама. Најчешће су биле одржаване читалачке групе, а агитпроп је био спровођен и кроз рад Народних универзитета. Политичка предавања на Народном универзитету су до краја 1950. године била организована око 300 пута. Агитпроп у масовним организацијама се спроводио и кроз форму конференција по засеоцима, предизборних конференција, затим зборова, митинга и сл. Придаван је велики значај „растурању” идеолошке штампе, те је тако током 1950. године у Срезу свакодневно било дистрибуирано 242 примерака *Борбе*, 58 примерака *Гласа*, 112 примерака *Политике*. Ови подаци важе за редовну претплату, док је још већи број примерака био дистрибуиран кроз свакодневну продају.⁷⁸²

Агитпроп активности среских и градских комитета у Србији, током друге половине 1951. године, нису биле у довољној мери интензивне и организоване да би ЦК КПС-а био задовољан. Најчешћи пропуст је био препуштање агитпроп активности само агитпроп комисијама. Партијски врх је инсистирао да се што више организују дискусије, дебатни клубови, вечерњи курсеви, семинари и сличне форме, на којима је препоручена тематика била: *Изучавање политичке економије*, затим *Борба за изградњу социјализма*, *Линија КПЈ*.⁷⁸³ У складу са „партијском линијом” била је и самокритика рада ГК-а због неиспуњених очекивања у погледу омасовљења партије. У односу на раније анализе може се приметити да руководство ГК-а, половином 1952. године, није скривало незадовољство радом друштвених организација. Највише критика је трпело управо руководство Народног фронта. Руководства друштвених организација, а поготову они који су били чланови партије су претрпели критике на рачун своје амбивалентности и одсуства ентузијазма. Истоветне критике су том приликом биле изнете и на рачун чланова партије у привредним предузећима, са посебним акцентом на синдикалним руководиоцима. Руководство овом анализом исказује извесну инертност и укорјењен приступ карактеристичан за првих пар послератних година упркос

⁷⁸² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Годишњи извештај Среског комитета КПС среза Жичког за 1950. годину, стр. 20-22.

⁷⁸³ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Писмо Агитпроп комисије при ЦК КПС упућено свим СК и ГК од 12. јануара 1952.

претходно најављеној реорганизацији.⁷⁸⁴ Критике на рачун рада Народног фронта су биле поновљене и у годишњем извештају.⁷⁸⁵

Доношењем новог Закона о среском и општинским одборима у Скупштини, почетком 1952. године, дошло је до укидања дотадашњих Месних народних одбора и до стварања Општинских народних одбора. Тада су била укинута и повереништва у среским одборима, а формирани савети грађана при местима. Истовремено су били укинута и откуп и бонови као средство плаћања.⁷⁸⁶ Тада је у пракси требало да започне процес „одумирања државе”, почело се са принципом друштвеног управљања у појединим областима друштвеног живота: социјална заштита, култура, просвета и сл. Већа произвођача, као новопромовисан орган власти, била су замишљена као практично остваривање принципа утемељеног у максими: „највише права има у одлучивању онај који највише ствара”.⁷⁸⁷ Наредне 1953. године био је донет Уставни закон, којим су биле законски потврђене све дотадашње промене у погледу државног и друштвеног уређења.

Током 1952. године, осим једног састанка у фебруару, питања идеолошко-политичког рада нису била стављана на дневни ред састанака СК-а. Исто је важило и за Градски комитет. Тек пред Шести конгрес КПЈ, када је требало бирати делегате за среску изборну конференцију, ова тематика је постала актуелна.⁷⁸⁸ Поменути конгрес је донео извесне закључке који су се тицали и стања на подручју ГК-а и СК-а. Закључци су били изнети на састанку СК-а крајем фебруара 1953, који су уједно били и задаци СК-а следеће садржине: прорада и коришћење конгресног материјала; борба за идеолошки утицај, појединачно и кроз организацију, у свим порам живота и свакодневно; уздизање општег идеолошког нивоа руководећег кадра. СК је донео план по коме ће се сав идеолошки рад, а пре свега прорада конгресног материјала, морати фокусирати на период до почетка пролећних сеоских радова. По питању повећања идеолошког утицаја предложено је и усвојено да се идеолошки ради на сваком могућем месту па чак и у кафанама и на гозбама. Посебно је наглашено да идеолошки рад треба додатно појачати кроз Синдикат и њиме приоритетно обухватити чланове радничких савета. Задатак је био и да се индивидуално или по мањим групама изучава литература

⁷⁸⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК СКС од 23. 7. 1952.

⁷⁸⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК СКС од 15. 1. 1953.

⁷⁸⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952. годину.

⁷⁸⁷ Експозе Едварда Кардеља у Скупштини Југославије од 13. 1. 1953.

⁷⁸⁸ Делегати из среза Жичког за Шести конгрес КПЈ су били: Благоје Богавац, Никола Коча Јончић, Милован Ђокановић, Пауновић Добросав, Мијат Јовановић, Сретен Чекановић и Славко Недељковић; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VIII среске партијске конференције одржане 28. 9. 1952.

за прораду разних тема у вези са марксизмом. Препоручена литература је била: сва дела Добрице Ћосића и *Прилози за биографију Ј. Б. Тита* од Владимира Дедијера. Сви партијски нивои у Срезу, као и све друштвене организације добиле су задатак да поведу још енергичнију и отворенију борбу против: „туђег и штетног идеолошког утицаја и појава: малограђанштине, религије, коцке, пијанства, доконисања, аполитичности и сл.” Питање религије је банално, површно и вулгарно стављано у исту раван са проблемима друштвено неприхватљивог понашања попут алкохолизма, зависности од коцкања и сл.⁷⁸⁹

На саветовању у среском Комитету СКС среза Жичког, који је одржан 5. марта 1953. године, поред осталих су присуствовали и делегати Централног Комитета СКС Душан Петровић – Шане, организациони секретар и Десимир Јовановић члан ЦК СКС-а. Циљ саветовања је био да се размотри какво је стање у Жичком срезу после Шестог Конгреса СКЈ. На састанку је изнето да је прораду одлука и конгресног материјала било оформљено 26 центара на територији Среза, који су организовали „отворне састанке”, на којима су учествовали и чланови Савеза Комуниста и ванпартијци. У пракси се појавило преклапање отворених састанака са делатношћу Народног фронта. Душан Петровић је предложио да се убудуће отворени састанци организују кроз Народни фронт, чиме би се избегло дуплирање истог рада и изазивање запостављања рада Народног фронта.⁷⁹⁰

И поред константних тежњи да се партијско чланство омасови, као и тековина Шестог Конгреса, на коме је био укинут статус кандидата, број чланова Партије у Ранковићеву је почео полако да опада. Бројно стање чланства Савеза комуниста у граду је у јануару 1953. чинио 1.451 члан, од којих је било 307 жена.⁷⁹¹ Половином априла наредне 1954. године било је 1.322 члана, од којих су 357 били женског пола.⁷⁹²

Градски комитет је настојао да изнађе модел за свој идеолошко-политички рад у циљу подизања друштвене улоге комуниста у заједници. Крајем 1953. године у Градском комитету се дошло на идеју да се организују идеолошка предавања које би партијски руководиоци држали како самим члановима Комитета, тако и члановима ГНО-а, секретарима основних организација, председницима радничких савета и управних одбора. Одређен је и скуп тема будућих предавања:

⁷⁸⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 19. 2. 1953.

⁷⁹⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Саветовање у СК-у од 5. 3. 1953.

⁷⁹¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VIII редовне среске конференције СКС среза Жичког, од 25. 1. 1953,

⁷⁹² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са Пленума Среског и Градског комитета СКС од 15. 4. 1954.

- Улога и задаци Савеза комуниста у борби за социјализам и демократију;
- Борба за лик комунисте у савременим условима;
- Основи друштвеног система ФНРЈ;
- Општи развитак пољопривреде у ФНРЈ;
- Десетогодишњи план развитка пољопривреде у нашем срезу;
- Економски развитак ФНРЈ;
- Принципи новог привредног система;
- Платни систем ФНРЈ;
- Основни појмови о економици предузећа;
- Финансијски и царински систем;
- Систем планирања у ФНРЈ;
- Локалне самоуправе – комуне.

Једном недељно се обрађивала по једна тема, тако да је трајање целог курса било 12 недеља. Курс се одржавао у просторијама Народног универзитета, а отпочео је 14. децембра. Овим предавањима ГК је настојао да пробуди ентузијазам и разбије учмалост међу својим чланством, јер је тада већ увелико било примећено да комунисти све чешће избегавају да раде у друштвеним организацијама. Није било довољно интересовања за активан и успешан рад у Синдикату, Савезу бораца и другим организацијама. Примећено је да је међу члановима СКС из редова радника постојала већа амбиција за друштвено-политички рад, од чланова из редова службеника. Организовање поменутих предавања је био вид динамизирања како слушаоца, тако и самих предавача, покушај да се анимира делатности комплетног чланства Градског комитета.⁷⁹³

Због потпуне реконструкције политичких околности и друштвених токова у тадашњем Ранковићеву, неопходно је увидети и делатност и улогу самог Среског комитета КП, потом СК. Срески комитет је стајао на челу, координисао и контролисао рад партијске организације у срезу и самим тим се налазио у средишту свих политичких збивања. Сва дешавања у Среском комитету су неизбежно имала одјек у читавој партијској организацији у срезу, као и утицај на целокупан друштвени живот. Стога, околности које ће наступити током 1953. и кулминирати у наредној 1954. години утицајена то да тежиште свих важних друштвених процеса у граду потпуно зависи од дешавања и сукоба у Среском комитету.

⁷⁹³ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК СКС од 3. 12. 1953.

Број примљених чланова по годинама у КП касније СКЈ				
	1952	1953	1954	1955
Радника	298	91	50	39
Сељака	146	28	15	26
Службеника	91	23	20	25
Осталих	39	14	8	3
Студената и ђака	/	21	5	1
Нових чланова женског пола	55	21	11	9
Укупно	574	177	98	94

Средином 1953. године дошло је до лаганог посустајања у омасовљивању партијског чланства. Непланирано мали број нових чланова је био карактеристичан управо за иднустријска предузећа, где су очекивања била много амбициознија. Многе Основне партијске организације су закључке Шестог конгреса о поштравању критеријума за уклањавање „узимале здраво за готово” што је узроковало општим застојем у порасту чланства, чак и стагнацији.⁷⁹⁵ У *Фабрици вагона* је, од половине 1952. па до половине наредне године, у Партију било примљено свега 6, док је истовремено било искључено 25 радника. Такође, *Магнохром* је у истом периоду било примљено 4, а искључено 11. МК је разлог за неиспуњене планове омасовљења налазио у недовољном идеолошко-политичком раду партијских ћелија у наведеним предузећима. Руководство ГК-а је самокритички истицало као негативну појаву да поједини комунисти не учествују довољно активно у дискусијама по политичким питањима, објашњавајући такво понашање необавештеношћу и незаинтересованошћу за савремени ток политичких догађаја.⁷⁹⁶ Инертност по питању слободнијег исказивања ставова по политичким питањима пре је била последица искуства, страха да се не „излеће” са ставовима који могу касније бити погрешно протумачени или окарактерисани као застрањивање. Пример „давања себи слободе” у тумачењу и практичној реализацији опште партијске линије довешће до прве велике афере која је

⁷⁹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са састанка Среског комитета СКС среза Жичког, проширеног члановима Градског комитета СКС Краљево и секретарима општинског комитета, од 18. 11. 1955.

⁷⁹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, VIII Среска конференција СКС од 19. и 20. 2. 1955, Анализа о стању.

⁷⁹⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 3, Разни материјали са Шестог пленума ЦК СКС у септембру 1953, Извештај МК Краљево.

била позната тадашњој широј јавности, то је био „случај Живота Пирић”. Након Шестог конгреса и новопромовисане реорганизације и корекције идеолошких погледа, изгледа да је Живота Пирић, тадашњи председник Среског народног одбора, најискреније примењивао новоафирмисана начела да „људи мисле својом главом”, „да треба подстицати борбу мишљења” и да „траба ликвидирати све привилегије”. Пирићеве речи изречене на састанку среског и градског Комитета одржаног 9. јула 1953. године сликовито приказују његово становиште и искрено залагање за етичка и легалистичка начела, садржана у следећем: „Од VI Конгреса читава суштина рада састоји се да се учини да људи мисле својом главом, да масовно долази до изражаја шта треба примати, а шта одбацити. Самим тим ликвидирају се и све привилегије. Од VI Конгреса до данас људи користећи демократију показују се каквим су они у оригиналу, а по мом мишљењу то је добро, јер је лакше утврдити с ким имаш посла. Разни поступци и схватања појединца које ја не могу да вежем за линију Партије, оставили су последице у тумачењу наших мера – а то се одражава и данас када се извесни људи покажу у оригиналу, онда су нам они сасвим супротни њиховим ранијим карактеристикама. У оваквим случајевима треба имати стрпљења, изузев када се ради о отвореним непријатељима. Разне погрешке код људи – Зашто се малогарђански односе, зашто влада и збрка по појединим питањима, зашто имамо ситуацију да се радничка класа Фабрике вагона изјаснила за поделу вишка фонда плата, а Дрвног комбината против поделе. Овде треба размислити, јер има и наших погрешака, изигравања привредних прописа што ствара анархију. [...] У случајева када се оцењује вредност комунисте, ту треба раздвајати његову вредност од симпатичности, јер вредност је трајна, симпатичност пролазна. Када се говори о лику комунисте, онда шта недостаје нама и нашим комунистима – ауторитет власти.”⁷⁹⁷

Већ постојећи сукоби, који су дуже време тињали у Среском комитету, настали због дисонантног става Животе Пирића по многим свакодневним текућим питањима, разбуктали су се након – за тадашње време „радикаланог” – става Животе Пирића у вези са кандидатуром за предстојеће изборе за народног посланика, крајем те 1953. године. Цео случај не би добио скандалозне размере да већ унапред није било предвиђено да кандидат за народног посланика испред Жичког среза буде Пеко Дапчевић, тадашњиначелник Генералштаба ЈНА као једини кандидат. Пирић је на састанку који је одржан двократно 24. и 29. септембра 1953. године издвојио свој став

⁷⁹⁷ ИАК, СК СКС, кут. 24, Састанак СК од 9. 7. 1953.

са предлогом да се Срески комитет писмено обрати Пеку Дапчевићу са питањем да ли жели да има противкандидата: „Сматрам сам и то умесним, да се обратимо другу Пеку, једним писмом и да га питамо шта мисли о евентуалном противкандидату. То сам поменуо полазећи од себе, јер у данашњим условима не би никада пошао без противкандидата на изборе, јер би мени то некако било испод части, јер би ја можда на тај начин дошао туђом заслугом до победе”. Пирић је у свом излагању још посебно нагласио и став да посланик треба да буде из заједнице у којој живи, а затим је окарактерисао као непримерене констатације у прилог кандидатуре Пека Дапчевића. Сматрао је непристојним истицање као најважнијег практичног аргумента за Дапчевићеву кандидатуру то да би он са свог положаја могао да обезбеди помоћ јединица ЈНА у изградњи путева на територији среза. Пирић је нагласио и да се не сме отпочети са злоупотребом флоскуле „заслужни другови”.⁷⁹⁸

У прилог Пирићевог становишта донекле је стао једино Стојан Стојановић, истичући да је Пирић свакако достојан кандидат. Том приликом је пренео речи које је чуо међу народом на селу: „Добар је Коча, добар је Живота, али Живота ће са нама и у блато да легне”. На првом дану ове по много чему несвакидашње седнице Среског комитета, 24. септембра, Стојановић је изнео мишљење да је у интересу социјалистичке демократије да постоје најмање два кандидата, да би потом у наставку одржаном 29. истог месеца ублажио и кориговао своје првобитно становиште. Тада је истакао да је популарност Животе Пирића прилично висока и да је на време требало другачије радити на припреми јавности. Стојановић је закључио констатацијом да је јавност већ била припремљена и очекивала је кандидатуру Пирића, те да његово некандидовање и повлачење може изазвати негативне утиске о Среском комитету и друге негативне последице у друштву.⁷⁹⁹

Маратонска и једанпут настављана седница се завршила закључком да се Пеку Дапчевићу не поставља против кандидат.⁸⁰⁰

Дапчевић је прихватио кандидатуру и затим 8. новембра 1953. године одржао говор у центру Ранковићева пред око 10.000 људи. Својим говором је евоцирао емоције поводом тршћанске кризе, која је била у жижи интересовања тадашње јавности.

⁷⁹⁸ ИАК, СК СКС, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 24. 9. и 29. 9. 1953.

⁷⁹⁹ Исто.

⁸⁰⁰ Исто.

Истовремено је Срески одбор Савеза бораца у Ранковићеву прогласио уписивање добровољаца за евентуални рат. Убрзо се јавило преко две хиљаде добровољаца.⁸⁰¹

Након избора у децембру исте године, Пеко Дапчевић је постао посланик савезне скупштине, за чијег председника је био изабран Милован Ђилас. Само пар месеци потом десиле се „случај” Милована Ђиласа, који ће имати индиректне везе, бити (зло)употребљен и у личном обрачуна партијских функционера Среског комитета.⁸⁰² Идеја Животе Пирића донела му је само још један минус у низу, који је додатно пољуљао његов положај поред већ раније познатог „меког” става према откупу и према ИБ-овцима. Замерано му је што је градио школе и на тај начин ненаменски потрошио значајна средства, што је конкретно новац од самодоприноса за споменик чибуквачким партизанима употребио за изградњу школе у истоименом насељу која је понела име „Чибуквачки партизани”.⁸⁰³ Пирић се енергично и одлучно, уз достављање исцрпне финансијске документације, бранио на ове оптужбе. „Ја овде тврдим, а то се може испитати, да су та средства све до динара домаћински потрошена, да за сваки динар постоје прописна документа као и да су утрошена ипак на бази неких упутстава Републике и на бази неких правних прописа”.⁸⁰⁴

Среским комитетом је истовременотињао још један сукоб, који је уствари био шири контекст „случаја Пирић”. У питању је био сукоб између Стојана Стојановића, Мијата Јовановића, Вучић Драгана и наравно Животе Пирића једне стране и Николе Коче Јончића, Стевана Суше и Видана Ристића са друге.

Сукоб се распламсао и добио најозбиљније размерена седницама Среског комитета од 1. јула до 24. септембра 1954. године. Обазујући се на претходне изборе, а посредно и на иступање Животе Пирића, Коча Јончић је тада поново изнео констатацију којом је безлично окривио Срески комитет да је после Шестог конгреса превладало сувише широко схватање демократије. Потом се директно дотакао сукоба између Пирића и Вучића, са једне стране, и припадника УДБ-е Обрадовића и Ристића, са друге стране. Изнео је да неповерење потиче још од најоштријег стања у погледу ИБ-а када су под истрагом били Добривоје Пула, Гавриловић и Рачић Драгићевић. Иако су Обрадовић и Ристић демантовали да су Пирић и Вучић тада били под истрагом као

⁸⁰¹ Ј. Петровић, *нав. дело*, стр. 86-87.

⁸⁰² Осим Дапчевића, за посланика савезног већа био је изабран и Милан Степановић Матроз, који је у већу произвођача био и потпредседник Одбора за буџет, и Војин Поповић. За Републичко веће грађани су кандидовали Животу Пирића у 34 изборне јединице, Кочу Јончића у 33, Добрицу Ристовића у 23, Момира Лекића у 17, и Драгана Вучића у 11 изборних јединица—Ј. Петровић, *нав. дело*, стр. 88.

⁸⁰³ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка ГК СКС од 4. 9. 1955; Јелена Петровић, *нав. дело*, 190.

⁸⁰⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 1. 7. до 5. 7. 1954.

„сумњиви”, неповерење се протегло до даљњег. Затим је реч узео Добрица Ристовић који је нагласио да је већ предлагао Кочи Јончићу да се Видан Ристић позове на одговорност, „да он прекине са његовим неморалним животом који је спроводио у односу на жене. Познато је да се он до сада са две жене развео тј. раскинуо брак. Познато је и то да је он живео са учитељицом из Гокчанице и да је причао свуда и код свакога како он са њом живи. Ова девојка је сада толико профанисана као таква да поједине барабе из села Гокчанице траже да они живе са њом, као и други слични њима. По овом питању читава ова ствар позната је и оцу поменутог учитељице, те ми је пре извесног времена један друг (не сећам се који је био, али знам да је члан Савеза комуниста) причао како се њен отац њему жалио како му је Видан као члан комитета и опуномоћеник УДБ-е упропастио ћерку и њену будућност. Видан по овом питању још и дан-данас није искусио заслужену казну а није му се, мени се чини, довољно енергично на ово и указало да са оваквим начином живота мора да прекине као члан комитета”. Ристовић је потом додао да је чуо за Ристићеве иступе против њега, како је ширио гласине да Ристовић купује кућу, кредитира брата како би исти боље шпекулисао од средстава комуналне изградње итд. Додао је и да ни за време илегалног рада и рата није више „нерава изгубио” него од кад је чуо за „малограђанске интриге” на његов рачун.

Дискусији се прикључио Стојан Стојановић. Критиковао је непринципијелност, и двоструке аршине које је видео у раду Коче Јончића. Посебно је нагласио дисквалификације, којима је Јончић био склон у погледу карактерисања понеких као непријатеље. Потом се осврнуо и на припаднике УДБ-е Селимира Обрадовића и Видана Ристића: „[...] Мислим да су другови Видан Ристић и Селимир Обрадовић „Бурзо” са оваквим својим поступцима носиоци малограђанштине у нашим редовима и да су они ти вентили кроз које допире утицај чаршије на наш комитет и уносе смутњу и неспокојство, стварају онда неповерење међу другима итд.[...]”. У наставку Стојановићевог излагања догодио се несвакидашњи инцидент када је Селимир Обрадовић „Бурзо”, револтиран Стојановићевим излагањем, и током седнице потегао пиштољ. „Дискусију друга Стојановића прекида друг Селимир Обрадовић „Бурзо”, који је револтиран самим излагањем, те у том моменту потеже пиштољ на себе са намером да изврши самоубиство.

Другови Јончић, Ристовић и Ристић, који су седели у непосредној близини друга Обрадовића, сагледавају његову намеру и отимају му пиштољ.

Истовремено са овим испадом друга Обрадовића. Пада у ватру друг Добрица Ристовић, који се почиње тући.

У овако мучној ситуацији док присутни другови покушавају да смире другове Обрадовића и Ристовића, остали чланови комитета дискутују шта да се ради. Након краће дискусије дата је дужа пауза, под претпоставком да је боље да се са радом настави и ствари разјасне него да се прекине са радом [...]” (веома је вероватно да је из разлога смиривања страсти и могућих последица у препису записника почетак инцидента намерно описан као покушај самоубиства, а не као претња или чак покушај убиства; да је заправо у питању била претња пиштољем указује и то што се инцидент убрзо претворио у тучу између Обрадовића и Ристовића).

Осуди рада припадника УДБ-е и критици Коче Јончића су се потом у својим излагањима придружили и Мијат Јовановић и Драган Вучић. Добросав Пауновић је, такође, критиковао, али су његове критике ишле у правцу неефикасности и спорог реаговања УДБ-е, стао је у одбрану Обрадовића, констатовао је да је било грешака, али и да је: „Друг ’Бурзо’ сагоревао на свом послу по питању криминала”; док је за већину пропуста у раду УДБ-е оптужио Милена Милошевића. Критички се на рад УДБ-е осврнуо и Добривоје Буњак, али, такође, на неке пропусте везане за неефикасност и споро реаговање. После његовог излагања, будући да је било 23. часа, седница је прекинута, да би потом била настављена 3. јула. У наставку седнице Живота Пирић је известио да је 2. јула боравио у Београду у Централном комитету СКС-а, где је разговарао са Мићом Зорићем поводом догађаја и проблема у Среском комитету Жичког среза. Том приликом је изнео да му је Зорић изричито нагласио да сви настали проблеми морају остати у тајности и да све појединости са састанака Среског комитета морају бити недоступне јавности, јер би могле изазвати несагледиву штету, будући да таквих појава није било нигде у Србији.

Пирић се прикључио дискусији и веома опширно и садржајно изнео критике на рачун Коче Јончића, Видана Ристића, Добросав Пауновића и њима блиских у среском Комитету.⁸⁰⁵

⁸⁰⁵ Између осталог, у уводу свог излагања Пирић је рекао: „По мом мишљењу узроци свега што се код нас дешава у срезу и граду за задње две године леже у погрешној оријентацији у теорији, јер су еклетика и софистика прилично заступљени у теорији појединих другова у секретаријату јасно је да се код такве теорије није ни могло очекивати марксистичка пракса од истих другова већ површно ватрогасно, моментално и административна пракса баш на многим местима где је требало да буде чисто политичка и што је најгоре другови Пауновић и Јончић употребљавали су неистините аргументе не само против непријатеља него и против комуниста и добрих грађана. [...] и ја мислим да је тај неприкосновени а не критички ослонац секретаријата на информације УДБ-е и Секретаријата за унутрашње послове и довео до дегенерације социјалистичке демократије у срезу, тако да се у име ње укорењује полицијски

Након дуже паузе и смиривања афеката, Селимир Обрадовић је почео да говори о руководећој улози Комитета у хапшењу ИБ-обваца: „У одлучивању и хапшењу ове групе учествовали су само Суцуковић Милан, Пауновић Добросави Ристић Видан, док остали чланови комитета по овоме нису ништа знали. У то време однос ових другова према члановима комитета стварао је несигурност да нико није знао ко ће бити на реду. Тако је било кад је вршено хапшење, но после три месеца када је требало изабрати ко треба да се шаље на мермер, онда се изнело на комитет и друг Видан је рекао да другови из Београда инсистирају да се од ухапшених изаберу маркантнији случајеви, а да се други пуште што је и учињено. Тако смо били принуђени да неколико ухапшеника пустимо и од онако створене велике буке по овом питању испало је по граду да смо се помало преварили у оцењивању и пренаглили у хапшењу појединаца”.⁸⁰⁶

Видан Ристић (иначе начелник УДБ-е у срезу) је у свом одговору нагласио да по питању ИБ-а УДБ-а није ништа радила без сагласности секретара комитета. Признао је да је грешком невиног човека ухапсио због просте замене идентитета, због сличних надимака, док су имена и презимена била потпуно другачија (ухапсио је Слободана Танета Ивановића уместо Милутина Тинета Ђерашевића).⁸⁰⁷ Добривоје Буњак је изнео и како је сам нагласио непотврђене гласине да се Видан Ристић бавио и шверцом хармоника. Међутим, ова тврдња није узета у даље разматрање као непроверена и безначајна.⁸⁰⁸

Ова маратонска седница је окончана 5. јула једногласним усвајањем одлуке да се Видан Ристић казни опоменом уз образложење: „да друг Видан Ристић на својој службеној дужности није довољно одговорио и чврсто држао своје људе у рукама, те је

режим у срезу. Отпочела је кукњава како је много демократије у срезу како људи неће да слушају, како су људи постали осетљиви на сва вређања и клевете примају превише осетљиво к срцу, како је потребно ствари заострити, како је непријатељ сувише дигао главу. Друг Јончић уместо да позива комунисте у политичку борбу политичким средствима, свуда прети УДБ-ом, милицијом, Секретаријатом за унутрашње послове, а то се од њега преноси и на остале комунисте у срезу, тако да су место просветно васпитне улоге што је главно у раду Савеза комуниста и место јачања метода убеђивања јача метод насиља и претњи а што ме је највише болело све се то сервира под фирмом социјалистичке демократије тако да се она под тим методом почела по мало претварати у баука“. - СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 3. 7. 1954, наставак седнице почете 1. јула, стр. 82.

⁸⁰⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од од 5. 7. 1954.

⁸⁰⁷ Живота Пирић је такво Ристићево оправдавање свог пропуста прокоментарисао следећим речима: „... Ти си дао податке [мисли на Видана Ристића] за Тана Ивановића, који је на основу тих података ухапшен. Ово ме страшно забрињава. Како се може на тим питањима грешити кака се ради о једном човеку, да ли да се морално дисквалификује или остане као честит грађанин. То ме још више забрињава да се стварно нема, ако не материјалне а оно моралне одговорности за свој рад и да човека вуче своја савест, да ли стварно на тим таквим осетљивим питањима може се тако једноставно информисати без проверавања чињеница.“ – Исто, стр. 131.

⁸⁰⁸ Исто.

дозволио да се повремено појаве неозбиљности неодговорно изношење непроверених ствари на јавност и томе слично”.

У личном приватном животу дозволио је, такође, извесне неозбиљности и стварање утисака у јавности да је човек лаког морала, склон женскарењу и сл., што је довело до смањивања његовог угледа као комунисте и руководиоца.⁸⁰⁹

Видан Ристић је и након казне у виду опомене наставио до даљњег са својим радом у УДБ-и и већ на следећој седници реферисао да на територији среза и града било укупно 97 ИБ-оваца, од који су њих 24 накнадно, после 1948. године доселили на територију среза и града. Од укупног броја њих 36 је било хапшено и слато на „мермер”, и искључено из Партије. Само њих 25 је било пуштено одмах након хапшења. Ристић је том приликом изнео податке и о социјалној структури поменутих ИБ-оваца. По занимању су најбројнији били службеници њих 40, затим земљорадници петнаест, дванаест железничара, седам студената, три домаћице и један официр ЈНА. Поменуо је и најпознатије ИБ-овце и изразио незадовољство њиховом пребрзом рехабилитацијом и враћањем на радна места и нормалном друштвеном животу.⁸¹⁰ Крајем 1951. године члан бироа Среског комитета КПС-а и секретар Среског комитета Народне омладине – Драгослав Рачић био је „откривен” као ИБ-овац. Он је био оптужен да је пасивизирао и ометао рад, оптужен је још и да је знао за „непријатељски рад” Драгослава Лазаревића, члана КПС из Кованлука, и „групе” око њега. Срески комитет је, уз сагласност секретара Окружног комитета, Раје Недељковића расформирао ОПО у Ковалуку, а сви осумњичени су били ухапшени и под истрагом. Ова „афера” је била окончана искључењем из партијског чланства Драгослава Рачића и још десет чланова партије.⁸¹¹ У исто време се десила „афера” и у самом граду. Према извештају Среског комитета КПС на челу „непријатељске групе ИБ” је био студент и ванпартијац Александар Петровић, а чланови групе су били партијски чланови Лазар Јовановић, директор позоришта, Мирко Папакоча, повереник за финансије ГНО-а,

⁸⁰⁹ Исто; Ј. Петровић, *нав. дело*, стр. 183-185.

⁸¹⁰ Ристић је том приликом посебно истакао бивше ИБ-овце: Мирка Папакочу, који је тада био изабран за секретара реонске организације ССРН-а, Воју Благојевића, који је био активан у управи аеро клуба, затим Аца Петровића и Животу Јовановића, који су били враћени на своја радна места и Борку Поповић и Ђоку Бекјарева, који су били поново примљени у партијско чланство. Поменуо је и оне са чијим је тадашњим држањем и друштвеним ангажманом био задовољан: докторку Љубинку Панић, Рачић Драгића. Навео је и Драгослава Миду Лазаревића чије је држање окарактерисао као „неозбиљно” али прихватљиво, јер „не делује”. Ристић је предложио, а Комитет се сложио да се сузбије појава величања Лазара Јовановића Ћифте, бившег директора позоришта и да се Аца Поповић „жигосе путем штампе” и да му се онемогући запослење на било ком радном месту осим на месту физичког радника. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 27. 8. 1954.

⁸¹¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Извештај о раду непријатељске групе ИБ на територији среза, од 26. 1. 1951.

Ђунисије Вулевић, радник Фабрике вагона, и Радовановић Борко, ванпартијац и студент из Трстеника и још шест чланова партије.⁸¹² До краја 1952. године на основу става и држања о Резолуцији ИБ-а било је искључено укупно 27 чланова Партије са територије среза Жичког.⁸¹³

Међутим, „рат” у среском Комитету се наставио несмањеном жестином. Исцрпивши све остале аргументе, Коча Јончић и њему блиски чланови Комитета су се намерили да на пољу привреде, по питању наводних грешака у планирању расходима буџета нападну и коначно поразе Животу Пирића и његове „присталице”. На седници СК-а од 4. септембра, без присуства Животе Пирића, који се налазио на службеном путу, Коча Јончић је започео теме „нереалног привредног планирања” и неправилно распоређивање Фонда за самостално располагање, због чега је и директно био прозван Живота Пирић.⁸¹⁴ Ова тематика је поново прерасла у маратонску и добила форму истоветну претходних на којима је било расправљано о службеницима УДБ-е у срезу. Пирић је на следећој седници опширно образлагао друштвени план, по његовим подацима из 1953. године је претекло 67.000.000 динара средстава намењених за план друштвене изградње. На седници среског одбора је још тада било одлучено да се за потребе изградње градске инфраструктуре (канализације, водовода, изградња и поправка улица и сл) издвоји сума од 40.000.000 динара, а преостали износ је био намењен остаку Среза. Посебно је нагласио да се излазило у сусрет у изградњи основних школа по селима (није наведено да ли је постојао уједначен однос према свим школама по овом питању) које су до тада обично сами мештани својим радом и средствима подизали. Изградња школа је помагана са по 5.000.000 динара, мада је сам Пирић признавао да је потпуна изградња школе тада износила око 20.000.000 динара. Пирић је као леп пример издвојио околности око изградње школе *Чибуковачки партизани*. Истакао је то да су Чибуковчани још од завршетка Другог светског рата прикупљали новац за подизање споменика борцима Друге чибуковачке чете, међутим, предомислили су се и уместо споменика подигли спомен школу.⁸¹⁵ Развила се потом

⁸¹² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Извештај о раду непријатељске групе ИБ на територији среза, од 26. 1. 1951.

⁸¹³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Преглед података искључених чланова КП због рада по резолуцији ИБ-а (без тачног датума), у 1952. години.

⁸¹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 4. 9. 1954.

⁸¹⁵ Према тада изнетим тврдњама Животе Пирића, материјална средства за изградњу школе су била обезбеђена делом од продаје старе штале у власништву СРЗ у Чибуковцу грађевинском предузећу „Каблар”, у износу од 3 милиона динара, и остатак од прикупљеног новца за изградњу спомен чесме у износу од 1,7 милиона динара. Нагласио је да су и сами мештани масовно учествовали у радним акцијама израде и набавке грађевинског материјала, као и на самој изградњи - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 6. 9. 1954.

жучна расправа која је поново поделила Срески комитет. Већина присутних, њих седморо је тада гласало да одложи ребаланс буџета до увида посебне комисије, док је њих петоро тада било става да се изнесе ребаланс буџета. Међутим, тек тада се развила права расправа, чланови који су гласали за одлагање су се поделили на оне који су били за формирање независне стручне комисије сачињене од људи из Среза, док су други били става да се треба обратити Централном комитету са молбом да се пошаље комисија за утврђивање чињеница око буџета за 1953. годину. На крају су се сви сложили да се остане при старој одлуци и да се за три дана сазове нови састанак Среског комитета са једном тачком дневног реда: „Држање чланова комитета и дискусија на задњој седници Среског одбора”.⁸¹⁶

Поводом „прашине” коју је подигло иступање Пирића 9. септембра 1954. године, био је одржан зједнички састанак Среског и Градског комитета СК, који је био толико буран да је завршен у ситне сате наредног дана. Пирић је од стране Јончића био оптужен за „фракцијашење” и наклоност прокаженим ставовима Милована Ђиласа. Међутим, на овој седници Пирић није био искључен из Комитета, за строги укор су гласали сви присутни, уздржаних није било, тада је, такође, било одлучено и да се ЦК СКС-у предложи да Пирић поднесе оставку на дужност председника СНО-а.⁸¹⁷ Наредна седница Среског комитета од 24. септембра је имала само једну тачку:

„Став ЦК СКС по задњој одлуци ЦК СКС среза Жичког.” Седници је присуствовао и Мићо Зорић, делегат ЦК СКС, који је том приликом пренео став Петра Стамболића, који се слагао са закључцима на претходној седници Среског комитета и да Пирић не треба да остане председник СНО-а, да треба да да оставку на ту функцију. Већ је тада на седници од стране Зорића изнето да ће се у јавности тај поступак оправдати чињеницом да је изабран за посланика, те физички не би могао да обавља две важне друштвене дужности. Пирић је обећао да ће већ сутра поднети оставку уз предложено образложење, што је и учинио.⁸¹⁸

Случај Пирић је формално био окончан, међутим, борба за потпуну дискредитацију Пирића није престала ни до краја наредне године. Састанак Среског комитета одржаног крајем 1955. године, коме је присуствовао и секретар ЦК КПС-а Петар Стамболић, имао је једну улогу да потпуно доврши политички обрачун са Пирићем и њему блиским члановима комитета и да тај обрачун буде подржан од стране

⁸¹⁶ Исто.

⁸¹⁷ На тој седници су били кажњени још и: Добривоје Буњак, Стојан Стојановић укором и Драган Вучић опоменом - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 9. 9. 1954.

⁸¹⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Записник са састанка СК СКС среза Жичког, од 24. 9. 1954.

партијског врха. Раде Борисављевић, тадашњи секретар Среског комитета је говорио о неодговорном планирању и утрошку средстава, посебно наглашавајући наводни податак да је на Пирићево залагање за електрификацију села у срезу само током 1953. и 1954. године било издвојено 56 милиона динара. Борисављевић је карактерисао ове инвестиције као непривредне и непотребно обимне, истичући у позитивном смислу то што је у сврху електрификације села током целокупног периода од 1944. до 1953. године било издвојено свега 46 милиона динара. Борисављевић је истакао да Пирић не би остао толико дуго на челу СНО-а да није нашао упориште у Среском комитету, за кога је тврдио да је, до Пирићеве смене, био лошег кадровског састава, у коме су се сплетом околности нашли и: „бивши јерезовци, четници, шпекуланти и типични малограђани”. Истакао је и да је чак 12 бивших чланова Среског комитета „пошла за резолуцијом ИБ-а”.⁸¹⁹ Након, може се слободно рећи, организоване харанге и вербалног „топлог зеца” према Пирићу и његовим сарадницима, Петар Стамболић је подржао осуду Пирића и затворио седницу.⁸²⁰

Након пораза „Пирићеве струје”, у јулу 1955, у Среском комитету СКЈ су се десиле и кадровске промене. Тада је изабран нови комитет у који је ушао велики број нових чланова, који су заједно са старим члановима Николом Кочом Јончићем, Стеваном Сушом и Миланом Степановићем Матрозом, на челу са Радетом Борисављевићем наставили политику „победничке струје”.⁸²¹

Тако је окончан први познати покушај истински самосталније иницијативе у окриљу Савеза комуниста у Жичком срезу. Примери у Среском комитету су потврдили констатацију Коче Јончића: „Некако смо после VI Конгреса сви схватили сувише широко демократизацију...”⁸²²

Средином 1955. године наступиле су промене, територијалне и друштвено-политичке реорганизације које су маркирале крај једне значајне етапе у животу Градског и Среског комитета Савеза комуниста. Законом о подручјима срезова и општина НРС, донетим 12. јула 1955. године, формиране су крупније територијалне јединице, тако да се неколико општина, односно срезова спајају у нова подручја. Истовремено су биле и извршене и одговарајуће промене у организацијама и

⁸¹⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са састанка Среског комитета СКС среза Краљево од 11. 10. 1955. излагање Радета Борисављевића, стр. 3-4.

⁸²⁰ Исто, стр. 19.

⁸²¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са састанка Среског комитета СКС среза Жичког, проширеног члановима Среског комитета СКС Среза студеничког и члановима Среског комитета СКС Среза студеничког и Среза трстеничког са територије Врњачка Бања, од 3. 7. 1955.

⁸²² ИАК, СК СКС, кут. 24, састанак СК од 1. 7. 1954.

руководствима ГК-а. Општински комитет је од тада био биран на заједничкој конференцији свих чланова општинских комитета који су ушли у састав општине, а секретаријат за вођење текућих послова, из свог састава. Обављали су послове повезивања чланова, докумената, статистике и евиденције чланова, казни, искључења и жалби.⁸²³

Новоформирани одбори општина и срезова су отпочели са радом почетком септембра 1955. године, у међувремену су биле извршене организационе промене у руководствима Савеза комуниста и Народне омладине. Привремени срески комитети били су бирани путем кандидационих листа тајним гласањем на заједничком конференцијама пленума Среских и Градских комитета оних срезова који улазе у састав нових срезова. На истоветан начин су биле изабране и привремене ревизионе комисије чији задаци су били да изврше ревизију ликвидације и сређивања материјално-финансијског пословања бивших комитета. Било је препоручено да нови комитети броје 25 до 35 чланова. Нови срески комитети нису могли тако често као раније да сазивају састанке. Они су били бирани од стране секретаријата, и то од седам до девет чланова. Секретаријати нових комитета су заправо били извршни органи комитета који су имали задатак да и између састанака комитета раде на спровођењу одлука и решавању других текућих проблема. Осим секретаријата, Срески комитети су формирали и организациони секретаријат као помоћно тело комитета, односно секретаријата. Задатак организационих секретаријата је било да прати спровођење линије и одлука конгреса и осталих партијских форума, као и унутрашњег развоја организације, кадровским питањима и сл.⁸²⁴ Нови Срески комитет среза Краљево је бројао 31 члана, од којих су њих шеснаест били радници, осам интелектуалци, четири пољопривредници и по један официр и службеник. У нов комитет је ушло деветоро нових чланова, који осим чланства у СК-у претходно нису били на руководећим дужностима.⁸²⁵

Исти принцип реорганизације је важио и за ниво општинских комитета, с тим што је препоручени број чланова општинских комитета био од једанаест до деветнаест, а секретаријат за вођење текућих послова је броја од пет до седам чланова. Нови општински комитети су преузели највећи део послова дотадашњих среских комитета,

⁸²³ *Сл. гласник НР Србије*, бр. 56/1955; Вера Вучковић, Драгица Вуловић, Историјска белешка при сумарном инвентару фонда општинског Комитета Савеза комуниста Краљево.

⁸²⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Директива ЦК СКЈ упућена СК СКС потписана од Александра Ранковића од 24. 6. 1955.

⁸²⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 47, Анализа кадрова у Среском и Општинским комитетима среза Краљево од 4. 11. 1956.

сходно томе су добили и шире надлежности и овлашћења. Нови општински комитети су обављали послове око повезивања чланства, евиденције документације и чланова, статистике, и остале оперативне задатке, док је среским комитетима давано више времена и простора за ангажовање на политичким задацима. Није било предвиђено да у новим општинским комитетима буду професионално запослени руководиоци, већ да руководство обавља своје дужности волонтерски, осим у специфичним срединама где би професионалан ангажман руководства био оправдан.⁸²⁶ Посебном одлуком је било дефинисано да секретари среских комитета треба да добијају плате које треба да износе као плате народних посланика у републичкој или савезној скупштини.⁸²⁷

⁸²⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Директива ЦК СКЈ упућена СК СКС потписана од Александра Ранковића од 24. 6. 1955.

⁸²⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Одлука о платама политичких радника и службеника у комитетима СКЈ, од 12. 7. 1955.

Масовне друштвено-политичке организације

На крају Другог светског рата и непосредно потом, КПЈ је настојала да што боље утврди своју руководећу улогу у друштву, у том циљу је настојала да путем масовних организација успостави контролу над целокупним друштвеним животом из једног центра.

И на локалном нивоу, Месни комитет Комунистичке партије са позиције врховног контролора и координатора, из своје ауторитарне перспективе није само посматрао рад локалних органа власти, него и друштвено-политичких организација.

Масовне друштвено-политичке организације су и формално биле под ингеренцијом партијских органа. Тако је, на пример, Срески комитет и 1949. године одређивао чланове пленума среског одбора Народног фронта, руководиоце секција при Среском одбору и секретаре Месних одбора ове организације. Кадровско одељење Среског комитета је постављало и чланове Бироа, секретаре одељења, курире и чистачице при основним партијским организацијама, благајнике месних одбора Народног фронта, затим техничког секретара и секретара актива Народне омладине. Срески комитет је постављао и чланове плеума Среског комитета Народне омладине. Срески комитет је одлучивао о пријему у чланство АФЖ-а и бирао руководиоце секција у среском одбору те организације. По налогу Среског комитета су били постављани на дужност и председник и секретар Месног одбора Савеза бораца НОР-а, исти случај је био и са Месном и Среском синдикалном подружницом.⁸²⁸

Срески комитет је постављао на дужност председника и секретара Месног одбора културно-просветног друштва, на исти начин су били постављани председници и секретари Гимнастичарског и Стрелачког друштва и месног одбора Црвеног крста.⁸²⁹

Од најстаријих записника са седница МК-а може се увидети да исти у најчешћем случају није био у потпуности задовољан сарадњом са СКОЈ-ем и партијским ћелијама у привредним предузећима. Критикован је и рад чланова КП у синдикату, који је окарактерисан као најслабији. Изнета је примедба да већина ћелија једноставно не уме самостално да решава текуће проблеме. У духу тада веома цењене „самокритичности”, МК је као један од главних разлога наводио и слабу координацију партијских ћелија са њим, као и изостатак помоћ, коју је МК требало да пружи. Став Месног комитета је тада

⁸²⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Списак дужности на које Срески комитет КПС-а у Ранковићеву врши постављења, од 21. 11. 1949.

⁸²⁹ Исто.

био да и сами чланови овог тела не раде довољно на усавршавању себе на теоретском нивоу. Да би међусобна контрола требало заиста да заживи. Тада је био изнет и предлог да се повећа културно-просветни рад међу радницима и да подружнице синдиката треба обилазити редовно сваког месеца.⁸³⁰

Тада често коришћена реч „координација” имала је значење правилно примање к знању, разумевање и извршење директива, задатака, примена савета и предлога упућених од стране виших инстанци у партијској хијерархији. Координација у свом правом смислу је постојала у комуникацији између партијских јединица истог нивоа, али оне по правилу нису биле од већег значаја.

Текући задаци и рад МК-а су у многоме зависили од рада масовних друштвено-политичких организација. Леп пример координације МК-а са друштвено-политичким организацијама илуструје план прославе првог маја 1947. године:

„Синдикат да своје прозоре украси ћилимовима и заставама, а такође и све зграде околне. У синдикалном већу да се организује изложба свих зидних новина. По могућству Абрашевић да припреми програм и академију. Организовати поворку код споменика и трибину са руководством. [...] Организовати народна весеља на два места. Ученици у привреди да израде фабрику од картона...”⁸³¹

Омладинске организације су имале сопствене организационе форме агитације којима је МК и партијски агитпроп управљао, пружао помоћ и смернице.

Да би се у раду агитпроп апарата постигли бољи резултати, временом се све чешће почело примењивати подстицање такмичарског духа. Почетком 1947. године је предлагано да агитпроп при Градском одбору НФ-а организује такмичење у културно-просветном раду. Настојало се да се афирмише рад читалачких секција, које су у то време постојале при јединицама у предузећима, као и то при Народном фронту, АФЖ-у, Синдикату. „Растурање” штампе је била још једна од значајних задатака додељених агитпропу. Дневно се раздељивало око 200 до 300 примерака *Политике*, колико и *Борбе*, док су се новине *Глас* раздељивале највише до 80 примерака. Највише је раздељивано *Слободног гласа*,⁸³² од 800 до 1000 примерака.⁸³³

У јеку петогодишњег плана, током Трећег пленума ЦК КПС-а у јануару 1950. године по привредном питању била је изнета критика на рачун свих масовних

⁸³⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 12. 1. 1947.

⁸³¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 21. 3. 1947.

⁸³² *Слободни глас* је био лист-гласило Јединственог Народно-ослободилачког фронта Округа чачанског у периоду од 1945. до 1950. године. Укупно је изашло 251 бројева.

⁸³³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 14. 1. 1947.

организација и рада Партије по питању мобилисања и ангажовања наведених организација у сврху оживљавања привреде. Тада је био усвојен оквирни задатак да се Партијски комитети и све масовне организације потпуно оријентишу на изградњу главних објеката петогодишњег плана. У конкретном случају у Краљеву је то значило усредсређивање на изградњу будућег *Магнохрома* и додатно запошљавање и повећање капацитета производње у *Фабрици вагона* и другим индустријским погонима мањег значаја.⁸³⁴

Током 1950. године, дошло је до реорганизације у свим масовним организацијама. До реорганизације у масовним друштвено-политичким организацијама је било запослено 23 професионална службеника, док је по реорганизацији преостало свега 8 службеника.⁸³⁵

Почетком 1952. године, партијски врх је критиковао дотадашњу праксу и делатност свог чланства у масовним организацијама. Под удар критике је дошла пасивност и незаинтересованост партијаца. Критиковано је како се сматрало уврежено становиште о широком кругу партијског чланства које је своје ангажовање у масовним идеолошким организацијама сматрало да је од секундарног значаја, док је сав свој ентузијазам и личне амбиције исказивало једино на партијским дужностима. Да би оваквим појавама стао на пут, ЦК КПЈ је сматрао да у друштвеним организацијама треба да обезбеди спровођење линије партије путем партијских фракција, тј. преко повремених састанака свих чланова Партије који су иначе и активисти у тим организацијама. Ове састанке су сазивали чланови који су се иначе и налазили на челу тих организација или на неком од дужности у комитету. Фракције су могле бити организоване искључиво уз сагласност СК-а, односно ГК-а. Изричито је било наглашено да је било недозвољено да фракције преузму управу друштва или организација, међутим, неформална пресудна улога у организацији и управљању друштвима је била несумњива.⁸³⁶

Очекиван ниво осамостаљивања и остваривања планираних идеолошко-политичких задатака никада није био достигнут у мери да би МК био у потпуности задовољан. МК је током 1953. године дошао до закључка да је неопходан константан идеолошко-политички рад за све комунисте у граду, без обзира на којој дужности или

⁸³⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 3, Резолуција Трећег пленума ЦК КПС по текућим привредним задацима у 1950. години.

⁸³⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Годишњи извештај Среског комитета КПС Жичког за 1950. годину, стр. 17-18.

⁸³⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 5, Депеша ЦК КПЈ упућена ЦК КПС од 9. 2. 1952; И депеша упућена од ЦК КПС свим среском и градским комитетима од 12. 2. 1952.

радном месту се налазе. Све масовне организације су критиковане због стихијског рада, највећа одговорност је стављена управо на комунисте, који су своју дужност активног рада у масовним организацијама често занемаривали. Најоштрије самокритике су биле управо у погледу идеолошко-политичке агитације МК-а међу омладином и активнијег учешћа у раду омладинских организација. „Није чудо што нам омладина траћи разоноду још и данас организује разне журеве по кућама или што нам један број млађих људи проводе већину свога времена по кафанама.”⁸³⁷ Активност чланства у омладинским организацијама је лежала на малом броју својих чланова. Од 435 комуниста омладинаца, колико их је било у граду половином 1953. године, само њих 80 је било ангажовано у омладинској организацији. Иста ситуација је важила и међу партијцима из редова радника. Релативно мали број њих је узимао активног учешћа у раду масовних организација. Од појаве и заживљавања радничког самоуправљања и синдикалне организације су добиле разлог више и смисао свог постојања, а од радника партијаца се очекивало додатно ангажовање и у синдикату и у Радничким саветима.⁸³⁸

Реорганизацијом народне власти током 1955. године и након формирања новог среза Краљево, дошло је и до промена и у Савезу бораца и инвалида и осталим друштвеним организацијама које су тада постојале. Доведени су нови кадрови из редова Савеза комуниста који су имали задатак да организују делатност организација у складу са најактуелнијом партијском и државном стратегијом.⁸³⁹

⁸³⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 3, Материјали разни са Шестог пленума ЦК СКС у септембру 1953, Извештај МК Краљево.

⁸³⁸ Исто.

⁸³⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са I редовне годишње конференције Савеза комуниста среза Краљево, одржане 18. и 19. 2. 1956, стр. 27.

Савез комунистичке омладине Југославије

Као револуционарна политичка организација под називом Савез комунистичке омладине Југославије (СКОЈ) је организована на Оснивачкој конференцији у Загребу 10. октобра 1919. године. У првим послератним годинама, СКОЈ је одиграо главну улогу помоћника партије у везивању младих за идеологију Комунистичке партије. Био је главни организатор и предводник Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије.⁸⁴⁰ У СКОЈ-у су се преламала два принципа друштвеног деловања: са једне стране, масовност у виду односа према Народној омладини и, са друге, тежња да постане „елитни део” Партије.⁸⁴¹ И на локалном нивоу у Краљеву делатност ове организације се огледала у идеолошком менторству и руковођењем над УСАОЈ-ем, потоњом Народноом омладином.⁸⁴²

Срески Комитет СКОЈ-а је био формиран 2. децембра 1944. године, само неколико дана по ослобођењу града; месни комитет СКОЈ-а је био формиран 19. децембра.⁸⁴³ Док је по другим наводима месни комитет СКОЈ-а био формиран још 4. децембра, а комитет су сачињавали: Божа Марковић, Божидар Јоцовић, Славко Петровић, Олга Луковић, Мара Ракићевић и Милица Прохаска.⁸⁴⁴ СКОЈ је у пракси био елитна кадровска организација, чије чланство у односу на укупан број омладинаца процентуално није био висок, међутим, у Краљеву је, према најранијим сачуваним записницима МК-а, било релативно бројно чланство СКОЈ-а. Срески комитет СКОЈ-а је у мају 1945. године бројао пет чланова, укупно чланство је бројало 239 чланова подељених у четири рејона и четрдесет и један актив.⁸⁴⁵ Месни комитет СКОЈ-а је

⁸⁴⁰ Група аутора, *Мала политичка енциклопедија*, [главни редактор Јован Ђорђевић], Београд, Савремена администрација, 1966, стр. 1077-1079; В. Petranović, *Zapisi sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, str. 33-34.

⁸⁴¹ М. Митровић, *Изгубљене илузије*, стр. 145.

⁸⁴² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 1. 5. 1945.

⁸⁴³ Месна, среска и окружна Организација СКОЈ-а је од децембра 1942. до септембра 1944. Била потпуно угушена и разбијена. Током четири полицијске акције децембра 1942. године, фебруара, јуна и октобра-новембра 1943. године похапшено је или је готово комплетно чланство краљевачког месног комитета ове организације. Једини који тада није био ухапшен из месног комитета СКОЈ-а је био Селимир Обрадовић Бурзо, захваљујући томе што се од радије налазио у бекству. Дивна Мирковић – Лебл, „Обнова СКОЈ-а и оснивање УСАОС-а у Краљеву 1944.“, у: *Борбе са главнином немачке групе армија "Е" на Ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године*, стр. 448-449, 453.

⁸⁴⁴ М. Милићевић, П. Човић, „Развој НОП и НОБ у Краљеву и срезу Жичком од лета 1943. до ослобођења новембра 1944. и конституисање органа власти“, у: *Борбе са главнином немачке групе армија „Е“ на Ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, стр. 442.

⁸⁴⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 6. 1945.

крајем 1945. године бројао 202 члана од којих су 77 били женског пола.⁸⁴⁶ А срески Комитет ове организације у исто време је бројао 387 чланова, организованих у 53 актива. Истовремено је у срески Комитет СКОЈ-а био примљен Живота Пирић, чија ће улога у раду ове организације бити значајна.⁸⁴⁷ Крајем септембра исте године Пирић је постао и секретар среског Комитета СКОЈ-а.⁸⁴⁸ На самом крају 1945. године расформирана су дотадашња рејонска руководства, а из тог бившег руководства је било узето 13 најодговорнијих и, како је процењено, најспособнијих за инструкторе у Среском комитету, а Пирић је био предложен да постане члан Среског комитета КП.⁸⁴⁹ Пионирска организација у срезу тада није постојала осим у неколико села (не наводи се којим).⁸⁵⁰ Већ почетком наредне 1946. године, пионирска организација је постојала у школама, а у Срезу је тада постојало десет штабова ове организације.⁸⁵¹ У јануару 1946. године у СКОЈ је било примљено 127 нових чланова, тако да је чланство нарасло на 515 припадника у целом срезу. Што се тиче полне структуре – 342 члана су били мушког пола, а 173 женског.⁸⁵² Градски комитет СКОЈ-а је у пролеће 1946. године бројао девет чланова, у граду је постојало 28 актива са укупно 284 члана,⁸⁵³ а већ до јуна исте године чланство је нарасло на 375.⁸⁵⁴ У Срезу је тада постојало 30 актива физкултуре, а у срезу је тада било укупно 84 актива са 515 чланова, не рачунајући оне у граду.⁸⁵⁵ На самом крају исте године СКОЈ је на нивоу среза имао 575 чланова у 58 група.⁸⁵⁶

Почетком 1947. године, на територији надлежности МК-а је било укупно 400 скојеваца, од којих 282 мушког и 118 женског пола. Међу Скојевцима је тада највише било радника – њих 200, затим 10 интелектуалаца, 179 домаћица. Од укупног броја – 36 чланова је било искључено и 9 пресељено, и са друге стране –11 нових чланова је примљено и 27 чланова се доселило на територију Комитета. У граду је, бар према тврдњама изнетим на седници МК-а, тада било 19 неписмених појединаца. Скојевска

⁸⁴⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 30. 11. 1945.

⁸⁴⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 28. 12. 1945.

⁸⁴⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 28. 9. 1946.

⁸⁴⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај о раду СКОЈ-евске организације у току месеца децембра Окружном комитету од 28. 12. 1945.

⁸⁵⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 28. 12. 1945.

⁸⁵¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946.

⁸⁵² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 30. 1. 1946.

⁸⁵³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 24. 4. 1946.

⁸⁵⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације града Краљева за месец јун 1946, од 26. 6. 1946.

⁸⁵⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 23. 5. 1946.

⁸⁵⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 19. 12. 1946.

организација је, по препоруци Комитета, требало више да се заузме за ред и мир на разним јавним манифестацијама, на представама и у биоскопу.⁸⁵⁷

У марту 1947. године, у граду је било пет скојевских група. Настојало се да ове групе буду организоване по територијалном принципу, по рејонима, попут партијских ћелија. Током првог дела године дошло је до видног омасовљења ове организације. Већ 30. јуна у граду је било 543 скојеваца организованих у 43 групе; у *Фабрици вагона* је било 167, железници 22, у гимназији 130. У граду је тада било око 2.200 омладинаца „од којих је комунистички обрађено 98%”.⁸⁵⁸

Омасовљење и боља организација Градског СКОЈ-а су, већ од пролећа 1947. године, чинили МК битно задовољнијим. МК сепосебно поносио чињеницом да се за добровољни рад на омладинској прузи пријавило више скојеваца него што је било потребно. Са друге стране МК је пажљиво мотрио на моралну исправност омладинаца, обраћао је пажњу и на најмање испаде који су понекад чак били и последица безазленог младалачког доказивања.⁸⁵⁹ У граду је, крајем новембра 1947. године, било укупно 520 чланова скојевске организације, окупљених у 56 група. Руководство је бројало 5 чланова. Упадљив проблем за МК је представљала чињеница да су тада два члана руководства имали слабе оцене, МК је страховао да због тога ова два скојевца неће имати довољно ауторитета за руковођење том организацијом. У вези са овим случајем Комитет је у духу самокритике закључио да није посветио довољно пажње Комитету СКОЈ-а.⁸⁶⁰

МК СКОЈ-а је током прва два месеца 1948. године константно растао. До 25. фебруара, Комитет СКОЈ-а је имао осам чланова и три инструктора, а чланова СКОЈ-а је било 663, подељених у 61 групу. Скојеваца интелектуалаца је било 375 (рачунајући и ђаке индустријске школе). За већи проблем у раду СКОЈ-а МК је сматрао недисциплинуи увек је изнова инсистирао да испади буду примерно кажњавани. МК је лако и често прибегавао искључењу чланства, али је са друге стране настојао да скојевска организација у граду увек иде ка омасовљењу. Тако је током прва два месеца 1948. године било искључено 27, а истовремено је било примљено 60 нових чланова, а до маја месеца је број чланова је нарастао на 688. Истовремено са омасовљивањем

⁸⁵⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 12. 1. 1947.

⁸⁵⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 30. 6. 1947.

⁸⁵⁹ МК је у марту 1947. године разматрао случај цепања зидних новина, за шта је од стране МК-а била осумљичена група ђака претходно премештених из крагујевачке гимназије: „једна недисциплинована група истераних ђака из крагујевачке гимназије, који имају за циљ да кваре омладину.“ – ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС нема датума у марту 1947.

⁸⁶⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 20. 11. 1947.

СКОЈ-аМК је приметио даКомитет СКОЈ-агуби правилан увид у рад организације и изражавао је забринутост да може изгубити и потпуну контролу. И срески комитет СКОЈ-а је делио истоветне проблеме. Почетком 1948. године дошли је до кадровских промена у Среском комитету ове организаије. Упоредо са омасовљењем чланства СКОЈ-а у граду, мењала се и структура чланства, све више СКОЈ-еваца је било међу радницима у великим индустријским предузећима. Због ове чињенице, као и настојања МК-а да за себе идеолошки веже бројну неукључену омладину у Фабрици вагона, пред градским Комитетом СКОЈ-а је тада био постављен задатак формирања фабричког Комитета у Фабрици вагона. План је био веома амбициозан, рок за формирање фабричког комитета је био до краја марта. Истовремено је и у Индустријској школи при Фабрици вагонатакође дошло до приметног омасовљења СКОЈ-а, са друге стране примећена је и појава да ускојевској организацији већ организованих одељења фабрике има доста „секташтва”, што је утврдило МК у намери да се оснује Фабрички комитет СКОЈ-а, који би преузео детаљнији увид у рад и скојевских одељења у наведеној школи.⁸⁶¹

Недисциплина, лош успех, ситне крађе и преваре су осим осуде као прекршајна или кривична дела, била посматрана кроз идеолошку призму и карактерисана као непријатељска дела против народа и система, односно као лоши примери који могу лако да скрену омладину на погрешан пут. Једна од најважнијих улога СКОЈ-а, према схатању МК-а, је била морално-идеолошка припрема младих да прихвате, поштују и унапређују новоуспостављен систем и моралне вредности које систем промовише. Градски комитет је учестала искључења правдао недисциплином, само половином 1948. године било је искључено 40 СКОЈ-еваца из организације збор недисциплине. И тада, половином 1948. године ГК је сматрао да је „лош” утицај реакционарних родитеља на омладину био значајан проблем који је утицао на недисциплину и „саботаже”.⁸⁶² Процењивано је да је око 30% СКОЈ-еваца неактивно.

На Петом конгресу КПЈ (21-28. јул 1948) била је донета одлука о спајању СКОЈ-а и Народне омладине у једну омладинску организацију под именом Народна омладина. На овај начин се желело створити јака масовна, идеолошкаорганизација путем које би био обухваћен најшири могући слој младих у „резервоар” будућих комуниста. Након

⁸⁶¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2, Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948; СК СКС, кут. 24. Састанак СК КПС од 9. 1. 1948; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 13. 5. 1948.

⁸⁶² АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са терна - Краљево и Рашка, од 17. 6. 1948.

одлуке о спајању у републици може се рећи да је дотадашњи СКОЈ био увећан за 45.539 чланова Народне омладине, чије је име убудуће преузео.⁸⁶³ У време одржавања Петог конгреса КПЈ, чланство СКОЈ-а је бројало 144.232 члана, републичкопартијско руководство је са негодовањем гледало на динамику пријема СКОЈ-еваца у партијско чланство.⁸⁶⁴ Крајем исте године, од 15. до 22. децембра био је одржан Конгрес СКОЈ-а и Народне омладине на коме је и формално било извршено спајање ове две организације у једну. Након спајања задатак руковођења углавном је припао млађим члановима партије. По статуту КПЈ који је био усвојен на петом конгресу КПЈ у тачки 62, наведено је да „Партија обезбеђује опште руководство омладинским организацијама”. Тако је у свим активима после спајања био изабран секретаријат актива Народне омладине. Највише енергије партијски кадрови у раду Народне омладине су давали на прикупљању и организовању радних бригада. Много се очекивало од новореформиране Народне омладине у погледу помоћи раду Сељачких радних задруга. Једна од значајнијих политичко-идеолошких задатака кадрова бившег СКОЈ-а је био и васпитни рад. Форме васпитног рада су најчешће биле индивидуални рад, партијске школе, дописне партијске школе, омладинске школе при земаљском већу Народне омладине Србије, курсеви за опште образовање које су организовале народне власти. Руководећи кадар бившег СКОЈ-а се током 1949. године углавном бавио проширењем чланства Народне омладине и учвршћивањем те организације. У новом систему руковођења Народном омладином, секретари скојевских група су постали председници актива Народне омладине.⁸⁶⁵

⁸⁶³ Из реферата Митре Митровић на Другом пленуму ЦК КПС 30. маја 1949. „Од како је V конгрес КПЈ донео зачајну одлуку о спајању СКОЈ-а и Народне омладине у једну омладинску организацију, наша Партија се нашла пред озбиљним задатком да ту одлуку спроведе у дело.“ „Ова одлука, као и заједнички Конгрес СКОЈ-а и Народне омладине и Статут донет на њему, имају далекосежан значај за даљи развитак омладинског покрета код нас, за васпитавање најширих омладинских маса у духу социјализма, на принципима науке марксизма – лењинизма, за још шире и свесније активизирање омладине у изградњи социјалистичке Југославије. Не ради се дакле више о младим комунистима – скојевцима и широким масама омладине која се, уједињује у Народној омладини, боре и раде под руководством организације младих комуниста – СКОЈ-а, већ се сва омладина нове Југославије ујединила и организационо у једну масовну организацију, Народну омладину, која тако масовна и широка постаје у пуном смислу васпитна комунистичка организација омладинских маса, непосредни помоћник и резерва партије.“ – АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 1, Други пленум ЦК КПС.

⁸⁶⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 1, Други пленум ЦК КПС, Реферат Душана Петровића Шанета на Другом пленуму КПС-а.

⁸⁶⁵ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 5, Извештај о СКОЈ-у од Петог конгреса КПЈ до првог маја 1949. године, Извештај бр. 2, стр. 5-6; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, IV среска партијска конференција одржана 17. 6. 1949, Извештај Среског комитета Народне омладине среза Жичког за 1948. годину од 8. 6. 1949.

Народна омладина

Другу линију борбе, одмах иза СКОЈ-а, у борби за везивање омладине за Партију и нову власт је представљао Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСАОЈ). Након Трећег конгреса у Загребу, одржаном у мају 1946. године, назив УСАОЈ је био промењен у назив Народна омладина Југославије (НОЈ). СКОЈ је у пракси био руководећа снага Народне омладине, мада је формална стратегија партијског врха била да СКОЈ треба да се чврсто повеже и утопи у Народу омладину. Од скојеваца се очекивало да пруже најбољи пример у извршавању поверених задатака поверених Народној омладини и тиме заслуже кредибилитет и ауторитет. У пракси је СКОЈ био „помоћник” Партије,⁸⁶⁶ а Народна омладина крајњи реализатор агитације што је могуће већег обухвата омладине. Највероватније 12. децембра 1944. године је била одржана прва средња изборна конференција УСАОС-а за жички срез.⁸⁶⁷ Од ослобођења града и оснивања Градског одбора Народне омладине, њиме је управљао Градски комитет КПЈ, чланови одбора су уједно били и чланови Комитета.⁸⁶⁸ Временом се директна зависност Народне омладине од партијских органа није смањивала. Средњи комитет је постављао техничког секретара, секретара актива и чланове пленума Средског комитета Народне омладине, а исти принцип је важио и за ниво Градског комитета КПС-а и Градског комитета Народне омладине.⁸⁶⁹

Сви задаци градског одбора УСАОС-а су били идеолошке, васпитне и пропагандне природе. Чак и код задатака на изградњи и обнови у форми радних акција, најважнији циљ је био васпитно-идеолошки. Један од првих важнијих задатака Народне омладине је настао још у пролеће 1945. године, када је Окружни комитет забринут због појаве да се у граду ђаци у средњим школама деле на оне који су за веронауку и оне који су против. Таква појава је сматрана недопустивом и ђаци који су се залагали за часове веронауке сматрани су могућим „подмлатком реакције”. Окружни комитет је зато налагао да Градски комитет као и градски комитети СКОЈА и УСАОС-а треба да уложе додатне напоре да се не би повећавале и продубљивале поделе и да се сва средњошколска омладина уведе у УСАОС.⁸⁷⁰ Важан задатак Народне омладине је био

⁸⁶⁶ В. Petranović, *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, стр. 39.

⁸⁶⁷ Д. Мирковић – Лебл, „Обнова СКОЈ-а и оснивање УСАОС-а у Краљеву 1944.“, стр. 453.

⁸⁶⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације града Краљева за месец јун 1946, од 26. 6. 1946.

⁸⁶⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Списак дужности на које Средњи комитет КПС-а у Ранковићеву врши постављења, од 21. 11. 1949.

⁸⁷⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Допис Окружног комитета Средском комитету среза Жичког од 24. 4. 1945.

организовање радних јединица за радне акције.⁸⁷¹ Још почетком септембра 1945. године била је организована радна акција СКОЈ-еваца и УСАОС-оваца, за поправку пута Рашка–Краљево у којој је учествовало 30 омладинаца и СКОЈ-еваца из Краљева, још 20 из остатка среза Жичког, а поред њих учествовали су и омладинци из других срезова округа Чачанског.⁸⁷² Градски одбор је током прве половине 1946. године спровео агитацију за одлазак на радну акцију на „омладинској” прузи Брчко–Бановић. За ову акцију се током јуна пријавило и спремило 85 омладинаца из Краљева.⁸⁷³ Типичан вид агитацијске делатности Народне омладине у послератном Краљеву је била кампања у стручним школама, која је била организована на предлог МК-а. У заједничку спрегу пропагандне делатности партије усмерене придобијању омладине је неизоставно ушло и Друштво за културну сарадњу са СССР-ом. Тако је ово друштво, почетком 1947. године, преузело на себе задатак да припреми академију поводом годишњице смрти Лењина и организацију курсева руског језика.⁸⁷⁴ „Растурање” омладинске штампе, је био један од значајнијих задатака ове организације. МК је неретко критиковао Народну омладину да није добро организовала поверене задатке. Пред омладинске организације се од почетка 1948. године ставио и задатак да води евиденцију о незапосленима, чији је број тада постепено растао, док су истовремено у највећим индустријским предузећима недостајали радници.⁸⁷⁵

Почетком 1948. године, у граду је било 3448 чланова Народне омладине, којима је руководило 27 актива. У погледу старосне, социјалне и професионалне структуре чланства тада је стање било следеће: 1168 радника, 713 гимназијалаца, ученика средњих стручних школа је било 758, ученика у привреди 614, чланова који нису ишли ни у једну школу је било 195, ван организације 27 школараца, од којих су 15 били искључени, а њих 12 нису још увек донели своја омладинска документа. Бројност чланства Народне омладине у Краљеву, бар према записницима МК-а, била је изнад просека од 80% на нивоу Југославије.⁸⁷⁶

⁸⁷¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког и града Краљева за месец фебруар 1946, од 25. 2. 1946.

⁸⁷² У радној акцији су учествовали омладинци и СКОЈ-евци и из Чачка њих 25, среза Трнавског 15, и по 20 учесника је долазило из срезова: Драгачевског, Моравичког, Љубићског, Таковског и Качерског. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Директива Окружног комитета у Чачку Среском комитету у Краљеву од 2. 9. 1945.

⁸⁷³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације града Краљева за месец јун 1946, од 26. 6. 1946.

⁸⁷⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 12. 1. 1947.

⁸⁷⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948.

⁸⁷⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948.

Након уједињења СКОЈ-а и Народне омладине у једну омладинску организацију под именом Народна омладина на Петом конгресу КПЈ (21-28. јула 1948) није испрва дошло до реализације свих планова реорганизације, планираних од стране партије. Од дотадашњих СКОЈ-еваца се очекивало да сав свој рад посвете на „организован политички рад у масама омладине”. Акцент је стављан на културно-просветни рад и рад на физкултури и спортским активностима. Наравно очекивана је и још агилнија и ревноснија активност Народне омладине на помагању привреди. Међутим, лична амбиција СКОЈ-еваца у новој Народној омладини је учинила да у току 1948. и 1949. године (од стапања СКОЈ-а у Народну омладину) само из среских и виших комитета Народне омладине на друге више партијске функције оде 3.484 бивших СКОЈ-евских руководиоца. Партијски врх је због тога био суочен са појавом да на најнижим нивоима, градским и среским одборима Народне омладине, нема довољан број „квалитетних и проверених” руководећих кадрова, од којих би се могло очекивати испуњавање идеолошко-политичких, културних, физкултурних и привредних задатака.

Нови руководиоци Градских и Среских комитета Народне омладине често нису били заинтересовани за партијске школе и курсеве, свакако не у мери колико се то очекивало од бивших СКОЈ-еваца. Нестручан и нетактичан рад руководства појединих комитета Народне омладине, инспирисан амбицијом и каријеризмом, доводио је до крајности. Настојање да се обезбеди радна снага доводило је до појава да се Народна омладина често у понеким местима у Србији претворила у центар за мобилизацију радне снаге, што је било осуђивано чак и од највишег партијског руководства.⁸⁷⁷

Питање организовања Сељачких радних задруга је произвело читав низ проблема у пракси, Партија је рачунала на значајну помоћ Народне омладине. Помоћ Народне омладине није била свуда иста, разлоковала се од среза до среза. Жички срез је са одзивом од 26% чланства био међу најслабијим у погледу одзива чланства Народне омладине у учлањење у Сељачке радне задруге. Осим у Жичком срезу, још је одзив био слаб и међу чланством у Подгорском 24%, Тамнавском 25%, Бегејском 33% срезу. Насупрот њима највећи одзив је био у Поцерском 90%, Тамишком 93%, Тимочком 80%.⁸⁷⁸

Почетком 1949. године био је организован седмодневни семинар секретара актива Народне омладине у циљу побољшања рада организације. На семинарима је

⁸⁷⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 3, Директива СК КПЈ упућена ЦК КПС од 9. 12. 1949. потписана од стране Александра Ранковића.

⁸⁷⁸ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 1, Други Пленум ЦК КПС, Реферат Митре Митровић на Другом пленуму ЦК КПС 30. маја 1949.

истицано питање омасовљења, тако да је, додатним ангажовањем актива, већ у првом тромесечју наведене године организација била омасовљена са 418 нових чланова. Управо у том периоду су активности Народне омладине достигле додатну динамику због предстојећег Трећег конгреса Народне омладине Србије. Срески и градски одбор су се додатно ангажовали како би на конференцији представили своје резултате. У склопу тих активности у граду је био одржан и фестивал – смотре културно уметничких секција.⁸⁷⁹

Програм идеолошко-политичког рада према упутству Централног комитета Народне омладине Југославије са Трећег конгреса те организације почеле су се спроводити од октобра 1949. године. Срески одбор Народне омладине је формирао 38 кружока, којима је било обухваћено 920 омладинаца. На савезним радним акцијама учествовало је 4 омладинске радне бригаде са 786 чланова.⁸⁸⁰ Међу омладинцима из ове 4 радне бригаде среза Жичког било је 168 ударника и 215 похваљених. Једна од радних бригада Среског одбора Народне омладине је била шест пута ударна и два пута похваљена, а истовремено је била проглашена и за најбољу од свих бригада које су радиле на изградњи Новог Београда. Командант те Шесте жичке бригаде и петоструки ударник –Милутин Луковић је, 25. маја те године, лично предао Штафету младости Јосипу Брозу Титу.⁸⁸¹

Спортски живот у граду и срезу је кроз активности Народне омладине искоришћаван као једна од најбитнијих компоненти идеолошко-васпитног утицаја на младе генерације. У Срезу је до краја 1949. године постојало 29 гимнастичарских друштава са укупно 968 чланова и 325 пионира. Само током те године било је изграђено шест игралишта за мали фудбал и четири за одбојку.⁸⁸² Међутим, развој није ишао у правцу којим би Срески комитет народне омладине био у потпуности задовољан. Шири идеолошки оквир тадашњег времена је подразумевао убрзан развој гимнастике, атлетике, пливања – дакле, базичних спортских дисциплина– међутим, популарност других спортова са лоптом, пре свега фудбала је ставила у други план популарност базичних спортова. Првих тринаест гимнастичарских клубова није ни до 1949. године заживело у пракси, постојали су само на папиру, а крајем исте године је

⁸⁷⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Рад народне омладине, стр. 35.

⁸⁸⁰ Још око 400 омладинаца из среза Жичког је било ангажовано на радним акцијама, али кроз Народни фронт – Исто, стр. 36.

⁸⁸¹ Исто; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среског комитета за 1949. годину, од 10. 12. 1949.

⁸⁸² Исто.

одлучено да се убудуће уложе додатни напори у агитацији међу основно и средњешколском омладином по питању популарисања базичних спортова.⁸⁸³

Средином 1949. године, у граду је било укупно 37 актива Народне омладине. У то време је било формирано одељење за агитпроп, чији је рад убрзо потом био окарактерисан од стране инструкторске комисије као слаб, зато што су се политичке конференције одржавале нередовно. У *Фабрици вагона* је одзив омладине на ове конференције био половичан. Конференцијама су присуствовали само запослени омладинци из града, док су они који су живели у околним селима након радног времена журили својим домовима. У осталим активима је била слична ситуација. Најужорнији политичко идеолошки рад агитпроп комисије, по закључцима комисије одвијао се у интернату ученика у привреди. У кружоке је било обухваћено око 90% омладине.⁸⁸⁴

У циљу отклањања наведених и сличних проблема и недостатака и регулисања рада Народне омладине по очекивањима Централног комитета КПЈ, исти је крајем 1949. године наложио увођење пет професионалних омладинских руководилаца у среским комитетима народне омладине. Тих пет професионалаца су били: секретар, организациони секретар, одговорни за агитацију и пропаганду, одговорни за рад на селу и одговорни за физкултуру. Именовани руководиоци су морали бити ослобођени свих других дужности у државном апарату.⁸⁸⁵

У међувремену, пре наведене „професионализације” руководства. Градски комитет, сходно новој реорганизацији и спајању, наставио је са планираним задацима. Крајем децембра 1948. године, Народна омладина је у граду бројала 3.133 члана, организованих у 23 актива. Најважнији задатак пред организацијом, приближавање духа доскорашњег СКОЈ-а и идеологије најширем слоју младих генерација, био је у фокусу интересовања МК-а. По овом питању, МК је уочавао неуједначеност организованости и испуњавања задатака. Најзадовољнији је био радом актива у средњим школама, док је много више очекивао од актива у радним-индустријским организацијама. Највећу замерку је стављао на рад актива у *Фабрици вагона*. Као велики проблем је уочен недостатак задовољавајућег смештаја за велики број ученика у привреди који живе ван града. Процењивано је да је било око 75% ученика са

⁸⁸³ ИАК, Фонд Срески комитет Савеза омладине Краљево (у даљем тексту: ИАК, СК СОК), кут. 14, записник са састанка Бироа Среског комитета Народне омладине од 11. 10. 1949.

⁸⁸⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, Извештај са обиласка ГК КПС Ранковићево, октобар 1949. стр. 20-23; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са одржаног састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 5. 7. 1949.

⁸⁸⁵ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 3, Директива СК КПЈ упућена ЦК КПС од 9. 12. 1949. потписана од стране Александра Ранковића.

наведеним проблемом. Један од највећих проблема које је уочавао МК је био недостатак дисциплине међу омладином. Овим проблемом, по МК-у је требало да се позабаве градски одбори Народне омладине, руководство гимназије и других средњих школа. Предложено је да се због решавања проблема лоше дисциплине код младих организује и посебна ћелија просветних радника.⁸⁸⁶ Половином 1949. године у оквиру организације су постојале и радиоаматерска и једриличарска секција. Иако у то време није било готово никаквих услова, ентузијазма није мањкало.⁸⁸⁷ Организација је наставила да постепено расте, тако да је половином октобра 1949. године Народна омладина бројала 3.200 чланова организованих у седам комитета и 27 актива.⁸⁸⁸

Агитационо-пропагандна улога Народне омладине никада није губила приоритет у њеном деловању. У околностима насталим након Резолуције ИБ-а, МК је од Народне омладине очекивао активан пропагандни рад. Инструкције попут: „Више кроз политичке информације објашњавати омладини ревизионистичку политику СССР-а и њихових сателита, а у том пољу озбиљније прићи припремању истих. У овоме треба ангажовати Агитпроп Комитета партије”.⁸⁸⁹

Главни задаци Народне омладине током 1950. године били су припремање и слање радних бригада на задатке. Током године из града и среза су биле послате две радне бригаде, прва, с бројношћу од 196 омладинаца, послата је на радну акцију подизања Новог Београда, а друга, с бројношћу од 118 омладинаца, била је послата на радну акцију изградње Ваљаонице бакра у Севојну. Осим ових највећих задатака, чланови народне омладине из Ранковићева и среза Жичког били су, такође, ангажовани у мањем броју и нарадовима на реконструкцији хидроцентрале у Сокољи на планини Гоч, затим на изградњи будућег *Магнохрома* и пута Ушће– Жељин. У организацији Народне омладине те исте године била је спроведена предвојничка обука за 1.867 омладинца. У спортским активностима и надметањима, које је организовала Народна омладина у граду, као доминантно најпопуларнији истакао се фудбал, док је интересовање за остале спортове и дисциплине било видно слабије.⁸⁹⁰

Све до половине 1950. године, Пионирска организација је егзистирала у оквиру Народне омладине. По признању самог ЦК КПЈ рад у Пионирској организацији је патио од разноврсних недостатака, пре свега нестручног рада повереника са децом. У

⁸⁸⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 9. 12. 1948.

⁸⁸⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 5. 7. 1949.

⁸⁸⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3. Записник са састанка ОК КПС од 12. 10. 1949.

⁸⁸⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4. Записник са састанка ОК КПС од 23. 4. 1951.

⁸⁹⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Годишњи извештај Среског комитета КПС среза Жичког за 1950. годину, стр. 19.

организацији се радило по пресликаном моделу рада из Народне омладине, најчешће без основних педагошких знања и без уважавања чињенице да се ради са децом раног узраста. Пракса организовања политичко-пропагандних предавања, инсистирање на готово војничкој дисциплини и слични пропусти, неретко су доводили до комичних ситуација. Партијски врх је намеравао да реорганизацијом Пионирске организације заправо њој и додели праву улогу, тадашњим речником васпитно-забавну. Флексибилнијим и педагошким приступом, кроз игру и забаву се могло много ефективније утицати на будућа идеолошка убеђења најмлађих генерација.⁸⁹¹

Након увођења радничког самоуправљања, настојало се да се омладина, што је могуће више укључи у рад радничких савета.⁸⁹² При свим већим предузећима у граду постојали су активни Народне омладине, који су окупљали младе раднике до 26 година. Међутим, чланство је у просеку било много млађе, председник актива Народне омладине у Фабрици вагона је имао само 17 година, исто тако и већина руководиоца актива у другим предузећима је имала између 16 и 17 година. За рад ових актива су били одговорни Комитети при тим предузећима. Чланство у организацији Народне омладине у граду је бројало и 750 ученика. Према закључцима Градског комитета, културно-просветни рад актива Народне омладине при школама је био разноврснији и боље организован од оних при предузећима. Средњошколци су те, 1950. године, углавном били организовани у друштву *Херој Маричић*, који је тада имао само фолклорну секцију, а рад овог друштва до тренутка настанка извештаја није био од запаженог значаја.⁸⁹³ Градски комитет се поносио сопственом проценом да је у чланству Народне омладине у граду било обухваћено 75% омладинске популације, а и током 1950. године кружоци су били популаран вид окупљања и идеолошког рада. Дакле, током наведене године у граду је било 168 кружока Народне омладине.⁸⁹⁴

Почетком Шесте декаде XX века, у свим тадашњим спортским друштвима у граду најмасовнији и најпопуларнији спорт био је фудбал. Међутим, до већих успеха и боље организације није дошло због лоших међуљудских односа у друштвима. Успех гимнастичара је био доста бољи, али код већине гимнастичара на уштрб успеха у школи. Градски комитет је тада издао сугестије да треба више радити и више уложити

⁸⁹¹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Директива ЦК КПЈ упућена ЦК КПС, потписана од стране Милована Ђиласа.

⁸⁹² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4. Записник са састанка ОК КПС од 28. 5. 1951.

⁸⁹³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 42, Записник са саветовања чланова партије до 26 година старости. од 24. 11. 1950.

⁸⁹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 86, Записник са састанка Бироа Градског комитета КПС-а у Ранковићеву од 6. 12. 1950.

на развој атлетике, одбојке, кошарке и спортова на води.⁸⁹⁵ Два спортска друштва у граду у то време биласу *Партизан* и *Слога*, најпопуларнији спорт и главна тематика разоноде и рекреације тадашњих младих генерација неприкосновено је био фудбал. Срески комитет је имао замерку што је у *Слоги* свештеник СПЦ истовремено био секретар клуба и секретар црквеног одбора. „Не значи да они [свештеници СПЦ] не би могли бити чланови друштва, али да ли им треба поверити руководећа места у васпитавању наше омладине?“⁸⁹⁶

На изградњи фабрике каблова у тадашњем Светозареву је учествовало две бригаде Народне омладине из Среза жичког укупне бројности 400 омладинаца. Једна од те две бригаде – XIV жичка током радне акције била је 15 пута проглашена за ударну.⁸⁹⁷

Након Шестог Конгреса КПЈ и реорганизација које су тада наступиле, дошло је и до промене у Народној омладини. Примећено је да се до тада у Народној омладини и превише копирао рад Савеза комуниста. Настојало се да се изнађу нове форме које би „освежиле“ рад и још више привукле омладину у ову организацију. Препоручено је да руководиоци локалних одбора Народне омладине буду чланови културно-уметничких и физкултурних друштава. Нова стратегија је предвиђала да се до тада строже политичко-идеолошке форме рада Народне омладине потисну у корист забавних спортских и културно-уметничких активности, путем којих би се индиректно пласирала и пропагирала идеологија.⁸⁹⁸

Са друге стране, чланство среског и градског комитета се прибојавало претеране либерализације и све присутнијег утицаја поп-културе која је тада стидљиво, али и незадрживо долазила доминантно из западноевропских земаља и земаља САД-а. Тадашње званично становиште на овакву појаву најбоље илуструје говор Коче Јончића тадашњег секретара Среског комитета на заједничком састанку среског и општинских Комитета у присуству свих секретара основних организација Савеза комуниста у Жичком срезу, који је био одржан 24. марта 1953. године у Матарушкој Бањи: „Опасност која се појављује код наших људи јесте клањање пред странцима. Понашање наше омладине на разним скуповима, игранкама и сл. одише утицајем запада. Оваквим стварима ми се не смемо дозволити, да се иживљавамо на неким од заосталих начина. Комунисти не смеју чекати на састанакна коме би се изнео неки проблем и заузео

⁸⁹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 25. 5. 1951.

⁸⁹⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952.

⁸⁹⁷ Исто.

⁸⁹⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Саветовање у СК-у од 5. 3. 1953.

коначан став, већ морају одмах и на сваком месту реаговати где год увиде какав проблем, да комуниста буде иницијатор у његовом решавању не дозволивши да само органи власти интервенишу”.⁸⁹⁹

Читава седница ГК Савеза комуниста од маја месеца 1953. године била је посвећена Народној омладини. Михаило Ђорђевић, секретар градског комитета ове организације, том приликом се жалио на недостатак финансијских средстава као узрок неиспуњавању свих планова. Ентузијазам, заинтересованост и бројност чланства нису били проблем, већ једино материјална средства. Овај проблем је нарочито био видљив у спортском животу у граду. Наиме, разна спортска друштва у граду – *Слога*, *Партизан*, *Железничар*, *Металац* – имала су многобројно чланство, *Партизан* је чак имао јако бројне огранке при Фабрици вагона, *Магнохрому*, *Гочу*, *Магнезиту* (ранији назив *Магнохрома*) и Железничком чвору. Народни фронт је био задовољан разноврсним спортским животом у граду, али је, са друге стране, указивао на недостатак основних услова. Није постојало адекватних сала, најосновнијих спортских реквизита за поједине спортове. Осим веома популарних спортских активности код тадашњих омладинаца, Народна омладина се бавила и питањем забаве и разоноде, она је управљала и организовала рад културно-уметничких друштва, а становиште руководства ГК-а је и 1953. године било за то да целокупан друштвени живот омладинаца треба да се одвија у оквиру Народне омладине и под њеним надзором.⁹⁰⁰ Градски комитет Народне омладине је и убудуће био замишљен као главни координатор рада свих друштвених организација, чак и школа у граду, како би се комплетан друштвени систем укључио у идеолошко васпитавање. Настојано је да се чланови Народне омладине што је могуће више укључе у рад ССРН-а, поготово у извођењу акција. Међутим, након Шестог конгреса КПЈ улога се Народне омладине у граду променила. Организациона делатност је у пракси била пренета на ССРН, а њена улога се свела у најчешћем на иницирање идеја, задатака и акција, као и неформалну стручну праксу амбициознијих омладинаца из руководства Омладине, за њима прижељкиване, будуће дужности у ССРН-у, СКЈ, руководеће положаје у привредним организацијама, управи и администрацији и сл.⁹⁰¹

⁸⁹⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 24. 3. 1953.

⁹⁰⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка пленума ГК КПС од 18. 2. 1952; Записник са састанка ГК СКС од 20. 5. 1953.

⁹⁰¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са ванредне конференције Савеза Комуниста среза Жичког од 21. 2. 1954; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са Пленума Среског и Градског комитета СКС од 15. 4. 1954; ИАК, СК СОК, кут. 14, Закључци са Среске омладинске конференције од 17. 11. 1953.

Антифашистички фронт жена

Изникао током Другог светског рата у окриљу Комунистичке партије Југославије Антифашистички фронт жена (АФЖ) је имао пре свега пропагандну улогу у придобијању жена за идеологију партије и партизански покрет.⁹⁰² Ова организација је, истоветно као и друге масовне организација под окриљем Народног фронта, имала улогу да мобилише жене у послератним напорима под идеолошким патронатом КПЈ. Главни задаци су били идеолошка агитација и еманципација жена на селу. Први Конгрес АФЖ-а је био одржан у јуну 1945. године, том приликом су били дефинисани будући задаци организације. У тим првим послератним данима задатци чланица АФЖ-а (а рад на њиховом испуњењу био је пожељан и код свих жена, не само чланица) били су: брига о деци без родитеља, рањеницима, скупљање помоћи за мајке палих бораца, опремање болница постељином и болничким материјалом, учествовање у раду добровољних бригада и осталих акција у организацији Народног фронта. Све су се чешће међу комунистима чули ставови како је жена тек тада, у социјализму коначно „постала човек”, постигла је изједначење са мушкарцем, те да се мора и својим радом изједначити са мушкарцима.⁹⁰³ Међутим, први формални искорак у правном изједначавању жена са мушкарцима је донео Устав ФНРЈ, обнародован 1. фебруара 1946. године. Члан 21. овог Устава је прописао да су сви грађани једнаки пред законом и равноправни без обзира на народност, расу и вероисповест, а Члан 23. је прописивао да сваки грађанин без разлике пола, народности, расе, вероисповести, ступња образовања и места становања има бирачко право, уколико је старији од 18 година. На одборима АФЖ-а основни задатак је био да пропагирају новодонета права жена, а уз то и да идеолошки агитују у складу са тадашњим плановима партијског и државног врха.⁹⁰⁴

Средином новембра 1945. године, Срески комитет је налагао да се створи екипа жена активисткиња, посебно на селима, а све у циљу да би се што више жена укључило

⁹⁰² АФЖ је основан 6. децембра 1942. године на Првој земаљској конференцији жена у Босанском Петровцу. Програм организације је подразумевао широк спектар активности у борби за бољи живот, политичке слободе и равноправност грађана под руководством КПЈ. Током рата највећи обим активности АФЖ-а је био усмерен на помоћ НОП-у у виду прикупљања, хране, одеће, болнички рад, обучавање болничког кадра и сл. Након Другог светског рата, делатност постаје доминантно пропагандна и просветна. – *Мала политичка енциклопедија*, стр. 39-40.

⁹⁰³ Mirjana Stanišić, *Društveni položaj žene u Srbiji (1944-1955)*, magistarski rad, rukopis, Filozofski fakultet u Beogradu, odbranjen 2003. god, str. 71.

⁹⁰⁴ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 10, од 1. 2. 1946, стр. 77.

и везало за рад Народног фронта у срезу и граду.⁹⁰⁵ У срезу је до краја 1945. године, по подацима изнетим на састанку СК-а било одржано 63 течаја за жене са 1264 полазнице. У непосредној околини града тада су постојали одбори АФЖ-а у Рибници, Матарушкој Бањи, Кованлуку, Ковачима, Конареву, Богутовцу и Грдици.⁹⁰⁶ Почетком 1946. године, Актив среског одбора АФЖ-а је бројао 60 жена. У Граду је АФЖ био организован у 19 рејонских секретаријата. Главни задатак чланица у граду је тада био да учествују у издржавању и тако помажу у раду Дечијег обданишта.⁹⁰⁷ Секретар среског одбора АФЖ-а је била Љубица Меденица.⁹⁰⁸ Захваљујући превирањима и поделама у одбору само месец дана касније дошло је до нове промене наместу председнице, када је Меденицу заменила Лепа Радовић. У оквиру градског одбора ове организације, почетком 1946. године, појавила се „струја мајки учесника НОБ-а”, јер су се мајке издвојиле посредством захтева да се региструју као засебна организација. Градски и срески комитети су се противили тој иницијативи сматрајући је „борбом за привилегије“. Главни иницијатор идеје да се формира засебно удужење жена је била мајка Николе Коче Јончића, коју је градски комитет осудио и оптужио је да има подршку „реакције”.⁹⁰⁹ До краја априла исте године у граду је АФЖ, у заједничкој организацији са Народним фронтом, одржао 34. конференција. Исти извештај наводи да је у периоду од 1. јануара до 22. априла исте године било организовано шест кројачких течајева од којих је четиривећ било завршено. На течајевима је учествовало укупно 246 полазнице.⁹¹⁰ До почетка 1947. године није било организованог агитационог рада при градском одбору АФЖ-а у Краљеву. Стање се променило када је био оформљен културно просветни одбор од 17 чланова. Одбор се састојао једанпут месечно. Одбор Народног универзитета треба да организује предавања два пута месечно.⁹¹¹

Активности АФЖ-а су се, у пролеће 1948. године, углавном односиле на припреме за други конгрес те организације. МК је изражавао задовољство радом градског одбора АФЖ-а, наглашавајући да су сви планирани задаци били извршени.

⁹⁰⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 14. 12. 1945.

⁹⁰⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 29. 12. 1945; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Окружном комитету од 31. 12. 1945.

⁹⁰⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946.

⁹⁰⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 23. 2. 1946.

⁹⁰⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец март 1946, од 26. 3. 1946.

⁹¹⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 23. 4. 1946.

⁹¹¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1; Записник са састанка ОК КПС од 14. 1. 1947.

Као велики успех је истакнуто то што је заслугом организације 3.095 жена уписано у Народни фронт. Посебно је била похваљена секција село-град, која је у свом оквиру формирала актив агитатора за помоћ организацији на селу који је бројао 50 жена (већином учитељица). Градски одбор АФЖ-а је тада одржавао састанке два пута месечно, а једном месечно су се одржавали састанци руководиоца читалачких група. Агитација на пољу еманципације жена је била једна од главних задатака који су стављени пред градски одбор АФЖ-а. Крајем фебруара 1948. године, већ је било припремљено 19 конференција по питању 8. марта.⁹¹² Осим уобичајених идеолошких и пропагандних, и активности на еманципацији жена и промоцији женске равноправности, делатност АФЖ-а је обухватала и акције пропагандних делатност на плану међународне политике. Поред осталог, АФЖ је покренуо акцију прикупљања потписа за подршку предлогу Совјетског Савеза у организацији Уједињених нација о смањењу наоружања и забрани употребе атомске енергије у ратне сврхе. АФЖ је покренуо петицију за заштиту женама које се налазе у фашистичким затворима у Шпанији.⁹¹³

Срески комитет је одлучивао о пријему у чланство АФЖ-а и бирао руководиоце секција у среском одбору те организације, будући да је АФЖ као идеолошка организација била под покровитељством Партије и окриљем Народног фронта.⁹¹⁴ АФЖ је у суштини свог деловања имала еманципацију жена у складу са тадашњим идеолошким постулатима партије. Партијска стратегија је АФЖ-у наменила улогу да свој рад координира са радом Народног фронта.⁹¹⁵ Тако су одбори АФЖ-а пружали разноврсну подршку и помоћ бригаама Народног фронта које су биле ангажоване на бројним градилиштима и радилиштима у периоду после Другог светског рата. Тако је главни одбор АФЖ-а Србије, половином 1949. године, организовао прикупљање књига и њихово слање бригаама Народног фронта. Извештај ЦК КПС-а наводи најбројније и најпопуларније наслове: *Зоре*, *Негаживине*, *Подсетник трудне жене*, *Конзервирање воћа*, *Азбука за мајке*, *Хигијена*, *Ослобођење жене*, *Борба за јединство*, *Задружна*

⁹¹² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948; АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са пута СК Краљево, јун 1948.

⁹¹³ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 2, Директива ЦК КПС-а свим среским и месним комитетима од 19. 10. 1948.

⁹¹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Списак дужности на које Срески комитет КПС-а у Ранковићеву врши постављења, од 21. 11. 1949.

⁹¹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 47, Анализа рада Среског комитета КПС за прво тромесечје 1948. године, од 15. 5. 1948.

*правила, Светлост и њени извори, Људи који мењају природу биља, Зашто се мења време, Зашто биљке имају зелену боју, Народно просвећивање, Макар Чудра, и сл.*⁹¹⁶

У граду је, током 1949. године, било петнаест основних организација АФЖ-а. Сваки одбор основне организације је сачињавало од осам до дванаест чланица. При градском одбору ове организације постојао је актив агитатора који је био сачињен од 20 чланица. Састајао се петнаестодневно, осим текуће тематике на састанцима су се обавезно излагале и актуелне политичке и идеолошке теме. АФЖ се посебно истицао на питању сузбијања неписмености.⁹¹⁷

Културно-просветна секција је показала најбоље резултате у раду, а осим ње веома добре резултате су постигле и привредна секција и секција за мајку и дете. Током те године биле су формиране три радне бригаде чланица АФЖ-а укупне бројности од 109 чланица. Попуњавање ових бригада је представљало велики проблем у организацији, поготову на селу, где планови нису могли бити испуњени јер се није узело у обзир да велики број домаћица није могло да напусти домаћинство и децу. Али, са друге стране, и сам извештај потврђује да је велики број жена на селима несебично учествовао у локалним радним акцијама на изградњи задружних домова, школа и сл. Културно-просветни рад се највише одвијао током зимских месеци. У зиму 1948/49, у срезу је било организовано 114 читалачких група и 116 политичких предавања, којима је било обухваћено 2.320 жена. Чланице АФЖ-а у граду су биле волонтерски ангазоване на прослави *Дечије недеље*, Осмог марта, радиле су у *Дечијем ресторану* ђачким кухињама.⁹¹⁸

Временом је долазило до све чешћег преплитања и дуплирања политичког и културно-просветног рада Народног фронта и АФЖ-а. Преплитање је од почетка постојало, али је партијски врх временом тога постајао свеснији, а и улога намењена овим организацијама су се услед разних друштвених узрока мењала. Нова стратегија партијског врха је предвиђала да се убудуће тежиште активности међу женама уместо АФЖ-а преузме Народни фронт. На Трећем конгресу АФЖ-а, 1950. године, била је промовисана нова реорганизација АФЖ-а, којом су у пракси одбори АФЖ-а заправо постали секције одговарајућих одбора Народног фронта. Одбори АФЖ-а, као и секције НФ-а су и даље остали изборни, а садржај активности разнолик. Партијски врх је

⁹¹⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 5, Извештај о бригадама Народног фронта од 5. 11. 1949, 3.

⁹¹⁷ Исто, стр. 15-18.

⁹¹⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Рад АФЖ-а, стр. 37-38; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среског комитета за 1949. годину, од 10. 12. 1949.

сматрао да најважнији задаци у будућем раду реформисаног АФЖ-а треба да буду питања заштите мајке и детета и слични хуманитарни задаци. Међутим, идеолошка улога је заправо партијском врху била примарна, Народни фронт је преко АФЖ-а могао да директније рачуна на мобилизацију најширег круга жена и да ефективније обавља агитпроп делатност. Половином 1950. године, Централни комитет КПЈ јепрепоручио укидање професионалних одборница у градским, среским и главним одборима, убудуће су се у АФЖ-у могла ангажовати само лица већ професионално запослена при НФ-у, а сам АФЖ је постао потпуно волонтерска организација.⁹¹⁹

Након Трећег конгреса АФЖ-а, и у среском одбору ове организације у Ранковићеву била је извршена реорганизација, која се огледала у томе што је при среском комитету Народног фронта била основана секција АФЖ-а, која се састојала од шест жена. Чланице секције су одлазиле на терен, у околину града, заједно са здравственим радницама и организовале здравствене прегледе жена. У извештају се наводи да је обављено неколико стотина прегледа трудница, организована су и предавања бабица, које су пружале и стручне савете на тему сузбијања сујеверја и надримедицине. Током године су била одржана и укупно три курса за младе мајке. У организацији Секције била су одржана и три кројачка течаја, а пред крај године су почела са радом још два. На свим течајевима, осим строго стручне наставе и праксе, била су одржавана и предавања о историји НОБ-а.⁹²⁰

Након Шестог Конгреса КПЈ и реорганизација које су тада наступиле, дошло је и до промене у концепту и стратегији делатности АФЖ-а. Промовисана су настојања да се још више поспешу учешће жена у друштвеном животу. Настојано је да што више жена учествује у органима народне власти, у друштвено-политичким организацијама и Савезу комуниста.⁹²¹ Међутим, рад АФЖ-а је у највећој мери замро, свео се само на идеолошку прораду материјала са Шестог конгреса КПЈ и на куртоазне прославе 8. марта, организовање пригодних активности поводом *Дечије недеље*, организовање изложби женске радиности и сл.⁹²² Крајем 1953. године, започета је и иницијатива за оснивање Савеза женских друштава Жичког среза. Савез је имао за циљ да подстакне што више жена на активност у друштвеном животу. Идеја је била да се у сеоским

⁹¹⁹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Директива ЦК КПЈ упућена ЦК КПС, до 22. 6. 1950.

⁹²⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII среске партијске конференције одржане 23. 12. 1951, Извештај о раду Секције АФЖ-а за 1951. годину.

⁹²¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Саветовање у СК-у од 5. 3. 1953.

⁹²² ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај о раду ССРН-а Среза жичког за 1952; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 9. 7. 1953.

средионама среза оснивају удружења жена, која би имала просветитељску, а уз то и идеолошко-пропагандну улогу. Свако друштво би носило други назив који би представљао и неку ужу проблематику којој би то друштво посвећивало пажњу. Тако је у селу Врдила предложено оснивање женског друштва *Ђак – мајка*, због тога што је из тог села велики број ђака боравио ван села због школовања. Предложено је и оснивање женског друштва *Здравствено просвећивање* у селу Стубал. За села Лешево, Раваницу и Годачицу је предложено оснивање Друштва за унапређење домаћинства. У селу Витковцу је предложено оснивање друштва *Ђачка кухиња*. Савез женских друштава је настојао да подстакне активности и већ постојећих друштава попут друштва *Жене задругарке*. Савез женских друштава је као „кровна“ организација координирала рад разноименим женским друштвима у срезу. Будући да је тежиште активности Савеза било на руралним деловима среза, највећи обим активности се на таквим подручјима реализовао коз разноврсна предавања из културно-просветитељског и идеолошко-пропагандног домена. Друштво је у самом граду било главни организатор прославе 8. марта и читавог низа предавања.⁹²³ Крајем 1955. године Срески завез женских друштава је и формално био основан.⁹²⁴

⁹²³ ИАК, Varia, кут. 3, Срески одбор женских друштава Краљево, књ. 1 записници Иницијативног одбора Среског одбора женских друштава од 12. 12. 1953, од 22. 1. 1954 и од 16. 2. 1954; Записници са седница Среског одбора Савеза женских друштава Краљево од 13. 5. 1954 и од 13. 1. 1955.

⁹²⁴ ИАК, Varia, кут. 3, Срески одбор женских друштава Краљево, књ. 1 записници Иницијативног одбора Среског одбора женских друштава од 12. 12. 1953, од 22. 1. 1954 и од 16. 2. 1954; Записници са седница Среског одбора Савеза женских друштава Краљево од 13. 5. 1954 и од 13. 1. 1955. „Основана су Друштва жена у нашем граду“, *Ибарске новости*, бр. 60, од 28. 5. 1954, стр. 1; „Основан је савез женских друштава краљевачког среза“, *Ибарске новости*, бр. 134, од 16. 12. 1955, стр. 4.

Народни фронт

Јединствени народноослободилачки фронт Југославије (ЈНОФ) је током Другог светског рата као политичка организација под оквиром КПЈ имала улогу да окупуља антифашистички расположено становништво. Након ослобођења, у августу 1945. године ЈНОФ је био трансформисан у Народни фронт Југославије (НФ).⁹²⁵ Ова организација је имала улогу да обезбеди широку основу подршке Комунистичкој партији Југославије у послератним годинама и да упрегне све потенцијале у корист учвршћивања њене власти. Масовне антифашистичке организације – УСаОЈ, односно Народна омладина Југославије, АФЖ и ЈСРНЈ– биле су део НФЈ имајући статус колективних чланова. У оквиру НФЈ-а, све до 1948. године, осим КПЈ биле су и друге странке.⁹²⁶ Међутим, главна улога Народног фронта је била да управо обезбеди потпору и бокове Комунистичкој партији у прво време, а потом и да приведе најшире слојеве друштва идеолошкој матрици КПЈ, стави под контролу целокупан друштвени живот сходно идеолошко-политичкој стратегији партиског врха КПЈ. Управо због такве улоге која је Народному фронту била намењена, агитпроп активности у његовом оквиру су биле од највећег значаја. Рад Народног фронта је био директно контролисан и координисан од стране КПЈ. Комитет надлежног значаја је био задужен да прати и организује рад одбора Народног фронта у свом рејону.

Међусобни однос органа народне власти и Народног фронта је био замишљен као добро координисан и синхронизован. Органи народне власти су након ослобођења преузели административне послове, док је НФ требало да преузме задатке непосредног оперативног идеолошко-пропагандног рада са народом. Народни одбори у време окупације су у себи сједињавали и улоге Народног фронта. По речима Петра Стамболића, након рата НФ је био замишљен као политички представник народа, који организује и којим уједно и руководи. „У Фронту се налазе баш оне друштвене снаге на које се наслања нова власт. НОФ организује народ, припрема га за избор, тумачи му карактер народног одбора и организује народ у контроли над радом одбора. То нису и једине дужности НОФ-а али су свакако најважније”.⁹²⁷ У наставку је Стамболић додао да је практичан задатак НФ-а био да на својим конференцијама дискутује о задацима, да их популарише, објашњава, да својим ауторитетом помогне у извршавању поверених

⁹²⁵ *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, Republika Srbija, [glavni redactor Miroslav Krleža] Zagreb, 1968, str. 154-155.

⁹²⁶ В. Петрановић, *Zapisi sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, str. 41.

⁹²⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Конгреси, кут. бр. 1; Реферат Петра Стамболића на Првом оснивачком конгресу Комунистичке партије Србије 10. 5. 1945, стр. 12.

задатака. Народни фронт треба да врши „политичку” контролу народних одбора, апосебно је била истакнута и улога НФ-а да учествоје у радним акцијама.⁹²⁸

У првој послератној години, задаци Народног фронта су и у Жичком срезу били у складу са њему намењеном улогом. Срески комитет је од Среског одбора Народног фронта захтевао да ради на омасовљењу и развија сарадњу са свима па макар они били и „колебљивци”. Народни фронт у Жичком срезу је, по основним инструкцијама требало да створи своју базу међу сељацима и радницима, а план рада Народног фронта био је дужност среског и градског Комитета и нижих партијских ћелија.⁹²⁹

Најприоритетнији задаци среског и градског одбора Народног фронта у првој послератној години су били „растурање” штампе, пре свега *Борбе* и *Слободног Гласа*, и остале идеолошко-политичке активности. Упоредо са тим једнако значајни задаци су били и помоћ среском народном одмору у свим активностима: откуп жита, прикупљање пореза, помоћ око пописивања ратне добити, организовање аналфабетских течајева, поправка и обнова школских зграда, набавка дрва за огрев, помоћ око сузбијања црне берзе и др.⁹³⁰

Током прве послератне године Градски одбор тадањшег ЈНОФЈ-а је био подељен у два градска рејона. Конференције грађана доњег рејона је била одржана 1. марта, а горњег 3. марта 1945. године. На конференцијама су били представљени будући циљеви и задаци, а били су изабрани чланови рејонских пленума и секретаријата.⁹³¹ Делатност ове организације у граду током пролећа и лета 1945. године састојала се углавном у сакупљању прилога за рањенике. Прикупљана је помоћ у виду хране и за немачке ратне заробљенике. Након окончања рата организација је највише радила на обнови стамбених објеката и отклањању последица рата у граду. Месни Народни фронт је у мају те године у Рибници (приградским насељу) организовао сахрану двојици војника Црвене армије, а у месни одбор села Ратине је истовремено организовао сахрану 36 војника Црвене армије. У Ковачима (приградским насељу), крајем маја и почетком јуна, локални становници, а чланови Народног фронта су саградили спомен чесму, у част бораца НОБ-а.⁹³²

Средином децембра 1945. године, Срески комитет је поступајући по директиви ЦК СКС наложио да треба приступити формирању читалачких група у граду и срезу, са

⁹²⁸ Исто, стр. 12,13.

⁹²⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 17. 11. 1945.

⁹³⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 24. 11. 1945.

⁹³¹ *Слободни глас*, бр. 7, од 17. 3. 1945, стр. 4.

⁹³² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 6. 1945.

посебним акцентом на став да је најобавезније формирање читалачких група међу омладином и у синдикатима.⁹³³ Током децембра је била спроведена реорганизација у градском одбору Народног фронта, град је био подељен на 18 секретаријата према блоковима и улицама. На Пленуму Среског одбора Народног фронта у Краљеву, 30. децембра, био је изабран нови Секретаријат среског одбора од 38 чланова, а за председника је проглашен Весо Николић. Том приликом у секретаријат су ушли и чланови других предратних партија, демократе и радикали, али ипак је КПЈ задржала апсолутно руководство у секретаријату и пленуму.⁹³⁴

У опису активности Народног фронта обухваћене су све комуналне активности за које у прво послератно време није било организоване службе. Први задаци уличних сектора Народног фронта у граду су били чишћење улица од смећа и рашчишћавање рушевина и сличне активности на санацији последица рата. Осим тога значајна је била и агитпроп делатност Фронта, а који је пак на нивоу уличних сектора организовао читалачке групе и израду зидних новина. У граду је, у пролеће 1946. године, било 19 уличних сектора Народног фронта.⁹³⁵ А у остатку Среза је тада било још 24 екипе односно актива. Најзначајнија активност Народног фронта у јануару 1946. године је било прикупљање помоћи за инвалиде у храни и новцу, прикупљено је и 50 килограма сира за градску болницу.⁹³⁶

Народни фронт је био организатор и реализатор прве послератне прославе Првог маја у граду. Поводом прославе градски одбор НФ-а је наложио да се путем уличних сектора организује чишћење, уређење и украшавање ширег центра града. Наложено је да се на прозорима изложе ћилими, цвеће и слике. Уочи самог празника била је организована свечана академија на којој су уручена признања ударницима. На сам дан 1. маја у 10 часова, организован је митинг, после кога је уследило народно весеље. У пролеће исте године, градски одбор НФ-а је био ангажован на радовима изградње прилазних путева Краљеву из правца Крагујевца, Чачка и Рашке.⁹³⁷

Познати случај Драгољуба Јовановића оставио је утисак и на локалном нивоу. Окарактерисан као „експонент међународне реакције и то данас када тражимо

⁹³³ ИАК, СК СКС, кут. 24, Радни састанак СК од 14. 12. 1945.

⁹³⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Окружном комитету од 31. 12. 1945.

⁹³⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка секретара уличних сектора НФ-а од 4. 4. 1946.

⁹³⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец јануар 1946, од 30. 1. 1946.

⁹³⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка секретара уличних сектора НФ-а од 23. 4. 1946; Исто од 12. 5. 1946.

Истру”.⁹³⁸ Јовановић је „етикетиран” као субверзивни елемент. Градски Народни фронт је тим поводом пред себе ставио задатак да уложи додатне напоре у погледу агитације, са нарочитим акцентом на слојеве друштва које могу бити подложне реакционарним идејама. Тим поводом су извршене и извесне реорганизације, најпре тако што су оформљени активни агитатора с циљем да се омасови и додатно ангажије најшири слој становништва.⁹³⁹ Крајем новембра исте године, и градски одбор НФ-а је узео учешће у кампањи пружања помоћи Албанији. Тим поводом је при градском НФ-у био основан и одбор од 8 чланова који је преузео практичне задатке у погледу прикупљања помоћи.⁹⁴⁰

Пред чланове градског одбора Народног фронта у граду често су били стављани практични задаци да активно укључе што већи број чланства у рад организације. Напори по овом питању, у највећем броју случајева, сводили су се на акције прикупљања чланарине. Под активности културно-просветног радаи активног агитпропа рачунале су се и акције попут оне где члан Фронта који успе да прикупи десет нових претплатника *Борбе* добија један месец бесплатно примерак поменутог листа.⁹⁴¹ У периоду оскудице и највећих проблема у снабдевању града намирницама, МК је на седници одржаној на почетку 1947. године констатовао да се није довољно радило на припремању становништва на оскудицу у основним прехранбеним намирницама. У погледу овог проблема, МК је саветовао да се тежиште агитацијског рада што је могуће више пренесе на подружнице Народног Фронта. На руку је ишла и чињеница да је до тада била обављена и новареорганизација Народног фронта. Препорука МК-а је била да се преко Народног фронта посвети пажња и питању описмењавања.⁹⁴² У дотадашњем раду градских рејона Народног фронта констатовани су разновирсни пропусти и недостаци. Већина рејонских одбора није имала правилну евиденцију чланова, а самим тим и наплаћене чланарине. У најчешћем случају није вођена финансијска евиденција. Акција у погледу описмењавања је најчешће била лоше организована, без педантне евиденције.⁹⁴³ Планови МК-а су убудуће предвиђали да Народни Фронт преузме све активности које нису предвиђене буџетом ГНО-а, а тичале

⁹³⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка секретара уличних сектора НФ-а од 9. 8. 1946.

⁹³⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка секретара уличних сектора НФ-а од 9. 8. 1946; Исто, од 14. 8. 1946; Исто, од 19. 10. 1946; Исто од 23. 10. 1946.

⁹⁴⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка секретара уличних сектора НФ-а од 19. 11. 1946.

⁹⁴¹ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка секретара уличних сектора НФ-а од 25. 1. 1947.

⁹⁴² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 23. 1. 1947.

⁹⁴³ ИАК, ОК СКС, кут. 109, Записник са састанка секретара уличних сектора НФ-а од 1. 2. 1947.

су се обнове и изградње. Рад НФ-а је био у наредном периоду организован по принципу добровољног рада - радних акција и организовања радних такмичења.⁹⁴⁴

Почетком августа 1947. године дошло је до нове кадровске промене у Народном фронту, за новог председника градског одбора ове организације је предложен Душан Јовичић.⁹⁴⁵

Природне непогоде (дуготрајна суша, праћена натпросечно високим температурама) уз то и појава шумских пожара у околини града у августу 1947. године ставили су на пробу руководство и целокупну организацију Народног фронта у срезу. У граду и околним селима је била оглашена мобилизација људства, старијег од 17 година за потребе гашења пожара. Мобилисани су били организовани путем Народног фронта, а Срески комитет је проценио да је у гашењу учествовало око осам до десет хиљада људи, којима је помагала и војска из краљевачког гарнизона.⁹⁴⁶ Опсежна акција гашења пожара је допринела да на површину испливају сви организациони недостаци, и да се сагледају могућности реорганизације како би се створила бројна оспособљена и оперативна масовна организација. Текући проблеми у раду градског одбора Народног фронта су се најчешће односили на лошу координацију, рејонски одбори су радили без икакве помоћи извршног одбора. Половином августа 1947. године, МК је био становишта да убудуће треба створити бољу организацију „ударничког” рада Фронта и више политичког и културног рада у тим акцијама. Сматрао је да предузећа која имају свој буџет убудуће не треба да дају добровољан рад. Критикован је дотадашњи недостатак потпуне контроле рада од стране МК-а.⁹⁴⁷ МК је настојао ка проширивању и омасовљивању постојећих ћелија Народног фронта, наглашавао је и потребу основања потпуно нових. Сматрао је да треба проширити и Извршни одбор Фронта.⁹⁴⁸ Убрзо је Месни комитет уз сагласност Земаљског одбора Народног фронта Србије основао шест секција при Месном одбору те организације. Основане су: културно-просветна, привредна, агитација и штампа, план и евиденција, здравствено-социјална и секција за уређење града. Уједно су биле извршене и кадровске промене.⁹⁴⁹

⁹⁴⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 12. 2. 1947. Лапеус у самом записнику пише 1946.

⁹⁴⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 8. 9. 1947.

⁹⁴⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец август 1946, од 25. 8. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Годишњи извештај Среског Комитета КПС Краљево, од 29. 12. 1947.

⁹⁴⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 15. 8. 1947.

⁹⁴⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 20. 12. 1947.

⁹⁴⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 25. 12. 1947.

Будући да је једна од најбитнијих улога Народног фронта била и пропагандна делатност, током 1947. године је већ постала пракса широм земље да се покрећу гласила локалних комитета Народног фронта. Тако је на седници МК-а у јесен 1947. године била изнета иницијатива за покретање листа, који би био гласило среског и градског одбора Народног фронта. За назив листа је предложен „29. новембар”.⁹⁵⁰ Лист је излазио у периоду од 1947. до 1950. године у укупно 50 бројева. На својим страницама је доносио вести о раду Народног фронта и испуњавао агитациону улогу типичну за многобројне листове Народног фронта у земљи.⁹⁵¹ Лист је излазио десетодневно у тиражу до 4.500 примерака.⁹⁵²

На основу директива и упутстава Земаљског одбора Народног фронта Србије крајем 1947. године, на самом почетку наредне 1948. године, дошло је до реорганизације Градског одбора ове организације и у Краљево. Том приликом је основано шест секција: Културно-просветна, привредна, агитација и штампа, план и евиденција, здравствено-социјална и за уређење града.⁹⁵³ Крајем фебруара је уследила реорганизација Извршног одбора Градског одбора, по истоветном принципу на шест секција.⁹⁵⁴ Дотадашња територијална подела на блокове била је редефинисана у дванаест новоформираних рејона.⁹⁵⁵ И у среском одбору ове организације се истовремено одигравала реорганизација. За секретара среског одбора је био предложен Живота Пирић, а организован је и актив агитатора који је требало још организованије да одржава политичка предавања у свим селима Среза.⁹⁵⁶

Непрестано се радило на omasовљењу и потпуном обухватању свог друштва у чланство у Народном фронту, тако је на пример средином 1948. године у срезу било

⁹⁵⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 3. 10. 1947. (нема датума), крај октобра-почетак новембра 1947.

⁹⁵¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 8. 11. 1947; СК СКС, кут. 24, Саветовање секретара ћелија СК-а од 27. 11. 1947.

⁹⁵² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец август 1946, од 25. 8. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Годишњи извештај Среског Комитета КПС Краљево, од 29. 12. 1947.

⁹⁵³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 25. 12. 1947; ИАК, Фонд: Општинска конференција Савеза социјалистичког радног народа Краљево, (у даљем тексту: ИАК, ОК ССРН), кут. 21, Записник са седнице Извршног одбора НФ-а од 3. 1. 1948.

⁹⁵⁴ ИАК, ОК ССРН, кут. 21, Записник Извршног одбора НФ-а од 29. 2. 1948.

⁹⁵⁵ ИАК, ОК ССРН, кут. 21, Записник са седнице Градског одбора НФ-а од 18. 3. 1948, ИАК, ОК ССРН, кут. 21, Записник са седнице Извршног одбора Градског одбора НФ-а од 19. 3. 1948.

⁹⁵⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 22. 12. 1947; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 47, Анализа рада Среског комитета КПС за прво тромесечје 1948. године, од 15. 5. 1948.

укупно, према партијским подацима 21.019 чланова НФ-а, од којих су 10.362 била женског пола.⁹⁵⁷ У самом граду је почетком 1948. године било 5.511 чланова НФ-а.⁹⁵⁸

Током године путем радних акција у организацији Народног фронта је поправљано и насипано путева у укупној дужини 239 километара. Срески одбор ове организације је, такође, учествовао у изградњи 16 мостова, као и ина изградњи 670 метара речне обале.⁹⁵⁹ Међутим, један од најзначајнијих подухвата НФ-а крајем 1948. године била је радна акција сече и транспорта огревног дрвета за потребе града. Срески одбор НФ-а је „у част Другог конгреса КПС-а” ангажовао своје чланство, укупно 1100 људи, који су, према подацима из годишњег извештаја, посекли укупно 2.202 м³ огревног дрвета, а уједно и 476 м³ техничког дрвета. За потребе транспорта изграђено је и 1.550 метара пута, а до краја године акција је резултирала допремањем 943 м³ огревног дрвета у град. Организоване су, такође, и радне акције на изградњи фабрике магнезита будућег *Магнохрома*, а са поносом се истицало да су чланови Народног фронта из Жичког среза учествовали у изградњи Новог Београда и да је на свим радним акцијама било употребљено укупно 27.998 радних дана. У погледу културно просветног рада истакнуто је да је током тих годину дана било организовано 50 предавања, 190 приредби у већини села Жичког среза, затим 51 аналфабетски течај на којима је, како је наглашено, било описмењено 1163 жена. Било је одржано и 38 просветних течајева које је похађало 1.326 људи.⁹⁶⁰

Значајно и у том тренутку веома актуелно питање Резолуције ИБ-а је било и на дневном реду Извршног одбора Краљевачког одбора Народног фронта. На седници од 11. јула 1948. године под другом тачком је било наведено изјашњење по питању Резолуције и свих 19 чланова се изјаснило против и изричито стало уз ставове врха КПЈ.⁹⁶¹

Значајне промене у будућем раду Градског одбора Народног фронта су донела нова кадровска решења почетком марта 1949. године, када је за председника ове организације био изабран Милан Суџуковић иначе секретар МК-а. За како је наглашено плаћеног функционера – секретара градског комитета Народног фронта био је изабран

⁹⁵⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, кут. 2, Извештај са пута СК Краљево, јун 1948.

⁹⁵⁸ ИАК, ОК ССРН, кут. 8, Записник са седнице Градског пленума НФ-а од 20. 1. 1948.

⁹⁵⁹ ИАК, Фонд Срески одбор социјалистичког савеза радног народа Краљево (у даљем тексту: ИАК, СО, ССРН, Краљево) кут. 17, Извештај о раду Народног фронта Среза жичког за 1948.

⁹⁶⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, IV среска партијска конференција одржана 17. 6. 1949, Извештај о раду среског одбора Народног фронта за 1948/49. годину.

⁹⁶¹ ИАК, ОК ССРН, кут. 21, Записник са седнице Извршног одбора Градског одбора Народног фронта од 11. 7. 1948.

Миле Рудњанин. Двојица поменутих, као и претходни председник Душан Јовичић били су истовремено и високи функционери Месног и Среског комитета КП.⁹⁶² А у Среском одбору је тада било формирано и 13 комисија, у чијем саставу је било 77 чланова Нродног фронта и Партије. Комисије су биле из следећих ресора: организациона питања, унапређење пољопривреде, шумарство, привреда, изградња објеката за социјално и здравствено старање, културно-просветна, агитација и штампа, идеолошко-политички рад, народна инспекција, за план и инвестиције, финансијско пословање и управа за радне бригаде.⁹⁶³

Инструкторска комисија ЦК КПС-а је, половином 1949. године, након обиласка осам среских и градских комитета (међу којима су били срез Жички и град Ранковићево) похвалила рад градског одбора Народног фронта у Ранковићеву. Похваљен је Градски комитет КП у погледу координације са локалним одбором НФ-а и начина на који је Градски комитет користио НФ и остале масовне организације за извршење својих задатака. У радним акцијама је учествовало од 50% до 70% чланова Народног фронта.⁹⁶⁴

Инструкторска комисија је у закључцима након обиласка сугерисала да убудуће сви срески и градски комитети на својим састанцима бар једном месечно претресају питање политичког рада масовних организација, међу њима неизоставно НФ-а, и да на основу тога организују будуће задатке и указују евентуалну помоћ у реализацији истих. Наглашено је да комитети треба да раде на питању „самосталности” НФ-а, у смислу да одбори НФ-а треба да постану „политичка и радна тела”, која ће на својим састанцима расправљати политичке теме, а у пракси вршити агитпроп партијске идеологије.⁹⁶⁵ Сектор агитације и штампе при ГК-у је најчешће деловао преко Народног фронта. При градском одбору Народног фронта постојао је актив агитатора, који је половином 1949. године бројао 30 људи. Најчешћа тематика агитације је било популарисање напора ка постизању високе продуктивности, а затим и остале политичко-идеолошке теме. Идеолошко-васпитним радом, било је обухваћено 75% чланства Народног фронта у граду. Извршни одбор Народног фронта тада је бројао 25 чланова, обично се састајао два пута месечно, а пленум једанпут у три месеца. Комисија за агитпроп је бројала шест чланова и састајала се два пута месечно. Такође, комисија за идеолошко-васпитни рад

⁹⁶² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3, Записник са састанка ОК КПС од 2. 3. 1949.

⁹⁶³ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај о раду Народног фронта среза Жичког за 1949.

⁹⁶⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 4, Извештај екипе са обиласка среских комитета крагујевачке Области од 12. 6. 1949, стр. 20.

⁹⁶⁵ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 4, Извештај екипе са обиласка среских комитета крагујевачке Области од 12. 6. 1949, стр. 22-23.

је бројала осам чланова и састајала се два пута месечно. У току октобра постојало је 14 марксистичких кружока у граду. Током наведених десет месеци 1949. године, кружоци су одржали 27 састанака на којима је присуствовало 385 чланова Народног фронта. У то време су у граду постојале 53 читалачке групе које су одржале 152 састанка, на којима је присуствовало 1.557 чланова НФ-а. Социјално здравствена комисија је у истом периоду одржала 24 предавања на тему хигијене и превентивне медицине. У граду је тада постојало 15 основних организација Народног фронта. Само 25% до 40% чланства Народног фронта је редовно посећивало политичке конференције. Комисија ЦК КПС-а је разлог што није било већег учешћа виделаје у томе што је највећи број радника био већ обухваћен овом формом идеолошког деловања крозсиндикалну организацију.⁹⁶⁶

Сарадња ГНО-а и НФ-а се, крајем 1949. године, углавном заснивала на попису потрошача приликом деобе огрева, прикупљању података о стамбеном простору и сл.⁹⁶⁷

Након Другог пленума ЦК КПС одржаног 30. маја 1949. године и састанка партијског врха са руководством обласних комитета дошло је до реорганизације и додатног појачања политичко-пропагандног рада међу бригадама Народног фронта. Најчешћа форма ових делатности су била предавања и политичке конференције, најчешће теме предавања су биле: Односи међу социјалистичким земљама, Реконструкција нашег села и сељачке радне задруге, Политика КПЈ на селу; Природна богатства наше земље и могућности изградње социјализма, Народни фронт и клевете Информбироа, О постанку човека, и друге. При бригадама су постојале и читалачке групе. У Извештају о раду бригада Народног фронта у Србији из августа 1949. године, као популарно штиво које се читало у тим групама наводе се наслови: *Узорана ледина*, *Пут једног бољшевика*, а уз њих подједнако популарна је била и *Историја СКП (б)*. У бригадама Народног фронта које су биле ангажоване на шумским радовима на планини Гоч крај тадашњег Ранковићева само су у августу месецу 1949. године биле организоване три политичке конференције, три предавања и једна приредба. На конференцијама се предавало о свим тада актуелним друштвено-политичким темама са изразито идеолошко-пропагандним циљевима: *О политичкој ситуацији у вези са односима са СССР-ом и осталим земљама народне демократије*, *О предности задружног газдинства над индивидуалним*, *Велике грађевине наше петолетке*, *О путу*

⁹⁶⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, Извештај са обиласка ГК КПС Ранковићево, октобар 1949. Стр. 14.

⁹⁶⁷ Исто, стр. 27.

изградњи социјализма на селу. Путем графикона истакнутог на видном месту свакодневно су се приказивали новоизрађени подаци о дотадашњим резултатима рада.⁹⁶⁸ У граду је уз помоћ Народног фронта било организовано јавно емитовање, путем звучника, директног преноса говора Јосипа Броза Тита који је одржао у Столицама. На истоветан начин је врло често био организован и пренос утакмица. Током исте године било је организовано 14 позоришних представа, које је погледало 3879 лица. Културно-уметничка друштва су извела 11 представа, које је видело 3.685 лица. Филмске представе су биле организоване од стране Министарства просвете, а у граду је те године било приказивано 14 филмова које је погледало 5500 лица. Драмска секција Народног фронта је, током те 1949. године, на територији среза организовала 173 приредбе. У погледу културно-просветног рада током године је било одржано још 50 аналфabetских течајева на којима је, како се наводи у извештају, описмењено 1180 лица. Одржано је и 38 просветних течајева које је успешно похађало 1257 полазника.⁹⁶⁹

Друштвено користан рад Народног фронта се, током 1949. године, огледао у радовима на објектима савезног и републичког значаја: на поправци путева у укупној дужини од 115 километара, затим на поправци 18 мостова, ископавању два бунара, чишћењу 6 пропуста и поправци 35 школа. Радне акције су биле спровођене кроз 13 бригада са укупно 2.008 фронтোца, међу којима је било 125 жена. Током лета су биле формиране две добровољне бригаде припадника Народног фронта укупне бројности 2.625 људи, чији је задатак био сеча шуме на Гочу за потребе огрева у граду. Чланови Народног фронта у граду, укупно њих 41, углавном жена били су ангажовани на волонтерском чувању и збрињавању деце и као помоћ свим дечијим установама.⁹⁷⁰ Крајем године је чланство у овој организацији порасло на 23.870 људи и жена у срезу.⁹⁷¹ У граду је чланство ове организације тада бројало 6.125, од којих су 3.093 биле жене.⁹⁷²

Народни фронт је, као и све остале масовне друштвено-политичке организације, током целокупног послератног периода и целокупног периода сопственог постојања

⁹⁶⁸ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 5, Извештај о бригадама Народног фронта од 5. 11. 1949, 1-2; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI средње партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Извештај о агитационо-политичком раду у срезу и граду.

⁹⁶⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI средње партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Извештај о агитационо-политичком раду у срезу и граду.

⁹⁷⁰ Исто; ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај о раду Народног фронта среза Жичког за 1949; Извештај о раду комисије за добровољне радне бригаде.

⁹⁷¹ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај о раду Народног фронта Среза жичког за 1949.

⁹⁷² ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Годишњи извештај Комисије за организациона питања Народног фронта у граду за 1949.

увек и формално био под ингеренцијом партијских органа. Срески комитет је и 1949. године одређивао чланове пленума среског одбора Народног фронта, руководиоце секција при Среском одбору, као и секретаре Месних одбора ове организације. Кадровско одељење Среског комитета је постављало и благајнике месних одбора Народног фронта.⁹⁷³

Током 1950. године дошло је и до формалног утапања АФЖ-а у Народни фронт. Већ неко време пре тога ове две организације су ишле путем све тешњег и учесталијег преплитања и дуплирања политичког и културно-просветног рада. На Трећем конгресу АФЖ-а, 1950. године, дошло је до реорганизације, којом су у пракси одбори АФЖ-а заправо постали секције одговарајућих одбора Народног фронта.⁹⁷⁴ Тако је и у среском одбору ове организације у Ранковићеву била извршена реорганизација, која се огледала у томе што је при среском комитету Народног фронта била основана секција АФЖ-а, која се састојала од шест жена. Ова секција се бавила здравственим и културним просвећивањем, а на предавањима и курсевима су обавезно била одржавана и идеолошко-политичка предавања.⁹⁷⁵

До краја 1950. године чланство Народног фронта у срезу је нарасло на 24.348 људи. Што је представљало око 73,11% целокупног становништва, ако је веровати извештају среског комитета ове организације. И током 1950. године на планини Гоч су биле ангажоване радне бригаде Народног фронта, и то 12 бригада у чијем саставу је било укупно 3200 бригадира. Организацијом Среског комитета народног фронта, те године је било уређено корито реке Жиче, чиме је око 400 хектара земље било обезбеђено од могућих поплава. Исте године био је изграђен и висећи мост на Западној Морави који спаја село Сирчу са градом, а у функцији је до данашњих времена.⁹⁷⁶ Због постигнућа током 1950. године, Градски одбор је освојио заставу Главног одбора Народног фронта као најбољи градски одбор у Србији.⁹⁷⁷

Средином новембра 1951. године, агитпроп при одборима Народног фронта је претрпео нову реорганизацију, којом је ова масовна организација још чвршће и

⁹⁷³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Списак дужности на које Срески комитет КПС-а у Ранковићеву врши постављења, од 21. 11. 1949.

⁹⁷⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Директива ЦК КПЈ упућена ЦК КПС, до 22. 6. 1950.

⁹⁷⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII среске партијске конференције одржане 23. 12. 1951, Извештај о раду Секције АФЖ-а за 1951. годину.

⁹⁷⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Годишњи извештај Среског комитета КПС среза Жичког за 1950. годину, стр. 18; ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај о раду Народног фронта среза Жичког за 1950 годину.

⁹⁷⁷ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Реферат Добривоја Буњака секретара Среског одбора Народног фронта о раду Народног фронта у 1952. години.

формалније постала везана за Комунистичку партију. При среским и градским одборима Народног фронта тада су биле задржане само комисије за радне акције и комисија за народну инспекцију, а тежиште агитпроп рада је предато непосредном руковођењу од стране Комисија за агитацију и пропаганду среских и градских (рејонских) комитета Комунистичке партије.⁹⁷⁸

Почетком 1951. године у Жичком срезу је било укупно 25.110 чланова Народног фронта. Активности су у односу на прошлу годину биле значајно мањег обима. Целокупна делатност се у највећем свела на идеолошко-политички рад путем зборова и конференција.⁹⁷⁹

У оквиру Народног фронта били су организовани клубови Народне технике, чији је основни задатак био да „развијају борбу против техничке заосталости”. Народна техника је заправо представљала у идеолошком и васпитном циљу обједињена разнолика друштва и удружења, чија је делатност условљавала коришћење модерне технологије. Народну технику на нивоу Србије су сачињавала следећа удружења: *Ауто-мото савез, Савез радио аматера, Електро-машински савез, Грађевински савез, Савез фото и кино-аматера, Једриличарски савез, Кајакашки савез*, затим и *Друштво агронома и пољопривредних стручњака, Друштво електро-машинских инжењера и техничара, Друштво грађевинских инжењера и техничара*⁹⁸⁰. Средином 1951. године у граду је било седам клубова са укупно 2.734 члана, од којих је 609 активних.⁹⁸¹ До краја 1955. године у срезу је било основано још осам клубова са укупно 899 активних чланова. Сваке године су уобичајене активности подразумевале одржавање предавања о аутомобилизну омладинцима који су се налазили на предвојничкој обуци. Затим предавања о савременом наоружању и средствима везе у ЈНА. Организоване су и акције: *Месећ дана технике на селу, Месећ дана технике у школи* као и предавања о животу и раду Николе Тесле, о Исаку Њутну. Одржаван је низ предавања и о саобраћају и саобраћајним знацима, атомској енергији, машинству, геологији, електричној енергији и сл. у великом броју школа и у граду и срезу. Уз помоћ Народне технике су биле организоване и екскурзије за ђаке основних и средњих школа. Током 1955. године било је 17 екскурзија, за време којих су обиђене: *Фабрика вагона, Магнохром, рудник Бела стена, Сепарација ибарских рудника, Хидроелектрана Рас* и

⁹⁷⁸ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Директива ЦК КПЈ за ЦК КПС од 11. 11. 1950. потписана од Александра Ранковића.

⁹⁷⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII среске партијске конференције одржане 23. 12. 1951, Извештај о раду Среског Фронта, Среза жичког за 1951. годину, стр. 4.

⁹⁸⁰ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 22, Извештај о раду Народне технике у 1955. години.

⁹⁸¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4. Записник са састанка ОК КПС од 25. 5. 1951.

Текстилана у Новом Пазару. Занимљиво је и то што су током екскурзије у Новом Пазару били посећени и манастири Сопоћани и Студеница.⁹⁸²

Крајем 1951. године дошло је до реорганизације Народног фронта од савезног нивоа па на ниже. При среским и градским одборима НФ-а су тада остале самокомисије за радне акције и комисије за народну инспекцију, непосредно руковођење агитпропом било је измештено у надлежност среских, градских и рејонских комитета. Тиме је сва одговорност око делатности организације и формално потпала под окриље одговарајућег нивоа партијског комитета.⁹⁸³

Током 1952. године, у организацији Народног фронта широм Среза жичког било је одржано 979 предавања. Тада већ устаљене и уобичајене активности за ову организацију дешавале су се и 1952. године, осим организовања већ устаљених прослава за 1. мај, 25. мај, 7. јул и 29. новембар и Нову годину, те године је била организована и прослава поводом испраћаја делегата на VI конгрес СКЈ.⁹⁸⁴ Чланство у тада већ ССРН-у је нарасло на 39.298 људи.⁹⁸⁵

Наредне – 1954. и 1955. године, делатност ССРН-а је обухватала уобичајене активности, радне акције на поправкама локалних и регионалних путева, на изградњи сеоских школа и станова за учитеље при школама у селима, на електрификацији села и сл. Бројност чланства у граду је достигла 7.340 људи. Из мноштва уобичајених активности у току 1954. године вреди издвојити организацију прославе стопедесетогодишњице Првог српског устанка. Тим поводом је био образован Одбор за организацију прославе при среском одбору ССРН-а. Организација годишњице је обухватала читав низ активности које су се одвијале током читаве године, почевши од 15. фебруара када је била одржана свечана академија у граду. Приредбе и предавања су била организована при свим школама и домовима у селима у срезу. У Музеју је била организована изложба оружја и предмета из Првог српског устанка. Одржана је и историјска реконструкција битке за Карановац, у којој су учествовали чланови ССРН-а, Омладинске организације и Удружење резервних официра. Изгађене су и свечано откривене бисте Јована Курсуле и Антонија Пљакића.⁹⁸⁶

⁹⁸² ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 22, Извештај о раду Народне технике у 1955. години.

⁹⁸³ АС, ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Директива ЦК КПЈ упућена ЦК КПС од 11. 11. 1950. потписана од стране Александра Ранковића.

⁹⁸⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС Среза жичког за 1952. годину

⁹⁸⁵ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај о раду ССРН-а Среза жичког за 1952. годину; ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Реферат Добривоја Буњака секретара Среског одбора Народног фронта о раду Народног фронта у 1952. години.

⁹⁸⁶ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај са годишње конференције ССРН-а одржане 16. и 17. 4. 1955. године.

Синдикат

Међу најранијим друштвеним мерама које је преузела Партија одмах по окончању Другог светског рата била је одлука ЦК КПЈ о оснивању Јединствених радничко-наместничких синдиката. На Земаљској конференцији у Београду, од 23. до 25. јануара 1945. године, била је обновљена синдикална организација и створени су Јединствени синдикати радника и наместеника Југославије – ЈСРНЈ.⁹⁸⁷ Државна и партијска власт су у синдикалној организацији видели најважнији идеолошки ослонац и упориште у послератном друштву, стога је за Партију, поред социјалне улоге била важна и политичко-пропагандна улога Синдиката. Пред синдикалном организацијом су стајали задаци одбране и неговања новог поретка те је спрега државе партије синдиката и других друштвено-политичких организација била неприкосновена.⁹⁸⁸

Синдикална организација, као један од стубова новог режима и система, и у Краљеву је била ослонац и помоћник Комунистичкој партији. Акцент стратешког интереса Партије у то време је био и у овом случају, на масовности чланства синдиката. Задаци на omasовљењу чланства синдиката у срезу Жичком су били надлежност Среског већа синдиката. Убрзо по ослобођењу града консолидаци и заживљавању народних одбора и партијске организације, изабрано је и Иницијативно синдикално веће Први председник је био Јован Потребих, а секретар Никола Таталовић Ова двојица су постали професионални синдикални радници, учествовали су у организовању Синдикалног већа.⁹⁸⁹ У лето 1945. године Срески одбор синдиката је имао осам подружница (три у предузећима и пет при просвети) и укупно 84 члана.⁹⁹⁰ Током септембра било је одржано 65 подружних конференција и 61 редовна седница.⁹⁹¹ Полако је у рад синдиката формално укључивано сво радништво. Срески одбор синдиката је, крајем 1945. године, бројао укупно 3.247 чланова организованих у 33

⁹⁸⁷ *Enciklopedija Jugoslavije*, 7, str. 165; *Мала политичка енциклопедија*, стр. 1085.

⁹⁸⁸ „Наша нова држава и народна власт виде у радничкој класи свој ослонац и упориште, а у јединственим синдикатима најбољег заштитника тековина НО бробо. Данас ми имамо синдикате новог типа, чија се делатност преплиће и допуњава са органима наше нове државе и народних власти.“ - АС, Фонд ЦК СКС, Конгреси, кут. 1. Реферат Воје Лековића на првом оснивачком Конгресу КПС од 10. 5. 1945.

⁹⁸⁹ М. Милићевић, П. Човић, „Развој НОП и НОБ у Краљеву и срезу жичком од лета 1943. до ослобођења новембра 1944. и конституисање органа власти“, *Борбе са главнином немачке групе армија „Е“ на Ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, стр. 444-443.

⁹⁹⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 7. 1945.

⁹⁹¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета Окружном комитету од 1. 10. 1945.

подружнице. Од укупног броја чланова синдиката 450 је било женског пола.⁹⁹² У пролеће 1946. године средњи комитет није био задовољан делатношћу синдикалне организације, иако је дошло до врло благог пораста броја чланова.⁹⁹³ Значајније омасовљење чланства се десило до лета 1946. године када је чланство синдиката нарасло на 3.729 организованих радника и намештеника.⁹⁹⁴ Један од важних идеолошких задатака синдиката, почетком 1946. године, била су политичка предавања. Теме предавања су биле: *Решење националног питања у нашој земљи* и *О колективној производњи у пољопривреди*.⁹⁹⁵

Од средине 1946. године, Главни одбор ЈСРНЈ-а је добио надлежност и задатака да може организовати службу посредовања рада и обављати је преко својих установа. Покретна и непокретна имовина, сва потраживања и обавезе дотадашње Средишње управе за посредовање рада и јавних берзи рада су од тада прешле под надлежност ЈСРНЈ-а. Истоветан процес се одиграо и са Повереништвом дотадашње Јавне берзе рада у Краљеву.⁹⁹⁶

Битна појава у редовима организације је тада била то што се међу радницима, иначе члановима синдиката, ширило незадовољство и став да су ударници неправедно и погрешно били одабирани у радним колективима. СК је оне који су углавном путем гласина говорили о неправедном одабирању ударника прогласио „непријатељским елементом који критизира”, а опет имао исти став по том питању, био је свестан неправилности, а опет желео је да сузбије даље гласине и тиме покушавао да смањи штету по сопствени углед. На састанку СК-а је констатовано да је била честа пракса да се рђаво одабирају најбољи радници за ударнике и да је то изазвало пад радног елана као и урушавање угледа синдикалне организације и нада све – саме Партије.⁹⁹⁷ Крајем јуна 1946. године, Синдикат је бројао 3.700 чланова.⁹⁹⁸ Према извештајима са седница МК-а, половином 1947. године, у Краљеву је чланство синдиката бројало 4.990 организованих и 456 неорганизованих чланова. Групу неорганизованих махом су

⁹⁹² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 29. 12. 1945; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Средњег комитета Окружном комитету од 31. 12. 1945.

⁹⁹³ Крајем фебруара 1946. године средњи одбор синдиката је бројао 3. 267 чланова - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког и града Краљева за месец фебруар 1946, од 25. 2. 1946.

⁹⁹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације града Краљева за месец јун 1946, од 26. 6. 1946.

⁹⁹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Средње партијске организације за месец март 1946, од 26. 3. 1946.

⁹⁹⁶ М. Павловић, *Запошљавање у Србији, књ. 2, Од јавне берзе рада до тржишта рада 1945-2000*, Београд, 2002, стр. 73.

⁹⁹⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 23. 5. 1946.

⁹⁹⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 23. 6. 1946.

чинили шумски сезонски радници.⁹⁹⁹ Среско веће синдиката је, крајем 1947. године, бројало дванаест чланова.¹⁰⁰⁰ Према мишљењу МК-а, најбоље резултате је показала синдикална подружница Фабрике вагона, која је уједно била и најмасовнија.¹⁰⁰¹ У граду је тада било четири одбора и 36 подружница и око 500 чланова. МК је често имао и замерки на рад Синдиката, приметио је неефективност такмичења радника у Фабрици вагона и Ложионици, које се у пракси најчешће огледало у прековременом добровољном раду, тј. добровољном продужетку радног времена, а не у реалном повећању продуктивности. МК је скретао пажњу на одговорнији однос синдикалних подружница по питању здравствене заштите и исхране радника, као и хигијенским и безбедносним условима на радном месту. По мишљењу МК-а, изнетом на седници одржаној почетком октобра 1947. године, у пракси тада није било правилног односа између управа предузећа и синдикалних подружница, није било сарадње и координације у неопходној мери. За све наведене пропусте МК је прозивао председника Синдикалне организације, Петра Граховца. Предложена је и смена Граховца, која ће сачекати повратак Радича Антонијевића са шестомесечног курса. У основи, најнезадовољнији руководићим кадровима МК је предложио организовање курсева за будуће руководиоце синдиката, који би потом заменили тадашње старије, не толико стручне и посвећене руководиоце. Предложено је да се одмах на синдикални курс пошаљу 30 младих радника, синдикалца. МК је још замерао и то што Синдикат није посветио већу пажњу ударницима, нису били довољно награђени за свој примеран рад и труд. Није им било додељивано текстила и обуће, што би као награда позитивно утицало на мотивацију будућих ударника и на крају и на поспешивање продуктивности. МК је на истој седници изнео и предлоге за организацију спортских активности радника чланова синдиката. Предложено је још да се у Фабрици вагона оснује фискултурни огранак.¹⁰⁰²

Све турбуленције, које су стигле заједно са политичким догађајима током 1948. године, нису заобишле ни Синдикалну организацију. Крајем наведене године МК је у свом опширном извештају био крајње незадовољан радом и достигнућима синдикалаца. Иако је у срезу било 54 подружница, од којих је у самом граду 46, а број организованих радника је порастао на 6.761, није дошло до очекиваног побољшања у раду. Главне кривце за неиспуњавање очекивања МК је видео у руководству синдиката које је

⁹⁹⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС 12. 8. 1947.

¹⁰⁰⁰ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 3. 10. 1947.

¹⁰⁰¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС 12. 8. 1947.

¹⁰⁰² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 3. 10. 1947.

бројало једанаест чланова.¹⁰⁰³ Током године је осам чланова руководства било замењено, а због „дезертерства по питању пријема задатака”, очигледног избегавања да прихвати одређену му дужност председник синдикалне организације у граду –Радич Антонијевић био је кажњен укором пред искључење из МК-а и суспензијом најављеног премештаја на другу дужност у Београду.¹⁰⁰⁴ Кадровске промене и казне су убрзо потом, по мишљењу МК-а, допринеле учвршћивању организације и побољшању дисциплине. Највећи бољитак се видео у већем остваривању планова такмичења у раду. Од синдиката се очекивало да ревносно афирмише такмичарски дух у производњи. Синдикат је имао задатак да у радним организацијама организује и води евиденцију о успесима у раду. Према тадашњем извештају, руководство синдиката и МК су једино били задовољни колективом у Ложионици. У закључку је МК одредио задатак да он сам са свим члановима убудуће посвети већу пажњу организовању идеолошких предавања и курсева. Наглашено је стављена одговорност на чланове партије који су у синдикалној организацији.¹⁰⁰⁵ Идеолошко-политичка функција синдикалне организације се изразито испољавала након Резолуције Информбироа. МК је инсистирао на идеолошком раду у организацији, и слао упутства: „Кроз синдикалне организације заострити питање резолуције информбироа. На састанцима подружница постављати обавезно политичку ситуацију”.¹⁰⁰⁶

Инструкторска комисија ЦК КПС-а је, половином 1949. године, након обиласка осам среских и градских комитета (међу којима су били срез Жички и град Ранковићево), похвалила рад градских одбора Синдикалне организације у свим посећеним градовима. Инструкторска комисија је у закључцима након обиласка сугерисала да главни будући задаци одбора Синдикалне организације у обиђеним градовима буду борба за што већу продуктивност у радним организацијама и политичко-идеолошки рад међу радницима, поготову међу онима који су долазили са села у примарном циљу спречавања флукуације радне снаге.¹⁰⁰⁷

Задатак вођења обједињавања и координисања свих синдикалних организација у свим радним организацијама у срезу, био је на Среском синдикалном већу. Оно је било попуњено са петпрофесионалних, плаћених службеника. Током те 1949. године, рад градског одбора синдикалне организације је био четири пута на дневном реду ГК-а.

¹⁰⁰³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3, Записник са састанка ОК КПС од 9. 12. 1948.

¹⁰⁰⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3, Записник са састанка ОК КПС од 2. 12. 1948.

¹⁰⁰⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3, Записник са састанка ОК КПС од 9. 12. 1948.

¹⁰⁰⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 3, Записник са састанка ОК КПС од 5. 7. 1949.

¹⁰⁰⁷ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 4, Извештај екипе са обиласка среских комитета крагујевачке области од 12. 6. 1949. стр. 22.

Потпуну одговорност за кадровску политику у градском одбору ове организације имао је ГК, који је у пуној мери и учествовао у спровођењу разних задатака и акција синдикалне организације. Спровођење задатака је у пракси изгледало тако што би у ГК био позван председник Среског синдикалног већа, где би му биле издате директиве и задаци. Аспект културно-просветног рада, који је сматран приоритетним, био је организован тако да је руководилац комисије за културно-просветни рад при ССВ-у уједно био и члан актива агитпропа при градском одбору Народног фронта.¹⁰⁰⁸

Током лета 1949. године, Синдикално веће је организовало семинаре за руководиоце комисија при подружницама.¹⁰⁰⁹

Одлуке 12. и 13. Пленума Савеза синдиката Југославије донете су управо у време када је, по плану Партије, радничка класа преузимала непосредно управљање фабрикама и предузећима. Партијски врх је највећи проблем у раду Синдиката видео у „бирокарским тенденцијама у начину рада и руковођења плаћених синдикалних функционера - запостављање рада на ангажовању широког броја људи за добровољни друштвени рад у синдикалним организацијама. То показује да је професионализам представљао кочницу за даљи правилан развитак синдиката као широке масовне организације радничке класе и да је одлука о његовом укидању била потпуно благовремена и правилна”. Ово је међутим довело до друге крајности, како је партијски врх констатовао, да се на терену појављује тумачење укидања професионализма у управи синдикатом као сигнализирања превазиђености те организације, те да су синдикати као такви одиграли своју улогу и према томе дошло је време да почну полако одумирати. Зато је партијски врх кренуо у својеврсну офанзиву, настојао је да што више укључи чланство у тада већ волонтерски рад синдиката. Чланство, својим примером, морало је да ради на што већем укључивању и других радника – непартијаца у рад синдиката. У истом циљу наложене су и додатне активности свих масовних друштвених организација.¹⁰¹⁰

Евидентно је да је наведеним реформама, укидањем професионалног рада синдикалних руководиоца, партијски врх желео да сузбије тенденције појаве партијске елите и њеног уљуљкивања у друштвени статус и привилегије. Такође, евидентно је да је желео да принцип демократичности приближи што ширем кругу партијских чланова

¹⁰⁰⁸ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, Извештај са обиласка ГК КПС Ранковићево, октобар 1949, стр. 18-20

¹⁰⁰⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 5. 7. 1949.

¹⁰¹⁰ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 4, Депеша ЦК КПС свим среским и градским комитетима, од 5. 12. 1950. године, потписана од Душана Петровића Шанета.

и осталих радника непартијаца. Међутим, оваквом реорганизацијом партијски врх је желео да оствари и стратешки циљ потпуног утапања најширих кругова радништва у идеолошке основе система.

Из уопштених импресија изношених на седницама МК-а током наредних година, уочава се константа у непотпуности испуњавања очекувања синдикалних организација. Врло ретко је исказивана потпуна задовољност њиховим радом, увек су очекивања била, бар за нијансу виша од оствариваног. Подстицана су такмичења, кроз који би се остваривао пропагандни утицај, МК је готово увек констатовао да је „културни рад слаб”, очекивана је већа самоиницијатива и ентузијазам, упућивао је на већу сарадњу између синдиката и културно-уметничких друштава.¹⁰¹¹ Синдикалне организације здравствених и грађевинских радника су често биле истицане као најуспешније. Подстицани су дебатни клубови у оквиру струка, а за синдикате иднустријских предузећа је било предлагано да се више заинтересују за развој модерне технике, подстицана је знатижења ка модерним технологијама и подржавана љубав према моделарству. Из угла МК-а, фокус приоритета делатности синдиката је временом и постепено са политичких и пропагандних задатака синдикалних организација прелазило на привредне, социјалне и техничке теме. Упркос томе, примарно политичка улога синдиката никада није била у потпуности превазиђена, јер су сви аспекти друштвеног деловања синдиката у крајњем имали политичке задатке. МК је са разлогом и због својих интереса увек инсистирао на што масовнијем и активнијем учешћу радника у раду синдиката.¹⁰¹² Са друге стране, на Петом пленуму КПС-а од стране Петра Стамболића је била изнета критика на рачун месних и средњих партијских комитета због њиховог недовољног посвећивања пажње синдикатима. Изнета је критика на рачун партијских комитета да се недовољно боре за подизање синдикалних кадрова и стварање материјалних услова. Примећена је као негативна тенденција да се потискују синдикална културно-уметничка друштва у корист општих културно-уметничких друштава. Истоветне критике су биле упућене и погледу спортских друштава, наглашено је да у центру пажње треба бити културно-уметнички и спортски живот радника, да партија на свим нивоима треба да инсистира да се наведени видови друштвеног живота поставе са тежиштем на радништву и организовани путем синдиката. Стамболић је изнео становиште да треба бити афирмисан сваки вид

¹⁰¹¹ У граду су током 1951. године постојала три културно-уметничка друштва: „Абрашевић”, друштво при Железничкој станици и при Фабрици вагона. - ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 4. Записник са састанка ОК КПС од 4. 4. 1951.

¹⁰¹² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1- 4, Записници са састанка ОК КПС.

самоиницијативе, ентузијазма и аматерског ангажовања што већег броја радника, организованих путем синдиката у културно-уметничким и спортским активностима. Овакво гледиште, у пракси није било одрживо, опште друштвене тенденције у целој земљи су постепено водиле професионализацији и специјализацији. Ово је нарочито било наглашено на пољу спорта. Главна друштвена улога синдиката, која му је била намењена од стране Партије, односила се најконкретније на идеолошко-политички рад. У још конкретнијем смислу политички рад је био приоритетнији у односу на идеолошки. Политички прагматизам је омогућио постепена одступања од првобитно декларисаних ставова. Општа културно-уметничка друштва су била самоодрживија из разлога ширег круга могућих чланова. Из истог разлога су била успешнија и самостална спортска друштва, која су уз то и омогућавала боље услове за постизање врхунских резултата, а који су опет били потребни из пропагандних разлога у земљи и у иностранству.¹⁰¹³

VI конгрес СКЈ је истакао парољу: “синдикат треба бити школа социјалистичког демократизма и масовног радничког управљања”. Градски одбор синдикалне организације, као и сви одбори при привредним предузећима, у граду су, током целе 1952. године, свој рад сводили на идеолошко-политичка предавања и предавања о „економском уздизању радника”. Најзначајнији задатак који су тада синдикалне организације обављале било је описмењавање новозапослених, а неписмених и неквалификованих радника. Међутим, у најчешћем случају се даље образовање и усавршавање заустављало одмах по достизању основног нивоа писмености и овладавању најнеопходнијих вештина за рад на одговарајућем радном месту.¹⁰¹⁴ Среско синдикално веће је током године организовало једно предавање „против религије, предрасуда и заосталости”.¹⁰¹⁵ Најчешћа тематика која је била на дневном реду Среског синдикалног већа током 1953. и 1954. године се односила на здравствено-безбедносне услове за рад. Дискутовало се о тада актуелном питању проналажењарешења за здравствену службу-амбуланте при већим колективима, као и о проблему незапослености међу новосвршеним квалификованим радницима. Дискусије са

¹⁰¹³ АС, Фонд ЦК СКС, Пленуми, кут. 2, Реферат Петра Стамболића на Петом пленуму ЦК КПС-а од 29. 2. 1952.

¹⁰¹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VIII редовне среске конференције СКС среза Жичког, од 25. 1. 1953, излагање Жарка Паунковића, 11; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952; ИАК, Фонд Среско синдикално веће Краљево (у даљем тексту: ССВ), кут. 4, Записници пленума од 1. 4. 1952 и 9. 5. 1952.

¹⁰¹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952.

састанака ССВ-а су биле претакане и утицале на планове и делатност Среског комитета, радничке савете у управе предузећа.¹⁰¹⁶

На територији Среза и под надлежношћу ССВ-а је 1955. године било 104. подружнице, пет општинских већа, шест среских одбора, и осам подружница. У то време је у срезу укупан број запослених био 19.453 лица, од којих је 13.452 лица било организовано кроз синдикат. Рад подружница је био у знатној мери боље организован у односу на претходне године, посебну су пажњу поклањали развоју и помагању радничког управљања, затим подружнице су се доста више залагале на пољу хигијенско-техничке и здравствене заште радника. Полагано је доста на пољу политичко-васпитног и опште просветног рада међу радницима. Тако су на пример, током 1955. године, у *Фабрици вагона* и *Магнохром* били организовани курсеви за економско образовање. Значајна активност ССВ-а је било и дистрибуирање синдикалних и радничких листова: *Рад*, *Радник*, *Добровољац*, *Транспорт* и *Металац*, а збирно у свим подружницама ССВ-а, по њиховим подацима, је постојао фонд од укупно 15.992 књига.¹⁰¹⁷ Средином године је била спроведена реорганизација ССВ-а, која је пратила територијалне и друштвено-политичке реорганизације Градског и Среског комитета Савеза комуниста, а које је донео Закон о подручјима срезова и општина НРС од 12. јула 1955. године.¹⁰¹⁸ ССВ је након реорганизације и даље остао са седиштем у Краљеву, њему су била подређена Општинска синдикална већа у Краљеву, Врњачкој Бањи, Рашки, Баљевцу и Ушћу. Под ингеренцијом ССВ-а у Краљеву су били Срески одбори професионалних удружења: трговаца и угоститеља, комунално-занатских радника, железничара, просветних радника, државних службеника и дрводељаца. Реорганизацијом су за главне задатке ССВ-а постављени подршка и рад на јачању радничког и друштвеног самоуправљања у складу са поставкама VI Конгреса СКЈ.¹⁰¹⁹

¹⁰¹⁶ ИАК, ССВ, кут. 4, Записници са састанака Пленума Среског синдикалног већа од 9. 1. 1953 до 4. 6. 1954.

¹⁰¹⁷ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај за прву годишњу скупштину Среског синдикалног већа среза Краљево од 27 и 28. 12. 1955.

¹⁰¹⁸ *Сл. гласник НР Србије*, бр. 56/1955.

¹⁰¹⁹ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај за прву годишњу скупштину Среског синдикалног већа среза Краљево од 27 и 28. 12. 1955.

Војска у Краљеву

Гарнизон копнене војске у Краљеву

Од ослобођења у II светском рату, па све до сукоба са Информбироом, у ширем подручју града није било седиште већих јединица (дивизија, бригада) копнене војске. Војни одсек Краљево се налазио у саставу војног округа у Чачку, све до 1947. године, када је био формиран војни округ Краљево у чијем саставу су се, поред одсека у Краљеву, нашла још 28 војних одсека са седиштима у: Чачку, Ивањици, Гучи, Горњем Милановцу, Косјерићу, Бајиној Башти, Титовом Ужицу, Ариљу, Ужичкој Пожеги, Рашки, Пријепољу, Сјеници, Трстенику, Варварину, Александровцу, Брусу, Светозареву, Рековцу, Прибоју, Новој Вароши, Тутину, три одсека у Крагујевцу, и два у Крушевцу. Почетком 1948. године дошло је до значајне реорганизације у Југословенској армији. Дотадашње команде армија и армијских области су реорганизоване у команде војних области. Тада је и гарнизон у Краљеву ушао у састав Треће војне области, која је обухватала територију целе Србије, осим Београда и Војводине, и територију целе Македоније. У мају исте године дошло је до потпуне промене назива и пренумерације свих формација од самосталних батаљона до армија у Југословенској армији. Циљ промена је био да се отежа увид у стање, бројност, активности и обученост јединица ЈА од стране дотадашњих пријатеља, Совјетског Савеза и његових савезника. Битна промена у јединицама копнене војске се десила у лето исте године, са бригадног се тада прешло на пуковски систем.¹⁰²⁰

Осим војних јединица у Краљеву и у ближој околини се налазило и неколико складишта и радионица: артиљеријско војно складиште у Богutowачкој Бањи бр. 73, ВП војна пошта, (ВП) 6286, инжињеријско војно складиште и радионица бр. 288, ВП 5660, интендантско војно складиште бр. 184, ВП 2089, погонско војно складиште у Богutowцу бр 350, ВП 2185.¹⁰²¹

Током 1949. године у Ранковићеву је био смештен 355 пионирски пук ВП 8944.¹⁰²² Гарнизон у Ранковићеву је у свом саставу добио пешадијску јединицу, тек када је 1950.

¹⁰²⁰ Група аутора, *Развој Оружаних снага СФРЈ*, књ. 3, Копнена војска, 3. део, Београд, 1988, стр. 545-550; Б. Димитријевић, „Организација јединица Гарнизона Краљево 1945-2005“, *Наша прошлост* бр. 7, 2006, стр. 199 – 200.

¹⁰²¹ Б. Димитријевић, „Организација јединица Гарнизона Краљево 1945-2005“, стр. 200.

¹⁰²² Исто.

године из Приштине и Подујева дислоциран 156. брдски стрељачки пук ВП 4542 на подручје гарнизона Ранковићево.¹⁰²³ Нова организација Југословенске армије током 1950. године довела је до нове промене, Команде армија су реорганизоване у стрељачке корпусе. Реорганизација је донела извесне промене и за гарнизон у Ранковићеву: дотадашња 9. армија је преформирана у 4. корпус у Крагујевцу, под чијом командом се тада налазио гарнизон у Ранковићеву.¹⁰²⁴

Ваздухопловни гарнизон у Краљеву

Прве две деценије након II светског рата у Краљеву није било летачких, борбених јединица. У кратком периоду, од 29. јула 1945. до 1. априла 1946. године у Краљеву се налазила *Ваздухопловна подофицерска механичарска школа*. Потом је школа премештена у Рајловац. При *Ваздухопловној подофицерској механичарској школи* је 1. јула 1945. године, била формирана Прва ваздухопловна школа специјалиста, која је 1947. године поново из Рајловца премештена у Краљево. У Краљеву је 1. априла 1947. године била формирана и *Ваздухопловна подофицерска школа везе* као *Друга ваздухопловна школа специјалиста*. Касније је дошло до спајања *Прве* и *Друге ваздухопловне школе специјалиста* и *Фото-школе* из Панчева. У Краљеву је истовремено постојала и *Ваздухопловна официрска школа везе*. Ново обједињавање се десило током 1953. године, када је у Краљеву формиран *Ваздухопловни школски центар везе*, а називу је придодато *и електронике*, 1955. године.¹⁰²⁵

У околини Краљева су се налазила и складишта за потребе Југословенског ратног ваздухопловства, 12. убојно ВП 4493 и 14. убојно ВП 9866. током 1951. године било је формирано и 465. ваздухопловно складиште ВП 2895.¹⁰²⁶

¹⁰²³ Исто.

¹⁰²⁴ Исто.

¹⁰²⁵ Група аутора, *Vojni leksikon*, Београд, 1981, стр. 664; Б. Димитријевић, „Организација јединица Гарнизона Краљево 1945-2005“, стр. 205.

¹⁰²⁶ Б. Димитријевић, „Организација јединица Гарнизона Краљево 1945-2005“, стр. 205.

Савез бораца Народноослободилачког рата

На Саветовању секретара ћелија среског Комитета, одржаном крајем новембра 1947. године, формиран је иницијативни одбор за оснивање Савеза бораца НОБ-а. Одбор је сачињавало 25 чланова по један из сваке партијске ћелије.¹⁰²⁷ Оснивачка скупштина Градског одбора Савеза бораца НОР-а је била одржана 26. децембра 1947. године.¹⁰²⁸ Први председник је био Рака Вукаловић, а секретар Петар Векић,¹⁰²⁹ а два месеца по оснивању Градски одбор је имао укупно 151 члана.¹⁰³⁰ Оснивачка скупштина Среског одбора је била одржана 9. јануара 1948. године.¹⁰³¹ За првог председника Среског одбора је био изабран Миша Бркић, а за секретара Живота Пирић.¹⁰³² Срески одбор се од оснивања састојао од пет секција: историјска, културно-просветна, за ванпартијско војно васпитавање народа, економско-социјална и секција-комисија за бригу о деци.¹⁰³³ Формирање секција по истом принципу је било обављено и у Градском одбору на Конференцији тог одбора, 3. марта 1948. године.¹⁰³⁴ СУБНОР је од оснивања био у најтешњој вези са Народним фронтом, већина чланова је била истовремено и у Народном фронту. Просторије са смештај градског и среског одбора су биле у згради Народног фронта.¹⁰³⁵ До маја 1949. године, секретар Среског одбора Савеза бораца НОР-а је истовремено био и секретар Среског одбора Народног фронта. Било је потребно доста времена да ова организација потпуно заживи. С тим у вези, чак ни 1949. године седнице месног одбора нису одржаване редовно. Тада је Срески одбор бројао укупно 1.925 чланова, а на крају године и 2.312 члана, међутим активност чланства је била минимална. Пред овом организацијом је био стављен план рада за

¹⁰²⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Саветовање секретара ћелија СК-а од 27. 11. 1947.

¹⁰²⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 26. 12. 1947.

¹⁰²⁹ ИАК, Фонд: Градски одбор СУБНОР-а (у даљем тексту: ИАК, ГО СУБНОР-а), књ. 1, Записник са прве редовне седнице Управног одбора Градског одбора СУБНОР-а од 14. 1. 1948.

¹⁰³⁰ ИАК, ГО, СУБНОР-а, кут. 12, Извештај о Градском одбору СУБНОР-а од 27. 2. 1948.

¹⁰³¹ Срески одбор СУБНОР-а је на својој Оснивачкој скупштини усвојио текст телеграма Јосипу Броз у Титу следеће садржине:

„Друже маршале, са наше Среске скупштине шаљемо ти борбене поздраве у жељи да под твојим руководством извршимо велико дело – продужетак Н. О. борбе – наш Титов Петогодишњи план“ - ИАК, Фонд Срески одбор СУБНОР-а Краљево (у даљем тексту: ИАК, СО, СУБНОР-а), књ. 4, Оснивачка скупштина СУБНОР-а среза Жичког од 9. 1. 1948.

¹⁰³² ИАК, СО, СУБНОР-а, књ. 4. Записник са Друге годишње скупштине Среског одбора СУБНОР-а од 25. 2. 1949.

¹⁰³³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о Савезу бораца НОР-а, од 31. 5. 1948.

¹⁰³⁴ ИАК, ГО, СУБНОР-а, књ. 1. Записник са Конференције од 3. 3. 1948.

¹⁰³⁵ ИАК, ГО, СУБНОР-а, кут. 12, Извештај о Градском одбору СУБНОР-а од 27. 2. 1948.

наредну, 1950. годину којим је било предвиђено да се обави попис жртава фашистичког терора и прикупљање материјала из НОБ-а.¹⁰³⁶

Наредне, 1950. године ова организација је имала 3.012 у срезу и 144. члана у граду. Чланство је било обухваћено у 34 основне организације. Те године је била формирана Координациона комисија при Окружном народном одбору, у чијем саставу су поред осталих, ушли и чланови ЦК КПС-а. Одмах по формирању Комисије били су организовани курсеви противавионске заштите (ПАЗ) и обука у пружању санитетске помоћи, све у оквиру предвојничке обуке омладине.¹⁰³⁷ Градски одбор је организовао и курс противхемијске заштите за припаднике Народне омладине, који је трајао три месеца, а који је са успехом завршило 95 омладинаца.¹⁰³⁸ Од укупно 1.867 омладинаца-војних обвезника кроз предвојничку обуку у виду логоровања и зборована током 1950. године је прошло 1.648. омладинаца.¹⁰³⁹ Један од највећих подухвата ове организације током 1950. године био је подизање шест спомен плоча на значајним местима током НОБ-а у срезу. Постављене су спомен плоче у Матарушкој Бањи, Жичи, Роћевићима, Камиџори, Ружића Брду, Јовцу и Чибуковцу. До краја године укипан број чланова у граду је достигао 930 људи. До краја године је био обављен, у претходној години планиран, попис жртава НОР-а. Срески одбор Савеза бораца НОР-а је те године имао једног плаћеног службеника – секретара среског одбора.¹⁰⁴⁰

До реорганизације Градског одбора Савеза бораца НОР-а је дошло 15. маја 1951. године, уместо дотадашњих секретаријата био је створен извршни одбор, а комисије које су до тада биле постављане у секретаријату биле су укинуте. Прешло се на метод колективног руковођења. Тада је од пет основних организација савеза било створено петнаест, највише због наглог пораста броја чланова. Тада је у граду било 1.250, а у целом срезу 3.005 чланова ове организације. Након наведених промена рад

¹⁰³⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Рад Савеза бораца НОР-а; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среског комитета за 1949. годину, од 10. 12. 1949; ИАК, СО, СУБНОР-а, књ. 4. Записник са састанка Извршног одбора Среског одбора СУБНОР-а од 3. 1. 1950; Записник са Треће редовне годишње скупштине Среског одбора СУБНОР-а од 14. 5. 1950.

¹⁰³⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Годишњи извештај Среског комитета КПС среза Жичког за 1950. годину, стр. 20; ИАК, ГО, СУБНОР-а, кут. 12, Извештај Градског одбора СУБНОР-а за 1950. годину.

¹⁰³⁸ ИАК, ГО, СУБНОР-а, кут. 12. Реферат о раду СУБНОР-а и Основне организације Народног фронта током 1950. године.

¹⁰³⁹ ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 17, Извештај Земаљском одбору СУБНОР-а у Београду, Среског одбора среза Жичког од 14. 11. 1950.

¹⁰⁴⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Годишњи извештај Среског комитета КПС среза Жичког за 1950. годину, стр. 20; ИАК, ГО, СУБНОР-а, кут. 12. Извештај Градског одбора СУБНОР-а током 1950. године за Земаљски одбор СУБНОР-а у Београду од 4. 12. 1950.

организације се у многоме поправио. Ова организација је имала уплив и у разним другим друштвеним организацијама, што је било по вољи и плану Градског комитета. Тако је један члан извршног одбора добио задатак да изврши измене и руководи у Градском стрељачком друштву, које је тада бројало 240 чланова. Прикупљање историјских извора и сведочанстава је био константни и приоритетни задатак ове организације. До тада (половине 1951. године) већ је било издато 50 споменица палим борцима, Савез бораца се бавио и васпитно идеолошким радом, организовао је излете пионира на Гоч где су они били упознавани са историјатом НОБ-а у региону. Ова организација се ангажовала у вези са отварањем Градског музеја, највише у радовима на поправци зграде и сређивању круга око зграде.¹⁰⁴¹ У току 1951. године, Срески одбор ове организације је постигао значајно веће резултате у односу на раније године, на повећану активност је највише утицало то што је тада била јубиларна 10-годишњица почетка устанка. Током 1950. године па до маја следеће, било је подигнуто 16 спомен плоча. Мада се у потоњим извештајима може видети да неке тада наручене плоче нису биле постављене ни до 1953. године, иако су биле завршене, стајале су код каменоресца јер их нико до тада није преузео и поставио.¹⁰⁴² На Дан артиљерије, 7. октобра 1951. године, у Ранковићеву је био одржан збор грађана на коме је присуствовало, по процени 50.000 људи, а Јосип Броз је одржао говор. Након завршетка збора, била је изведена историјска реконструкција напада на Краљево октобра 1941. године, у којој је учествовао велики број чланова Народне омладине, Народног фронта и осталих друштава и организација.¹⁰⁴³

У извештају о раду Среског одбора СУБНОР-а за 1951. годину изнети су први резултати рада пописа жртава фашистичког терора и прикупљања података о НОБ-у у срезу. До тада је побројано укупно 2.269, међу којима и 207 жена жртава погинулих у периоду од 1941. до 1945. године (без навођења имена и детаљнијих објашњења).¹⁰⁴⁴

Током 1952. године активности су биле уходане и уобичајене. Додељена је помоћ породицама са децом палих бораца, рад на ванармијском војном васпитању

¹⁰⁴¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 25. 5. 1951.

¹⁰⁴² ИАК, СО, СУБНОР-а, књ. 4. Записник са састанка Среског одбора СУБНОР-а од 4. 5. 1951; ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 44, Списак спомен обележја из НОР-а Среског одбора СУБНОР-а од 8. 5. 1951; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII среске партијске конференције одржане 23. 12. 1951, Реферат Добросава Пауновића, стр. 17; ИАК, СО, СУБНОР-а, књ. 4. Записник са заједничког састанка Среског и Градског одбора СУБНОР-а и Ратних војних инвалида од 12. 5. 1953.

¹⁰⁴³ ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 17, Извештај о раду Среског одбора за 1951. годину, послат Главном одбору СУБНОР-а 23. 1. 1952.

¹⁰⁴⁴ ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 17, Извештај о раду Среског одбора СУБНОР-а за 1951.

омладинаца је био у форми иобиму прошлогодишњих. Срески одбор СУБНОР-а је био један од главних учесника у формирању спортског друштва *Партизан*, које ће у будућим годинама имати значајну улогу у спортском животу града и среза.¹⁰⁴⁵

Почетком 1953. године је дошло до укључивања СУБНОР-а у колективно чланство у Социјалистички савез радног народа (наследника дотадашњег Народног фронта), као колективног члана. Наведено је било последица крупних реорганизација масовних друштвено-политичких организација након Шестог конгреса КПЈ.¹⁰⁴⁶

Половином 1954. године за председника Среског одбора је био изабран Добрица Ристовић, а на тој дужности је био потврђен и на следећој изборној скупштини у пролеће 1955. године. Главни правци деловања, како је председник у свом реферату из 1954. године најавио, и убудуће су били подизање и неговање спомен обележја, као и брига о деци жртава НОБ-а и фашистичког терора.¹⁰⁴⁷ Према евиденцији Среског одбора, у срезу је 1954. године било 159 деце палих бораца и 41 дете жртава фашистичког терора. У интернатима и домовима је било смештено једанаесторо деце палих бораца и петоро деце жртава фашистичког терора, а стипендију ове организације је примало десеторо деце палих бораца и 32 деце жртава фашистичког терора.¹⁰⁴⁸ До краја 1954. године у срезу је било 3.502 члана, од којих је из града било 1.034 члана. Градски одбор је имао значајног учешћа у организацији 150-годишњице Првог српског устанка.¹⁰⁴⁹

До 1955. године у граду је било подигнуто и постављено укупно 16. спомен обележја:

- Спомен плоча на ибарском мосту посвећена Четвртој црногорској и Петој и Шестој српској бригади, подигнута 1954. свечано откривена 29. новембра те године;
- Две спомен плоче на гробљу Жртава фашистичког терора (данашњи назив Гробље стрељаних у немачкој одмазди октобра 1941, или *Спомен парк*); прва откривена у октобру 1950. године, друга у октобру 1951. године – обе су посвећене жртвама стрељања;

¹⁰⁴⁵ ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 17, Извештај о раду Среског одбора СУБНОР-а за прво полугође 1952. године.

¹⁰⁴⁶ ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 17, Одлука о припајању Среска организација СУБНОР-а припоји Среској организацији ССРН-а од 20. 2. 1953.

¹⁰⁴⁷ ИАК, СО, СУБНОР-а, књ. 5. Записник са седнице Среског одбора СУБНОР-а од 9. 7. 1951; Записник са Годишње скупштине Градског и Среског одбора СУБНОР-а од 10. 4. 1955.

¹⁰⁴⁸ ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 17, Извештај о бризи о деци палих бораца и жртава фашистичког терора за 1953. годину.

¹⁰⁴⁹ ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 17, Извештај о раду Среског одбора СУБНОР-а за 1954. годину.

- Споменик на Сењаку (данашња улица Доситеја Обрадовића) посвећена СКОЈ-евцима који су запалили 120 вагона сена, а откривен 7. јула 1951;
- На зиду *Фабрике вагона*, посвећена стрељаним радницима, откривена 5. октобра 1951;
- Спомен чесма код железничке станице у Краљеву, која је посвећена партијској организацији Железничког чвора због заслуга у НОП-у, откривена 7. јула 1953. године;
- Спомен плоча на згради железничке станице, посвећена изгинулим железничарима у НОР-у, откривена 6. октобра 1951. године;
- Спомен плоча у Омладинској улици, на згради одакле је извршен атентат на жандармеријског капетана Терзића, 1941. године, посвећена атентатору СКОЈ-евцу Милану Личини – откривена 7. јула 1951. године;
- Спомен плоча на згради Ватрогасне чете, посвећена Ватрогасној чети која је уз изведбу плехане музике, 1941. године, напустила град и отишла у партизанску јединицу – откривена 1951. године;
- Спомен плоча на згради бившег затвора (на месту данашње зграде Завода за обрачун и плаћање), откривена 7. јула 1951. године;
- Спомен плоча на ибарском мосту где је погинуо први припадник партизанског одреда *Јово Курсула* – откривена 7. јула 1951. године;
- Спомен плоча на тргу испред цркве Св. Тројице посвећена првом партизанском тенку који је учествовао у нападу на град у октобру 1941. године, откривена 7. јула 1951. године;
- Спомен плоча код зграде Управе *Фабрике вагона*, посвећена стрељаној групи од 25 жена – откривена 7. јула 1951. године;
- Спомен плоча на згради гимназије, посвећена стрељаним ђацима и наставницима у немачкој одмазди октобра 1941. године;
- Спомен плоча на згради где је био смештен Комитет СКОЈ-а, у улици Југ Богдана бр. 32, посвећена Градском комитету СКОЈ-а, откривена 7. јула 1949. године;
- Спомен плоча на згради где је била смештена штампарија СКОЈ-а, у улици Југ Богдана бр 49, откривена 7. јула 1951. године;

- Споменик, *Спомен маузолеј народних хероја* код тадашње зграде Музеја, данашњег Духовног центра *Николај Велимировић*, откривен 1951. године.¹⁰⁵⁰

Половином 1956. године дошло је до званичне регистрације Подружнице-општинског одбора Савеза бораца НОР-а са седиштем у Краљеву. Тада је под оквиром овог Одбора било 12 основних организација од којих је 6 било са територије самог града, а других 6 из основних организација које су тада биле и припојене: Адрани, Сирча, Рибница, Матарушка Бања, Жича и Каменица. Укупан број чланова је тада био око 1.600.¹⁰⁵¹

Удружење ратних, војних инвалида

Први, оснивачки конгрес новог Удружења ратних војних инвалида Југославије је био одржан крајем 1945. године у Београду.¹⁰⁵² Међутим, окупљање инвалида из тек завршеног Другог светског рата у форми Удружења у Краљеву и Жичком срезу је почело јепар месеци раније. Ако је веровати једној краткој забелешци о историјату Савеза ратних војних инвалида, Оснивачка скупштина Среског одбора Савеза ратних војних инвалида Србије(у даљем тексту: РВИ) била је оджана 11. јуна 1945. године у сали синдикалног дома у Краљеву. На наредној седници, одржаној 18. јуна исте године, било је изабрано руководство Среског одбора, а за првог председника Среског одбора је био изабран Боривоје Поповић. Први задаци Среског одбора су били пружање помоћи и података народном одбору среза и града у вези са поделом материјалне помоћи и инвалиднина. Осим што се бавио проблематиком ратних војних инвалида, срески одбор ове организације је помагао у организацији помоћи и жртава фашистичког терора. Даљи планови и задаци Среског комитета су били дефинисани на Првом конгресу РВИЈ угославије, који је био одржан 28. и 29. октобра 1945. године, на коме је била изабрана управа Средишњег одбора, тј. врховно управо тело ове

¹⁰⁵⁰ ИАК, СО, СУБНОР-а, кут. 44, Извештај о подигнутим споменицима на територији среза Жичког и града Краљева, од 18. марта 1955. године

¹⁰⁵¹ ИАК, ГО, СУБНОР-а, кут. 12, Пријава оснивања Подружнице – општинског одбора Савеза бораца НОР-а од 26. 6. 1956; ИАК, ГО, СУБНОР-а, кут. 12, Сагласност Секретаријата за унутрашње послове Краљево од 26. 6. 1956.

¹⁰⁵² *Мала енциклопедија* – Просвета, II, Београд, 806; *Војна енциклопедија VIII*, Београд, 1966. стр. 565.

организације. Такође, изабран је и правилник организације.¹⁰⁵³ У Жичком срезу је 1950. године било 224 лична и 948 породична ратна војна инвалида. Међу њима 12 су били тешки инвалиди, док су 16 инвалида били самохрани родитељи. Током године, 58 инвалида, чланова ове организације је било упућено у бање и лечилишта о државном трошку. Срески одбор Удружења ратних војних инвалида је био под партијским руководством Градског комитета, у одбору су били представници Градског и Среског народног одбора.¹⁰⁵⁴ Градски одбор Савеза РВИ је био основан тек у јуну 1952. године,¹⁰⁵⁵ а само основање је било последица територијално административне реорганизације народне власти ступањем на снагу Закона о народним одборима градова и градских општина.¹⁰⁵⁶ Током 1952. године, Срески одбор је имао укупно 1.358 чланова, који су били чланови по основу личног инвалидитета, или они у чијој је породици било особа са инвалидитетом насталим током ратних дешавања.¹⁰⁵⁷

Савез РВИ је био предвиђен да игра много значајнију улогу од напосто хуманитарног удружења за организовање и прикупљање помоћи свом чланству. Важан аспект овог удружења је био ангажовање свог чланства кроз Народни фронт, народну омладину и АФЖ. Требало је да ратни војни инвалиди наставе са евоцирањем борбеног духа и култа самопожртвовања у народу, да својим ставовима и деловањем охрабрују нове генерације да „борба и даље траје” иако се рат завршио.¹⁰⁵⁸ Чланови управе Среског одбора РВИ-а су користили сваку прилику да својим иступањима и делатношћу организације обављају и идеолошко-пропагандни рад, карактеристичан за сва тадашња удружења блиска СКЈ и Народном фронту. Увек је истицана разлика у односу на ратне инвалиде тада и односа према ратним инвалидима из Првог светског рата који је владао за време Краљевине Југославије. Тако је тадашњи председник Среског одбора РВИ Рајко Спасојевић једном приликом нагласио: „Данас наши инвалиди имају пуно признање и материјално обезбеђење, што није случај у капиталистичким државама и старој Југославији у којој су чак и носиоци Карађорђевог звезде морали да траже милостињу, док сада ти исти људи у нашој социјалистичкој

¹⁰⁵³ ИАК, Фонд: Срески одбор Савеза ратних војних инвалида Србије – Краљево (у даљем тексту: ИАК, СО СРВИС), кут. 34, Забелешка о историјату Среског одбора, са изводима из записника, без датума.

¹⁰⁵⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950, Годишњи извештај Среског комитета КПС Среза жичког за 1950. годину, стр. 20.

¹⁰⁵⁵ ИАК, СО СРВИС, кут. 34, Записник са Градске оснивачке скупштине Савеза РВИ за град Ранковићево у саставу Среског одбора РВИ за срез Жички од 19. јуна 1952.

¹⁰⁵⁶ *Сл. гласник НРС*, бр 15/1952.

¹⁰⁵⁷ ИАК, СО СРВИС, кут. 34, Записник редовне годишње скупштине РВИ за срез Жички и град Ранковићево, за 1952. годину од 29. 3. 1953.

¹⁰⁵⁸ ИАК, СО СРВИС, кут. 34, Записник са проширеног пленума Среског одбора РВИ у Ранковићеву од 4. 11. 1952.

држави примају по 18.000 динара месечно.”¹⁰⁵⁹ Укупан број чланова Среског одбора РВИ, 1955. године, из територије бившег Среза жичког бројао је 1.371 лице. Територијалним реорганизацијама срезова, која се десила током 1955. године, под надлежност Среског одбора РВИ је потпало и 476 лица из тада бившег Студеничког и 345 лица из делова бившег Трстеничког среза, тако да је крај 1955. године број чланова Среског одбора РВИ среза Краљево нарастао на 2.192 лица.¹⁰⁶⁰

Удружење резервних војних старешина

На седници Централног одбора Савеза бораца НОР-а, одржаној 26. децембра 1951. године, био је изабран Иницијативни одбор за оснивање Удружења резервних официра ФНРЈ. Иницијатива о оснивању овог удружења је потекла из Министарства народне одбране. Првобитно је, по предлогу Савеза бораца, било замишљено да се не формира посебно Удружење, већ да се организује посебна секција при Савезу бораца. Међутим, на седници Централног одбора Савеза бораца је закључено да треба организовати посебно Удружење резервних официра, као самосталну организацију. Иницијативни одбор је смисао Удружења видео у раду на следећим задацима: развијање политичке свести и патриотизма, развој међусобног упознавања и зближавања резервних официра међу собом и са активним официрима, развој интересовања за војну обуку и интересовања за нову војну технику, ангажовање резервних официра на спровођењу ванармијске војне обуке противавионске заштите и сличних активности, борба за чување лика резервног официра путем судова части, решавање евентуалних проблема и правно регулисање војних вежби, повезивање са спортским и масовним друштвено-политичким организацијама и на крају одржавање везе и пријатељски однос са сличним удружењима из пријатељских земаља.¹⁰⁶¹

Нацрт Правила Удружења резервни официра Југославије је, након мањих измена и допуна, био усвојен на састанку Иницијативног одбора.¹⁰⁶² Удружење резервних

¹⁰⁵⁹ ИАК, СО СРВИС, кут. 34, Записник са седнице - годишње скупштине РВИ у Краљеву до 3. 4. 1955.

¹⁰⁶⁰ ИАК, СО СРВИС, кут. 34, Записник са Годишње скупштине СО СРВИС од 15. 4. 1956.

¹⁰⁶¹ ИАК, Фонд: Срески одбор Удружења резервних официра и подофицира Југославије Среза Краљево – Краљево (у даљем тексту: ИАК, СО УРОПЈ), кут. 13, Билтен иницијативног одбора за оснивање Удружења резервних официра ФНРЈ, бр. 1, реферат пуковника Фрање Туђмана члана иницијативног одбора, јануар. 1952.

¹⁰⁶² ИАК, СО УРОПЈ, кут. 13, Билтен Иницијативног одбора за оснивање Удружења резервних официра ФНРЈ, бр. 2, од 20. 3. 1952.

војних старешина Југославије је било основано у пролеће, 7. априла 1952. године, при чему је, осим нових идеолошко-политичких особености, умногоме, а највише у организационом смислу, било устројено по моделу организације предратног Удружења резервних официра и ратника Краљевине СХС.¹⁰⁶³

Срески одбор Удружења резервних официра Југославије (у даљем тексту: УРОЈ) за тадашњи срез Жички и град Ранковићево био је формиран 8. априла 1952. године, само дан по оснивању Савезног удружења резервних официра у Београду. Том приликом је срески Иницијативни одбор сазвао Оснивачку скупштину среског УРОЈ-а, која је изабрала: Управни одбор који је бројао 19 чланова, Надзорни одбор од три члана и, такође, трочлани Одбор части. За првог председника Среског одбора био је изабран др Драгољуб Ћуковић рез. капетан, а за првог секретара— Живота Пирић, рез. заставник.¹⁰⁶⁴

Срески одбор УРОЈ-а је обављао предвиђену улогу у домену своје територијалне надлежности. Основна улога Среског одбора УРОЈ-а је била да одржава ниво способности и борбене готовости међу својим чланством, а поред тога једнако важну улогу је имала и васпитно-идеолошка делатност међу њима, као и у другим масовним организацијама. Нарочито је био важан васпитно-идеолошки рад међу омладином кроз повремено помагање у извођењу предвојничке обуке и сличних активности. При Среском одбору удружења је још током 1952. године била створена Комисија чији је задатак био да изради план и програм наставе, који је предвиђао посебан програм за села, а посебан за град. План је предвиђао да се у граду у Дому ЈНА одржава настава за резервисте два пута месечно, међутим, током целе 1952. године било је одржано само једно предавање у граду с називом *О модерном наоружању и нашој тактици борбе*, док на селима није било одржано ни једно предавање.¹⁰⁶⁵

Чланство у удружењу је било по добровољном принципу, али је било „подразумевано” да сви резервни официри треба да буду чланови удружења. Током прве године постојања Среског одбора, у Удружење је било учлањено 369 од укупно 462 резервних официра који су тада пребивали у срезу. То је довело до тога да је наредне, 1953. године, у фокус активности Удружења дошло питање резервиста који до

¹⁰⁶³ Војна енциклопедија VIII, Београд, 1974, стр. 441.

¹⁰⁶⁴ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Записник са Оснивачке скупштине од 8. 4. 1952; ИАК, СО УРОПЈ, кут. 13, Записник са Прве седнице управног одбора Удружења резервних официра среза Жичког и града Ранковићевога од 8. 4. 1952.

¹⁰⁶⁵ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Годишњи извештај Среског одбора УРОЈ-а за 1952. годину од 17. 4. 1953.

тада нису постали чланови друштва.¹⁰⁶⁶ На седницама Среског одбора било је покретано питање: зашто нису сви резервни официри у удружењу. Не учествовање у раду удружења се сматрало непристојним за звање резервног официра. Свим резервистима, који у неком пристојном року од добијања резервног чина нису постали чланови УРОЈ-а, Срески одбор те организације је слао опомене. Неучлањени резервни официри су због неучлањења у УРОЈ-у били безбедносно проверавани, уколико не би било неког политичког и личног разлога, неучлањени резервисти су сматрани лењим и недораслим друштвеном задатку свог резервног војног чина и проналазио би се неки формални разлог за његов губитак у таквом случају. Такође, није било формално прописано, али од чланства се подразумевало да редовно, претплатнички прате лист „Народна Армија”.¹⁰⁶⁷ Током прве године постојања Среског одбора овог удружења свега 20% чланства је било претплаћено на лист *Народна Армија*, а по тежњама Среског одбора требало би да се достигне да сви чланови буду претплаћени на поменути лист и поред тога прате и друге стручне војне листове *Војно дело* и *Војни гласник*.¹⁰⁶⁸ Током 1953. године, при Среском одбору је било формирано 5 наставних група за резервне официре: пешадијска, артиљеријска, авијацијска, тенковско-аутомобилска, и група позадинских установа. Настава по групама је у почетку била извођена једанпут недељно, да би се касније изводила петнаестодневно. Наставници на предавањима група су били активни официри. Од јесени 1953. године, као вид наставе је било уведено и приказивање наставних филмова: *Војник у нападу*, *Војник у одбрани*, *Рад противтенковских и тенковских оруђа*, *Рад јуришне групе*, *Борбе за насељена места*, *Садејство пешадије и тенкова*, *Гађање ракетним бацачима*, *Форсирање реке*, *Рад пратеће артиљерије* *Како сам постао одличан стрелац*. Међутим, и поред свега наведеног, посета филмским представама је била слаба, као и на наставним предавањима активних официра.¹⁰⁶⁹ Према извештају тадашњег шефа Војног одсека мајора Витомира Дејановића, најслабији одзив на војна предавања и обуку је био међу резервним официрима из групе пешадије, док су резервисти из групе авијације исказали много већу дисциплину и ентузијазам.¹⁰⁷⁰ Од 1954. године, Удружење се

¹⁰⁶⁶ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Годишњи извештај Среског одбора УРОЈ-а за 1952. годину од 17. 4. 1953.

¹⁰⁶⁷ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Записник са седнице Среског одбора резервних официра среза Жичког и града Ранковићева од 15. 3. 1953.

¹⁰⁶⁸ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Записник са Конференције Среског одбора резервних официра среза Жичког, почетак 1953. (без тачног датума).

¹⁰⁶⁹ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Годишњи извештај Среског одбора УРОЈ-а за 1953. годину од априла. 1954.

¹⁰⁷⁰ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Записник са седнице Среског одбора резервних официра среза Жичког и града Ранковићева од 21. 6. 1953.

проширује и на резервне подофицире.¹⁰⁷¹ До почетка 1955. године, при Среском одбору је било основано пет пододбора при најзначајнијим привредним предузећима у срезу.¹⁰⁷² Срески одбор се организационо усталио и ушао у рутинску делатност, а укупан број чланова Удружења из самог града је чинио 21 резервиста. Током 1955. године било је одржано укупно 35 предавања за чланове УРОЈ-а у срезу, затим: 11 техничких зборова, четири показне вежбе, приказано је тринаест војно-стручних филмова.¹⁰⁷³ До почетка 1956. године, број чланова Удружења у срезу се повећао на 758 лица.¹⁰⁷⁴

¹⁰⁷¹ Р. Ристић, историјска белешка о Фонду Удружења резервних официра и подофицира Југославије, срески одбор Краљево – Краљево, 1952 -1961.

¹⁰⁷² ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Записник са седнице Среског одбора Удружења резервних официра, од 23. 2. 1955.

¹⁰⁷³ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Извештај за период 1955-1958. за Главни одбор УРОС-а у Београду.

¹⁰⁷⁴ ИАК, СО УРОПЈ, кут. 12, Извештај Среског одбора УРОЈ-а о бројности чланова упућен Главном одбору УРОС-с у Београду од 17. 2. 1956.

Ватрогасна друштва

Добровољна ватрогасна друштва су била организације грађана засноване на добровољној основи. Улога друштава је била у томе да она суделује у вршењу јавних служби у циљу заштите и одбране од пожара народне, задружне, друштвене и приватне имовине и живота грађана. Још један важан аспект делатности је био и пропагирање и популарисање идеје и циљева добровољног ватрогасства код најширих народних маса путем предавања, штампе и осталих облика деловања, ради јачања безбедности од пожара и омасовљења самог друштва.¹⁰⁷⁵

Срески савез Добровољних ватрогасних друштава Краљево

Оснивачка скупштина Среског савеза Добровољних ватрогасних друштава са седиштем у Краљеву (у тадашњем Ранковићеву), била је одржана 11. фебруара 1951. године. Том приликом су у новоосновани Срески савез Добровољних ватрогасних друштава (у даљем тексту: ДВД) ушла и Добровољна ватрогасна друштва из срезова: Жичког, Трстеничког, Студеничког, Дежевског и Штавичког.¹⁰⁷⁶ До тада је у широј околини, на простору тадашње Крагујевачке области постојао само један Срески савез ДВД и то са седиштем у Крагујевцу, те је, на иницијативу Ватрогасног савеза у Крагујевцу 21. новембра 1950. године, био упућен предлог Ватрогасном савезу НРС да се оснује Срески савез ДВД са седиштем у Краљеву.¹⁰⁷⁷

Одмах по конституисању, управа новоформираног Среског савеза ДВД ушла је у реорганизацију већ постојећег градског ДВД тако што се додатно се ангажовала по питању омасовљења, затим је настојала да оснује потпуно нова ДВД и да набавља нову опрему. Половином 1951. године, под надлежношћу Среског савеза ДВД је било укупно 19 ДВД-а,¹⁰⁷⁸ а до краја 1951. године настојањем Среског савеза ДВД било је

¹⁰⁷⁵ Група аутора, *Типска правила, за добровољна ватрогасна друштва на територији НР Србије*, Ватрогасни савез Србије, Београд, 1957.

¹⁰⁷⁶ ИАК, Фонд: Срески савез Добровољних ватрогасних друштава – Краљево (у даљем тексту: СС ДВД), кут. 8, Извештај Управног одбора Среског савеза ДВД од 27. 2. 1955.

¹⁰⁷⁷ Исто.

¹⁰⁷⁸ ИАК, СС ДВД, кут. 8, Списак основаних ДВД до 6. 8. 1951.

основано четири нова ДВД у срезу Жичком, исто толико у срезу Трстеничком, у срезу Дежевском је било основано једно, а у Штавичком још два нова ДВД-а.¹⁰⁷⁹

Из Среског савеза ДВД у Ранковићеву су, 3. новембра 1951. године, били издвојени новоформирани Срески савез ДВД-а за срезове Штавички и Дежевски, са седиштем у Новом Пазару, и Срески савез ДВД-а за срез Трстенички, са седиштем у Трстенику. Након овог издвајања, под надлежношћу Среског савеза ДВД за срезове Жички и Студенички у Ранковићеву је остало девет ватрогасних друштава. Срески савез ДВД за срез Студенички је био основан 12. маја 1954. године са седиштем у Рашки и од тада је Срески савез ДВД-а из Ранковићева своју надлежност простирао само на територију среза Жичког. Након издвајања и Студеничког среског савеза ДВД-а, у оквру Среског савеза ДВД-а, у Ранковићеву је остало 9 ДВД-а. у Ранковићеву, Матарушкој Бањи, Лађевцима, Врби, Подунавцима, Витановцу, при *Фабрици вагона*^{*}, Дрвном комбинату и *Магнохрому*^{*}. Почетком 1955. године, укупна бројности свих чланова је била 426 добровољних ватрогасаца.¹⁰⁸⁰ У току 1954. године приступило се изградњи зграде ватрогасног дома у граду.¹⁰⁸¹

Добровољно ватрогасно друштво *Милоје Милојевићу* самом граду је постојало још од раних тридесетих година XX века.¹⁰⁸² Након завршетка рата је наставило је са континуитетом свог трајања. У овом Друштву је током 1951. године било 73 активна члана, од којих су 26 чланова биле жене, све ипримљене у Друштво половином априла те године. Већ у току летњих месеци исте године, чланице Друштва су дале значајан допринос у сузбијању летњих шумских пожара у околини града, као и свим каснијим пожарима до краја године, којих је било укупно 9. Запажено учешће чланица је било и у јавној показној вежби ПАЗ, одржаној у Ранковићеву 9. децембра 1951 године. Због наведених успеха и дуге оправдане традиције ово Друштво је 2. новембра 1951. године на предлог председника владе ФНРЈ било одликовано Орденом заслуга за народ првог реда. До тада су у целој Југославији Орденом заслуга за народ била награђена добровољна ватрогасна друштва из Београда, Земунa и Загреба, али је само ДВД из

¹⁰⁷⁹ ИАК, СС ДВД, кут. 8, Извештај Управног одбора Среског савеза ДВД од 27. 2. 1955, стр. 2.

^{*} У фабрици вагона је добровољно ватрогасно друштво постојало још од 5. 8. 1936. године - ИАК, СС ДВД, кут. 8, Преглед ИЗДВД Фабрике вагона од 31. 12. 1956.

^{*} У Магнохрому је Индустијско заводски ДВД био основан 1. јуна 1954 – ИАК, Фонд: Општински ватрогасни савез, кут. 5, Решење Секретаријата за унутрашње послове о оснивању ИЗДВД „Магнохром“, од 1. 7. 1954; ИАК, СС ДВД, кут. 8, Преглед ИЗДВД „Магнохром“ од 31. 12. 1956; Драган Павловић, *Добровољно ватрогасно друштво „Магнохром“*, 1954-1999, Краљево, 1999, стр. 4-5.

¹⁰⁸⁰ Исто, стр. 3.

¹⁰⁸¹ ИАК, СС ДВД, Извештај Надзорног одбора Среског одбора ДВД Краљево од 23. 1955; ИАК, СС ДВД, Извештај Надзорног одбора Среског савеза ДВД од 27. 2. 1956.

¹⁰⁸² В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918-1941*, стр. 329.

тадашњег Ранковића до тада добило Орден првог реда.¹⁰⁸³ Једна од битних и често истицаних карактеристика овог Друштва је и та што је у том периоду скоро половина активних чланова било женског пола.¹⁰⁸⁴

¹⁰⁸³ ИАК, Фонд: Добровољно ватрогасно друштво Краљево, кут. 3, Извештај Управног одбора Добровољног ватрогасног друштва „Милоје Милојевић“, у Ранковићеву у 1951. годни, од 20. 1. 1952.

¹⁰⁸⁴ „Увек међу најбољима“, *Ибарске новости* бр. 47, од 19. 2. 1954, стр. 5.

IV ПРОСВЕТА, КУЛТУРА, ВЕРА

Развој просвете у Краљеву (1944-1955)

На крају Другог светског рата Комунистичка партија је на свим ослобођеним територијама у Србији, као и на територијама које се налазе пред ослобођењем, организовала народноослободилачке одборе. Они су суштински представљали пројекцију партијске организације и замишљени су тако да непосредно спајају власт и народ.¹⁰⁸⁵ Од оснивања један од најважнијих задатака народноослободилачких одбора били су организација и споровођење просветне политике и одлучна борба за искорењивање неписмености. Главни терет ове борбе у пракси су преузели месни народноослободилачки одбори.¹⁰⁸⁶ У борбу против неписмености су тада активно била укључена просветна одељења Народних одбора на свим нивоима, чланови КП и масовних организација – Народног фронта, Омладине, АФЖ-а и Синдиката. Посебна улога је била додељена учитељима, подједнако и по питању агитације и у организовању течајева, који су се углавном и одржавали по школама.¹⁰⁸⁷

Бројност неписменог становништва је представљала један од главних ако не и главни културно-просветни проблем, који је остављао последице и на политичком и економском плану. Неповољно наслеђено стање се, и поред исказаних намера и напора, веома споро поправљало у Србији и Југославији све до краја XX века. Једна од негативних карактеристика била је драстична несразмерност по питању степена неписмености становништва између република, региона, срезова, између села и града, између полова. Евидентна је била разноликост по овом питању, а наведене разлике и противречности су само успоравале општи друштвени развој у свим аспектима.¹⁰⁸⁸ Веома лоше стање у погледу писмености је наслеђено из међуратног периода, које се

¹⁰⁸⁵ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 287; *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 43/1946.

¹⁰⁸⁶ У краљевачком ГНОО-у је од оснивања, 10. децембра 1944. године, постојао просветни одсек, а од 4. јуна 1945. године, када је био изабран Извршни одбор ГНОО-а у његовом саставу јепостојао просветни одбор. ИАК, кут. 211, књ. 1-5, Записници ГНОО-а 1944-1945; *Водич Историјског архива Краљево*, стр. 72.

¹⁰⁸⁷ Драгомир Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950”, стр. 5, текст тренутно у рукопису.

¹⁰⁸⁸ Д. Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950”, стр. 1.

још додатно погоршало ратним недаћама. Из периода Краљевине СХС наслеђена је и изразита неуједначеност у погледу заступљености писмености становништва, будући да се она на крајњем северозападу државе кретала преко 90%, док је у појединим областима југоистока била присутна код свега 5% становништва.¹⁰⁸⁹ Према првим подацима, након Првог светског рата у тадашњем Краљевству СХС је, 1921. године, било укупно 42,2% неписмених, док је за исту годину процењивано да је у Моравској бановини 53,5% становника било неписмено.¹⁰⁹⁰ Подаци са пописа од тачно десет година касније показују да је тада чак 62.3% становника Моравске бановине било неписмено.¹⁰⁹¹ Процене су говориле у прилог закључку да у наведеној бановини недостаје најмање 100 школа.¹⁰⁹² Наредни попис је требало да буде одржан 1941. године, али из познатих разлога није реализован. Релативно мали број деце је редовно похађао наставу. У Моравској бановини је просек био 1,21% школске деце у односу на укупан број становника, док је државни просек био 1,31%.¹⁰⁹³ Осим описмењавања деце, кроз регуларан школски систем, у међуратној Југославији су постојали и пројекти описмењавања мушког становништва у војсци. На идеју да се описмењавање мушке популације врши током служења војног рока дошло се још 1923. године, али идеја је у пракси заживела десетак година касније покретањем петогодишњег програма описмењавања регрута у гарнизонима широм земље.¹⁰⁹⁴

У периоду након Другог светског рата, карактеристичне су биле широке акције и кампање за описмењавање што ширег круга неписмених. Осим описмењавања деце кроз школски систем, настојано је да се описмењавају и одрасли. За разлику од описмењавања регрута у време Краљевине Југославије, након рата циљна група су били сви неписмени, без обзира на пол, старост и професију, самим тим и обимност саме акције је била много већа. Идеолошки контекст је описмењавање стављао у приоритете, јер је било погодно као инструмент за остваривање идеолошко-политичких циљева. Статистички подаци настали након ослобођења у најчешћем случају морају бити

¹⁰⁸⁹ О достигнутом нивоу писмености и особеностима образовања на појединим подручјима видети више у: Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, II, Београд, 1997; Зоран Аврамовић приређивач, *Два века образовања у Србији*, Београд, 2005; Душан Р. Бајагић, *Управљање Министарством просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 2009.

¹⁰⁹⁰ Писменост становништва преко пет година по полу, *Статистички годишњак*, књ. 1, Београд, 1937, стр. 70.

¹⁰⁹¹ Љ. Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941*, II, стр. 192.

¹⁰⁹² Исто, стр. 80-102.

¹⁰⁹³ Исто, стр. 189.

¹⁰⁹⁴ За пет година (1933–1937) описмењено је преко 2.600 војника уз проценат успешности од преко 94%. - И. Бецић, „Рад на описмењавању регрута краљеве гарде 1933–1937”, *Војно-историјски гласник*, бр. 2, 2014, стр. 202-218.

узимани са резервом. У доба изразитог идеолошког агитовања и такмичења у постизању што бољих резултата у погледу примењивања новог друштвеног модела за решавање просвећивања народа, најчешће су статистички подаци улепшавани ради што бољег пропагандног ефекта.

Још од конституисања нове власти, културно-просветна политика у Србији је била најтешње повезана са идеологијом партије. Организација, надзор и финансирање свих културно-просветних установа су били засновани на територијалном принципу. Сви нивои народних одбора, од месних до обласних, имали су одговарајуће територијалне ингеренције у просвети и култури.¹⁰⁹⁵ При окружним народним одборима створена су просветна одељења и културно-просветни одбори, чији је задатак био рад на народном просвећивању. Оперативно тежиште просветне делатности је припало месним и општинским народноослободилачким одборима. Сваки месни и општински народноослободилачки одбор је имао и просветног референта, чија је дужност била да помаже и координира рад свих школа и просветних установа у месту. Просветна политика локалних власти је у складу са својим способностима и капацитетима амбициозно деловала у циљу спровођења државне стратегије, њихов рад се заснивао на директивама републичког министарства.¹⁰⁹⁶ Путем реорганизованог и тада већ потпуно конституисаног партијског апарата и народне власти, КПЈ је, већ почетком 1945. године, успоставила потпуну контролу било директну или индиректну, над свим научним, просветним, културним и политичким животом у земљи. Агитпроп апарат је тада добио важну улогу да контролише и усмерава културно-уметничке токове, а масовна организација ЈНОФЈ је тада, поред своје идеолошко-пропагандне улоге, добила велики значај и на пољу описмењавања.¹⁰⁹⁷

Први савезни орган управе који је био надлежан за просвету је било Повереништво за просвету, формирано још 30. новембра 1943. године. Министарство просвете је било формирано 7. марта 1945. године, када и Влада ДФЈ, наслеђујући надлежности тада укинутаг Повереништва за просвету. Од 8. јуна 1946. године, при Министарству је био формиран Просветни савет, као саветодавно тело које је израђивало планове будућег рада и смернице у погледу просветне политике. Будући да Уставом ФНРЈ није било предвиђено постојање Министарства просвете, те је оно и укинута 31. јануара 1946. године. За просвету и културу је био предвиђен Комитет за

¹⁰⁹⁵ L. Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945-1954*, Beograd, 1988, str. 24.

¹⁰⁹⁶ B. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 387-388, LJ. Dimić, *Agitpropkultura*, str. 46-49.

¹⁰⁹⁷ Б. Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књ. 3, стр. 120-121.

школе и науку, који је био формиран 8. фебруара 1946. године, а крајем исте године, 31. децембра, и укинут. Претходно је, 11. децембра било основано и савезно-републичко Министарство за науку и културу.¹⁰⁹⁸

У 1949. години дошло је до реорганизације у начину финансирања културе и просвете, тада је финансирање буџета школа са буџета министарства било пребачено на буџет среских народних одбора. На Трећем пленуму ЦК КПЈ, одржаном јула исте године, промовисана је нова стратегија у културној и просветној политици.¹⁰⁹⁹ Министарство за науку и културу је било укинуто 24. маја 1950. године, а истог дана послове из његовог делокруга је преузео Савет за науку и културу.¹¹⁰⁰ Током 1950. и 1951. године наступиле су промене у организацији просвете и на нивоу градова и срезова, укинута су повереништва за просвету и културу при народним одборима и формиран су савети. Ово је требало да буде корак ка децентрализацији просвете, будући да су до тада сва питања која су се тичала просвете и културе била у надлежности Извршног одбора. Савети су добили широка овлашћења у управљању и организацији просвете и културе, али су и даље били потпуно зависни од народног Одбора у погледу кадровских и персоналних решења у просвети и култури. Савети су могли само да дају предлоге, а народни одбори су доносили све одлуке у погледу запошљавања. Упркос овој чињеници, примећује се да се најчешћа тематика на састанцима Савета тичала персоналних кадровских питања, а у једном од извештаја Савета се и наглашава да се није десио случај да је Одбор одбацио предлог Савета.¹¹⁰¹ Све указује на то да је у пракси, без обзира на институционална решења, постојала неформална спрега и партијска хијерархија, која је функционисала паралелно. Савети су били претежно састављени од просветних радника, па је због тога долазило до праксе да се просветној организацији посвећивала много већа пажња него бризи о културно-уметничким установама и народном просвећивању.¹¹⁰² Савети за науку и културу је укинут Законом о спровођењу Уставног закона 15. јануара 1953. године, а његови послови су били пренети у надлежност Савезног извршног већа, при коме је био организован Секретаријат за просвету. Законом о савезним органима управе од 5. априла 1956. године Секретаријат за просвету је наставио углавном непромењено своју

¹⁰⁹⁸ Ljubiša Korać, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji : 1943-1978*, Zagreb, Beograd, 1981, str. 344-346

¹⁰⁹⁹ LJ. Dimić, *Agitprop kultura*, str. 244-245.

¹¹⁰⁰ Lj. Korać, *nav. delo*, str. 346.

¹¹⁰¹ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 5, записник са седнице Извршног одбора Градског народног одбора (у даљем тексту: ИОГНО- а) од 16. 12. 1950; кут. 638, Извештај о раду Савета за просвету и културу Народног одбора градске општине (у даљем тексту: НОГО-а) за 1952. годину.

¹¹⁰² Миомир Гаталовић, *Партија и култура у Србији 1952-1958*, магистарски рад, рукопис, стр. 37.

делатност као Секретаријат Савезног извршног већа за просвету и културу.¹¹⁰³

Пример Краљева пружа увид у стање тадашњих просветних прилика на месном, односно локалном нивоу, уз чију помоћ је могуће реконструисати приближну слику стања просветних прилика и у другим сличним насељима у Републици Србији. Анализом просвете у Краљеву могу се из првог плана уочити приоритетни задаци просветне политике нове власти у Југославији која се огледала у: борби против неписмености, затим омогућавању доступности и бесплатности образовања, као и развоју свих нивоа школства. Решавање ових задатака се наметало као приоритет из прагматичних, привредних разлога, као и неизбежне потребе за изградњом савременог функционалног друштва у духу идеолошко-политичких околности произашлих из тековина тада актуелне идеологије. У пракси су прокламовани циљеви реализовани развојем редовног образовног система, као и организовањем нестандартних курсева, течајева и вечерњих школа.

Наслеђено стање у погледу заступљености неписмености је било неповољно и давало је прилику новоформираним органима да пруже максимум и постигну осетне резултате. У Жичком срезу је, према попису становништва из 1931. године, било 55,1% неписменог становништва старијег од 10 година, од којих 29,8% неписмених мушкараца и 80,4% неписмених жена. Ови показатељи говоре да је стање у Жичком срезу било нешто боље од просека за Моравску бановину, којој је срез припадао, у којој је тада било 62% неписменог становништва изнад 10 година. Са друге стране Жички срез и Моравска бановина су имали лошије стање у погледу неписмености у односу на просек целе територије Краљевине Југославије у којој је било 44, 6% неписмених.¹¹⁰⁴ Непосредно пре Другог светског рата је, према неким проценама, било неписмено 10.600 грађана старости између 7 и 45 година, што је било око око 30% укупног становништва.¹¹⁰⁵ Овакав пад стопе неписмености у последњој декади пред Други светски рад, уколико су ови познији подаци веродостојни, указује на утицај убрзане индустријализације кроз који је град прошао те декаде. Пре свега Фабрика авиона, затим и остали индустријски погони, у град су довели или произвели велики број радника свих нивоа квалификација и инжињера. Услед тадашњег убрзаног општег

¹¹⁰³ Лј. Кораћ, *нав. дело*, стр. 347.

¹¹⁰⁴ Д. Бонџић, “Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950”, стр. 3-4; *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931*, Књига III, *prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*, Beograd, 1938, VII, 2, 6, str. 65.

¹¹⁰⁵ У целом Срезу је непосредно пред почетак рата постојало само 42 основне школе, од којих је 14 радило по приватним кућама било је укупно 3.500 ученика Основне школе, Гимназије, и Пољопривредне школе и укупно 122 просветна радника. - *Ибарске новости* бр 85, од 27. новембар 1954, 3; Ј. Петровић, *нав. дело*, стр. 144.

индустријско-урбаног развоја града, дошло је до повећања и осталих неиндустријских професија: трговаца, занатлија, службеника, медицинског особља и других, што је све заједно утицало на пораст бројности писменијег становништва. Након рата, 1945. године, у истом срезу је било 66.7% неписмених старости преко десет година,¹¹⁰⁶ што је било значајно више у односу на тадашњи просек од око 40% на нивоу Србије без покрајина.¹¹⁰⁷ Овакво стање, на нивоу града, објашњиво је чињеницом да је управо образованија категорија становника, као што су радници у индустрији и чиновници, била десеткована масовним стрељањем октобра 1941. године. Још један од могућих узрока оваквом стању могао је бити и то што се у Срезу током рата обрело много избеглица из данашње Рашке области и Косова и Метохије, које нису имале прилику да током ратних година редовно похађају наставу у једнаком односу као локално становништво.

Резултати описмењавања

Рад првих аналфабетских течајева у Србији је отпочео још од краја 1944. године, међутим организовано спровођење борбе против неписмености је почело тек од јесени 1945. године, када су и од државних просветних органа стигла детаљна, систематска упутства и директиве нижим органима власти (од окружног, до месног нивоа) како треба спроводити процес описмењавања и организовати аналфабетске течајеве. Директива Министарства просвете ДФЈ је налагала прво израду евиденције неписмених закључно са стањем у септембру 1945. године, а затим би уследило прављење плана за ликвидацију неписмености на свим нивоима; од федералног до месног нивоа.¹¹⁰⁸ Материјална средства за спровођење аналфабетских течајева су падала на терет Министарства просвете, а огрев и просторије је требало да обезбеде месни народни-народноослободилачки одбори.¹¹⁰⁹ Одмах по ослобођењу готово све школе у Жичком срезу су почеле са радом, а већ крајем децембра 1944. године били су организовани и

¹¹⁰⁶ Мирјана Савић, „Основне школе у Жичком срезу 1944-1955“, *Наша прошлост* 7, Краљево, 2006, стр. 210; Са друге стране, колега Бонцић је дошао до података по којима је у срезу тада било неписмено 25,6%, уз оgradu да се ради о подацима ОНО у Чачку који су непотпуни и непоуздани будући да су настали прикупљањем са терена без разрађене методологије и систематичности – Д. Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950“, стр. 5.

¹¹⁰⁷ Мирјана Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, *Наша прошлост* 11, Краљево, 2010, стр. 147.

¹¹⁰⁸ Д. Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950“, стр. 6.

¹¹⁰⁹ Исто, стр. 4-5.

први аналфabetски течајеви. Током фебруара наредне 1945. године на територији целог Жичког среза било је активно 13 течајева, којима су руководиле учитељице уз потпору масовних организација, планирано је да течајеви буду организовани свуда где има школа и учитеља. До краја маја 1945. године сви течајеви у срезу су описменили 361 лице, а наредног месеца у Срезу је било активно 25 течајева.¹¹¹⁰ Према извештајима Окружног народноослободилачког одбора у Чачку, његовог Извршног одбора и Просветног одељења, уз примедбу да су извештаји непотпуни и несигурни услед одсутности великог броја полазника због пољопривредних радова, износе се подаци да је током летњих месеци 1945. године у Жичком срезу било организовано 26 течајева, од чега је 10 било завршено, а 280 полазника описмењено, 16 течајева је још увек било у току, а број неписмених у срезу се тада процењивао на око 15.000.¹¹¹¹

Кампања описмењавања у Жичком срезу је отпочела у новембру 1945. године, када је са радом почело 33 течаја, уз тенденцију да се тај број временом повећава. Већ у јануару наредне, 1946. године, у Жичком срезу је било 3.449 полазника, а почетком априла исте године у Срезу је радило 105 течајева са 4.323 полазника, да би у каснијим месецима број полазника почео да опада. До краја јуна било је описмењено 2.323 полазника. Припреме за нову кампању описмењавања у целом тадашњем Чачанском округу су отпочеле већ на лето исте године, са великим амбицијама и ентузијазмом кампања је почела у октобру.¹¹¹² Аналфabetски течајеви у граду су крајем фебруара 1946. године имали 159 полазника, док је у целом срезу било 3.697 полазника.¹¹¹³ У циљу просвећивања и повећања читалачких навика својим акцијама је била укључена и организација Народна омладина, која је под патронатом Партије, почетком 1946. године, бар по извештајима Среског комитета, организовала 224 читалачке групе у срезу које су бројале укупно 3.318 омладинаца, док је у самом граду било организовано 44 читалачке групе у којима је пак било обухваћено 928 омладинаца.¹¹¹⁴

Крајем маја 1946. године, на седници Среског комитета је изнет податак да је до тада већ било одржано 32 аналфabetска течаја, на којима је успешно описмењено 1.140 полазника, истовремено је у самом граду био завршен један течај са 26 успешних

¹¹¹⁰ М. Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, стр. 151; Д. Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950“, стр. 4.

¹¹¹¹ Д. Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950“, стр. 4.

¹¹¹² Исто, стр. 6-7.

¹¹¹³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 37, Извештај Окружном комитету о агитпропу у срезу Жичком, од 28. 2. 1946.

¹¹¹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког и града Краљева за месец фебруар 1946, од 25. 2. 1946.

полазника.¹¹¹⁵ Крајем исте, 1946. године, отпочело се са оснивањем земаљских одбора за сузбијање неписмености, чија се делатност реализовала путем локалних власти - окружних и среских одбора. Искорењивање неписмености је било прокламовано као циљ од изразитог приоритета у првом петогодишњем плану, од 1947. до 1951. Главни организатори и реализатори политике смањења и потпуног искорењивања неписмености били су поред народних одбора и: органи просветне управе, масовне организације и учитељско-наставнички кадар.¹¹¹⁶ Већ почетком 1947. године, оснивање земаљских одбора је, према извештајима среског комитета, на подручју среза Жичког почело да даје резултате. Срески комитет је преко актива агитатора, почетком 1947. године, организовао 72 аналфабетска течаја са 2.390 полазника, од којих су, према партијским подацима, 1.639 полазника са успехом завршили течајеве.¹¹¹⁷ Типичан пример здруженог деловања народног одбора, масовне организације и просветног кадра у погледу организовања јавних манифестација представља одржавање митинга 11. маја 1947. године у Краљеву, на коме је присуствовало 800 гледалаца. Наступали су течајци уз музику Дома ученика у привреди и хор „Абрашевић”и Женске занатске школе у сали Дома синдиката. На свечаности је, по предлогу просветног одсека Среског народног одбора, писмено и усмено похваљено по осам учитеља који су имали највише успеха у раду на описмењавању.¹¹¹⁸ Настојано је да се по питању организовања и рада аналфабетских течајева што више ангажују партијске ћелије, да оне буду на првој линији одговорности у погледу рада течајева.¹¹¹⁹ Главну улогу у промовисању партијске идеологије и у погледу просветно-културне политике и описмењавања је припао агитпроп апарату,¹¹²⁰ што је већ у старту условило приоритет пропагандног задатка у приказивању резултата над суштинским резултатима описмењавања и просвећивања. Као крајњи резултат уочљив је раскорак између планираног и оствареног, такмичарски

¹¹¹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 23. 5. 1946.

¹¹¹⁶ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 387-388.

¹¹¹⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец август 1946, од 25. 8. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Годишњи извештај Среског Комитета КПС Краљево, од 29. 12. 1947.

¹¹¹⁸ Више о овоме видети у: Д. Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950”, стр. 8-9.

¹¹¹⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 30. 9. 1947.

¹¹²⁰ У првим послератним годинама агитациони апарат се претежно бавио организационим проблемима. Апарат се у основним цртама успоставља тек крајем 1946. и почетком 1947. године. „Задатак апарата агитације и пропаганде био је да у рукама Партије и њених пропагандних установа концентрише „посредно” или „непосредно” целокупан политички, културни, просветни и научни живот, којим је требало да се руководи непосредно из центара од централних покрајинских или нижих партијских форума. Агитпроп апарат је требало да каналише све тежње становништва за културним животом и да спречи сваку тежњу или покушај Партији непријатељских елемената да културни живот потчине својим интересима”, LJ. Dimić, *Agitpropkultura*, str. 36.

дух је настојао пребацивању норме, статистички извештаји су често прецењивали реалност у жељи да се прикажу бољи резултати од задатих норми. Било је то доба опчињености бројкама, статистикама и табелама, која није заобишла ни приказивање резултата у просвети и култури.¹¹²¹

Ни извештаји градског и среског Савета не могу се увек сматрати поузданим показатељима резултата описмењавања. Према званичном извештају Савета за просвету и културу Жичког среза од јануара 1951. године, у периоду од 1945. до краја 1950. године у Срезу је било описмењено 10.142 становника, укључујући и велики број оних који нису показали никакав успех ни интересовање, па су морали да понове течај. Док је према извештају из 1955. године, у периоду од 1945 до 1949. у Срезу било са успехом описмењено 21.196 лица.¹¹²² Са друге стране, према извештају објављеном у листу „29. новембар”, од ослобођења Среза па до новембра 1948. године на аналфабетским течајевима је било описмењено 6.317 полазника.¹¹²³

Рад на описмењавању одраслог становништва у самом Краљеву можемо пратити још од почетка јануара 1945. године, када је почео са радом аналфабетски течај при Фабрици вагона, који је похађало 40 полазника.¹¹²⁴ Предлог оснивања масовнијег аналфабетског течаја у граду потекао је од Vere Тимотијевић тадашњег просветног одборника ГНОО-а на седници од 19. децембра 1945. године.¹¹²⁵ Тек у каснијем периоду долази до масовнијег и организованијег спровођења описмењавања. Само у првој половини 1949. године у граду је било одржано седам аналфабетских течајева са 99 полазника који су успешно завршили течај. Истовремено је било одржано и још два просветна течаја са 32 полазника. У граду је тада било још 26 неписмених, као и још 36 запослених који су похађали наставу у четири течаја. Запосленим полазницима аналфабетских течајева је било омогућено да похађају наставу и у току радног времена, што им се рачунало као рад, док су остале њихове колеге остајале по 5 минута дуже на послу како би надокнадиле њихову радну норму.¹¹²⁶ У погледу описмењавања и упоште културно просветног рада, Народни фронт је био значајно ангажован током првих послератних година. Према извештају среског одбора Народног фронта, само током 1948. године било је организовано 50 предавања, 190 приредби у већини села Жичког

¹¹²¹ Исто, стр. 13.

¹¹²² М. Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, стр. 156-157.

¹¹²³ Исто, стр. 150.

¹¹²⁴ Исто.

¹¹²⁵ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник тридесетчетврте седнице ГНОО-а од 19. 11. 1945.

¹¹²⁶ ИАК, СОК, кут. 636, Годишњи извештај о раду Повереништва за просвету и културу у Ранковићеву за 1949. годину.

среза, затим 51 аналфабетски течај на којима је, како је наглашено, било описмењено 1.163 жена. Било је одржано и 38 просветних течајева које је похађало 1.326 људи.¹¹²⁷ Наредне године је било одржано још 50 аналфабетских течајева на којима је описмењено 1.180 лица, истовремено је одржано и 38 просветних течајева које је успешно похађало 1.257 полазника. На територији среза су тада постојале 44 народне књижнице са укупним фондом од 7.000 књига. Према партијској евиденцији, у срезу је преостало још 1.170 неписмених. Наравно, узевши у обзир сам смисао постојања те масовне друштвене организације и извештаје којима описује сопствени рад и достигнућа, ове податке треба узимати са резервом.¹¹²⁸

Резултати пописа из 1948. године говоре да је тада у самом граду било свега 750, односно 8,0% неписмених лица. Овакви показатељи су град стављали на двадесет пето место по стопи писмености у земљи и на четврто место у тадашњој НР Србији. Испред Краљева, по проценту писменог становништва, били су једино: Београд, Панчево и Нови Сад. Индикативна је још и старосна структура неписменог становништва. Несразмера је евидентна између млађег становништва, које је имало прилику да прође кроз организован школски систем (2% неписмених старости од 15 до 19 година) и старијег (38,3% неписмених старости преко 60 година). Дакле, број неписмених упоредо са годинама старости становника се и повећавао.¹¹²⁹ Насупрот службеним резултатима пописа, које сматрамо веродостојнијим, стајали су подаци из извештаја просветних и локалних органа самоуправе. Надлежне просветне инстанце и локални органи власти су у 1954. години донели закључак да на територији града више нема неписмених, док је у остатку Среза преостало 1.179 потпуно неписмених и 892 полуписмених (оних са завршеним аналфабетским течајем) на чијем описмењавању је требало наставити рад.¹¹³⁰

Као један од највећих проблема се испоставило то што је статистичка евиденција Министарства просвете и других државних органа била несистематска, непрецизна и нетачна. Временом су и надлежни органи на вишим нивоима постајали свесни тог проблема, уједно су прихватили и чињеницу да процес описмењавања није био могућ планираном динамиком. Ово је довело до постепеног напуштања политике описмењавања путем аналфабетских течајева. Од 50-тих година дошло је до другачијег

¹¹²⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, IV среска партијска конференција одржана 17. 6. 1949, Извештај о раду среског одбора Народног фронта за 1948/49. годину; Ј. Петровић, *нав. дело*, стр. 144, 143.

¹¹²⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Извештај о агитационо-политичком раду у срезу и граду.

¹¹²⁹ Д. Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950”, стр. 10-11.

¹¹³⁰ М. Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, стр. 157.

приступа решавању проблема неписмености, реалнијег, заснованог на прецизнијим подацима и евиденцијама, саредовним школским системом као главним ослоном.¹¹³¹

Основне школе

Новоформирани органи власти у Краљеву, крајем 1944. године, приступили су важним задацима, као и задацима обнове најнужније инфраструктуре. Међу првим објектима који су били санирани и доведени ка функционалности, до јануара 1945. године, била је и зграда основне школе, али је у њој била смештена болница. Настава основне школе се одвијала у згради Женске занатске школе и у једној згради железничких станова, док је зграда гимназије била коришћена у војне сврхе.¹¹³² Све до краја прве послератне школске године, до лета 1946. године, постојао је велики број оштећених или потпуно порушених основних школа. Већина прозора су била без стакла, већина школских зграда без олука и са крововима који су прокишњавали. Помоћ од републике у висини од 200.000 динара су добиле само основне школе у Врби, Витановцу и Жичи, с тим што је помоћ била условљена чињеницом да су сами становници већ самоорганизовано отпочели радове на обнови и изградњи.¹¹³³ Лоши услови, бар према извештају Среског просветног одсека, током прве послератне школске године нису утицали на ревност похађања наставе основаца. Према овом извештају, који морамо узети са резервом, чак 95% деце је редовно похађало наставу.¹¹³⁴

Прва послератна Основна школа у Краљеву *Четврти краевачки батаљон* почела је са радом 1. марта 1945. године и од почетка није имала своју зграду, наставни простор је био поприлично дефицитан, тако да се настава школске 1948/1949. године одвијала у четири зграде.¹¹³⁵ У неадекватним просторијама и лошим наставним

¹¹³¹ Д. Бонцић, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950“, стр. 11.

¹¹³² ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник пете седнице ГНОО-а од 13. 01. 1945.

¹¹³³ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник седнице Извршног одбора СНОО-а од 22. 6. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 7. 1945.

¹¹³⁴ Исто.

¹¹³⁵ У каснијим годинама се стање није побољшало. Током школске 1949/1950. године настава Основне школе са 905 ученика у 22 одељења се одвијала у свега две зграде у 4 смене. У истим зградама и учионицама се, осим наставе за ђаке Основне школе, изводила и настава за ђаке Стручне школе за ученике у индустрији и занатству и Школе ученика у трговини. Надасве у истим зградама су се одржавали и трговачки и књиговодствени курсеви. У истим просторојама су се одржавали и алфаветски и просветни течајеви, као и конференције Народног фронта и предавања за полазнике Народног универзитета. - ИАК, СОК, кут. 636, Извештај Основне школе за школску 1949/1950. годину; М. Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, стр. 212.

условима наставу је похађао релативно велики број ученика, и то школске 1947/48 наставу је похађало 1014 ученика.¹¹³⁶ Током школске 1951/1952. године школа је била подељена на две осмолетке: Осмолетка бр 1¹¹³⁷ и Осмолетка бр. 2¹¹³⁸, којима су били придодати нижи разреди (од I до IV) дотадашње Гимназије. Истовремено је од виших разреда дотадашње Гимназије била формирана и Виша мешовита гимназија.¹¹³⁹

Континуитет дотадашње Основне школе *Четврти краљевачки батаљон*, можемо пратити кроз две новонастале Осмолетке и у 1954. години основаној Осмолетки бр 3.¹¹⁴⁰

Већ у августу месецу исте, 1954. године, Савет за просвету и културу у Ранковићеву (назив града коришћен у периоду 1949-1955) је укинуо и Вишу гимназију и све три Осмолетке и спровео нову реорганизаију. Тада су у граду формиране две

¹¹³⁶ Узевши у обзир услове, успех ђака је био следећи: средња – просечна оцена 3,78, одличних ученика 189, врло добрих 312, добрих 344, ученика са slabим оценама 169.- ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948.

слабих 169, средња оцена 3,78, одличних 189, врло добрих 312, добрих 344.

¹¹³⁷ Осмолетка бр 1. је 1952. године имала 669 ђака у 17 одељења. 1954 године имала 559 ђака и 51 наставника. Поседовала је две зграде, у једној се одвијала настава за ниже, а у другој за више разреде. Трећа зграда ове школе је 1954. године била предата тада новоформираној Осмолетки бр 3. У организацији школе те године су биле приређене четири пута приредбе и то поводом 150-годишњице Првог српског устанка, 100-годишњице од смрти Бранка Радичевића 50-годишњице смрти Јована Јовановића Змаја и поводом завршетка школске године. Индикативно је да се на стручном активу наставе историје дискутовало о већем посвећивању пажње темама: „Србија на врхунцу моћи”, „Србија и Албанија” и „Бој на Мишару”. У школској 1955/1956. години 6 одељења нижих разреда је похађало наставу у Школи ученика у привреди и трговини. Настава је извођена у 14 учионица, радило се у две смене, наставнички кадар су сачињавали 8 професора, 7 наставника, 25 учитеља од којих 5 раде у вишим разредима и два у забавишту, 3 стручна учитеља, 1 хонорарни наставник и 2 васпитача.- ИАК, СОК, кут. 638, Извештај о раду осмогодишње школе „Осмолетка бр. 1“, од 02. 10. 1952, извештај од 01. 07. 1954; кут. 635, Извештај о раду осмогодишње школе „Четврти краљевачки батаљон” на крају првог полугодишта, школске 1955/1956 године.

¹¹³⁸ Осмолетка бр. 2 је у школској 1951/1952. години отпочела рад у потпуно реновираној школској згради са 8 уредних учионица. Школа је била оскудно снабдевена училима, најбоље су били опремљени кабинети физике и биологије. Наведене године разреде је завршило 698 ученика. Следеће школске године Школа је отпочела рад 6. септембра. Школска зграда није имала довољан број учионица тако да је једно одељење било распоређено у друге школе. Услови за извођење физкултурне наставе су били знатно побољшани, јер је те године у дворишту школе било изграђено вежбалиште, које је послужило и другим школама за извођење физкултурне наставе. Настава осталих предмета се одвијала углавном планирано и несметано, једино је настава француског језика била отежана због недостатка уџбеника, који су 2 месеца након почетка школске године били набављени. Ђачка књижница је располагала са 590 књига, а наставничка са 258.- ИАК, СОК, кут. 636, Извештај о раду и постигнутим резултатима у школској 1951/1952. години основне школе „Осмолетка бр. 2”, од 20. 06. 1952.

¹¹³⁹ *Ибарске новости* бр 85, од 27. новембар 1954, 3; М. Савић, „Основне школе у Жичком срезу 1944-1955“, стр. 212.

¹¹⁴⁰ Осмолетка бр. 3 односно - Осмогодишња школа „Братство–Јединство” је била формирана од 5 одељења нижих и 10 одељења виших разреда осмогодишње школе „Четврти краљевачки батаљон”-односно Осмолетке бр 1. Школа је отпочела са радом на полугодишту, 11. фебруара 1954. године. колектив је запошљавао 23 наставника, а наставу је те прве године постојања ове школе похађао 571 ученик. Школа није имала довољно наставних просторија. Није имала посебних кабинета, сва учила, као и 224 књиге ђачке библиотеке су била чувана у кабинету секретара школе. Часови физкултуре су се одржавали у учионици, а уколико су временски услови то дозвољавали у оближњем парку. Поподневне смене су само понекад могле да користе физкултурну салу спортског клуба „Партизан”. - ИАК, СОК, кут. 637, Извештај о раду осмогодишње школе „Братство–Јединство”, од 29. 04. 1954. год; М. Савић, „Основне школе у Жичком срезу 1944-1955“, стр. 213.

основне школе, у којима се изводила настава до четвртог разреда и две мешовите гимназије у којима се обављала и настава основног образовања од петог до осмог разреда. Негативне последице непромишљене реорганизације су биле одмах видљиве, дошло је до навале ученика са стране и стварања одељења са превеликим бројем ученика у нижим разредима гимназије.¹¹⁴¹ Стога је Савет за просвету и културу, после годину дана, у августу 1955. године донео одлуку да се поново реорганизује мрежа школа у граду тако да се формирају три осмогодишње школе и једна виша мешовита гимназија уместо дотадашње две основне школе и две гимназије.¹¹⁴²

На територији Народног одбора општине Краљево је средином октобра 1955. године постојало три основне осмогодишње школе. Осмогодишња школа *Четврти краљевачки батаљон* са укупно 33 одељења и 1353 ученика, осмогодишња школа *Јово Курсула* са 25 одељења и 851 учеником осмогодишња школа у Рибници (у извештају се не наводи име) са 9 одељења и 340 ученика.¹¹⁴³ Исте године је у граду било укупно 3.723 ученика, рачунајући и основне и средње школе. Према тадашњем стању услова за наставу и броја учионица дневно је просечно у једној учионици наставу похађало 62 ђака. Овај просек је био највећи у основној школи *Четврти краљевачки батаљон*, где је на сваку учионицу долазило 74 ђака дневно у две радне смене. У овом погледу је стање било много боље у сеоским школама у срезу.¹¹⁴⁴

Средње школе

Будући да се концепт основног образовања у периоду који обухвата овај рад мењао, основно и средње образовање су се преплитали у реформама и реорганизацијама које су се одигравале у периоду првих десет година након Другог светског рата. У Краљеву је, већ поменитим, формирањем Више мешовите гимназије

¹¹⁴¹ Драгољуб Даниловић, “Пола века гимназије у социјализму”, *Гимназија у Краљеву 1909-1999*, Краљево, 2000, стр. 230.

¹¹⁴² ИАК, СОК, кут. 638, Записник са седнице Савета за просвету од 04. 07. 1955; Бр. 271, предлог за реорганизацију школа од 6. августа 1955. године.

¹¹⁴³ У току летњих месеци 1955. године дошло је до територијалне реорганизације локалних органа управе. Територијална надлежност Народног одбора општине Краљево је била проширена и од тада је обухватала 19 насељених места: Адрани, Брезна, Готовац, Грдица, Јарчујак, Каменица, Кованлук, Ковачи, Краљево, Крушевица, Жича, Матарушка Бања, Матаруге, Мељаница, Метикоши, Опланићи, Рибница, Сирча и Трговиште. Све три наведене школе су заједно обухватале како територију самог града, тако и околна новопридодата насеља. Осмогодишња школа у Рибници је била једина која пре наведене територијалне реорганизације није била у оквиру Краљева - ИАК, СОК, кут. 635, Подаци о осмогодишњим школама на територији НО општине Краљево од 17. 10. 1955.

¹¹⁴⁴ ИАК, ССК, инв. бр. 7, Записник седнице оба већа СНО-а од 9. 3. 1955.

(средња школа – гимназија, у данашњем смислу) и две Осмолетке. Током школске 1951/52. године примењена реорганизација основног школства и продужетак обавезног основног образовања на осам година у складу са препоруком донетом на Трећем пленуму Комунистичке партије Југославије, 1949. године, а која је формално прописана уредбом владе НР Србије, 1952. године, о прописаном обавезном осмогодишњем образовању.¹¹⁴⁵ Иако је касније долазило опет до краткотрајних реформи и промена, од 1955. године. Гимназија се устаљује у форми четвороразредне школе која се уписује тек након завршених осам разреда основне школе.

Државна реална гимназија је званично почела са радом 12. фебруара 1945. године, само пар месеци након ослобођења града, захваљујући великим напорима ГНОО-а који је у сврху набавке и израде школских клупа, у априлу 1945. године, издвојио 114.000 динара помоћи.

Године 1948. долази до реорганизације, којом се укида Женска занатска школа,¹¹⁴⁶ а оснивају се Државна реална потпуна мушка гимназија и Државна реална жеенска гимназија. Потом су 1951. године обе школе биле обједињене у једну Вишу мешовиту гимназију. Од школске 1954/1955. године формирају се две Мешовите осморазредне гимназије са по 26 одељења. Овакво решење се показало као веома лоше, зато је већ следеће школске године дошло до нове реорганизације којом је Прва потпуна мешовита гимназија поново постала Виша мешовита гимназија, а Друга прерасла у Економску школу.¹¹⁴⁷ Заправо, у пракси Економска школа није настала од Друге потпуне мешовите гимназије, него уместо ње. Била је смештена у згради Гимназије која

¹¹⁴⁵ М. Савић, „Основне школе у Жичком срезу 1944-1955“, стр. 212.

¹¹⁴⁶ Женска Занатска школа је, 1948. године – последње године рада, имала 184 ученице. Успех ученица је био следећи: 17 одличних, 46 врло добрих, 17 добрих иса slabим оценама 34, док је slabих оцена било укупно 71 - ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948.

¹¹⁴⁷ Школске 1945/1946. године у Гимназији је наставу похађало 1638 ученика у 33 одељења. Наставни кадар се састојао од 9 професора, 5 наставника и 14 суплената. Током прве послератне школске године у оквиру ове школе био је отворен и курс за армијске официре, а и курс за ученике којима је рат онемогућио редовно школовање. Гимназија је током 1948. године имала 713 ученика (у вишим разредима) саукупно 376 slabих ђака, slabих оцена 991, притом средња оцена свих је била 3,4 одличних 33, врло добрих 157, добрих 140. Највише slabих оцена је било из српског, математике и руског. Најлошији по успеху су били ђаци четвртог разреда, који су имало око 300 slabих оцена. У нижим разредима Гимназије било је 1361 ученика, укупно slabих ђака 314, slabих оцена 2340, одличних 61, врло добрих 196, 297 добрих; средња оцена је била 3,29. Рад пионирске секције, по мишљењу МК-а, био је слаб. - ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, шеснаеста седница ГНОО-а од 16. 4. 1945; кут. 638, Записник са седнице Савета за просвету од 04. 07. 1955; кут. 271, предлог за реорганизацију школа од 6. августа 1955. године; *Водич Историјског архива Краљево*, 146; Д. Даниловић, *нав. дело*, стр. 205-238; ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 21. 2. 1948.

је саграђена 1947. године, а до 1954. године у њој је био смештен Интернат ученика у привреди.¹¹⁴⁸

Након Другог светског рата наступио је период најдинамичније обнове и индустријализације, и у Краљеву је, исто као и у остатку Србије, овај период био пропраћен недостатком стручних радника, одсуством специјализације у производњи и сличним проблемима.¹¹⁴⁹ У граду је била растућа потреба за квалификованим кадровима разновних струка. Обновљене и новоизграђене фабрике су имале на располагању практично неисцрпан број неквалификованих радника, док је потреба за квалификованим и висококвалификованим радницима била временом све већа. Најдефицитарнији су били квалификовани радници из машинских и других индустријских струка. Краљево је природно и испоставило као значајан средњошколски образовни центар. У овом граду је и у периоду пре Другог светског рата постојала традиција доброг средњошколског образовања. Ни након рата, из којег је Краљево изашло са великим људским и материјалним губицима, није замрла предратна традиција, убрзо је настављен рад предратних средњих школа које су настале и обитавале у оквиру индустрије.

Још у предратном периоду, од 1934. године, у Краљеву је постојала Стручна подружна школа, којој је, у јануару 1946. године, промењен назив у Стручна школа за ученике у индустрији и занатству.¹¹⁵⁰ Настава се у послератним годинама одвијала у недовољним условима.¹¹⁵¹ Школа ни до 1952. године није имала своју зграду. Настава се изводила у четвртој смени (од 17 до 21 сата), у згради Основне школе која је имала само 5 учионица. Било је врло мало наставних средстава. Ученици су имали довољно наставног материјала и прибора, док се оскудевало у броју уџбеника. За ђаке у овој школи су била одржавана и идеолошко политичка предавања у организацији Градског комитета народне омладине.¹¹⁵²

¹¹⁴⁸ Прве школске године рада 1955/56. у Економску школу било је уписано 157 ученика распоређених у 4 одељења, којима је предавало 11 наставника. - Славољуб Васојевић, *Економско трговинска школа Краљево: 1955-2005*, Краљево, 2006, стр. 4.

¹¹⁴⁹ I. Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, стр. 63.

¹¹⁵⁰ Божидар Чорбић, *Машињска техничка школа "14 октобар" Краљево: 1945-1995*, Краљево, 1995, стр. 16-17; *Водич Историјског архива Краљево*, стр. 168.

¹¹⁵¹ Ова школа је школске 1947/48. године имала укупно 454 ученика. Успех ученика је био следећи: средња – просечна оцена 3,47, одличних ученика је било 17, врло добрих 211, добрих 103, са slabим оценама 120 ученика и укупно slabих оцена 186. - ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2, Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948.

¹¹⁵² Школа се издржавала из буџета ГНО-а само су управник, уједно и наставник српског језика и наставница хигијене били стално запослени. Осталих 12 наставника су били хонорарно ангажовани. Од наставног инвентара Школа је поседовала само карту Европе, слику људског скелета, збирку за физику, геометријска тела и непотпуну збирку руда. Током 1950. године у овој школи је разреде са успехом

Школа ученика у привреди и трговини¹¹⁵³ је проистекла из Стручне подружне школе од 1946/47. школске године.¹¹⁵⁴ У школској 1947/48. години, школа је имала укупно 154 ученика.¹¹⁵⁵ Била је смештена у згради Основне школе, односно од 1954. године при Осмолетки „Братство – Јединство“. Поред недостатка простора и техничких услова у раду школе, велики проблем је представљала и непосредна близина септичке јаме и влага у учионицама.¹¹⁵⁶ Ученици ове школе су били смештени у Дому ученика у привреди, у коме су нарочито у првим послератним годинама, владали врло лоши здравствени и хигијенски услови. Према једном записнику, крајем 1947. године већина ученика је имала вашке.¹¹⁵⁷

У Школу ученика у привреди били су примани ученици са навршених 14 година за већину занатских делатности, док је за неке било условљено да се на занат примају са 15 односно 16 година (нпр. ливци, месари). У погледу школске предпреме занатске делатности у привреду су укључивани ученици који су имали основну школу, а често и они са аналфабетским течајем. У ову школу, као и све школе тог типа у Србији, били су уписивани, такође, ђаци са једним или више разреда гимназије, а у току школске 1951/52. године били су уписивани и ђаци са малом матуром. Овакво стање доводило је до тога да су у истим одељењима Школе ученика у привреди наставу још похађали по истом плану и преградцима и ученици основне школе и слушаоци аналфабетских течајева. Овакво стање се врло негативно одражавало на извођење наставе. Битан проблем је био и трајање и несинхронизованост наставе за различита занимања, будући да је школовање за неке занате трајало краће, а за неке је био потребан дужи временски период, од 1 до 3 година, а сви су слушали заједничку наставу. Тако је често долазило до ситуација да ученици појединих заната буду ускраћени за предавање о стручним предметима, док би други били ускраћени за стручну праксу. Наведене проблеме је

завршило 164 ђака, а наредне 236. - ИАК, СОК, кут. 636, Извештај Стручне школа за ученике у индустрији и занатству од 1. 7. 1950. године; кут. 636, Извештај Стручне школа за ученике у индустрији и занатству од 25. 6. 1952.

¹¹⁵³ У извештајима од 1951. до 1956. године одвојено се као две посебне школе помињу Школа ученика у привреди и Школа ученика у трговини и број ученика се посебно наводи. У извештају из 1956. године школа се назива именом Школа ученика у привреди и трговини, а и даље се број ђака посебно приказује 231 ученика Школе у привреди и 60 Школе у трговини. - ИАК, СОК, кут. 636, Списак свих школа на територији града које су предвиђене за рад у школској 1951/52. години од 1. 8. 1951; кут. 637, Годишњи извештај Школе ученика у привреди за 1952/53. школску годину.

¹¹⁵⁴ Б. Чорбић, *нав. дело*, стр. 21.

¹¹⁵⁵ Успех ученика током 1947/48. године је био следећи: средња оцена 3,01, 1 одличан, 21 врло добар, 22 добра, неоцењених 32, са слабим 73, слабих оцена 167. - ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2, Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948.

¹¹⁵⁶ ИАК, СОК, кут. 637, Годишњи извештај Школе ученика у трговини за 1953/54. школску годину.

¹¹⁵⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 17. 11. 1947.

пратио још један, подједнако важан, ученици су према *Закону о ученицима у привреди* имали право да полажу испит за изученог радника, односно занатског помоћника, одмах по истеку половине рока предвиђеног уговором, што је већина и искористила.

У погледу решавања проблема у школовању ученика у привреди појавила су се различита гледишта. Савет за просвету, науку и културу тражио је већи број теоретских часова, док је Савет за индустрију тражио већи број практичних часова. Нису (бар до половине 1952. године) били израђени планови и програми практичне наставе за сваку делатност посебно. Просечно велики временски размак од завршетка школовања па до запослења (просечно трајао најмање три године) доводио је до последица у производњи. Постојала сутри модела извођења практичне наставе. Први, путем формирања посебних ученичких радионица, у којима су ученици радили под надзором мајстора; други, путем бригадног система рада, по коме су ученици под вођством инструктора пролазили кроз све радне операције у производњи и, трећи, и најраспрострањенији модел путем додељивања ученика већ обученом и искусном раднику као испомоћ. Највећи недостатак првог начина је био у томе што су радионице неретко оскудевале у потребном алату и материјалу и што се обука углавном сводила на овладавање неким уже специјалистичким вештинама и операцијама. Мана другог модела је била у томе што најчешће није било довољно машина, ресурса и времена да сваки ученик овлада знањима. Трећи модел и ако најпопуларнији показао је низ недостатака. Највећа мана је била неуједначеност приступа радника и инструктора према додељеним ученицима. Радници-менторису често били незаинтересовани и немотивисани за обуку додељених им ученика. У овом моделу практичне наставе пракса се најчешће сводила на помоћну радну снагу, додавање алата и материјала. Друга слабост је била површност и уска специјализованост, без обучавања из других сличних вештина. Ученици у привреди су за своју практичну наставу имали право на новчану надокнаду. Према Уредби за ученике у привреди од 7. новембра 1951. године био је одређен минималан износ накнаде за практичан рад ученика. Тако је за ученике прве године најмањи износ накнаде био 1.000 динара, за ученике друге године 1.500 дин, а за ученике треће 2.500. Осим плате ученици су имали право на помоћ у износу који је одговарао вредности бонова за куповину индустријске робе са 80% попушта, али под прописаним условима да њихови родитељи немају више од 2 хектара обрадиве земље, да укупни дохотци свих чланова домаћинства нису прелазили 2.000 динара по

члану месечно, и да родитељи већ не добијају дечији додатак.¹¹⁵⁸

Током 1954. године наставу у Школи ученика у привреди је похађало укупно 209 ученика. У школи је, током исте године, био формиран и курс који се похађао једном недељно. 79 ученика су пребивали ван града, углавном у околним селима. Примећена је појава да се ученици користе од стране послодаваца за прековремени рад који није адекватно плаћен. Током 1953. године, по овом основу било је поднето 48 пријава, а кажњено је 23 послодавца.¹¹⁵⁹

Индустријска школа при *Фабрици вагона* је проистекла од Железничке занатске школе, која је била основана у априлу 1941. године при Железничкој радионици, односно *Фабрици вагона*. Године 1947, школи је промењено име у *Индустријска школа*, а истовремено је била и усељена у нову зграду, али она ни две године потом није била у потпуности завршена, иако је била од савезног значаја. У овој школи су се школовали разни профили машинских и електро струка.¹¹⁶⁰ Као засебна школа у том периоду се помиње и *Индустријска школа* при ложионици, која је била под ингеренцијом Министарства железнице НРС.¹¹⁶¹ Од 1948. до 1952. године, постојао је и Раднички техникум *Фабрике вагона* при савету за машиноградњу на којем је одшколовано две генерације ученика. Право на упис на *Техникум* су имали они ученици који су претходно завршили *Индустријску* или *Железничку занатску школу*. Школовање је трајало три године, а дипломирани ученици су имали звање техничара.¹¹⁶² Одлуком Савета за просвету и културу, крајем августа 1955. године, формирана је Мајсторска школа. Школска зграда се налазила у кругу *Фабрике вагона*, на истом месту где и

¹¹⁵⁸ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Извештај о школама ученика у привреди Организационог секретаријата ЦК КПС од 16. 6. 1952.

¹¹⁵⁹ ИАК, ССК, инв. бр. 5, Записник са седнице већа произвођач НО Среза жичког од 21. 4. 1954.

¹¹⁶⁰ Током 1948. школске године у Фабрици вагона је било 528 ученика. Успех ученика: средњапросечна оцена 3,38, одличних ученика 21, врло добрих 138, добрих 165, неоцењених 18. Слабих ученика је било 186, са 340 слабе оцене. Школске 1949/1950. године, настава Индустијске школе се одвијала у 12 учионица, било је укупно 1009 ученика у све три године. Према извештају из 1952/53. школске године, имала је 31 наставника и инструктора, наредне школске имала је 360 ђака, док је у школској 1955/56. дошло до поновног смањења на 246 ученика, можда зато што је тада основана, издвојена „Мајсторска школа“. - ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948; ИАК, СОК, кут. 636, Извештај Индустијске школе при Фабрици вагона од 1. 7. 1950. године и 5. 7. 1950. године,- списак свих профила; кут. 637, Годишњи извештај Индустијске школе за школску 1952/53. годину, кут. 637, Годишњи извештај Индустијске школе од 25. 6. 1954; кут. 636, Извештај Индустијске школе при Фабрици вагона од 22. 9. 1955.

¹¹⁶¹ Године 1950, разред је успешно завршило 60, а наредне године је било уписано 83 ђака. ИАК, СОК, кут. 636, Извештај Индустијске школе при ложионици од 30. 6. 1950. године; кут. 636, Списак свих школа на територији града које су предвиђене за рад у школској 1951/52. години од 1. 8. 1951.

¹¹⁶² Почетком 1951. године ова школа је имала укупно 768 ученика – ИАК, СКС СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 6. 2. 1951; ИАК, СОК, кут. 636, Списак свих школа на територији града које су предвиђене за рад у школској 1951/52. години од 1. 8. 1951; Б. Чорбић, *нав. дело*, стр. 45.

*Индустријска школа.*¹¹⁶³

Пољопривредна школа је постојала са већ дугом традицијом. Основана је још 1882, од 1940. до 1949. године носила је назив *Средња пољопривредна школа ратарског смера*, а од 1949. до 1956. и *Средња пољопривредна школа – пољопривредни зоотехникум*.¹¹⁶⁴ Прва послератна генерација је почела са радом 9. априла 1945. године.¹¹⁶⁵

Музичка школа је била основана школске 1954/55. године, већ следеће је била укинута, тако да се ово сматра заправо само покушајем стварања Музичке школе. Нова Музичка школа, која ће опстати до данашњих дана, основана је тек 1964. године.¹¹⁶⁶ Укидање Школе Савет за просвету и културу је образложио малобројношћу и лошим успехом ученика.¹¹⁶⁷

Стратегија развоја школства

У првим годинама након Другог светског рата стратегија развоја школства се заснивала на убрзаном расту квалитета и доступности образовања. Иницијатива је била на истовременом амбициозном повећању и квантитета и квалитета. Суочавајући се са значајним ограничењима материјалне природе и кратких временских рокова у

¹¹⁶³ Прве године рада у Мајсторској школи је било седам наставника, а 104 ученика је те године завршило разреде. - ИАК, СОК, кут. 638, Седница Савета за просвету и Културу НОГО Краљево од 24. августа 1955. године; кут. 635, Полугодишњи извештај Мајсторске школе за школску 1955/56. годину.

¹¹⁶⁴ Средња пољопривредна школа – пољопривредни зоотехникум 1948. године је имала 147 ђака, просечна средња оцена свих ученика је била 3,67. По успеху ученика резултати су били следећи: 7 одличних, 65 врло добрих, 34 добрих и слабих ученика 42. Укупно слабих оцена је било 66. Школа је наредне школске 1949/50. поседовала је задовољавајућу збирку наставних средстава и помагала с обзиром на тадашње околности. Те школске године наставу је успешно похађало укупно 149 ученика у сва три разреда. Наставни кадар се састојао од 9 наставника, од којих су троје били хонорарно ангажовани. Ученици су похађали практичну наставу свакодневно на школској економији и на другим државним пољопривредним добрима. Наредне 1951. године школа је имала 202 ђака, Школа је била под надлежношћу Министарства пољопривреде до 31. марта 1953. године, када пренета под надлежност среза Жичког. - ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 21. 2. 1948; ИАК, СОК, кут. 636, Годишњи извештај о раду Средње пољопривредне школе за школску 1949/50. годину; *Водич Историјског архива Краљево*, стр. 163-164; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 6. 2. 1951.

¹¹⁶⁵ Миломир Јовановић, Богомир Михајловић, *100 година Пољопривредне школе у Краљеву*, Краљево, 1983, стр. 117.

¹¹⁶⁶ М. Савић, Јасмина Марковић, *Музичка школа Стеван Мокрањац Краљево: 1964-2014*, Краљево, 2014, стр. 25.

¹¹⁶⁷ Градска музичка школа је била основана у школској 1954/55. години када је уписано 56 ђака на крају године школовање је завршило само 27 ученика, а само 17 је положило прву годину. Наредне школске 1955/56. године је у прву годину примљено 19 ученика, такода је школа имала укупно 36 ученика. Имала је два стална и једног хонорарног наставника. - ИАК, СОК, кут. 638, Извештај о раду Градске музичке школе од 1956. године.

реализацији планова, међу стратезима просветне политике је преовлађивало становиште да ће радом на квантитету пре или касније стићи резултати и у погледу квалитета. У јулу 1946. године, био је донет *Закон о потврди и изменама закона о седмогодишњем основном школовању*, чиме је било уведено обавезно седмогодишње образовање за децу оба пола.¹¹⁶⁸

Проблеми школства у Краљеву верно осликавају тадашње стање у већини насеља Републике Србије. Дух времена је изнедрио нескривене велике амбиције свих нивоа власти у побољшању стања у школству. Како у дописима упућеним од Министарства ка унутрашњости, тако и у супротном смеру акценат се у извештајима ставља на бројеве. Дакле, истицан је број школа, број ученика, успех. Ови показатељи су морали ићи само линиом раста. У пракси је био уочљив раскорак између планова и остварења. И поред дотераних и улепшаних извештаја просветних одбора и комисија, чињенично стање је показало огроман искорак у односу на период пре Другог светског рата и значајан резултат у погледу превазилажења последица насталих у наведеном рату.

Почетком 1951. године долази до промене стратегије даљег развоја школства. Тада побољшање услова и квалитета наставе и инфраструктуре у већ постојећим школама добија приоритет у односу на проширење школске мреже и отварање нових школа. У духу резолуције трећег Пленума ЦК КПЈ препоручивао се и развој иницијативе и самосталности код директора школа и другог просветног кадра. Инсистирало се на „стручном, методском и политичком уздизању наставника”, рад ван школа на пољу описмењавања и просвећивања је био веома пожељан, а од стране надлежних је био будно праћен и једнако вреднован као и рад у школи. Од просветних радника се очекивало велико залагање у пропагирању обавезног образовања међу родитељима чија деца нередовно или уопште не иду у школе.¹¹⁶⁹ Према статистичким показатељима, у школској 1951/52. години у НР Србији је због нередовности похађања наставе понављало чак 35.572 ученика основних школа. У циљу смањења ове појаве Савет за просвету и културу Владе НР Србије је захтевао редовне извештаје о континуитету похађања наставе ученика основних школа. Према извештајима из Ранковићева 1952. године само седам ђака (ромске националности) нису похађали

¹¹⁶⁸ *Сл. лист ФНРЈ*, 56, од 12. 7. 1946, стр. 643.

¹¹⁶⁹ ИАК, СОК, кут. 638, Закључци са саветовања просветних инспектора градских и среских народних одбора Области крагујевачке од 30. 3. 1951.

наставу у Осмолетки бр. 1.¹¹⁷⁰

Важно је било и питање ученика који су били деца палих бораца или жртава фашистичког терора, а која су каснила у завршавању основног школовања. Читавих 10 година након окончања рата у граду је било укупно 70 који су били спречени да редовно доврше основно образовање. Савет за просвету је поводом овог проблема 1954. године донео одлуку да се при основним школама у граду формирају одељења по скраћеном програму како би се омогућили услови да ови ученици заврше два разреда у једној школској години.¹¹⁷¹

Једна од тада често истицаних негативних појава је била и учестала пракса да се у школе ученика у привреди уписују ученици који претходно нису довршили основно обавезно образовање. Уредба о ученицима у привреди је омогућавала упис ученика старости од 14 до 18 година старости, у циљу убрзавања процеса образовања и квалификовања недостајућих радничких профила у периоду индустријализације. Многи родитељи су настојали да искористе прилику и уштеде својој деци по коју годину у ђачким клупама, тако што би исписивали своју децу из основних школа чим би она напунила 14 година и ако она нису завршила тада већ обавезних свих 8 разреда, уписивали би их и у школе ученика у привреди.¹¹⁷² Савет за просвету и културу НР Србије је скретао пажњу на ову појаву и препоручивао додатно ангажовање Народних одбора у њеном искорењивању, а у мају 1955. године издао и акт који је прописивао да се од наредне школске године завршена осмогодишња школа што пре уведе као услов приликом уписа ученика у привреди и школа са практичном обуком. Изузетак су биле поједине рударско-топионичарске струке за које су право на упис имали и ученици са претходно завршена четири разреда основне школе, као и занати: водоинсталатерске, грађевинске, столарске, кројачке и фризерске струке на које су могли бити уписани ученици са претходно завршених шест разреда.¹¹⁷³

Стање у погледу материјалних и техничких услова за извођење наставе су се, почетком педесетих година XX века, почели постепено побољшавати у односу на претходну деценију. Ни до краја 1952. године није било у потпуности решено питање школског простора, у гимназији и осмолеткама је просечно било 83 ђака по једној учионици, а просечно је било 49 ђака у једном одељењу. Најкритичније стање у погледу

¹¹⁷⁰ ИАК, СОК, кут. 638, Допис Савета за просвету и културу НО Ранковићево упућен управитељу Основне школе од 11. 11. 1952.

¹¹⁷¹ ИАК, СОК, кут. 638, Предлог НОГО-а упућен Савету за просвету и културу од 7. 6. 1954.

¹¹⁷² ИАК, СОК, кут. 644, Решење о одређивању минималне школске предспреме ученика у привреди од 18. маја 1955.

¹¹⁷³ ИАК, СОК, кут. 635, Допис од 22. 6. 1955.

недостатка учионица је било у Основној школи *IV краљевачки батаљон* где је била извођена настава и за ученке у привреди па се радило у четири смене. Бројност стручног просветног кадра се, такође, постепено повећавала. Током 1952. године, у просеку је на 39 ђака долазио један наставник.¹¹⁷⁴

Већ до средине 1953. године основно школско образовање је достигло задовољавајућу материјалну базу. У 49 села од укупно 57 су постојале школе, услови су били неуједначени, али задовољавајући по тадашњим стандардима. Све школе су биле смештене у за то намењене зграде, осим 2 школе које су биле смештене у приватним кућама. У просеку који је обухватио све школе у срезу било је 35 ђака у једној учионици. Међутим, у граду је тај просек био чак 73 ђака по једној учионици. Због недостатка учионица настава се у граду одвијала у четири смене,¹¹⁷⁵ а узрок овој појави лежао је у великој и наглој стопи досељавања у град, у коме ионако није било довољно школског простора за извођење наставе.

Материјална основа финансирања просвете се из године у годину реално повећавала, али расположива средства нису била довољна за важније ифраструктурне инвестиције у нове школске објекте, будући да се из године у годину повећавао број ђака.¹¹⁷⁶

Школство се у највећој мери финансирало из буџета градског и среског Народноослободилачког одбора у коме су чинили ставку у појединим годинама и преко 60%. Највећи део додељеног буџета просвети сачињавали су лични дохоци запослених, док је остатак био намењен инфраструктури и набавци огрева и наставних средстава. Често издвојена буџетска средства нису била довољна, па се у каснијим годинама зарад прикупљања средстава за изградњу нових школа расписивао и месни самодопринос.¹¹⁷⁷ Средином педесетих година XX века средства намењена просвети су чинила процентуално мањи део укупног буџета, али упркос томе просвета је остала на првом месту по висини издвојених средстава среског буџета од свих других јавних служби. Тако је, на пример, у 1955. години од укупног буџета Среза од око 560 милиона динара, 220 милиона или 38% ишло на издатке просвете.¹¹⁷⁸

Од успостављања новог режима након Другог светског рата начин финансирања

¹¹⁷⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952.

¹¹⁷⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹¹⁷⁶ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 5, Записник са седнице ИОГНО од 16. 12. 1950; кут. 638, Извештај о раду Савета за просвету и културу НОГО-а за 1952. годину.

¹¹⁷⁷ М. Савић, „Основне школе у Жичком срезу 1944-1955“, стр. 219.

¹¹⁷⁸ ИАК, ССК, инв. бр. 13, Записник заједничке седнице оба већа НО Среза Краљево од 8. 11. 1956.

основних школа се мењао. Од 1944. до 1960. године школе су финансиране непосредно из среског, а од 1955. – из општинског буџета. У првим послератним годинама основни приоритет је био обезбеђење материјалних средстава за плате наставника и особља. Учитељи и наставници су имали загарантовано право на бесплатан стан и огрев. До 1955. године при школама у граду нису постојале школске економије, баште. Исте године је републички савет прописао формирање „школских башта” у педагошке сврхе.¹¹⁷⁹

Године 1955. догодио се низ реформи и у склопу њих су донети закони који су требали да дају организациони темељ бућој изградњи социјалистичке демократије и комуналног система.¹¹⁸⁰ Будућем систему је био неопходан бројан високообразовни стручни кадар. Општа, државна и партијска стратегија која је била промовисана на VI Конгресу КПЈ је афирмисала динамичан привредни и индустријски развој, који је изискивао прилив високо и средње образованих занимања, техничара и инжињера. Сходно томе су градски и срески комитети Савеза комуниста анализирали стање и деловали у циљу постизања планова. Већ постојећи број од 150 високообразованих и 350 средњошколских стручњака у срезу, 1955. године, није био довољан амбициозним плановима будућег развоја. Додатно је проблем заоштравало то што је број високообразованих био сконцентрисан у самом граду, а и структура њихових занимања није била пропорционална потребама града. Најдефицитарнији су и даље били лекари, ветеринари и агрономи. Срески и градски Народни одбори су током 1955. године стипендирали 24 студената из среза, а привредна предузећа су стипендирала још 31 студента. Народни одбори су стипендирали и ђаке средњих школа: 53 ученика гимназије, три економске школе, две средње техничке школе и један ученик медицинске школе. Свакодневно највећи проблем је представљао полуквалификован или неквалификован службенички кадар у општинама и другим државним органима у срезу. Од укупно 80 службеника у срезу само један је имао завршену средњу школу, са малом матуром и непотпуном средњом школом је било 14 службеника, док је без мале

¹¹⁷⁹ ИАК, СОК, кут. 635, Извештај НОГО о просветним пољопривредним добрима од 30. 6. 1955.

¹¹⁸⁰ Током наведене године ступили су на снагу Општи закон о уређењу општина и градова (16. јуна 1955) Закона о спровођењу уређења општина (1. јула 1955) и Закона о подручјима срезова и општина у НР Србији (20. јула 1955). Овим променама је формално поново промењен назив у Народни одбор општине Краљево. Тада је и територија општине проширена и обухватала је 19 насељених места—*Сл. гласник НРС*, бр. 56/1955.

матуре било њих 19, а само са основном школом је било њих 46. Положен државни испит је имало 34 службеника.¹¹⁸¹

Просветни кадар

Већ на првим седницама СНОО-а после ослобођења среза једно од најважнијих ставки дневног реда је било питање учитеља и наставника. Одмах се кренуло са тријажом учитељског кадра. Повереништво за просвету је добило задатак да врши премештаје, пензионисања и отпуштања сходно дотадашњим морално-политичко-професионалном утиску учитељских кадрова, уз напомену да учитељима пређашњег „сумњивог држања” ипак треба пружити прилику да се поправе. Тако, на пример, по питању радног односа учитеља Славка Николића СНО је био спреман да толерише његову склоност пијанству зато што је био пријатељ НОБ-а, али није могао да пређе преко неоправданог одсуствовања са свечаности поводом Светог Саве и чињеницу да није ни учествовао око припрема прославе тим поводом, због чега је целокупни терет организације припао политичком комесару. Узимајући ово у обзир СНО је једногласно прихватио предлог за пензионисање учитеља Славка Николића. Са друге стране, случај Милосава Тодоровића је такође занимљив. Наиме, СНО-у је било познато да су му синови били Љотићевци, али и мишљење ОЗНЕ да се може дозволити његов даљи рад у школи. СНО је сматрао да и поред тога што је Тодоровић био „интелектуално слаб”, „Кукавица-плашљивчина. Политиком се није бавио, али је веровао да ће Немачка победити”, вреднујући то што је „рачунски стручњак” и карактером није лош, да треба да одговара само за свој рад, стога је одлучио да Тодоровића задржи у служби у основној школи у Каменици.¹¹⁸² Месни комитет Комунистичке партије је често расправљао о просвети и наставним кадровима. Није избегавао да реагује на неке, по њиховом мишљењу, неправилности у раду. Само један од примера је случај када је једна наставница (у записнику се не наводи име) ученика албанске националности назвала Шиптаром. МК је осудио наставницу и упозорио је да такав „лапсус” више не понавља. Недостатак квалификованог наставног кадра је био реалност са којом су се суочавали амбициозни планови развоја школства. Највише су недостајали наставници страних

¹¹⁸¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са VIII Среске конференције Савеза комуниста среза Жичког од 19. и 20. 2. 1955, Извештај о раду.

¹¹⁸² ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са састанка Извршног одбора СНОО од 7. 2. 1945.

језика и математике,¹¹⁸³ тако да је био чест случај да у настави ових предмета буду запошљавани и несвршени ђаци и студенти. Осим недостатка школованог наставног кадра, честа појава је била да наставници долазе неприпремљени на часове и да је квалитет наставе често незадовољавајући, чак се и на седницама Месног комитета расправљало о овим проблемима.¹¹⁸⁴ Недостатак квалификованог наставничког кадра се као проблем одржао и дуго после Другог светског рата, а касније, након реорганизације основног школства, најтежа ситуација по овом питању је била у вишим разредима основних школа, нарочито у сеоским школама Жичког среза.¹¹⁸⁵ На састанку Среског комитета Савеза комуниста, који је одржан у марту 1956. године, био је изнет податак да је на свих 135 школа у, тада већ срезу Краљево, било само четири стручна наставника за физичко васпитање, од којих је троје наставника радило у школама у Краљеву, а један у Врњачкој Бањи.¹¹⁸⁶ Илустративан је коментар управитеља тадашње Осмолетке бр. 2, на седници Градског народноослободилачког одбора у Ранковићеву од јула 1954. године: “Стручност није у потпуности заступљена, но с обзиром да наставници – нестручњаци предају дуже времена, у успеху нису подбацили а уложили су више труда него неки стручњак који је немаран према раду.”¹¹⁸⁷ Додатни разлог недостатку стручног кадра у првим послератним годинама било је и идеолошко-политичко преиспитивање и оцењивање наставника који су радили у току окупације.¹¹⁸⁸ Среско повереништво за просвету у Краљеву је тада оцењивало карактеристике наставника на основу три ставке: сарадња са окупатором и домаћим издајницима, оданост и степен учествовања у Народноослободилачком покрету и карактеристике личног морала.¹¹⁸⁹ И у каснијем периоду су одбори, повереништва и савети за просвету и културу будно *пратили* моралне и идеолошке карактеристике просветних радника. У извештајима Савета су биле честе констатације попут: „Још увек има примера да наставници не тумаче научно и правилно наставно градиво, да га не повезују са животом и нашом стварношћу[...] Има појава да су поједини наставници верски оптерећени.”...„У прошлој школској години било је таквих случајева да поједини наставници, свесно или ненамерно, уносе

¹¹⁸³ ИАК, СОК, кут. 638, више извештаја.

¹¹⁸⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2. Записник са састанка ОК КПС од 25. 2. 1948.

¹¹⁸⁵ ИАК, ССК, инв. бр. 13, Записник заједничке седнице оба већа НО Среза Краљево од 8. 11. 1956.

¹¹⁸⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са VIII Среске конференције Савеза комуниста среза Жичког од 19. и 20. 2. 1955, Записник са састанка чланова Среског комитета и секретара општинских комитета Савеза комуниста Србије среза Краљево

¹¹⁸⁷ М. Савић, „Основне школе у Жичком срезу 1944-1955“, стр. 216-217.

¹¹⁸⁸ ИАК, Скупштина среза Краљево, књ. 1, Трећи састанак среског НОО среза Жичког од 26. 1. 1945. године.

¹¹⁸⁹ М. Савић, „Основне школе у Жичком срезу 1944-1955“, стр. 216.

верске моменте у наставу и задају писмене задатке: „Како сам провео јучерашњи дан” (били очеви) и тд. Или случај да наставник каже да је за слаб успех у његовом одељењу крив школски систем и да не признаје књижевну вредност писаца НОБ-а. Све ове негативне појаве нису сузбијане благовремено и ефикасно[...] Неки наставници чак се позивају на Устав и говоре да су они слободни грађани, то је тачно да им Устав гарантује слободу грађана, али им Устав не гарантује положај васпитача наше омладине.”¹¹⁹⁰ Од просветних радника се очекивало и захтевало ангажовање и на ваншколским активностима, на аналфабетским просветним домаћичким и другим тецајевима, књижницама и сличним активностима.¹¹⁹¹ Често су истицани примери личног залагања и пожртвовања просветних радника. У једном извештају се истиче да су све учитељице основне школе редовно радиле на припреми хране за децу у школској млечној кухињи, а похвално се говори и о честом раду истих ван радног времена у описмењавању одраслих аналфабета на терену.¹¹⁹²

Од просветних радника се тада, поред стручног усавршавања наставника, сматрала веома пожељним и идеолошка активност кроз чланство у Комунистичној партији, касније Савезу комуниста Србије, као и кроз активности у организацијама попут Народног Фронта, касније Социјалистичког савеза радног народа и у другим масовним организацијама из тог времена. Под посебном лупом Партије је био однос просветних радника са комитетом Народне омладине у школи. Посебно је негавно гледано на учестале случајеве да директор или разредни старешина, због питања лошег успеха ученика, сазива састанке школског комитета Народне омладине. Овакви случајеви су били тумачени као задирање у надлежност Градског комитета КПС-а.¹¹⁹³ Просветни радници, који су били чланови партије, имали су обавезу ангажмана у Агитпроп апарату, а касније и у раду идеолошких комисија. Ентузијазма за ове идеолошке активности, бар јавно, међу просветним радницима није мањкало. Рачунало се много на Удружење учитеља, које је требало да понесе главнину активности у погледу популарисања читалачких навика. А у сеоским срединама им је била предвиђена и улога организовања и каналисања целокупног културног живота.¹¹⁹⁴ Пропорционално узевши, број просветних радника у партијској организацији је био занемарљив. На пример, током другог полугодишта 1949. године на простору среза

¹¹⁹⁰ ИАК, СОК, кут. 638, Извештај о раду Савета за просвету и културу НОГО-а за 1952. годину.

¹¹⁹¹ Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, str. 111.

¹¹⁹² ИАК, СОК, кут. 636, Извештај Основне школе за школску 1949/1950. годину.

¹¹⁹³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник састанка Градског комитета КПС Ранковићево од 6. 2. 1951.

¹¹⁹⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Саветовање у СК-у од 5. 3. 1953.

Жичког само је 15 учитеља било у Партији, док је још 5 било у СКОЈ-у.¹¹⁹⁵ Очекивани идеолошки и политички рад просветних радника одвијао се кроз разноврсне форме: курсеве, кружоке, семинаре, индивидуални рад. Информације и главна идеолошка упутства у раду просветни радници су најчешће добијали путем синдикалне организације.¹¹⁹⁶ Након директивног писма ЦК КПС-а од 12. фебруара 1952. године, Срески комитет КПС-а је одлучио да формира партијску организацију у учитељском удружењу среза и града.¹¹⁹⁷

Почетком 1955. године, у целом срезу Жичком је било укупно 326 просветних радника, од којих су њих 45 били чланови Савеза комуниста. Срески комитет је био задовољан бројем чланова партије међу просветарима, али није био у потпуности задовољан њиховом активношћу и резултатима. Од просветара се очекивало да буду „носиоци најнапреднијих схватања у својој средини”.¹¹⁹⁸

Путем синдиката су, такође, била решавана и питања материјалног обезбеђивања наставника. У градским срединама је питање снабдевања наставника било решавано путем обезбеђеног снабдевања, док је оно постојало. Снабдевање просветара у периоду обезбеђеног снабдевања на селима није било детаљно решено, у већини срезова је била пракса да се просветари снабдевају у магацинима срезова.¹¹⁹⁹

У циљу побољшања квалитета наставе и Министарство за просвету и културу НР Србије је, 8. новембра 1950. године, донело одлуку о забрани запошљавања неквалификованих на радна места просветних радника, осим у изизетним случајевима и околностима, уз обавезну сагласност Министарства. Од 1952. године министарство је још поштрило критеријум у томе што се на радно место учитеља могло запослити само лице са завршеном учитељском школом и положеним дипломским, учитељским испитом, без изузетка, исто тако, на радно место наставника у вишим разредима и гимназијама нису могли бити запослени несвршени студенти и ђаци виших школа уколико постоји дефицит одговарајућег свршеног наставног кадра.¹²⁰⁰ Једино је у вишим разредима основних школа, поготову у сеоским срединама услед недостатка

¹¹⁹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 19. 12. 1946; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Списак другова учитеља чланова партије, а који служе на територији среза Жичког од 17. 10. 1949.

¹¹⁹⁶ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 7, Извештај о стању у школама Организационо инструкторске управе ЦК КПС Србије упућено ЦК КПЈ, без датума 1949. године, стр. 6.

¹¹⁹⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са састанка бироа СК КПС-а у Ранковићеву од 1. 3. 1952.

¹¹⁹⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са VIII конференције Савеза комуниста среза Жичког од 19. и 20. 2. 1955.

¹¹⁹⁹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 7, Извештај о стању у школама Организационо инструкторске управе ЦК КПС Србије упућено ЦК КПЈ, (без датума) 1949. године, стр. 6.

¹²⁰⁰ ИАК, СОК кут. 638, Забрана упошљавања неквалификованих лица на пословима учитеља, наставника и професора од 20. 7. 1952.

стручног наставног кадра и после 1955. године постојала пракса радног ангажовања наставника неодговарајућих квалификација.¹²⁰¹ Ово јасно показује да је у међувремену од краја рата стасала нова, бројна квалификованија генерација просветних радника и да се у већој мери изашло из периода ванредних околности, привремених решења и импровизација.

*

* *

На основу истраживања просветних прилика у послератном Краљеву може се констатовати да су оне биле осетљив показатељ тадашњег друштва, његове материјалне развијености и особености. Тада општа појава у земљи, тежња нових власти да подигне образовни и општекултурни ниво становништва била је успешна у односу на затечено стање, али ипак испод очекиваног. Није искорењена неписменост, стицање основа писмености није значило и довољно образовање. Тада је дефинитивно утемељена једна тековина бирократизоване и директивне просветне политике, која је оставила последице и до данас, а огледа се у победи формалних квалификација на штету стварног знања и стручности. Ипак, у квантитативном смислу то што нису постигнути планирани резултати није значило да резултата није било и да они одвећ нису били значајни.

¹²⁰¹ ИАК, ССК, инв. бр. 13, Записник заједничке седнице оба већа НО Среза Краљево од 8. 11. 1956.

Култура

Наслеђе

Економски и демографски прогрес кроз који је Краљево прошло у периоду између два светска рата, довео је и до евидентног прогреса и у погледу квалитета и доступности културних дешавања, мада специјализованих установа културе у данашњем смислу у граду тада није било. Носиоци културних дешавања у том периоду су биле школе, првенствено Гимназија, женска добротворна друштва, Француско – југословенски клуб, дилетантске позоришне друштине, певачка друштва, *Абрашевић*, часопис *Краљевски гласник*, који је излазио 1933 – 1934. године, затим *Народна Самоуправа* и *Преглед црквене епархије Жичке*.¹²⁰²

Погибије, разарања и пустошења која је Други светски рат довео у град оставиле су дубоке и ненадокнадиве последице и перкинуле међуратни континуитет.

Одмах по окончању ратних дејстава на подручју Краљева, упоредо са успостављањем власти и конституисањем партијских органа, уследило је конституисање и масовних друштвено-политичких организација, кроз чије су се деловање, и деловање школства, у почетку и одвијале све културно-уметничке активности у граду.

Главна карактеристика послератног друштва у свим крајевима тадашње Југославије је била у томе што је Партија постала неприкосновени кохезивни фактор, коме нико није имао снаге да се супротстави. И у погледу културне политике, Партија је настојала да сву контролу задржи за себе у циљу изградње комунистичког друштва које би почивало на идејама К. Маркса, Ф. Енгелса и В. И. Лењина, у пракси по моделу Совјетског Савеза.¹²⁰³ Путем реорганизованог партијског апарата, КПЈ је већ почетком 1945. године успоставила потпуну контролу било директну или индиректну, контролу над свим научним, просветним, културним и политичким животом у земљи. Агитпроп апарат добија важну улогу у усмеравању културно-уметничких токова, а на културно-уметничком и информативном плану велики значај добија и масовна организација

¹²⁰² В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр. 223-233; М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, рад у рукопису, стр. 1.

¹²⁰³ Миомир Гаталовић, *Партија и Култура у Србији. 1952-1958*, Магистарски рад, 2007, рукопис, стр. 8.

ЛНОФЈ.¹²⁰⁴ У влади ДФЈ, која је формирана у марту 1945. године, Министарство просвете је имало задужење да прикупља, чува и расподељује књиге и остале културно-научно-уметничке предмете који су постали државна својина. Од 10. октобра 1945. године, при Савезном Министарству просвете постојали су и Савети за културу и науку, ликовну уметност, музику и позориште. Након укидања Министарства просвете, 31. јануара 1946. године, ту надлежност културе и уметности је, од 8. фебруара 1946. године, преузео Комитет за школе и науку при Влади ФНРЈ.¹²⁰⁵ Уредбом владе ФНРЈ Комитет за школе и науку је престао са радом 31. децембра 1948. године, а послове из његовог делокруга је преузело Министарство за науку и културу, које је образовано 11. децембра 1948. године као савезно-републичко Министарство, а које је укинута 24. маја 1950. године. Послове из делокруга укинутог Министарства је тада преузео Савет за науку и културу, који је пак био укинут 15. јануара 1953. године, а његове надлежности су биле пренете на Савезно извршно веће, при коме је од марта 1953. године био образован Секретаријат за просвету. У делокругу новообразованог Секретаријата су осим просвете биле и надлежности из области науке и културе. Закон о савезним органима управе из 1956. године је донео нову реорганизацију тако да је дотадашњи Секретаријат за просвету, од априла 1956. године, наставио даради као савезни орган управе: Секретаријат Савезног извршног већа за просвету и културу.¹²⁰⁶

Новоформирана државна и партијска власт се заподизање нивоа културне и уметничке просвећености борила упоредо вршећи идеолошко-пропагандни утицај на народ. Осим активности кроз масовне идеолошке организације, нова власт се бавила културом и просвећивањем и кроз просвету, успостављањем и развијањем образовне мреже коју су чиниле школе, народни универзитети, као и оснивањем културних институција: домови култура, културно-уметничка друштва, позоришта, књижница и сл.¹²⁰⁷

Градски културно-просветни одбор је био оформљен 22. новембра 1946. године и у његовом раду су учествовале све масовне друштвено-политичке организације, синдикати, представници просвете и народне власти. Савез културно-просветних друштава за Жички срез био је основан 16. априла 1948. године, а истог дана је основан и Градски одбор културно-просветних друштава. При градском и среском Народном

¹²⁰⁴ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, III knjiga, str. 120-121.

¹²⁰⁵ Лј. Кораћ, *nav. delo*, str. 175, 344-345, 349; М. Савић, „Позориште у Краљеву 1945-1956“, *Наша прошлост*, бр. 12, Краљево, 2011, стр. 143.

¹²⁰⁶ Лј. Кораћ, *nav. delo*, str. 346-347.

¹²⁰⁷ М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 1.

одбору су постојали Савети за просвету и културу, који је организовао и надзирао рад културних установа у граду.¹²⁰⁸

Током првих неколико година по ослобођењу града у Другом светском рату, целокупан друштвени, културно-уметнички живот у граду се одвијао у оквиру КУД *Абрашевић*. Од културних установа постојале су још и Градска библиотека, биоскоп *Југославија*, потом преименован у *Сутјеска*.

Још од почетка 1945. године, у оквиру радних акција *Радник-сељак* и *Градсела*, драмска секција при *Абрашевићу* је, заједно са радницима из Ложионице, Железничке радионице, *Фабрике вагона* и градским занатлијама, учествовала у изградњи мале монтажне позорнице, која се могла склопити и транспортовати камионом, што је омогућило извођење представа у селима из ближе и даље околине града. Драмска секција *Абрашевића* је током 1945. године спремила неколико једночинки (*Моравка*, Михајла Сретеновића, совјетски скеч *Свињарка*, приређивача Богдана Чиплића, затим комаде *Каћуша*, Александра Јаковљена Бруштина, *Власт*, Бранислава Нушића и др) које је изводила широм среза без икакве новчане надокнаде.¹²⁰⁹

Културно-уметничка дешавања током зиме 1948. године су, изузимајући биоскоп, била скромна. Почетком наредне године *Абрашевић* је почео активније да ради, припремани су хор и дилетантска позоришна група за такмичења. Друштво *Херој Маричић* обухватало је углавном ученике гимназије. У основним школама су биле основане драмске секције.¹²¹⁰

Народни фронт, главни носилац идеолошко-пропагандног рада међу народом је, крајем 1947. године, отпочео издавање свог гласила *29. новембар*. До тада је већ постала пракса широм земље да се покрећу гласила локалних комитета Народног фронта, коју су од јесени 1947. године и градски и срески Комитети Народног фронта у Краљеву следили.¹²¹¹ Лист је излазио у периоду од 1947. до 1950. године. Укупно је изашло 50 бројева. Овај лист је примарно био гласило Народног фронта и, као такав, испуњавао је агитациону улогу типичну за многобројне листове Народног фронта у земљи, уз то је пратио и извештавао о културно-уметничким дешавањима у граду.¹²¹² Лист је излазио

¹²⁰⁸ М. Савић, „Позориште у Краљеву 1945-1956“, стр. 144.

¹²⁰⁹ Исто, стр. 145.

¹²¹⁰ ИАК, СКСКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 27. 1. 1949.

¹²¹¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОККПС од 3. 10. 1947. нема датума, крај октобра-почетак новембра 1947.

¹²¹² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОККПС од 8. 11. 1947; СКСКС, кут. 24, Саветовање секретара ћелија СК-а од 27. 11. 1947.

десетодневно у тиражу који је достигао и 4.500 примерака.¹²¹³ Међутим, већ почетком наредне године уредништво локалног листа *29. новембар* свело се на једног човека,¹²¹⁴ даљи рад листа је стагнирао, да би на крају 1950. године исти био и угашен.

Осим *Абрашевића*, до крајем 1949. године, у граду су постојале и културно-уметничке групе при подружници Народне банке, при ГНО-у, *Фабрици вагона*, *Зеленгори* и шумском предузећу *Гоч*. Активности ових група су се, у најчешћем, односиле на давање приредби у радним задругама и колективима привредних предузећа. До тада је и КУД *Абрашевић* о многоме повећао обим својих активности.¹²¹⁵

Током 1950. године целокупна културно-просветна делатност у граду се спроводила путем Савеза културно-просветних друштава у коме постоје секције које су одржавале своје састанке и давале помоћ групама и друштвима. Тада су у граду постојала два културно-уметничка друштва *Абрашевићи* омладинско КУД *Херој Маричић*. При *Абрашевићу* је постојала драмска и фолклорна секција, које су имале запажених активности. При КУД-у *Херој Маричић* постојале су хорска, драмска и фолклорна секција, али је њихова активност била значајно мања у односу на секције друштва *Абрашевић*. Током прве половине наведене године, *Херој Маричић* је одржао само једно књижевно вече. Делатност позоришта у граду је била нешто обимнија у односу на претходну годину, проблеми у раду ове установе су исходили од лоших колегијалних и међуљудских односа који су тада владали у њој.¹²¹⁶

Почетком 1951. године, КУД *Херој Маричић* је имао хорску, рецитаторску, две драмске, две фолклорне, цртачку и литерарну секцију. Међутим, целокупан рад се свео на припремање фестивала у граду и неколико наступа за припаднике Југословенске армије гарнизона у Ранковићеву и наступ у Рибници поводом дочека Нове године.¹²¹⁷

Ни током 1952. године у граду није постојао задовољавајући простор за културна дешавања и веће приредбе. Постојале су биоскопска и позоришна сала са укупно 820 седишта. Тада још увек није постојао Дом културе, а Градски музеј је био смештен у

¹²¹³ ИАК, СКС КС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец август 1946, од 25. 8. 1946; ИАК, СКС КС Краљево, кут. 53, Годишњи извештај Среског Комитета КПС Краљево, од 29. 12. 1947.

¹²¹⁴ ИАК, СКС КС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 27. 1. 1949.

¹²¹⁵ ИАК, СКС КС Краљево, кут. 89, Записник са станка Градског комитета КПС Ранковићево од 7. 12. 1949.

¹²¹⁶ ИАК, СКС КС Краљево, кут. 89, Записник са станка Градског комитета КПС Ранковићево од 19. 5. 1950.

¹²¹⁷ ИАК, СКС КС Краљево, кут. 89, Записник са станка Градског комитета КПС Ранковићево од 6. 2. 1951.

врло малом простору.¹²¹⁸ Ипак, упркос скромним условима током године је било одржано 159 представа, са укупно продатих 50.450 карата. У градском биоскопу је било 570 редовних и 65 ванредних представа, приказан је 141 филм, а продато је укупно 145.952 карата. У граду је била постављена изложба УЛУС-а коју је посетило 3.000 људи. Јефтин и комерцијалан програм наступа ни тада није био непозната и ретка појава. Срески комитет је критиковао комерцијалан приступ уметничком програму, а са идеолошке стране је имао замерке и због тога што је трупа Градског позоришта за Божић гостовала са предством у селу Врби.¹²¹⁹

Стање у погледу бројности и доступности културних збивања је и у 1953. години била таква да је у граду од тадашњих 16.450 становника и још 2.000 становника Рибнице, тада већ предграђа, постојла једна биоскопска сала са 520 седишта и позоришна сала са 316 седишта (пре рата су постојале три сале). Управо овим стањем су среске власти оправдавале појаву да се на политичким предавањима у дому ЈНА окупљало око 1.000 до 1.500 слушалаца, док је на гостовању популарних радио певача било око 2.000 посетилаца. Упркос свему, интерес за културни живот је био у сталном порасту. Изложбу УЛУС-а је, током те године, видело око 4.000 посетилаца, а изложбе локалних сликара су имале око 1.000 посетилаца.¹²²⁰ У Жичком срезу је, почетком 1955. године, постојало 39 културно-просветних друштава са разним секцијама. У активностима ових друштава је узело учешћа око 3.000 претежно омладинаца. Најмање је био развијен рад књижница и читаоница, због материјалних разлога.¹²²¹

Културно-уметничко друштво *Абрашевић*

Постоје неки подаци да је у Краљеву већ 1905. године постојало културно-уметничко друштво са именом *Абрашевић*, према сведочењу Миленка Новаковића, који је тада, почетком 1955. године, живео у Косовској Митровици.¹²²² Према још једном, детаљнијем, Новаковићевом сведочењу, које је било објављено у *Ибарским новостима* почетком 1955. године, прву представу *Клетва полуделе*, у организацији групе *Абрашевић* из Краљева, Новаковић је гледао још 1905. године у кафани Јеленац. Исти се

¹²¹⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС Среза жичког за 1952.

¹²¹⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС Среза жичког за 1952.

¹²²⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹²²¹ ИАК, ССК, инв. бр. 7, Записник седнице оба већа СНО-а од 9. 3. 1955.

¹²²² ИАК, Фонд КУД „Абрашевић, инв. бр. 3, Седница од 6. 1. 1955; Ибарске новости, од 28. 1. 1955.

сећао да је група *Абрашевић*, током 1913. године и Првог светског рата, изводила представе *Тидо*, *На послу*. Током окупације 1915-1918, група је променила име у *Дилетантско позориште*, да би се, због међусобних несугласица, из *Дилетантског позоришта*, половином 1926. године, издвојило Радничко културно-уметничко друштво *Абрашевић*. Мада, истина, у својим аутобиографским подацима Новаковић не помиње *Абрашевићу* Краљеви пре 1926. године.¹²²³ Осим овог постоји још једно сведочанство да је у Краљеви постојало друштво *Абрашевић* још од 1905. године,¹²²⁴ али поуздане писане потврде о томе не постоје. Тако да се као година званичног оснивања овог друштва најчешће узима 1926. Ово Друштво је од 1926. године деловало као форма полупољног рада комуниста на окупљању, културном и идеолошко-пропагандном раду међу радницима. Чланство је претежно долазило из редова занатлија: абације, опанчари, кројачи, зидари, и радници других струка. Друштво се тада састојало од мешовитог хора, драмске секције и библиотеке. Након Шестојануарске диктатуре, рад Друштва је био забрањен, да би 1934. године био поново обновљен, у међувремену (крајем 1929. године) чланови забрањеног *Абрашевића* основали су ново друштво под називом *Пошет*, које је 1934. године поново узело име *Абрашевић*.¹²²⁵

Током Другог светског рата ово друштво није постојало, а рад културно-уметничке групе *Абрашевић* је поново обновљен крајем децембра 1944. године, месец дана по ослобођењу града. Тада су биле оформљене драмска секција и тамбурашки збор, а просторије за рад друштва су биле у сали ресторана *Европа* и у хотелу *Париз*. Убрзо по поновном оснивању друштва изведена је и представа *Најезде* од Л. Леонова. Убрзо потом је била оформљена хорска,¹²²⁶ а 1946. године и фолклорна секција, а 1947. године на зонском такмичењу КУД-ова *Абрашевић* из Краљеви је заузео друго, а на регионалном такмичењу прво место.¹²²⁷ Културно-уметничка дешавања током зиме 1948. године су, изузимајући биоскоп, била скромна. Почетком наредне 1949. године

¹²²³ М. Петровић, „Пре 50 година наш град је имао друштво „Абрашевић”, *Ибарске новине*, 28. 1. 1955; ИАК, Фонд Миленка Новаковића, кут. 1, Миленко Новаковић, „Мој живот и рад” рукопис.

¹²²⁴ Тодор Вујасиновић, *Мучне године*, Сарајево, 1965, стр. 17.

¹²²⁵ ИАК, КУД „Абрашевић”, инв. бр. 3, Извештај управе КУД „Абрашевић“ од 31. 1. 1955; ИАК, КУД „Абрашевић”, инв. бр. 14, Мирослав Стаменовић, 60. година рада КУД „Абрашевић”, рукопис, стр. 11, 13; М. Петровић, „Пре 50 година наш град је имао друштво „Абрашевић”, *Ибарске новине*, 28. 1. 1955; Ј. К. „„Абрашевић“ школа напредних снага”, *Ибарске новине*, 3. 4. 1959.

¹²²⁶ На репертоару хорске секције су већ тада били одломци из опера: „Трубадури”, „Зрињски”, „Травијата” - Мирослав Стаменовић, „Културно уметничко друштво „Абрашевић”“, *Наша прошлост*, бр. 3, 1988, стр. 179-180.

¹²²⁷ ИАК, КУД „Абрашевић”, инв. бр. 3, Извештај управе КУД „Абрашевић” од 31. 1. 1955; Ј. Петковић, „Педесет година рада КУД „Абрашевић”“, *Ибарске Новине* 29. 4. 1955.

Абрашевић је почео активније да ради, спремани су хор и дилетантска позоришна група за такмичења.¹²²⁸ У првом периоду свог постојања *Абрашевић* је учествовао у организацији културног живота. Само у периоду од децембра 1944. до фебруара 1946. године ово друштво је у Краљеву и околним селима организовало 40 културних екипа, које су, до новембра 1947. године, извеле 350 представа.¹²²⁹ Од ослобођења па до 1955. године, *Абрашевић* је био на многобројним гостовањима у Чачку, Горњем Милановцу, Пожеги, Ужицу, Рашкој, Новом Пазару, Косовској Митровици, у руднику Трепча, Баљевцу, Крагујевцу, Крушевцу, Трстенику, Врњачкој Бањи и Светозареву.¹²³⁰

Својим радом се истицала драмска секција, захваљујући озбиљном раду и неизмерном ентузијазму ова секција је 1949. године прерасла у професионално Градско позориште. Након овог издвајања рад *Абрашевића* замире, јер је највећи број ентузијаста прешао у Градско позориште, а и због отварања великог броја културно-уметничких друштава током 50-тих година, до 1955. године у срезу их је постојало 39. Дошло је до расплињавања и уситњавања културно-уметничке делатности на радне колективе, школе и др, што је у крајњем утицало на квалитет и успех тих многобројних друштава. У међувремену, током лета 1953. године, управа *Абрашевића* је уложила велике напоре за обнављање рада, обновљене су хорска и драмска секција које су до тада употпуности замрле.¹²³¹

Почетак 1955. године је био у духу прославе педесетогодишњице друштва *Абрашевић* у Србији. Формиран је био и Одбор за прославу педесетогодишњице, а у организацији друштва, у сали Дома железничара је била извођена врло успешна представа *Заједнички стан* – аутора Драгутина Добричанина, у режији Добривоја Говедарице.¹²³² Одбор за прославу је 11. априла организовао Свечану академију којом је била пригодно обележена педесетогодишњица друштва у граду.¹²³³ У духу прославе педесетогодишњице *Абрашевић* је, током 1955. године, обавио гостовања у разним

¹²²⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 27. 1. 1949.

¹²²⁹ М. Савић, „Позориште у Краљеву 1945-1956“, стр. 144.

¹²³⁰ ИАК, КУД „Абрашевић“, инв. бр. 3, Извештај управе КУД „Абрашевић“ од 31. 1. 1955; Љ. Петковић, „Педесет година рада КУД „Абрашевић“, *Ибарске новости* 29. 4. 1955.

¹²³¹ ИАК, КУД „Абрашевић“, инв. бр. 14, Мирослав Стаменовић, 60. година рада КУД „Абрашевић“, рукопис, стр. 21-24; М. Петровић, „Пре 50 година наш град је имао друштво „Абрашевић“, *Ибарске новости*, 28. 1. 1955; Добривоје Говедарица, „Реч две о КУД „Абрашевић“, *Ибарске новости*, од 31. јула 1953, стр. 8; М. Стаменовић, „Културно уметничко друштво „Абрашевић“, стр. 179-184.

¹²³² ИАК, КУД „Абрашевић“, инв. бр. 3, Записник седнице Управног одбора КУД „Абрашевић“ од 24. 2. 1955; „Сачињен је план прославе педесетогодишњице друштва „Абрашевић“ у нашем граду“; „Први наступ „Абрашевића“ у овој години“, *Ибарске новости*, 11. 2. 1955; Јован Потребих, „Педесетогодишњица КУД „Абрашевић“, *Ибарске новости* 4. 3. 1955.

¹²³³ ИАК, КУД „Абрашевић“, инв. бр. 13, Плакат о Свечаној академији одржаној 11. 4. 1955.

местима Србије и у Македонији.¹²³⁴ Посебно је било запажено гостовање у Косовској Митровици и Приштини, где је хорска секција извела композиције Мокрањца, Готовца, Бошњаковића, Гајдова, Симонутија, Прокофјева и Гобеца, а драмска секција друштва је извела први чин представе *Бидо*.¹²³⁵ Након турнеје, *Абрашевић* је учествовао на смотри културно-уметничких и културно просветних друштава Жичког, Трстеничког, Крушевачког и Љубићко-Трнавског среза, на којој је хорска секција освојила прво место.¹²³⁶

Позориште

У Краљеву је и у периоду пре Другог светског рата постојала традиција позоришног аматеризма. Драмска секција *Абрашевића* је била пионир у позоришном и уопште културно-уметничком животу у Краљеву, одмах након ослобођења у Другом светском рату.

Народна власт и Комитет, усмерени директивама виших, њима надређених органа, врло су брзо по ослобођењу схватили да културно-уметничка делатност може бити важно идеолошко-пропагандно оруђе. Зато је убрзо и у Краљеву дошло до устројавања и организовања културних дешавања, по моделу карактеристичном за све градове у земљи у то време. У складу са тим постулатима, крајем децембра 1944. године, био је организован и рад обновљене културно-уметничке групе *Абрашевић* у оквиру које је одмах по оснивању почео рад драмске секције. Просторије за рад друштва су биле у сали ресторана *Европа* и у хотелу *Париз*. Убрзо по поновном оснивању друштва изведена је и представа *Најезде* од Л. Леонова.¹²³⁷ Услови за рад су били крајње тешки, прве представе су биле извођене под осветљењем карбитних лампи, које су производиле много дима и гаражи: ...“Сећам се једне приредбе после које је била игранка а чланови хора и публика која је седела до бине читаво вече су брисали нос и кашљуцали од гара али то није сметало да буду весели и расположени.”¹²³⁸

¹²³⁴ А. А. „Абрашевик” од Краљево гостуваше во Куманово“, *Нова Македонија*, 17. 5. 1955.

¹²³⁵ “Koncerteteshoqnis “Abrasheviq” te Kralevesne Mitrovice dhene Prishtine”, *Rilindja*, 15. 5. 1955; “Велики успех „Абрашевића” на турнеји”, *Ибарске новости*, 27. 5. 1955.

¹²³⁶ „На међуградском такмичењу хор краљевачког „Абрашевића” освојио прво место”, *Ибарске новости*, 10. 6. 1955.

¹²³⁷ М. Стаменовић, „Културно уметничко друштво „Абрашевић”“, стр. 179-180.

¹²³⁸ „Сличице из ослобођеног Краљева“, *Ибарске новости*, бр. 131, од 27. 11. 1955, стр. 3.

За изузетан развој позоришне уметности, утицај на усавршавање укуса и профилисање позоришне публике главне заслуге су имали Милорад Јовић, професор, оснивач краљевачког музеја и писца позоришних драма и Радослав Веснић, који је након повратка из заробљеништва у Краљево био постављен за директора краљевачке гимназије и председника Народног фронта 1945-1947.¹²³⁹

Долазак поменуте двојице, уз већ присутну изванредну и ентузијастичну екипу чланова драмске секције, резултирао је да се из КУД-а *Абрашевић* 1949. године издвоји драмска секција која је чинила основно језгро новоформираног професионалног Градског народног позоришта у Ранковићеву. *Иза* оснивања првог професионалног Градског народног позоришта у Краљеву стајали су Месни комитет КПЈ, и Градски народни одбор.¹²⁴⁰ У новооснованој установи културе било је укупно свегатринаест запослених (осам глумаца и пет техничара). Сви запослени у Позоришту били су претходно запослени у разним предузећима и установама. Позоришна сцена је била смештена у преуређеној продуженој салу хотела *Париз*, која је могла да прими највише 300 посетилаца. Магацини, радионице и помоћне просторије позоришта су били смештени у околним зградама. Сценска опрема је била углавном импровизирана, а сликарске радове за сценографију урадио је један немачки, ратни заробљеник, који је иначе био додељен чачанском позоришту. Прва представа изведена на сцени, након оснивања професионалног позоришта у Краљеву, била је драма *Ујка Вања*, А. П. Чехова, у режији Зорице Цемовић – Протић. Упркос крајњој оскудици и чињеници да је краљевачко позориште имало један од најмањих буџета, ентузијазма није мањкало, из године у годину је рад био све обимнији, успешнији и популарнији.¹²⁴¹ Током седмогодишњег постојања професионалног позоришта, изведено је 63 премијере, које је режирало 18 редитеља.¹²⁴² Само током једне од најуспешнијих сезона, 1952/1953,

¹²³⁹ Радослав Веснић, *Аутобиографија*, Београд, 1998, стр. 128; М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 6.

¹²⁴⁰ За организацију оснивања су биле задужене Олга Луковић, представница МК КПЈ и Јелена Радосављевић Јовановић, у име ГНО Повереништва за просвету и културу. - М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 6.

¹²⁴¹ Буџет намењен позоришту у Ранковићеву за 1950. годину је износио 1.031.355 динара, док је истовремено буџет позоришта у Крушевцу износио 2.004.900, а у Крагујевцу 5.231.200 динара.- Исто, стр. 7.

¹²⁴² У периоду постојања професионалног Градског позоришта (1949-1956) на месту управника се измењало 7 истакнутих јавних радика у граду: Добривоје Говедарица, металски радник, 1949-1951, Миодараг Сарић, студент медицине, 1949-1950, Лазар Јовановић, правник, 1951-1952, Жика Миленковић, наставник, глумац, 1952-1953, Драгољуб Ненадовић, глумац 1953-1954, Божидар Андрић, глумац, 1954-1955, Миодраг Јањић, магистар права, 1955-1956. - М. Савић, „Позориште у Краљеву 1945-1956“, стр. 159.

било је изведено 147 представа, које је видело око 22.000 гледалаца.¹²⁴³ Позоришна сезона 1953/1954. је паузирана и поново је отпочела тек у марту због реновирања бине и још неколико просторија.¹²⁴⁴ Репертоар професионалног позоришта у Ранковићеву, током целокупног периода постојања, није се битније разликовао од репертоара других позоришта у Србији. Најчешће су били извођена драмска дела домаћих аутора, дела руских писаца и прикази из свакодневног живота народа. Званичан назив Позоришта је све време постојања био *Градско народно позориште Ранковићево*; занимљиво је, међутим, да се током сезоне 1953/1954, пре званичног враћања претходног имена граду, на позоришним плакатима појављивао и назив *Народно позориште Краљево*.¹²⁴⁵

У последњој сезони професионалног позоришта у Краљеву, 1955-1956, приказано је укупно 102 представе, пред 23.358 гледалаца. Исте године је било и 11 премијера. На омладинској сцени професионалног позоришта, исте године, било је изведено 11 представа, пред 2.278 гледалаца, од којих су две представе биле премијерно изведене.¹²⁴⁶

До гашења професионалног Градског позоришта у Краљеву је дошло у време таласа гашења професионалних позоришта широм Југославије, од 1954. до 1958. године, у време примењивања економских критеријума у друштвеном развоју, који су довели до укидања професионалних позоришта у 10 градова у Србији, међу којима и у Краљеву 1956. године.¹²⁴⁷

Библиотека

Постоје посредни и непотврђени подаци, извештаји од неколико година касније, који тврде да је у Карановцу читаоница била основана још 1868. године,¹²⁴⁸ убрзо након препоруке Министарства просвете од 7. децембра 1868. године начелствима о отварању читаоницама свуда где су постојали могућности. У једној молби начелника Чачанског округа, од 1. маја 1873. године, упућеној Министарству просвете, споменуто је да су

¹²⁴³ Исто, стр. 150.

¹²⁴⁴ М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 7.

¹²⁴⁵ М. Савић, „Позориште у Краљеву 1945-1956“, стр. 150.

¹²⁴⁶ ИАК, СОК, Извештаји о позоришту, кут. 1951-1962, лист бр. 7.

¹²⁴⁷ Током сезоне 1955/56, осим у Краљеву, затворена су позоришта у Панчеву, Смедереву, Чачку, Ваљеву, Светозареву, Прокупљу, Косовској Митровици, Пироту, Врању и Сремској Митровици. П. Марјановић, *Мала историја српског позоришта : XIII-XXI век*, Нови Сад, 2005, стр. 383; М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 7.

¹²⁴⁸ Гаврило Ковијанић, *Трагом читалаштва у Србији*, Београд, 1986, стр. 6.

грађани Карановца основали читаоницу 1869. године.¹²⁴⁹ Према неким изворима, читаоница је била основана свакако пре 1872. године, тј. пре доласка Милана Обреновића на власт.¹²⁵⁰ У сваком случају, читалачка традиција у Краљеву неспорно постоји још од доба када је град носио име Карановац. Читаоница је осим читалачке мисије организовала и остале видове курлурно-уметничких садржаја попут беседничких вечери и игранки.¹²⁵¹ Рад читаонице је био прекидан у свим потоњим ратовима у којима је Србија учествовала: први пут током оба Српско-турска рата, да би потом, 1881. године, била обновљена под називом *Општинска читаоница*, налазила се у општинском школском здању. Рад читаонице је потом био прекинут Балканским ратовима као и Првом светским, након кога књижица није била обновљена све до краја Другог светског рата.¹²⁵²

Прва Градска библиотека је била основана тек 1945. године.¹²⁵³ Иницијатива за оснивање прве школске, а потом и градске библиотеке после Другог светског рата потекла је од Вере Тимотијевић, просветног одборника ГНОО-а, почетком марта 1945. године, а у чију је сврху ГНОО издвојио 50.000 динара.¹²⁵⁴ Међутим Библиотека је отворена тек 18. јануара 1948. године.¹²⁵⁵ На почетку рада располагала је са 2.125 књига, 79 часописа и 620 корисника. У саставу ове установе су тада биле и библиотеке Железничке радионице и УСАОС-а.¹²⁵⁶ Током првих месеци Библиотеком су руководиле Станислава Марковић, наставница у Гимназији, Вјекослава Јовић, учитељица и Радмила Ђорђевић, професорка.¹²⁵⁷ Према наводима у листу *29. новембар*, током 1947. године Библиотека је поседовала фонд од 3.000 књига.¹²⁵⁸ Поред Градске библиотеке, постоје подаци да је на територији општине Краљево тадапостојало и 35 народних књижица са 2.860 књига.¹²⁵⁹

До краја 1953. године Градска библиотека је већ поседовала фонд од око 5.600 књига, бројчланова је био око 1.200, док се наредне године чланство повећало на

¹²⁴⁹ Љубомир Дурковић Јакшић, *Библиотеке у Србији*, Београд, 1978, стр. 19, 260.

¹²⁵⁰ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815-1915*, стр. 337.

¹²⁵¹ М. Савић, „Пренумеранти, читалиште и школске књижице у Карановцу – Краљеву током 19. века“, *Наша прошлост*, бр. 6, Краљево, 2005, стр. 29.

¹²⁵² Радмило Стефановић, „Прилике од 1875 до 1918, привредно-економски живот“, *Краљево и околина*, стр. 292.

¹²⁵³ Исто, стр. 47.

¹²⁵⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник седнице пленума извршног одбора ГНОО-а (нема датума)

¹²⁵⁵ „Отварање Народне библиотеке у Краљеву“, *29. новембар*, бр. 7, од 30. 1. 1948, стр. 2.

¹²⁵⁶ М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 4.

¹²⁵⁷ Исто.

¹²⁵⁸ *29. новембар*, 30. јануар 1947; М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 4.

¹²⁵⁹ М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 4.

1.540лица. Чланство су у већини чинили ученици (1.020), затим службеници (228) и радници (170). Осим поменуте Градске, у граду је до 1955. године постојало још 27 библиотека при друштвеним и привредним организацијама са фондом од 18.800 књига.¹²⁶⁰ Исте, 1955. године је био уведен Систем универзалне децималне класификације, по коме је тада у фонду ове библиотеке било евидентирано 6.464 публикација.¹²⁶¹

Неадекватни услови за рад и смештај књижног фонда су пратили рад ове установе све до 29. новембра 1973. године, када је била премештена у адекватну зграду где се и данас налази.¹²⁶² У међувремену, а поготово током прве деценије после Другог светског рата, Градска библиотека је била често сељена. Одмах по оснивању Библиотека је била смештена у хотелу *Париз*, а убрзо потом је била пресељена у хотел *Национал*, па у *Дугалић кафану* у Омладинској улици, а почетком шездесетих у Дом друштвених организација.¹²⁶³

Музеј

Први покушај оснивања музеја у Краљевудесио се теку ратној 1942. години, у новембру, када је била одржана конференција и формиран Одбор за оснивање Музеја у Краљеву и прикупљање података о старинама. На следећој седници Одбора, која је била одржана неколико дана по оснивању, на листу заштићених културно-историјских добара били су стављени: манастири Жича и Студеница и Трнавски манастир, затим Владичин конак, стара касарна, Саборна цркву св. Тројице у Краљеву, зграда гимназије, Савина црква у селу Грачац, старо краљевачко гробље, гроб Јована Курсуле у селу Цветке, Мирина чесма, и све реликвије манастира Жиче и Студенице.¹²⁶⁴

Први прави музеј у граду је основан, међутим, тек неколико година након Другог светског рата. У мају 1948. године, био је образован Иницијативни одбор са задатком оснивања музеја, који су сачињавали Никола Коча Јончић, првоборац, официр ЈНА и функционер у Среском комитету КПЈ, Реља Новаковић, директор Гимназије и Милорад Јовић професор, који је учествовао и у првом Одбору за оснивање Музеја из 1942.

¹²⁶⁰ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај са годишње конференције ССРН-а одржане 16. и 17. 4. 1955.

¹²⁶¹ М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 4.

¹²⁶² Исто, стр. 5.

¹²⁶³ Исто, стр. 4.

¹²⁶⁴ Д. Драшковић, „Историјат музеја“, *Народни музеј Краљево*, Краљево, 2014, стр. 16-17.

године, а који је и овај пут био главни иницијатор и организатор. Према Јовићевој замисли Народни Музеј у Краљеву би имао следећа одељења:

1. Галерија уметничких објеката (фреске, модели, макете, слике);
2. Историјски музеј (са сликама и успоменама изгинулих Краљевчана и људи из среза, оружје из НОБ-а, ратни документи, историја Краљева, реконструкциона макета Пљакиног шанца и турског насеља и сл);
3. Етнографска збирка (народне ношње, радиност, предмети из домаћинства и сл);
4. Геолошка збирка;
5. Туристичка збирка;
6. Природњачка збирка;
7. Привредни одељак (производи локалне привреде);
8. Палеонтолошка збирка;
9. Нумизматичка збирка;
10. Збирке старих објеката.¹²⁶⁵

Реализација идеје Иницијативног одбора из 1948. године је спроведена у дело 1. маја 1950. године, када је званично био основан *Градски музеј Ранковићево*, а који је 1953. године добио назив *Народни музеј Ранковићево*, да би сходо враћању назива Краљево, 1955. године, и Народни музеј у граду променио име *Народни музеј Краљево*.¹²⁶⁶

Градски, а потом *Народни музеј* је био смештен у зграду Господар Васиног конака, у којој је у периоду између Два светска рата био смештен Двор владике Жичког Николаја Велимировића, а у којој је данас смештен *Духовни центар Владика Николај Велимировић*. Почетком 1951. године ступио је на снагу Закон о музејима, којим је детаљније регулисана управа и организација музеја,¹²⁶⁷ исте године је при Савету за просвету и културу и Савезу бораца био основан Одбор за агитацију за прикупљање предмета за Музеј, истовремено је била упућена и прва молба за комплетну рестаурацију зграде.¹²⁶⁸

Градски одбор СУБНОР-а је одиграо велику улогу, у организацији прикупљања историјско-музејског материјала из НОБ-а у току првих пар година од оснивања Музеја. Највише труда на том пољу је било уложено управо током 1951. године, због јубиларне

¹²⁶⁵ Исто.

¹²⁶⁶ Исто, стр. 18.

¹²⁶⁷ *Сл. гласник НРС*, 4/1951, од 25. 1. 1951.

¹²⁶⁸ Д. Драшковић, „Историјат музеја”, стр. 20.

годишњице почетка НОБ-а. Ова организација је, такође, учествовала радом својих чланова на поправци зграде и сређивању круга око зграде.¹²⁶⁹ На основу прикупљених предмета из НОР-а, а поводом десетогодишњице почетка НОБ-а, 7. јула 1951. године је било формирано историјско одељење свечаним отварањем изложбе о НОБ-у.¹²⁷⁰

Будући да је идеолошко-пропагандна примењивост делатности Музеја била примарни мотив тадашње народне и партијске власти, не треба чудити пажња која је овој установи била посвећивана. Након састанка у историјском одељењу Централног комитета Савеза комуниста Србије, којем је присуствовао Коча Јончић на седници СК, у Ранковићеву је крајем фебруара 1953. године одлучено да се отпочне са систематским прикупљањем грађе за историјат НОБ-а у Жичком срезу и ближој околини. На састанку је констатовано да, тада још увек скоро основана организација Савеза бораца, није стигла да посвети пажњу прикупљању грађе. Напоменуто је и да тадашњи кадар у Музеју „није дорастао овом задатку”. СК је тада задужио Кочу Јончића, Мошу Лекића, Животу Пирића, Стојана Стојановића и Животу Милашиновића да организују прикупљање грађе и о резултатима рада реферишу до јуна текуће године.¹²⁷¹ Главна карактеристика читаве прве деценије постојања Музеја у граду је била та да осим Милорада Јовића није било стручних кадрова, ипак великим Јовићевим залагањем се у том периоду, прве деценије постојања Музеја, успело са систематизацијом збирки Музеја: 1. Историјска збирка, 2. Етнографска збирка, 3. Природњачка збирка, 4. Галерија ликовних уметности, 5. Археолошка збирка, 6 Нумизматичка збирка.¹²⁷² Током 1954. године, у просторијама Музеја у Краљеву, у оквиру Историјске збирке, а поводом прославе 150-годишњице Првог српског устанка било је отворено одељење са поставком оружја из Првог српског устанка.¹²⁷³

¹²⁶⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 25. 5. 1951.

¹²⁷⁰ Д. Драшковић, „Историјат музеја”, стр. 20; С. Крејаковић, „Историјско одељење”, *Народни музеј Краљево*, Краљево, 2014, стр. 55.

¹²⁷¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 19. 2. 1953.

¹²⁷² Д. Драшковић, „Историјат музеја”, стр. 20.

¹²⁷³ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај са годишње конференције ССРН-а одржане 16. и 17. 4. 1955.

Биоскопи

Двадесетих година ХХ века, у Краљеву суфилмске представе путујућих биоскопа биле приказиване у просторијама хотела и кафана. Те пројекције су организовали угоститељи у циљу побољшања својих пословања.¹²⁷⁴ Пре Другог светског рата у Краљеву је постојало три биоскопа. Међу њима је највећи био биоскоп „Југославија”, основан 1930. године.¹²⁷⁵ Након Другог светског рата 1945. године, овај биоскоп је располагао са једним пројекционим апаратом и 450 места, односно везаних столица, и у њему је радило четири радника. Улазнице су добијане од Градског народног одбора Краљево.¹²⁷⁶ Године 1947. биоскоп *Југославија* је био преименован у Предузеће за приказивање филмова *Сутјеска*.¹²⁷⁷ У још једном краљевачком биоскопу *Јединство*, током марта 1947. године, приказивали су се совјетски филмови: *Котовскиј*, *Син пука*, *Нахоче* и *Без кривице криви*.¹²⁷⁸

На седници Извршног одбора Народног фронта Краљева био је донет једногласни закључак да се прихвата преузимање биоскопа, и књижарских радњи. Претходно је градски одбор Народног фронта већ био отворио једну књижару у којој је било двоје запослених. Након поменутог Закључка под надлежношћу градског НФ-а су потпале и остале књижаре као и биоскоп у граду.¹²⁷⁹

У Краљеву је, 1949. године, почео да ради затворен биоскоп у приградском насељу Рибница, у склопу КПД *Новица Јолић*, чије отварање је финансирала Фабрика кисеоника *Гоч*.¹²⁸⁰

Почетком 1951. године, од угоститељског предузећа и биоскопа је било створено једно предузеће.¹²⁸¹ Питање издвајања биоскопа из састава градског угоститељског предузећа *Столови* било је на дневном реду седнице Савета за привреду од 23. марта 1953. године. Председник НОГО-а Добрица Ристовић је ставио приговор на претходну

¹²⁷⁴ В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр. 234, Милан Пантовић, *Краљевачки медаљони*, Краљево, 2000, стр. 34.

¹²⁷⁵ Прва биоскопска пројекција у граду је била одржана још 1897. године, када је, према сећањима савременика у Краљеву гостовао путујући биоскоп-кинематограф браће Лимијер. Пројекција је била одржана у кафани „Студеница”, В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр. 233, Bosa Slijerčević, *Kinematografijau Srbiji, Crnoj Gorii Bosniu Hercegovini, 1896-1918*, Београд, 1982, стр. 33.

¹²⁷⁶ Биоскоп „Југославија је тада био у власништву Радивоја Прохаске и Милана Тодосијевића, хотелијера. - М. Савић, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, стр. 18

¹²⁷⁷ Исто.

¹²⁷⁸ Д. Илић, „Осми март – афирмација жене”, *Ибарске новости*, год. 30, бр. 1128, 3. март 1977, стр. 8.

¹²⁷⁹ ИАК, ОК ССРН, кут. 21, Записник са седнице Извршног одбора Градског одбора Народног фронта од 11. 7. 1948.

¹²⁸⁰ Исто, 19.

¹²⁸¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 2. 3. 1951.

одлуку о спајању биоскопа и позоришта у једно предузеће, те је након краће дискусије одлучено да се биоскоп издвоји као установа са самосталним финансирањем.¹²⁸² У првих девет месеци самосталног пословања под ингеренциом НОГО-а, биоскоп је остварио добит од 765.000 динара, упркос томе што су многобројне филмске траке остале у власништву угоститељског предузећа *Столови*, под чијом ингеренцијом је биоскоп претходно био. Почетком 1954. године, још једном се расправљало о статусу биоскопа и тада је била потврђена ранија одлука да ова установа остане на буџету и под ингеренцијом Савета за просвету и културу НОГО-а.¹²⁸³ По предлогу ДОЗ-а, НОГО је одобрио наплату осигурања од несрећних случајева посетиоцима позоришта и биоскопа.¹²⁸⁴

¹²⁸² ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са седнице за привреду НОГО од 23. 3. 1953.

¹²⁸³ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са седнице за привреду НОГО од 8. 2. 1954.

¹²⁸⁴ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 2, Записник са седнице за привреду НОГО од 21. 10. 1954.

Вера

Нова власт и Српска православна црква

У периоду између два Светска рата односе верских заједница и Комунистичке партије, на нивоу тадашње државе, карактерисало је неколико кључних чињеница. Комунистичка партија се у начелу залагала за одвајање цркве од државе и школе од цркве, конфискацију имовине верских заједница, законску равноправност верских заједница, слободу вероисповедања и елиминацију цркве из политичког живота земље. Главни узор Комунистичкој партији у погледу односа према верским заједницама је био СССР, мада са дозом прагматизма, условљеним специфичностима југословенског друштва и околностима.¹²⁸⁵

Опште стање вере и положај СПЦ у Краљеву у периоду између два светска рата били су обликовани укорењеном традицијом православља због непосредне близине манастира Жиче. Такве околности су условиле да СПЦ у међуратном периоду буде најзначајнија друштвена институција у Краљеву. Центар православне духовности у граду је тада био храм Силаска Светог Духа, грађен још 1823/24. године, а у међувремену пљачкана, скрнављена и оштећивана током аустроугарске окупације 1915. године.¹²⁸⁶ Период после Првог светског рата је карактерисала значајна улога Цркве у друштвеним токовима и свакодневици житеља Краљева. На духовни живот у међуратном Краљеву неизмерљив утицај је оставио владика жички Николај Велимировић, а у знак поштовања према његовој мисионарској делатности владика Николај је, 1939. године, од стране Одбора општине Краљево био изабран за почасног грађанина Краљева.¹²⁸⁷ Краљево је у периоду између два светска рата било изразито хомогене структуре у погледу вероисповести својих становника. Према попису из 1921. године чак 96,28% становника се изјаснило да исповеда православну вероисповест. Следећи попис из 1931. године доноси податке да је у граду било 88, 23% православног

¹²⁸⁵ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 126.

¹²⁸⁶ Током окупације, у децембру 1915. године, са црквеног звоника су била однета сва три звона укупне тежине око 450 кг, чија је вредност била процењена на 2.000 златних динара. Недуго потом са храма је била скинута и кровна облога од цинк-плеха. Истовремено су и свештеници СПЦ из Краљева Саватије Божић и Исаило Мацаревић, заједно са још 24 свештеника и монаха епархије Жичке били интернирани у логор Нежиде у Мађарској. Након Првог светског рата дошло је до повратка интернираних свештеника, убрзо је дошло до обнове и санације храма. Добијена су и два нова звона: мањедобијено из ратног плена из Мађарске и веће добијено прилогом Татије Савић удовице Анђелка Савића, трговца из Краљева. – В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр. 273-274.

¹²⁸⁷ Исто, стр. 278-279.

становништва.¹²⁸⁸ Наредни попис се одржао тек 1948. године, тако да поузданији податци за последњу деценију пред Други светски рат не постоје, у сваком случају неоспорно је број православних верника остао апсолутно најбројнији.

Однос нове власти и Српске православне цркве је у многоме био оптерећен хипотеком дешавања током Другог светског рата. У том рату су и патријарх Гаврило Дожић и епископ Николај Велимировић били заточени, а Св. Ахијерејски синод на челу са митрополитом Јосифом је покушавао да маневрише, избегавајући директну сарадњу са Немцима, а користећи се свим законско-канонским препрекама и чињеницом да је патријарх ухапшен, те да се без његовог присуства не могу донети званичне мере. Уверење СПЦ је било да је изгубљени рат и окупација само привремено стање, и да је у датим околностима наважније духовно и биолошко очување народа од страдања, да треба избегавати сва искушења за давање повода за одмазду и терор, да СПЦ својом делатношћу треба да максимално допринесе тим циљевима. У редовима Цркве је било и потпуно супротстављених струја и мишљења, од којих су неке биле спремне и на сарадњу са окупатором, али у правом смислу речи институционалне колаборације није било. Неизбежно је морало бити одржавање везе и формалних односа са владом генерала Недића, али су односи били далеко од срдачних, без обзира на покушаје Недића да их тако у јавности прикаже. Према Комунистима и покрету под њиховим окриљем, Црква званично није била наклоњена, али је по том питању била суздржана и добронамерна, у духу вере сматрала их је „заблуделом децом” и деловала је на начин да обуздава страсти, спречи страдања и сузбије братоубилачки рат. Синод је био свестан чињенице да је велики број следбеника комунистичког покрета био силом прилика присиљен да му приступи због потребе заштите голог живота. Постојало је много примера у којима су свештеници активно учествовали и помагали у патризанском покрету, поштујући његову борбу за одбрану слободе и живота народа. Природно најприснији однос СПЦ је имала са четничким покретом Драже Михаиловића. Иза сарадњеи поверења стајала је заједничка културно-религијска матрица, традиционализам и подршка важећем монархистичком државном устројству. Синод је одржавао константну везу и однос поверења са четничким покретом, али је и у томе био опрезан и тактичан, не желећи да се замери Немцима и Недићевом режиму и нанесе себи и својој пастви одмазду.¹²⁸⁹

¹²⁸⁸ До значајног пораста римокатолика, муслимана и осталих протестантских заједница је дошло услед индустријског развоја града и досељавања које је индустријализација условила. – Исто, стр. 42-43.

¹²⁸⁹ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 82, 91.

На територији Краљева и Жичког среза су се током Другог светског рата одиграли многобројни немили догађаји. Одмах по ослобођењу, 1944. године под лупом истраге о колаборацији и саучесништву са окупаторским снагама и квислинзима, нашли су се и свештеници СПЦ. Једини коме је суђено је био Драгослав Обућина, краљевачки парох. Ухапшен је у Београду крајем 1944. године приликом покушаја одступања. Суђење му је одржано у Краљеву у сали хотела *Париз* 22. априла 1945. године. Заједно са њим су се на оптуженичкој клупи нашли и Мирко Липица и Леополд Жупник као тумачи код немачке команде, Ферид Азабагић, као курир при немачкој команди места и агент Гестапоа, Душан Крстић, председник општине у време одмазда у октобру 1941. године и Миодраг Наумовић, чиновник, техничар *Фабрике авиона*, као саучесник у немачком злочину. Сви осим Наумовића су истог дана осуђени на смрт стрељањем без права на жалбу. Оптужени су убрзо потом ликвидирани на тзв. Немачком гробљу из Првог светског рата. У образложењу пресуде за Драгослава Обућину се наводи да је отворено сарађивао са Немцима, поједини сведоци су га чак оптуживали да је заједно са Немцима изводио људе из кућа ради одвођења на стрељање, да је нескривено носио оружје чак и спроводио обуку у руковању оружјем члановима *Збора*.¹²⁹⁰

Осим Обућине, у периоду непосредно по ослобођењу Краљева у Другом светском рату пострадали је и протојереј Милан Сретеновић, краљевачки парох, који је по сведочењима, одведен из своје породичне куће и на Ратарском имању на домаку Краљева стрењан без суђења почетком 1945. године.¹²⁹¹

Као жртва прогона током 1944. и 1945. Године,страдао је и протосинђел Антоније Драговић, који је по изјавама очевидаца 1945. године, одведен од стране неких партизана и од тада му се губи сваки траг.¹²⁹²

Верска припадност је, и након Другог светског рата, остала кључна вододелница становништва Југославије, која се преплитала са осећајем националне припадности. Тада је било око тридесетак регистрованих верских заједница од којих су најбројније биле Српска православна црква, Католичка црква и Исламска верска заједница. Остале верске заједнице су биле далеко мањег опсега, без значајнијег утицаја на друштвене токове. Јеврејска верска заједница је била значајно смањена током Другог светског рата, а и у послератном периоду се осипала иселјавањем њених припадника у Израел. У

¹²⁹⁰ ИАК, ЗРПНОБ, кут. 26, записници са саслушања; В. Џомић, *нав. дело*, стр. 221-236.

¹²⁹¹ В. Џомић, *нав. дело*, стр. 253-255.

¹²⁹² Исто, стр. 189-194.

односу на предратни и ратни период, дошло је до значајнијег пада и припадника разних Протестантских верских заједница, које су биле најзаступљеније у немачкој мањини у Војводини, зог њиховог иселавања. У послератном периоду евидентан је и тренд да се скоро уједначено смањује број верника код припадника свих вероисповести, а са друге стране је број атеиста био у порасту. Република Србија је, 1953. године, имала највећи проценат становника који су се изјашњавали као верници Српске православне цркве 66,2% . Док је на територији уже Србије, не рачунајући и становништво обе покрајине, проценат становништва који је изјашњавао припадност Српској православној цркви износио 82,2%. Краљево и Жички срез су били у оквиру просека за ужу Србију и као такви представљали прилично хомогену религијску и етничку средину.¹²⁹³ Будући да је становништво које се на попису из 1948. године изјаснило да припада српској националности чинило 93,62% становника града, а на попису из 1953. године 91,15% (не рачунајући становнике града који су се изјаснили као Црногорци, Македонци или као припадници других православних националности), одбивши и оне који би се изјаснили као атеисти, може се са сигурношћу констатовати да се број становника града који су исповедали православну вероисповест био у апсолутној већини.¹²⁹⁴ Верници Српске православне цркве у Жичком срезу су били под надлежношћу Жичке епархије.¹²⁹⁵

Након Другог светског рата, питања верских заједница су била у надлежности верске комисије, која је при Председништву АСНОС-а била основана 26. 2. 1945. године. У складу са споразумом Тито-Шубашић Привремена влада ДФЈ (образована 7. 3. 1945.) је имала обавезу да поштује грађанске слободе, међу којима и слободу вероисповести. Након тога, у августу исте године била је формирана Државна верска комисија про Председништву Министарског савета ДФЈ. У најранијем послератном периоду (јесен 1944 – почетак 1946), Комунистичка партија није фокусирао своју пажњу на верске заједнице, у тим динамичним временима Влада је углавном следила Совијетски модел.¹²⁹⁶ Устав ФНРЈ, од 1. фебруара 1946. године, промовисао је једнакост свих грађана укључујући и вероисповести, загарантована је слобода вероисповести, црква је одвојена од државе. Устав је прокламовао становиште да је религија приватна ствар појединца и да се државу не тиче избор појединаца по том

¹²⁹³ Исто, стр. 140-142.

¹²⁹⁴ *Jugoslavija statistički godišnjak 1918-1988*, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1989, str. 40.

¹²⁹⁵ На територији ингеренције Жичке епархије је 1949. године било укупно 632.022 верника, 190 цркава и 16 манастира. – Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 143.

¹²⁹⁶ Исто, стр. 163-165, 174.

питању. Током наредних пар година је ступило на снагу још неколико закона који су детаљније дефинисали и организовали многа питања која су била у вези са вером и верским заједницама.¹²⁹⁷

Директива Агитпропа ЦК КПЈ је налагала да се 27. јануара 1945. године у свим школама, у ослобођеним крајевима одржи прослава дана Светог Саве. Прослава је била одржана на највишем нивоу у Народној скупштини, присуствовало је 350 гостију, чланови НКОЈ-а, Председништво АВНОЈ-а, Врховни штаб НОВ и ПОЈ, чланови страних војних мисија, великодостојници Српске православне цркве и других верских заједница, а прослави је присуствовао и сам маршал Тито.¹²⁹⁸ Сва најважнија питања у земљи, па и питање празновања одређених датума су била решавана на нивоу Политбироа, а потом слата упутства нижим ступњевима партијске и државне власти, агитпропу и масовним организацијама, са којима су управљали комунисти. Такав однос је досезао до основних јединица: партијских ћелија, месних комитета, народних одбора и основних одбора и комитета масовних организација.¹²⁹⁹ Сходно монолитности таквог система најнижи степени партијске и државне власти и масовних организација на нивоу Краљева и среза Жичког само су следили директиве и упутства виших, њима надређених инстанци. Тако је 17. маја 1945. године Окружни комитет КПС-а у Чачку проследио свим Среским комитетима над којима је био надлежан, међу којима и Срезу жичком упутство о прослављању дана Светих Ћирила и Методија. Упутство је налагало да се 24. маја, на дан Црквеног празновања солунских просветитеља, у организацији агитпропа, одрже предавања у свим школама.¹³⁰⁰ Пар дана потом, 19. маја, и Министарство просвете НР Србије послало је свим школама Одлуку о прослави дана Ћирила и Методија и прослави рођендана Ј. Б. Тита. Мотив за став тадашњег партијског и државног врха можемо наћи у настојањима да се нова власт и Партија приближи верничком становништву, да се у политичке сврхе искористи традиционална повезаност са Руским, Бугарским и Македонским народом, да се истакне поштовање за просветитељску, описмењивачку улогу солунске браће и тиме нагласи њихова истоветност идеолошких тежњи Партије и нове власти ка описмењавању. Можда је и најважнији мотив био управо у тежњи да се постепено отпочне са привикавањем преласка са светковања традиционалних, религијских празника на световне и државне

¹²⁹⁷ Исто, стр. 195-198.

¹²⁹⁸ Исто, стр. 226-227.

¹²⁹⁹ Исто, стр. 164.

¹³⁰⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Директива Окружног комитета у Чачку Среском комитету среза Жичког у Краљево од 17. 5. 1945.

празнике, будући да је истом Одлуком, истовремено било прописано прослављање рођендана Ј. Б. Тита у свим школама.¹³⁰¹ Нова власт је значајну пажњу посвећивала идеошко-пропагандном раду у циљу привикавања становника на нов концепт државе и улогу Партије у друштву. Највећи приоритет је био пропагандно-васпитни рад међу младим генерацијама. Један од првих задатака Народне омладине у Краљеву је био настојање да се сва средњошколска омладина уведе у ту организацију, а посебно важна циљна група били су они који су упорно истрајавали у опредељењу да слушају предмет веронауку и да не приступају ни једној масовној организацији.¹³⁰²

На примеру Краљева се може уочити однос система и државне и партијске власти према Српској православној цркви на нивоу микро плана. Будући да је СПЦ била у апсолутној већини по броју декларисаних верника, на том подручју највише пажње су локални државни и партијски органи посвећивали управо СПЦ. Једна од приоритетнијих тема на дневном реду састанака МК-а, у првим послератним годинама је било и питање односа према религији и религиозности. Сумња у погледу симпатисања или чак и колаборације са равногорским покретом није заобишла свештенике СПЦ. Након директиве ЦК КПС-а, упућене крајем августа 1946. године свим оружним комитетима у Србији, у којој је тражено од среских и месних комитета да прате рад и прикупљају информације о свештеницима са својих подручја, ти задаци су дошли у фокус интересовања МК-а.¹³⁰³ Срески комитет је потом израдио списак свештеника СПЦ са „карактеристикама”. Том приликом су као „добри” били окарактерисани: Гојко Ранковић из Самаила (био је и потпредседник среског Одбора Народног фронта), Миле Јараковић, Мршовић (наведен само презименом) и Томо Павичић. Као „средњи” (они који нису ни непријатељи, ни симпатизери, прим. аут.) били су окарактерисани: Милош Ацић и Бошко Миленковић. Као „непријатељи” били су окарактерисани свештеник из Годачице и Чукојевца (не наводи се име и презиме), затим Протић из Цветака, за кога се и тврди да је четнички „кољашки” јатак, Радовић Маринко, не наводи се одакле је био, поред имена је само констатација да је „отворени непријатељ”, Ђорђе Дуњић из Грачаца, Теокар Теокаровић из Вранеша, „подмукао непријатељ” Данило, старешина манастира Жича и он окарактерисан као претходни,

¹³⁰¹ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 227-228.

¹³⁰² ИАК, СК СКС Краљеву, кут. 74, Допис Окружног комитета Среском комитету среза Жичког од 24. 4. 1945.

¹³⁰³ У директиви је као главни задатак био наглашен рад на укључивању свештеника у Народни фронт и да са тим у вези срески комитети треба да пошаљу извештаје о броју свештеника који су укључени у Народни фронт, као и број оних „који се колебају”. – АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше кут. 1, Директива ЦК КПС од 27. 8. 1946.

Крстић из Врбе, „држи се врло глуп”, Костић из Врбе, „пошашавио – био у ОЗН-и“, Станиша Турђевић, „колеба се – али је верски фанатик – има утицаја”. Затим су набројани свештеници који су, како је сматрано у СК-у имали „утицаја у маси” без обзира да ли су били подобни или не: Станиша из Врдила, Ранковић из Самаила, Јарковић из Краљева, Жућа из Годачице, Протић из Цветака.¹³⁰⁴ Истовремено је и МК на кратком састанку, од 7. септембра 1946. године, разматрао какав став треба да заузме према свештенству СПЦ у граду, пажљиво су била анализиране смернице партијског врха, а потом је био донет закључак следеће садржине: „Све оне који су везани за фронт и н. власт везати још чвршће и помоћу њих одвајати колебљиве од непомирљивих непријатеља [...] не иступати против цркве и не иступати против свих, већ само против непомирљивих. Да би се успело везати их што чвршће за себе, повезивати се са њима преко пријатеља, као и лично, укључити их у рад Фронта.” Уз ову констатацију је било додато и: „Још сада почети припреме за изборе. Треба знати мане непријатеља, кога ће он избацити и какве снаге имају...”¹³⁰⁵

И на следећој седници од 24. септембра 1946. године најважнија тачка дневног реда је било питање верских организација, овај пут тема је дохватила Римокатоличку цркву. Дискусија по овом питању је имала уопштен карактер, утврђујући званична становишта Партије по том питању. Будући да на територији коју је обухватала надлежност МК Краљево и шире због бројности верника Римокатоличка црква није могла представљати идеолошку опасност, кроз дискусију се наглашавала пропагандна улога процеса који се воде против надбискупа Степинца како би се пред локалном јавношћу предсватвила слика равноправног односа према свим „назадним и реакционарним снагама” у читавој земљи. МК је заузео став да се након хапшења Степинца треба у јавности посветити пуна пажња његовој улози и злочинима, што би имало великог значаја „Да се народ увери да се не суди само Србима, већ свим непријатељима.”¹³⁰⁶ На седници среског Комитета је на исти начин коментарисан хапшење надбискупа: „Хапшење Степинца, наишло је на веома повољан одјек. Многи су реакциона[ри] и говорили раније да Хрвате мање кажњавају зато што је Тито Хрват, а данас се чује од сељака да Тито право ради и да одговарају и Хрватски кривци као и Српски.”¹³⁰⁷

¹³⁰⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 7. 9. 1946.

¹³⁰⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 7. 9. 1946.

¹³⁰⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 24. 9. 1946.

¹³⁰⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду Среске партијске организације за месец септембар 1946, од 26. 9. 1946.

Заиста озбиљна тема злочина у НДХ и расветљавање улоге римокатоличког клера у њима је у овом случају употребљена у локалне дневно-политичке намене. Тако се одмах након прораде званичног става КП по питању Степинца, прешло на локалне свештенике СПЦ. Пред МК-ом су тада били предочени резултати „опсервација сумњивих”. Изнесени су детаљи свакодневних активности свештеника у граду, према којима је запажено да: „Реакција ради у две групе на аеродрому и у старој чаршији – ту долазе попови, примећен је поп Темелковић. Реакција у граду одржава везу са шумом, а поједини попови су им морална подршка.”¹³⁰⁸

Оштрија и идеолошки обојенија реторика је постепено заживљавала. У 1946. години је Министарство просвете НР Србије донело Упутство о начину прослављања Светог Саве у школама на територији Србије.¹³⁰⁹ За разлику од претходне године прослава Светог Саве се помињала само узгредно, а верски обред је био одвојен од школске прославе. Током наредних година је дошло до постепеног удаљења, а однос према верским празницима и онима који су их прослављали је постајао све оштрији.¹³¹⁰ Политбиро је 8. јануара 1947. године одлучио да упути писмо са директивом у којој би, поред осталог, стајала и забрана венчавања у цркви, крштавања деце и других верских обреда.¹³¹¹ МК у Краљеву је, већ почетком фебруара 1947. године, донео следећи закључак по питању религиозности у партијским редовима: „До сада у нашем чланству имамо још 80% чланова партије, који нису раскрстили са религијом. Зашто до сада нисмо водили рачуна о томе? Учинити више на упорном убеђивању да не треба да иду у цркву, да не треба да славе, да не крсте дете у цркви итд, са овом кампањом почети одмах!”¹³¹² Директиве са детаљним упутствима о методама борбе против политичког утицаја цркве ЦК КПС-а су посебно наглашавале важност оштрог разрачунавања са и најмањим појавама „религионих предрасуда” код самог чланства КП. Антирелигиозна пропаганда је била стављена међу приоритете и третирана као најелитнији део идеолошког рада партије. Изричито је наглашавано да према питању „искорењивања религиозних осећања” треба приступити као према дугорочној борби са веома издржљивим непријатељем. Упркос апсолутној политичкој диктатури тадашње идеологије, и сам партијски врх је био свестан да потпуна маргинализација значаја религиозности у друштву може бити достигнута само на дуге стазе, стрпљивим

¹³⁰⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 24. 9. 1946.

¹³⁰⁹ Р. Радић, М. Митровић, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945-1978*, Београд, 2012, стр. 589.

¹³¹⁰ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 228-229.

¹³¹¹ Исто, стр. 351.

¹³¹² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 1. 2. 1947.

разноврсним агитпроп радом, како у партији, тако и у најширој јавности, трудећи се да не дође до превелике репресије, која би била контрапродуктивна. Срески и градски комитети су имали задатке да антирелигиозном кампањом обухвате најширу јавност путем масовних друштвених организација.¹³¹³

Однос према свештенству се заснивао на стратегији приближавања и везивања за Народни фронт, индиректно и за Партију, свих свештеника које је било могуће и на све могуће начине. У ту сврху су проналажене све могуће вредности, које су бар у најопштијем биле садржане у партијској идеологији и патриотизму НОБ-а, а које би могле бити уважаване од стране појединих свештеника. Међу народним посланицима АСНОС-а, 1945. године, било је 11 свештеника, што је сачињавало 2% од укупног броја народних посланика. Било је примера да су свештеници заузимали веома високе положаје у новоформираним органима власти. Тренд укључивања свештеника у рад нове власти и масовних организација је из године у годину растао.¹³¹⁴ У пропагандном циљу прихватања Партије у најширим друштвеним слојевима веома је било пожељно да свештеници СПЦ узму учешћа у активностима НФ-а, посебно ако су били у питању нарочито омиљени и поштовани у својим парохијама. С тим у вези није зачуђујућа ни препорука среског комитета од лета 1947. године: „Сиромашније попове помоћи...”¹³¹⁵ Са друге стране, постојале су и биле су примењиване и друге методе: уцене, претње, притисци. У коликој мери никада неће бити могуће потпуно истражити зато што су писани трагови у принципу били избегавани. Градски и срески Комитети су путем ОЗН-е улагали значајан труд како би укључили свештенике у НФ, имали сазнања о њиховим активностима и у крајњем држали их под контролом.¹³¹⁶

Нов државни и партијски врх је настојао да за себе веже свештенство и укључи у нов друштвени живот. Подршку оснивању удружења пружали су свештеници који су углавном и били активни подржаваоци НОБ-а, односно активно су се укључивали у рад Црвеног крста, Народног фронта и других организација. Иницијативни одбори за оснивање републичког удружења формирали су се по срезовима у Србији још током 1946. године.¹³¹⁷ Још крајем 1946. године је била одржана конференција свештеника у

¹³¹³ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 5, Директива свим среским и градским комитетима КПС, (без датума и потписа).

¹³¹⁴ Прота Милан Смиљанић је био потпредседник президијума НРС, Влада Зечевић министар унутрашњих послова и др.- Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 301.

¹³¹⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Састанак СК од 15. 7. 1947.

¹³¹⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Радни састанак СК од 7. 9. 1946.

¹³¹⁷ Традиција удруживања свештеника СПЦ је постојала још од 1889. године, удружење је настало као последица тадашњих сукоба између тадашње власти у Србији и врха СПЦ. Између два светска рата дошло је до оштријих сукоба између припадника удружења и епископата, што је резултирало забраном

Жичи на којој је од 160 свештеника и 42 монаха присуствовало свега њих 29. Несумњиво је да је врх СПЦ имао негативан став по питању удружења свештеника, јер према Уставу СПЦ све свештеничке скупове могу сазивати само архијерејски намесници. Синод је због конференције у Жичи, као и многих других конференција упутио представку Председништву владе НРС и Земаљској комисији за верске послеве НРС којом је осудио ту праксу, сматрајући је видом нарушавања црквене хијерархије и дисциплине. Св. Синод СПЦ је, по жалби Викентија, администратора и заменика жичког епископа, на одржавање још једне свештеничке скупштине, у марту 1947. године, без његовог одобрења у Чачку реаговао и на потоњем сабору забранио држање свештеничких конференција. У јулу 1947. године је био створен Иницијативни одбор за оснивање свештеничког удружења НР Србије, а прва оснивачка скупштина је била одржана 1. децембра исте године. Том приликом су била донета правила Удружења, која су поред осталог, дефинисала циљеве удружења, које је декларисало тежњу ка очувању јединства СПЦ, да ради на социјалним питањима свештеника, на сузбијању сујеверја, злоупотреба у цркви. Истакнути циљеви су били и рад на религиозном и општем просвећивању народа, на чувању тековина НОБ-а и активно учествовање и сарадња са народним властима.¹³¹⁸ Удружење свештеника је требало да буде спој форми еснафских и масовних организација, која ће се укључити у делатност Народног фронта и у крајњем циљу бити под контролом КПЈ. Свештеник из Краљева Милош Ранковић је учествовао као делегат на оснивачкој скупштини Удружења свештеника Народне републике Србије, али ни до краја марта 1948. године у Краљеву није био основан подружни одбор овог удружења. Није била испуњена ни намера масовнијег укључивања свештеника у рад Народног фронта. Свакако највећи разлог неуспеха организације је био тај што Св. Синод није дао благослов за Удружење свештеника. У неколико села у срезу су свештеници учествовали на изборима Народног фронта, тако је у селу Врдила свештеник био изабран за секретара и члана Извршног одбора Народног фронта.¹³¹⁹

На VII Среској партијској конференцији, која је била одржана у Ранковићеву 23. децембра 1951. године, посебно је било истакнуто питање „проблема” религиозности. Добросав Пануовић члан и секретар Среског комитета овом питању је придао велики значај. Констатујући да је до тада због венчавања у цркви из партије било искључено

рада удружења, а потом поновном дозволом за рад уз реорганизацију. – Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 300.

¹³¹⁸ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 302-303.

¹³¹⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Извештај о Удружењу свештеника у срезу Жичком од 23. 3. 1948.

седам чланова, сматрао је да је број оних који нису били „заслужено” кажњени много већи и да се на том питању треба радити ревносније и строже. Нагласио је да је све чешћа појава да се чланови партије на разноврсним гозбама „уз чашу ракије прекрсте” и да због тога касније бивају исмевани од других чланова и припадника Народне омладине.¹³²⁰ Милка Минић, тадашњи члан ЦК КПС-а, у свом говору посветила је доста простора овом „проблему” и изнела низ сугестија за будући рад: „Религија је озбиљна препрека, не што су нам попови јак политички фактор, него зато што просветним радом не извлачимо људе из зачмалости и ограничености. Потребно је ширити разне брошуре, интервенисати у школама како у граду тако и у срезу у циљу објашњавања и разуверавања људи у њиховим мрачњачким схватањима. Међу првим стварима бавити се сузбијањем религијских схватања. На овом питању би требало организовати низ састанака СК и просветних радника у граду и срезу у циљу систематског рада на сузбијању религијских схватања. Недовољно је искључивати чланове КП због венчања у цркви, већ је потребан дубок политички рад у васпитавању људи.“¹³²¹

Година 1952. донела је појачане притиске на СПЦ, због неиспуњених очекивања власти од новоизабраног патријарха Викентија. Није дошло до очекиваног давања сагласности за савез свештеника, није дошло до попуштања става по питању цркве у Македонији, није дошло до пензионисања епископа Николаја Велимировића и Иринеја Ђорђевића, који су се налазили у Америци. Уследила је реакција државног и партијског врха у виду напада на свештенике у дневној штампи, интензивирани су ометања и ограничавања традиционалних верских обреда, дошло је до кампање против слављења славе, и сл.¹³²² Статут СКЈ донет на VI конгресу, 1952. године, прогласио је неспојивим исповедање религије са чланством у СКЈ. Сходно томе је и на најнижим нивоима партијске организације дошло до заоштравања према религиозности унутар чланства СКЈ. Повећање притиска на СПЦ се рефлектовало и у Ранковићеву. Срески комитет је сахране и помене на којима су свештеници имали обичај да одрже посмртни говор у част покијника сматрао „одржавањем митинга”. Тада је прекореван Градски народни одбор зато што није реаговао и сузбијао наведену појаву. Градски народни одбор је исто тако био прекореван и због честе праксе да се приликом кретања поворке за

¹³²⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII среске партијске конференције одржане 23. 12. 1951, Реферат Добросава Пауновића, стр. 13.

¹³²¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VII среске партијске конференције одржане 23. 12. 1951, говор Милке Минић, стр. 6-7.

¹³²² Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 322, 327.

покојником у граду одржава молебствовеније. „Зар Градски одбор није већ до сада могао да им објасни да је црква место за одржавање верских обреда?“¹³²³ Централни комитет КПС-а је, још крајем јуна 1947. године, послао свим среским комитетима директиву у вези са одржавањем литија, у директиви су биле издате инструкције да такву форму религијског обреда треба смарати као вид реакционарног и могуће непријатељског деловања. Литије нису биле изричито забрањене, али су инструкције наводиле да се развије „енергична агитација против организатора литија“, да се тежиште агитације смести на политички, а не религијски ниво.¹³²⁴ Оваква директива и тадашње опште политичко стање су довели до учесталих инцидената у многим местима у Србији, као и до забране наведеног обичаја. Земаљска Комисија за верске послове при Председништву Владе НРС, крајем маја 1949. године, одлучила је да упути сугестију Председништву Владе НРС да се литије не забрањује услед погрешног тумачења поменуте директиве, већ да се само ограничи, да се верски обичаји обављај само на једном месту.¹³²⁵

Борба за ново друштво и маргинализовање друштвеног утицаја традиционалних религија (утадашњем Ранковићеву у случају назаступљеније Српске православне цркве) настављала се и на пољу празника и светковина. И у Ранковићеву је настојано, као што је био случај у целој републици, да новопромовисани значајни датуми из НОБ-а и револуције, светске радничке и револуционарне традиције потискују старе датуме светковања чврсто укореваних у народној традицији. На нивоу града и среза Комитети су афирмативно оцењивали сваку иницијативу да се у радним организацијама празнују датуми који би били алтернатива неке традиционалне празнике. Тако је Срески комитет, 1952. године, похвалио управу *Фабрике вагона* што је својим радницима омогућила од два до четири нерадна дана поводом Нове године, чиме је овај празник постављен као замена за празновање Божића. Са радошћу је у Комитету истицано да се за такву опцију слободних дана за празнике јавно изјаснило 95% радника. Инсистирање на сузбијању традиционалних и верских обичаја је доводило до бизарних и комичних случајева. Тако је, у годишњем извештају Среског комитета за 1952. годину, у похвалном смислу истакнут пример „једног друга“ из Витковца (не наводи се име), који

¹³²³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952.

¹³²⁴ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 230.

¹³²⁵ Р. Радић, М. Митровић, *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије 1945-1978*, стр. 117.

је одбацио прославу своје породичне Крсне славе, а уместо тога је на потпуно идентичан начин организовао прославу своје „нове славе” 29. новембар.¹³²⁶

Почетком 1953. године, Влада ФНРЈ је поднела нацрт новог *Закона о правима и положају верских заједница* и предала верским заједницама у земљи на разматрање. Наизглед је дошло до омекшавања односа од стране државних власти, али заправо је само дошло до промене стратегије. Уместо отвореног непријатељства, одлучено је да се борба за смањење утицаја СПЦ у народу пребаци на дугорочни пропагандно-васпитни рад. Илутративно је излагање Душана Петровића – Шанета приликом једне његове посете Ранковићеву: „По питању борбе против религије ту у првом месту треба васпитавати људе, подизати њихову свест, подизати њихов културни ниво који је најбоље средство за сагледавање бесмислености и штетности религије. У појединим местима мора се заузети оштрији курс у борби против религије, јер није свеједно како ће се основна организација комуниста поставити по питању религије рецимо у Ранковићеву, или у неком месту на Космету. Борба против религије захтева један дуг процес, политичког рада и борбе против сватања штетности религије.”¹³²⁷ Закон о правном положају верских заједница је био усвојен 22. маја (ступио на снагу 4. јуна, док је републички закон за НР Србију ступио на снагу тек 1962. године). Закон суштински није регулисао односе државе и верских заједница, већ само поједина права верника и верских заједница, али је свакако био нека врста законског уоквирења делатности верских заједница, пружајући крајње границе преко којих државни органи неби могли прећи. Међутим, уместо побољшања односа државе и СПЦ, дошло је до нових заоштравања. Већ присутни многобројни проблеми и разилажења између државне власти и СПЦ су досегли своју кулминацију у лето 1953. године. Погоршању односа је допринело и заседање Сабора СПЦ, у јуну 1953. године, који и даље није желео да призна Удружење свештеника ФНРЈ, што је од државних и партијских органа било схваћено као отворено непријатељски акт против државе.¹³²⁸

У срезу је 1953. године било 16 свештеника СПЦ. А до јесени исте године није било формирано Удружење свештеника. Среска партијска власт је тада већ била свесна да свештеници СПЦ не поседују политички утицај, осим посредног утицаја саме религије. Партија је пратила друштвени живот свештеника, имала је сазнања да се свештеници радо окупљају у шах клубу и да су били врло активни у спортском

¹³²⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952. годину

¹³²⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 24, Саветовање у СК-у од 5. 3. 1953.

¹³²⁸ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. I, стр. 389-382.

друштву и у Црвеном крсту, али са друге стране, држање свештеника на конференцијама и сличним манифестацијама у организацији партије и масовних организација је било сматрано пасивним.¹³²⁹

У оцени политичког стања посредством извештаја који је Срески комитет у јесен 1953. године послао Централном комитету СКС наведена је као негативна појава да је у трговачком предузећу *Ослобођење* као књиговођа „стручњак незамењиви” био хонорарно запослен свештеник Миле Јарковић. Комитет је „саблазнило” то што је Јарковић примао хонорарну зараду у износу од 10.500 динара месечно, а уговор о раду је био намерно сачињен хонорарно због задржавања могућности да обавља и своје свештеничке дужности. Посебно је истакнуто и то да је Јарковић истовремено имао редовну свештеничку плату, донације верника у својој парохији и додатни хонорар као секретар епархије Жичке.¹³³⁰

И наредне 1954. године је преовладавао исти став, Момир Лекић је у свом реферату о проблемима Организације СК среза Жичког у светлу Четвртог пленума ЦК СКЈ, који је једногласно био прихваћен од целог Среског комитета указивао на проблем укорењене и распрострањене религиозности међу чланством. Тврдио је да 95% чланова „није рашчистио са религијом”, а узроке тако „лошег” стања је видео у „еластичности“ и разумевању коју је указивала Основна партијска организација. Сматрао је да даље заостравање по овом питању не би донело резултате, али је нагласио да основне партијске организације треба да реагују прописно како би сузбијали појаве религиозности.¹³³¹ Коча Јончић, тадашњи секретар Среског комитета, на једном састанку је крајем маја исте, 1954. године констатовао да је „либерализам” у свести појединих чланова СК претио да изазове стварање две групе у Основној организацији комунистау Срезу. Јончић је тврдио да немонолитност ставова по питању религиозности може довести и до озбиљних последица по Основну организацију комуниста у граду и срезу. Навео је да се већ чују гласине (не наводи извор) : „У једној партији – две партије, једни који верују, други који не верују”.¹³³²

¹³²⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹³³⁰ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹³³¹ Лекић је том приликом навео и неке примере: „Комуниста Радичевић у Врдилима слави и носи колач и свећу у цркву, неки комунисти сматрају да на славе треба ићи јер је то одржавање „везе” са масама, Чедо Јеротијевић довео попа у кућу да крсти дете и сл...” - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са Пленума Среског и Градског комитета СКС од 15. 4. 1954.

¹³³² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са заједничког састанка Среског и Градског комитета СКС од 25. 5. 1954.

Осим бриге због религиозности и упражњавања традиционалних и религијских обичаја међу својим чланством, Срески комитет је посвећивао пажњу и био забринут због религиозности код осталог ванпартијског становништва, а поготово међу млађим генерацијама. Јончић је као неуспех и пропуст у раду Градског комитета навео саму чињеницу да је преко стотину омладинаца ишло у цркву за Ускрс те 1954. године.¹³³³ Вашари о значајним црквеним празницима који су се традиционално одржавали у близини манастира или цркви су били готово неискорениви упркос тежњама и утицају Партије. Нешто су успешнији били напори да се сузбије светковање најзначајнијих празника Српске православне цркве, који су били дубоко укорени у народној традицији. Прослава Божића, Ускрса и Крсне славе су најжилавије одолевале, а на седницама градског и среског Комитета су увек изнова биле теме дискусија и осуђивања. У духу „еластичности” и разумевања на седницама оба Комитета били су изношени предлози да се омладини и уопште становништву пропагирају алтернативни дани за празновање, да се понуде алтернативни поводи за организовање окупљања. У посебном идеолошком фокусу су били посматрани просветни радници, а било каква гласина о, из тадашње перспективе, идеолошки неприхватљивом друштвеном понашању просветара, одмах је доспевала у дискусију седница Среског и Градског комитета.¹³³⁴

Било је много примера да чланови Партије тајно исповедају веру и кришом одржавају традицију. Једно сведочење у свом делу доноси Јелена Петровић: „Иначе, сећа се свештеник Гвозден Адамовић, после рата комунисти нису прекинули сваку везу са вером и црквом, али су у цркву тајно долазили, а децу су на крштење слали по бабама, теткама, ујнама и тако даље. Оцу Гвоздену једном се десило да га позвала нека жена ноћу да хитно дође да крсти неко дете. Он оде. Она му каже: „Не питај ни чије је ни одакле је, само крсти!“ Такви, наравно, нису могли да буду уведени у црквене књиге, а хришћанин не може два пута да се крсти. Зато је било проблема са онима који

¹³³³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са заједничког састанка Среског и Градског комитета СКС од 25. 5. 1954.

¹³³⁴ Члан Градског комитета, Рајко Спасојевић је једном приликом на среској конференцији рекао: „... Чињеница је да добар део омладине иде у цркву. О овоме би требало клуб културних и јавних радника да продискутује са родитељима. Затим удружење наставника треба да рашчисти неке појаве код њих самих унутар, као нпр. учитељице и професорке носе крстове, нека учитељица се напила итд, док на другој страни има доста учитељица које нису могле да добију запослење... ” - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са среске конференције Савеза комуниста среза Жичког, наставак дискусије за градску организацију од 27. 5. 1954.

су се касније предомислили, па тражили крштеницу из цркве, иако су истина, свештеници накнадно уписивали оне за које су поуздано знали да су их крстили.“¹³³⁵

Раздобље отопљавања односа између државе и СПЦ је постепено почело да наступа половином педесетих година. Промене су биле крајње постепене, а највећи проблем у односима је остало питање цркве у Македонији. Значајну улогу у процесу отопљавања односа је имао тадашњи патријарх Викентије, који је готово сваку прилику користио да нагласи како се односи побољшавају. У начелу, СПЦ је уживала прописан јој положај: добијала је субвенције од државе, свештеници су имали право на социјално осигурање, били су дозвољени контакти са црквама у иностранству. Још један значајан чинилац нормализације односа је било отварање Музеја СПЦ 1954. године, када су свечаном отварању присуствовали и чланови Комисије за верске послове. Са друге стране, односи на најнижем нивоу (између локалних власти, са једне, и свештеника и монаха, са друге стране) и даље су били лоши.¹³³⁶

Планови државне и партијске власти су, половином 1954. године, реализовани и на подручју Жичке епархије. Дана 18. маја, те године била је одржана основачка скупштина Епархијског одбора Жичке епархије – Удружења православних свештеника НРС. Скупштини је присуствовало преко 70 од укупно 110 чланова удружења из ове епархије, као и извештајни број свештеника који нису приступили удружењу. После реферата свештеника Милисави Протића развила се жива дискусија о тада актуелним проблемима свештеника, како је пренето у штампи, дискутовало се највише о: регулисању социјалног осигурања, питањима дозвољавања другог брака након развода за свештенике и сл. Тада су изабрани и чланови одбора овог удружења на нивоу Епархије. На челу епархијског одбора је изабран прота Миленко Рајаковић. Поводом основања Удружења послати су и телеграми Патријарху, епископу Герману, Петру Стамболићу и Јосипу Брозуну Титу.¹³³⁷

¹³³⁵ Ј. Петровић, *Живот у Ранковићеву*, стр. 168.

¹³³⁶ Р. Радић, *Држава и верске заједнице*, књ. II, стр. 9.

¹³³⁷ „Основањ је Епархијски одбор Удружења православних свештеника Србије“, *Ибарске новости*, бр. 59, од 21. 5. 1954, стр. 3.

Римокатоличка црква

Услед развоја индустрије у међуратном периоду, у Краљево се, крајем двадесетих и почетком тридесетих година, доселио велики број Француза, као и значајан број Хрвата, Словенаца и незанемарљив број Немаца и Мађара. Етничка слика града се мењала, а упоредо са њом и конфесионална, јер су новодосељени припадници поменутих националности доминантно исповедали римокатоличку вероисповест. Многобројни припадници IV хаубичког пука исповедали су, такође, римокатоличку вероисповест, што је све укупно чинило по бројности значајну заједницу у граду. Све до краја 1933. године, када је била завршена изградња римокатоличке цркве Светог Миховила, верски обреди римокатолика су вршени у несакралним објектима, у касарни и соколани.¹³³⁸ Осим верске службе у окриљу католичке цркве у Краљеву су се одвијале и политичке, национализмом мотивисане активности. Католички свештеник и жупник у Краљеву, у периоду 1936-1940, Тугомир Гелић био је припадник Хрватске сељачке странке, а постојале су и оптужбе да је током проповеди имао националистичких испада. Постоје и извесне тврдње да се пред Априлски рат у торњу цркве налазила и илегална пријемно-предајна радио-станица.¹³³⁹

Током 1941. године у Краљево стиже већи број избеглица, које повећавају бројност римокатоличке верске заједнице. Најмање 82 особе римокатоличке вероисповести, од којих су већина били Словенци су били међу стрељаним таоцима у октобру 1941. године.¹³⁴⁰ Велика трагедија је задесила римокатоличку заједницу и 11. августа 1944. године, када су у савезничком бомбардовању Краљева погинули жупник Рудолф Мецилошек и професор музике и члан жупног хора Марјета Карба. Првог дана септембра исте године, црква је поново страдала од савезничких авионских бомби. Према сведочењу тадашњег новоименованог жупника Франца Блаја, до 26. октобра црква је до те мере страдала да у њој није било могуће обављање службе.¹³⁴¹

¹³³⁸ Одбор за подизање катедрале у Краљеву је основан 24. јуна 1931. године, изградња је почела у мају 1933. године, а завршена црква је освећена 19. новембра исте године. Свечаним освећењем цркве, обележено је и формирање нове римокатоличке жупе Светог Миховила, за чије седиште је било одабрано Краљево, а територија жупе се простирала између Сталаћа и Ужица и Горњег Милановца и Рашке. Жупа је припадала Нишком деканату, а на управу је била поверена босанским фрањевцима. – В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр. 280-282.

¹³³⁹ Исто, стр. 284; Добривоје Обрадовић Кондис, „Сукоби са немачким агентима”, *Ибарске новости*, од 14. 4. 1983, стр. 8.

¹³⁴⁰ Zoran M. Jovanović, *Istorija kraljevačke župe Sv. Mihaela Arkandela – verna slika naše istorije*, Beograd, 2015, str. 54.

¹³⁴¹ Исто, стр. 64-65, 69.

Ослобођење града, жупа је дочекала све празнија, јер је велики број верника одлазио из Краљева. Словеначке избеглице су се враћале. А значајан број римокатоличких верника је био у саставу вермахта, тако да је верски живот и посећеност миса значајно опала. Београдска Надбискупија је увиђала проблем и настојала да одржи верски живот у Краљеву. О првим данима по ослобођењу сведочи тадашњи жупник Франц Блај као веома непријатним, био је хапшен због сумње да је прерушени немачки војник. Међуим, убрзо је био пуштен.¹³⁴² Након Блаја, о жупи су бринули Алојз Тронтелј, Карел Коленц, Андреј Пребил и Андреј Лукан. Сви именовани су били Словенци превасходно због тога што се у Надбискупији водило рачуна што је већина верника римокатоличке цркве била словеначке националности. Од 1948. до 1956. године на месту жупника се налазио Јоже Шкорјанц.¹³⁴³

Жупа Св. Михаела (Миховила) Арканђела се и у периоду социјализма налазила под надлежношћу Деканата у Нишу, Београдске надбискупије.¹³⁴⁴

Однос нових власти према римокатоличкој цркви и верској заједници у Краљеву није био битно различит од односа према СПЦ, њеним верницима и свештенству. Пропорционално бројности заједнице су и Градски народни одбор и Градски комитет придавали пажњу. Једино је на већ поменутој седници месног Комитета од 24. септембра 1946. године дискусија дотакла и Римокатоличку цркву. Дискусија по овом питању је имала уопштен карактер, утврђујући званична становишта Партије по том питању. Будући да на територији коју је обухватала надлежност МК Краљево и шире због бројности верника Римокатоличка црква није могла представљати идеолошку опасност. Дискутовано је о тада актуелном процесу који се водио против надбискупа Степинца. Правац дискусије је ишао путем изналажења најбољег начина како би се пред локалном јавношћу представила слика равноправног односа према свим „назадним и реакционарним снагама” у читавој земљи. МК је заузео став да се након хапшења Степинца треба у јавности посветити пуна пажња његовој улози и злочинима, што би имало великог значаја „Да се народ увери да се не суди само Србима, већ свим непријатељима.”¹³⁴⁵ На седници среског Комитета је на исти начин коментарисан хапшење надбискупа: „Хапшење Степинца наишло је на веома повољан одјек. Многи су реакциона[ри] и говорили раније да Хрвате мање кажњавају зато што је Тито Хрват,

¹³⁴² Isto, str. 77.

¹³⁴³ Isto, str. 90.

¹³⁴⁴ Група аутора, *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974*, Zagreb, 1975, str. 664-663.

¹³⁴⁵ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, ЗаписниксасастанкаОККПСод 24. 9. 1946.

а данас се чује од сељака да Тито право ради и да одговарају и Хрватски кривци као и Српски.”¹³⁴⁶

Заиста озбиљна тема злочина у НДХ и расветљавање улоге римокатоличког клера у њима је у овом случају употребљена у локалне дневно-политичке намене. Тако се одмах након прораде званичног става КП по питању Степинца, прешло на локалне свештенике СПЦ.¹³⁴⁷

¹³⁴⁶ ИАК, СККСКраљево, кут. 53, ИзвештајоратуСрескепартијскеорганизацијезамесеца септембар 1946, од 26. 9. 1946.

¹³⁴⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, ЗаписниксасастанкаОККПСод 24. 9. 1946.

V ЗДРАВСТВЕНА И СОЦИЈАЛНА ЗАШТИТА

Стање здравствене заштите

Прве године по ослобођењу у Жичком срезу, који је бројао 65.000 становника било је само три лекара и једна апотека. У поређењу са предратним стањем број лекара и стручног медицинског особља је био подједнако низак. Подједнако значајан проблем је представљала уништена инфраструктура, недостатак опреме и медикамената. У првој години након ослобођења највећи проблеми са којима се суочавала здравствена служба су били тифус и туберкулоза.¹³⁴⁸ Током 1945. године, тифус је био најсмртоноснија заразна болест од свих које су се тада појављивале у срезу. Због недостатка хране и лоших животних услова код већине становника у срезу, претила је озбиљна опасност да се болест рашири до епидемијских размера. Иако се већ у првој половини јануара 1945. године у извештајима констатује да је појава тифуса угушена,¹³⁴⁹ стање на терену је извештаје демантовало јер су се и дуго потом појављивали случајеви заразе овом болешћу.¹³⁵⁰ На подручју среза, а нарочито су се у селима тада, половином 1945. године појављивали и случајеви дизентерије, а у самом граду тифус је био веома распрострањен међу немачким заробљеницима и заробљеним домобранима.¹³⁵¹ Срески Народноослободилачки одбор је у сарадњи са војском активно настојао да се сузбије ова болест организовањем курсева хигијене. До јуна 1945. године санитарски курс је завршило 30 жена, углавном са села, којима је по окончању курса била намењена улога да буду организатори санитарске службе и главни организатори борбе против заразних болести на терену.¹³⁵² Вашљивост и шуга је била доста распрострањена почетком 1946. године,¹³⁵³ а са slabим успехом су сузбијани током целе године. Пример стања у погледу здравствене и хигијенске неге илуструје случај дома за смештај шегрта. Према неким извештајима, чак и крајем 1946. године сви штићеници шегртског дома су били

¹³⁴⁸ ИАК, СОК, кут 211, књ. 1, Записник четрнаесте седнице ГНОО-а од 22. 03. 1945.

¹³⁴⁹ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник седнице СНОО 16. 01. 1945.

¹³⁵⁰ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник двадесет шесте седнице ГНОО-а од 08. 08. 1945.

¹³⁵¹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 07. 1945.

¹³⁵² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 30. 06. 1945.

¹³⁵³ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај о раду партијске организације среза Жичког и града Краљева за месец фебруар 1946, од 25. 02. 1946.

вашљиви, већином су били босоноги и оскудно одевени, а било је случајева да се поједини штићеници нису пресвукли и по 4-5 месеци.¹³⁵⁴ И крајем наредне године су постојали озбиљни проблеми у интернатима за смештај ученика. Тако се на састанку Месног комитета КПС-а Краљево, крајем новембра 1947. године, говори о стању у Дому ученика у привреди. Ученици нису имали доњи веш, одело и обућу, нису имали шта да пресвуку, а већина ученика је имала вашке.¹³⁵⁵

У периоду непосредно након Другог светског рата постојали су услови за појаву разних заразних болести на већем делу територије целе Југославије. Несташица основних животних намирница и средстава за хигијену, у комбинацији са ниским нивоом здравствене заштите и неретким примерима лоших хигијенских навика у становништву, пружали су услове за висок ризик од појаве већих епидемија.¹³⁵⁶

Објекти предратне здравствене инфраструктуре, који су и претекли ратна разарања, ни приближно нису задовољавали основне услове за здравствену намену.¹³⁵⁷ Недовољан капацитет у односу на број пацијената, дефицит кадрова, недостатак лекова и медицинске опреме били су карактеристични за краљевачке здравствене установе непосредно после Другог светског рата. Анализа и приказ процеса оснивања, развоја и рада неких здравствених установа у овом граду може бити врло корисна у сагледавању шире слике најважнијих аспеката квалитета живота тадашњег становништва Србије.

Осим недовољно развијене здравствене заштите у Краљевоу су и почетком педесетих година велике проблеме представљали недостатак канализације и недовољни капацитет водовода. Пројекти изградње и проширења капацитета водовода и канализације били су обустављени због недостатка довољних материјални средстава. Од укупног броја тоалета у граду само 10% је испуњавало тадашње хигијенске стандарде. Према реферату тадашњег санитарног инспектора чишћење тоалета је

¹³⁵⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 14. 11. 1946.

¹³⁵⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљевоу од 17. 11. 1947.

¹³⁵⁶ И. Добривојевић, „Култура живљења у Југославији (1945 – 1955)”, *Токови историје*, бр. 1-2, 2008, стр. 236.

¹³⁵⁷ Почетком 1938. године, болнички комплекс у Краљевоу сачињавале су четири зграде са 16 соба и 115 болесничких кревета; а 1939. у њој су била упошљена тројица лекара, и 18 болничара и осталог, административног особља; Немци су 1. децембра 1941. године иселили све болеснике из хируршког павиљона и у њему сместили своју војну болницу. Други део болнице је остављен да ради, с тим што је у њему било импровизовано мало хируршко одељење. Почетком 1942. године, од стране Немаца био је ухапшен и интерниран у Матхаузен једини доктор, хирург Витомир Говедаровић. Зграда болнице у потпуности је срушена пред крај рата у септембру 1944. године и то од стране савезника приликом бомбаровања.- ИАК, СОК, кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице; В. Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, стр. 288-290; Томислав Милић, *На путу здравља : 1207-2007 : од манастирскеболнице у Студеници до Здравственог центра "Студеница" Краљево*, Краљево, 2007, стр. 62, 63; Ј. Симјановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљевоу 1944-1960“, *Наша Прошлост*, 14, Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево, Краљево, 2014, 150.

обављано плански, искључиво ноћу, а садржај из септичких јама је изношен далеко од града на за то предвиђено место. Изношење смећа се обављало уз помоћ четири запрежна кола, што је било недовољно у односу на број становника.¹³⁵⁸

Стамбени услови су били неприкладни. Разарање и онако оскудног стамбеног фонда током Другог светског рата, као и убрзан прилив новог становништва у град због радних места које је понудила индустријализација, довео је до недостатка стамбеног простора. Ситуација је крајем 1949. године била крајње тешка толико да су ходници и хале фабрике вагона коришћени и као стамбени простор.¹³⁵⁹ Почетком педесетих година, становник града је просечно имао 1,5 m² стамбеног простора, 50% станова нису задовољавали основне хигијенске потребе. Санитарни инспектор је износећи ове податке упозорио да је тада још увек постојао велики ризик од појаве заразних болести, а највећа опасност је претила од туберкулозе. На територији Жичког среза је у 1950. години било регистровано и збринуто 500 оболелих од туберкулозе, а процењивало се да је стваран број оболелих вишеструко већи.¹³⁶⁰

Рад на заштити народног здравља и здравственог просвећивања народа приметно се побољшао након Резолуције Земаљске партијске конференције КП Србије о заштити народног здравља, из 1949. године. Већ с јесени, те исте године, биле су организоване екипе лекара из града и среза у чији су састав ушли зубари, бабице и остало санитетско особље, које су обишле становништво неколико села. Наредне, 1950. године било је регистровано 218 случајева обољевања од заразних болести. Од туберкулозе је те године било регистровано 89 случаја обољевања.¹³⁶¹

Генерална карактеристика градова и паланки у Србији у првом периоду епохе социјализма је била таква да убрзан пораст броја становника није био праћен порастом комуналне инфраструктуре, нити порастом броја запослених у комуналним услужним делатностима. Локалне власти су се углавном занемаривачки односиле према питањима комуналног уређења. Приоритетни задаци су били индустријализација и развој саобраћајне инфраструктуре, док се питање комуналног уређења сматрало саставним делом ових процеса.¹³⁶² Општа карактеристика свих градова у Србији је била скромно примитивно и недовољно инфраструктурно наслеђе из предратног периода. Након рата

¹³⁵⁸ ИАК, СОК, кут. 654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

¹³⁵⁹ I. Dobrivojević, "Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955", str. 117.

¹³⁶⁰ ИАК, СОК, кут. 654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

¹³⁶¹ АС, Фонд ЦК СКС, Конгреси, кут. 3, Други дан Земаљске конференције КП Србије; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Годишњи извештај Среског комитета КПС-а среза Жичког за 1950. годину, стр. 16.

¹³⁶² И. Добривојевић, „Култура живљења у Југославији (1945 – 1955)”, стр. 238.

се инфраструктурна изградња одвијала споро и неравномерно. У Србији је тада 14% водовода, 51% бунара, 47% канализационе мреже било изграђено још пре 1900. године.¹³⁶³ У Краљеву је, примера ради, тек крајем 1950. године покренута иницијатива да се формира служба хитне помоћи за чије потребе је потраживан један аутомобил.¹³⁶⁴

Најмасовнији вид делатности на пољу побољшања здравствено хигијенског просвећивања били су курсеви. Током 1949. и 1950. године у Жичком срезу је било одржано преко 30 курсева, спорадично организовани при школама и током школске 1951/1952. године.¹³⁶⁵ Почетком 1953. године била су одржана 32 курса здравственог просвећивања којима је присуствовало 1000 посетилаца.¹³⁶⁶

Осим здравствених течајева, још од ослобођења, била је честа пракса да се организују и предавања на тему здравља и хигијене.¹³⁶⁷

Један од карактеристичнијих видова сарадње локалних власти, лекарског кадра и масовних организација, најпре Народног фронта, дешавао се по питању вакцинације деце БСЖ вакцином. Евидентан је био отпор код многих родитеља што због незнања, што због неповерења. Савет за здравство и социјалну политику је настојао да обухват вакцинације предшколске деце буде што већи, у ту сврху задатак лекара је био и да утврди прецизне податке о броју невакцинисаних и да уз подршку и агитацију Народног фронта наговара родитеље да вакцинишу своју децу.¹³⁶⁸ У погледу вакцинације деце велики проблем је представљало неправилно и аљкаво, или чак никакво вођење евиденције о вакцинацији деце. Савет је у циљу побољшања по овом питања, почетком 1953. године, наложио да се евиденција обавезно води у диспанзеру на основу доставе лекара из болнице.¹³⁶⁹

Управник санитарно-епидемиолошке станице, др Драгољуб Поповић је распрострањено неповерење становништва и неодговорност и лошу организацију локалне власти по питању спровођења здравствене заштите илустровао на примеру вакцинације против дифтерије на територији среза током 1951. године. Већина месних

¹³⁶³ Ivana Dobrivojević, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, str. 387.

¹³⁶⁴ ИАК, СОК, кут. 654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

¹³⁶⁵ М. Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, стр. 163.

¹³⁶⁶ Исто, стр. 164; *Ибарске новости* од 27. новембра 1954, 13. марта 1953, 10. априла 1953, 23. октобра 1953, 25. децембра 1953, 16. априла 1954 и 23. априла 1954.

¹³⁶⁷ М Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, стр. 166.

¹³⁶⁸ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народно здравље и социјално старање од 9. 2. 1953.

¹³⁶⁹ Исто.

одбора у срезу нису свима и на време упутили обавештења о обавезној вакцинацији, која је тек из трећег пута некако била реализована.¹³⁷⁰

Почетком педесетих година, све заразне болести су биле у опадању осим великог кашља и трбушног тифуса. Током 1950/51. године, Срески савет је спроводио вакцинације против трбушног тифуса у подручјима среза на којима су се појављивали последњи регистровани случајеви. То су била села: Богутовац, Врдила, Печеног, Буковица, Самаила у којима је те године било у просеку једно до два оболелих. Са друге стране, дифтерија, шарлах и менингитис су били у опадању. Срески савет је овакво стање сматрао великим успехом вакцинације.¹³⁷¹

Од ослобођења је поред недостатка услова и инфраструктуре проблем представљао и недостатак лекара специјалиста. Малобројни специјалисти су преузели сав терет и са великим ентузијазмом су настојали да унапреде здравствену заштиту у тек ослобођеном Краљеву.¹³⁷² Просветитељско-пропагандна делатност лекара је била једна од приоритета здравства. Од почетка излажења листа *Ибарске новости*, лекари су редовно писали текстове о превенцији разних болести.¹³⁷³ У околностима неразвијене здравствене инфраструктуре, малог броја лекара, поготово специјалиста као и осталог медицинског особља, велики број становника је прибегавао традиционалним и алтернативним видовима лечења. Највећи број едукативних чланака у листу *Ибарске новости* се тицао управо изградње поверења у редовну здравствену службу и о опасностима које прете од нестручног и дилетантског лечења. Осим ових тема врло често је било речи и о нужности вакцинације деце, затим о правилној исхрани, превенцији и хигијени.

Крајем 1952. и почетном 1953. године, стварани су здравствени одбори при масовним друштвено . Политичким организацијама. При градској општини тада је формиран је болнички одбор, као и одбор за руковођење домом народног здравља. Једна од најважнијих улога ових одбора је била баш та да руководе и координишу курсевима здравственог просвећивања.¹³⁷⁴

¹³⁷⁰ ИАК, ССК, инв. бр. 3, Записник са седнице Савета за народно здравље и социјалну политику СНО у Ранковићеву од 13. 8. 1951.

¹³⁷¹ ИАК, ССК, инв. бр. 3, Записник са седнице Савета за народно здравље и социјалну политику СНО у Ранковићеву од 16. 2. 1952.

¹³⁷² Љубинко Ђорђевић, „Борба за здравог човека”, *Ибарске новости*, бр. 1214-1215, од. 29, од 26. новембра 1976, стр. 5.

¹³⁷³ Полазници су слушали предавања из предмета хигијена и болести, противавионска заштита и прва помоћ, нега одојчади и прва помоћ – Ј. Петровић, *Живот у Ранковићеву*, стр. 135-136; М. Савић, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955“, стр. 163.

¹³⁷⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VIII редовне среске конференције СКС среза Жичког, од 25. 1. 1953, стр. 12.

Савет за народно здравље и социјалну политику је био носилац и организатор здравственог просвећивања, настојао је да сузбије и у педесетим годинама XX века јакo распрострањену праксу да бабице врше порођаје у својој приватној пракси. Појаву да медицински техничари у приватној пракси дају инјекције и обављају сличне интервенције Савет није сматрао за „велики грех”, док се са друге странечесто бавиотемом надрилекарства. Један од најилустративнијих примера борбе против ове појаве био је случај пријаве Савета против извесног Љубе Радића из Вранеша, који је и ако нестручан давао инјекције без упута лекара, у пријави се не наводи ни један конкретан пример последице његове делатности, нити ико од пацијената ко се жалио на његову грешку и нестручност, али је незаконитост његове делатности била довољна да се позове на законску одговорност. Подједнако интересантан је био и случај Даринке Јовановић Чајовић из Лађеваца која је, како је речено, вршила разна надрилекарства и због чега су долазили многобројни лаковерни болесници и из удаљенијих крајева због лечења разноврсних болести. Нестручност органа у Општинског народног одбора Адрана (данас приградско насеље Краљева) фрапантна је у примеру у ком је Даринки Јовановић исти био упутио пореску пријаву зато што је Јовановићева користила као рекламу и доказ законитости њене праксе. Савет је више пута у закључцима инсистирао да органи општинских народних одбора савесније пријављују овакве случајеве и да се лекари више ангажују на просветитељском и пропагандном плану ради сузбијања оваквих појава.¹³⁷⁵

Упркос огромним достигнућима на пољу повећања стандарда здравствене заштите у граду и срезу, до средине педесетих година XX века, поново су се појавиле неке болести, за које се претходно сматрало да су искорењене. Појавили су се случајеви пегавог и трбушног тифуса, шарлаха, дифтерије. Само током прве половине 1955. године у срезу је било регистровано седам случајева тетануса од којих су четири завршена смртним исходом, а утри случаја су била новорођенчад. Главни разлог повратка неких, тада већ заборављених, болести свакако се може наћи у ретким случајевима крајње беде и хигијенско-здравствене непросвећености.¹³⁷⁶

Без обзира на акције, курсеве и предавања у организацији Партије и друштвених организација, највећи допринос општем побољшању здравствених прилика су донеле установе здравствене заштите. Најважније установе које су биле носиоци здравствене

¹³⁷⁵ ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 30. 6. 1952; инв бр. 38, Записник од 22. 4. 1954; СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народно здравље и социјално старање, од 9. 2. 1953.

¹³⁷⁶ ИАК, СО, ССРН, Краљево, кут. 17, Извештај са годишње конференције ССРН-а одржане 16. и 17. 4. 1955. године.

заштите у граду, у периоду од ослобођења па до 1955. године, биле су: Општа болница и Амбуланта, касније Дом народног здравља. На основу ове две установе су убрзо проистекле и Антитуберкулозни диспанзер, Хигијенски завод и Дечији диспанзер. Рад ових установа на здравственом просвећивању је планиран и извођен заједно са Црвеним крстом, Синдикатом, Народним фронтом, АФЖ-ом и омладинском организацијом.¹³⁷⁷

¹³⁷⁷ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949.

Здравствене установе

Општа болница у Краљеву

Основни носиоц здравствене заштите, збрињавања тежих и непокретних болесника била је Општа болница, која је убрзо по ослобођењу обновила рад. Првобитно је болница била смештена у просторијама хотела *Национал*; убрзо потом је била пресељена у зграду Основне школе *Краљ Александар Карађорђевић* (данашња Основна школа *Димитрије Туцовић*) у којој је, уз помоћ народног одбора града и среза, као и грађана, организован рад са 50 кревета.¹³⁷⁸ Предратна зграда болнице је била срушена до темеља у бомбардовању, 2. септембра 1944. године.¹³⁷⁹ На срећу болница је претходно била исељена.¹³⁸⁰ Прва послератна болница је била смештена у просторијама основне школе, на месту данашње основне школе *Димитрије Туцовић*.¹³⁸¹ У болници, током 1945. године, било је 13 запослених, а просечан број пацијената је био 30.¹³⁸² То је била импровизирана болница веома малих капацитета и крајње оскудне опреме, која је у почетку служила за пријем само тешких болесника. Лекари специјалисти су били крајње дефицитарни. Краљево је претходно још у току рата остало без и једног хирурга, све до 1. маја 1946. године у болници није био ангажован ни један хирург.¹³⁸³ У међувремену, територију целог Чачанског округа, у чијем саставу је био и Жички срез, покривао је само један лекар, који је био истовремено и војни и цивилни хирург.¹³⁸⁴ Од 1946. године, у болници су постојала три одељења: Интерно, Заразно¹³⁸⁵ и Хируршко са капацитетом од укупно 97 кревета. Болница са овако скромним капацитетима свакако

¹³⁷⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник пете седнице ГНОО-а од 13. 01. 1945. године.; Т. Милић, *нав. дело*, стр. 65.

¹³⁷⁹ ИАК, СОК, кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, стр. 2.

¹³⁸⁰ Краљево је с јесени 1944. године било на линији фронта због стратешког положаја и значајног железничког транспорта немачких јединица које су се повлачиле из Грчке. Дуго су вођене борбе у околини Краљева, зато је била донета одлука да се болница са болесницима и најнужнијим инвентаром исели најпре у зграду Народног дома у Жичи, а потом и у школу, у селу Сирча - Т. Милић, *нав. дело*, стр. 62.

¹³⁸¹ Д. Обрадовић, „Болница”, *Ибарске новости*, бр. 1128, год. 30, 3. март 1977, стр. 6.

¹³⁸² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 74, Извештај Среског комитета среза Жичког Окружном комитету КПС у Чачку од 1. 5. 1945.

¹³⁸³ ИАК, СОК, кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 2.

¹³⁸⁴ Т. Милић, *нав. дело*, стр. 66.

¹³⁸⁵ Заразно одељење је било издвојено и смештено у непосредној близини матичне зграде, у објекту који је био у својини Државне железнице. Ту је остало до 1954, када је премештено у приземље болничке зграде са апотеком, док је на спрату била премештена администрација. - Т. Милић, *нав. дело*, стр. 67.

није могла да задовољи потребе ни града, а поготову не и среза, па је зато много пацијената слано у болнице у Крагујевцу и Чачку.¹³⁸⁶

Почетком 1949. године, у болници је било 38 запослених, од којих су њих 26 били медицинске струке, а 12 их је радило у администрацији.¹³⁸⁷ У болници је 1949. године радило свега три лекара, од којих је један био хирург, други специјалиста за кожно венеричне болести, док је трећи имао педијатријски курс, упркос томе био је на челу инфективног одељења. У том периоду није постојало одељење за кожно и венеричне болести, специјалиста је пацијенте прегледао амбулантно, а пацијенти који су морали бити хоспитализовани били су смештани у једну издвојену собу инфективног одељења. Болница се и тада још увек састојала из три одељења: Хируршког, Интерног и Заразног.¹³⁸⁸ Није било Породилишта као посебног одељења, иако је још средином 1945. године СНО тражио од Министарства здравља одобрење да се у боници запосле две бабице, будући да је број становника Среза који је ова болница покривала био велики.¹³⁸⁹

Болница је 1949. године, поседовала 113 болесничких постеља, током године је лечено укупно 3780 болесника, а остварено је 38.000 болничких дана. У погледу здравственог просвећивања, исте године било је обављено 120 предавања од стране лекара и 24 предавања које су обавиле медицинске сестре. Током исте године у болници је било збринуто 220 породиља. Једна соба ове болнице је била резервисана за дечије пацијенте, у њој је било 20 кревета и остварено је 2.880 болничких дана.¹³⁹⁰

Током 1950. године, болница је имала Интерно, Заразно-туберкулозно, Хируршко и Акушерско одељење. Укупно је поседовала 121 болесничку постељу, а остварено је 31.923 болесничка дана; према извештају, успешно је излечено и отпуштено кућама 1.645 пацијената, а у болници је, исте године, преминуо 41 пацијент. Укупно је било запошљено 25 медицинских радника, од чега четири лекара, од којих су само интерниста и хирург били специјалисти.¹³⁹¹ У току исте године било је обављено 947 оперативних захвата и 842 прегледа рендген апаратом.¹³⁹²

¹³⁸⁶ ИАК, СОК, кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 2.

¹³⁸⁷ Т. Милић, *нав. дело*, стр. 67.

¹³⁸⁸ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949.

¹³⁸⁹ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са седнице, (нема датум) 1945. године.

¹³⁹⁰ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949. (други, трећи лист)

¹³⁹¹ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај о раду опште болнице од 16. 11. 1950 ; Извештај Градске болнице од 1. јула 1950.

¹³⁹² ИАК, СОК, кут. 654, Извештај о раду Опште болнице у Ранковићеву за 1950. годину.

Болница је поседовала један микроскоп још из периода од пре Другог светског рата, који је током 1950. године још увек био у употребљивом стању.¹³⁹³

Крајем 1951. године, болница је била премештена у недовршену зграду здравствено-социјалног осигурања у Улици Цара Душана као привремено решење, међутим, то решење је остало дуготрајно. Чињеница да архитектонским особинама зграда није била предвиђена за болничку намену— стога је довела до читавог низа проблема. Надасве, зграда није имала канализацију, а и водовод је само делимично био уведен.¹³⁹⁴ У првој години, пресељења у нову зграду, болница је била укупног капацитета од 175 кревета и то: 27 у дечијем одељењу, 47 у интерном, 48 у хируршком и 35 кревета у породилишту, које је уједно примало гинеколошке пацијенткиње. Заразно одељење са 18 кревета није се налазило у овој згради, било је смештено у приватној згради која је била у непосредној близини Основне школе, војничке касарне и Дома ученика у привреди.¹³⁹⁵ Ова болница са својих 175 болничких кревета ни приближно није била довољног капацитета.¹³⁹⁶ Током наредне, 1952. године, капацитет болнице је био повећан на укупно 194 кревета, међутим, зграда је била неадекватна и више није постојала могућност додатног повећања броја кревета уз задржавање најосновнијих хуманих услова лечења. Капацитети су били недовољни, у просеку је на 360 становника среза долазио један болнички кревет, овоме треба придодати и то да су многобројни пацијенти из других околних среза били лечени у среској болници у Ранковићеву. Током 1952. године, у болници је било лечено 738 пацијената.¹³⁹⁷ Према закључцима са неколико састанака током 1953. године Савета за народно здравље и социјално старање градског и среског Одбора у Ранковићеву¹³⁹⁸ процењивало се да би основне потребе града задовољила болница капацитета од 500, у крајњем случају најмање 400 болничких кревета.¹³⁹⁹ Савет за народно здравље и социјалну

¹³⁹³ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај градске болнице од 25. 3. 1950.

¹³⁹⁴ ИАК, СОК, кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, стр. 2; кут. 651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са освртом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, стр. 28; ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 1. 6. 1954.

¹³⁹⁵ ИАК, СОК, кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, стр. 2.

¹³⁹⁶ Према једном извештају из септембра 1953. године, у болници је тада било 216 болесника, а веома чест случај је тада био да чак и најтежи болесници после операције деле кревет са другим исто тако тешким болесником. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹³⁹⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС Среза жичког за 1952. годину

¹³⁹⁸ У периоду од средине 1949. до краја 1954. године, Краљево је било преименовано у Ранковићево, то се односило на назве Општине и Среза.

¹³⁹⁹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народно здравља и социјалног старања од 24. 2. 1953. и састанка од 2. 11. 1953; кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, 4; ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са ванредног састанка Савета за народно здравље и социјалну политику

политику НР Србије је одобрио предлог изградње болнице капацитета 425 кревета.¹⁴⁰⁰ Будући да је тадашња зграда болнице била сматрана за привремено решење, за изградњу нове болнице са довољним капацитетима и непоходном инфраструктуром, предлагана је локација поред Хигијенског завода на плацу укупне површине од 9 хектара, на месту данашњег приградског насеља Грдичка коса. Међутим, до остварења ове намере није дошло.¹⁴⁰¹ Све до 1955. године питање повећања болничких капацитета није било решено. И даље је огроман проблем представљао недовољан број болничких постеља. Редовно су се дешавали случајеви да по два три пацијента леже у једном кревету. Одборници СНО-а су запамтили и често парафразирали изјаву Јосипа Броза Тита приликом посете Краљеву да је у граду нужније подићи болницу него споменик, јер ће та болница бити споменик.

Средином 1954. године, болници су недостајали лекари следећих специјалности: пулмолог, гинеколог-акушер, интерниста, педијатар.¹⁴⁰²

Порастом броја становника и развојем могућности и стандарда, из године у годину се све више осећала потреба за проширењем капацитета неадекватне и ионако лоше опремљене болнице. Адаптације које су у току година вршене, имале су за циљ да донекле побољшају грубе недостатке болничког објекта и да привремено оспособе услове за смештај и рад здравственог особља, и негу и лечење већег броја болесника. Но и поред тога што су знатна средства уложена на адаптацију ове зграде, стање и опремљеност главних болничких одељења током педесетих година XX века, били су далеко од идеалних услова. Током наредних година, па све до данас, објекат је два пута темељно реконструисан, неколико пута дограђиван и адаптиран, па ипак је у њему током 50 година остала смештена најважнија здравствена установа за краљевачко подручје.¹⁴⁰³

Постојећи број постеља којим је болница, крајем 50-тих година XX века, располагала представљао је велику преоптерећеност за расположиву смештајну квадратуру. Према болничким стандардима, код стационарних здравствених установа

Народног одбора среза Жичког од 2. новембра 1953. године, стр. 42-44; ССК, инв. бр. 37, Записник од 17. 12. 1953.

¹⁴⁰⁰ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са заједничке седнице градског и среског Савета за народно здравље и социјалну политику од 1. 6. 1954.

¹⁴⁰¹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народног здравља и социјалног старања од 24. 2. 1953.

¹⁴⁰² ИАК, СОК, кут. 654. Допис управника градске болнице Савету за народно здравље и соц. политику ИОНГО Ранковићево од 26. 8. 1954.

¹⁴⁰³ Т. Милић, *нав. дело*, стр. 70-71; Ј. Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, стр. 152.

било је неопходно обезбедити 40м² корисне површине по једној постељи, међутим, у краљевачкој болници се на 5.300 м² корисне површине налазило 408 постеља, што је значило свега 13м² по једној постељи. Ово најбоље илуструје са каквим тешкоћама се суочавао тадашњи болнички кадар и управа болнице, у намери да обезбеди колико-толико задовољавајућу негу, смештај и лечење болесника. Чести су били случајеви да се у једном кревету сместе и по два болесника.¹⁴⁰⁴

Нису сви проблеми и недостаци били узроковани материјалним условима. Наиме, примедбе пацијената, које су биле врло често објављиване у локалном листу, понекад врло сликовито приказују услове у болници као и утиске болесника о особљу.¹⁴⁰⁵

У периоду од 1945. до 1953. године у болници је годишње лечено:

Година	1945.	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
број лечених пацијената	1.609	3.206	3.946	3.945	Нема података	4.362	4.318	6.430	1.860

¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰⁴ ИАК, СОК, кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, стр. 3; ИАК, СОК, кут. 651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са освртом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, стр. 25; Ј. Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, стр. 152.

¹⁴⁰⁵ „Болничари немају времена и не могу све да постигну.“ Овакав им је одговор када болесници нешто захтевају и добију после пола сата или уопште не добију. Да нисам био болесник, можда бих поверовао, али сада не. Ја нисам видео пренатрпаност њиховог посла, када покретљиви болесници свако јутро сами намештају своје кревете, док о непокретнима нико не води рачуна и не претреса кревете по недељу дана, т.ј. док не почну да се крећу, за цело то време се и не умивају. После доручка болесници сами перу своје шоље, преко читавог дана сами ложе пећ, температуру сами мере и нико их не контролише, тако да несвесни болесници, бојећи се ињекција смањују температуру, или ако желе да дуже остану у болници, повећавају температуру. Сами болесници преносе топломере у друге собе, недељом не бришу под влажном крпом (не потиру), јер како каже Зорица, нећу ни ја јер ни други болничари недељом не потиру, ма да је тога дана један непокретни болесник просипао мокраћу по поду. (Ово је било 22. XI 1953. г)”, „Болесник пише о болници”- *Ибарске новости*, бр. 38, од 11. децембра 1953, стр. 3.

¹⁴⁰⁶ ИАК, СОК, кут. 377, Извештај НОО Ранковићево о изградњи болнице, стр. 2.

Градска амбуланта – Дом народног здравља

Градска амбуланта је у првом периоду после ослобођења била смештена у кућу Жарковића, у Хајдук Вељковој улици. Амбуланта је имала бабицу и лекара, а у њој је било смештено и саветовалиште за децу и породиље.¹⁴⁰⁷

У амбуланти је, током 1949. године, било остварено укупно 39.000 лекарских прегледа.¹⁴⁰⁸ Од 1948. године Амбуланта је поседовала један микроскоп марке *Karl Jena*, који је био својина СНО-а.¹⁴⁰⁹

Зубно одељење при поликлиници је, 1949. године, имало два стоматолога и једног дентисту. Сви грађани су имали право на основну стоматолошку заштиту (вађење и поправка зуба), док су на друге протетичке и сложеније техничке захвате имали право само осигураници.¹⁴¹⁰

Рад амбуланта је био отежан, није било довољно просторија и чекаоница, а и величина просторија је била мала.¹⁴¹¹ Током 1950. године, у амбуланти је било свега два лекара која су била задужена да сваке седмице обилазе свих осталих шест амбуланти које су тада постојале у срезу. Током те 1950. године, у Амбуланти је било обављено 9.400 прегледа, док је на терену, приликом обиласка осталих амбуланата у срезу било обављено 11.000 прегледа.¹⁴¹²

Дом народног здравља је формиран 1. јануара 1953. године у Краљеву. У свом саставу је имао три ординације опште праксе, превијалиште, одељење за инјекције, лабораторију, и две зубне ординације са зубном техником. У том почетном периоду њен рад је нарочито био отежан лошим смештајним приликама јер се Дом налазио у једном делу зграде Опште болнице, која није била довољна ни својој основној намени.¹⁴¹³ Градски Савет за Народно здравље и социјалну политику је тада процењивао да Дом мора да има капацитет за 100.000 становника, у складу са тим је и планиран будући развој. Дом би се налазио ван болничког комплекса, међутим, због

¹⁴⁰⁷ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник тридесет седме седнице ГНОО-а од 28. 12. 1945.

¹⁴⁰⁸ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај извештај градске амбуланта од 21. 3. 1950.

¹⁴⁰⁹ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај Градске амбуланта од 24. 3. 1950.

¹⁴¹⁰ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949.

¹⁴¹¹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народно здравље и социјално старање. Од 29. 7. 1952.

¹⁴¹² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Годишњи извештај Среског комитета КПС-а среза Жичког за 1950. годину, стр. 16.

¹⁴¹³ ИАК, СОК, кут. 651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са освртом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, стр. 3,4.

тога што до планиране изградње болничког комплекса на Грдичкој коси није дошло, Дом народног здравља је остао у оквиру будућег болничког комплекса.¹⁴¹⁴

Након реферата Митре Митровић, 1952. године, Савет за народно здравље и социјалну политику је посебно посветио пажњу амбулантном лечењу, поготово радника на боловању.¹⁴¹⁵ Ипак, доступност здравствене заштите у виду амбулантног лечења на терену је и у наредним годинама остала скромна. У циљу развоја доступности здравствене заштите у срезу, Савет за народно здравље и социјално старање је, половином 1952. године, отворио Здравствене центре у Лађевцима, Рођевићима, Вранешима и Годачици. Упркос чињеници да су отворане Амбуланте како у граду тако и у околини, највећи проблем је био недостатак стручног медицинског особља које би опслуживало ове установе.¹⁴¹⁶ Основно медицинско особље у амбулантама су били медицински техничари, а лекари су их посећивали само у случају значајније потребе.¹⁴¹⁷ На седници Савета за народно здравље и социјалну политику, у мају 1952. године, одлучено је да се отворе три радна места за лекарске помоћнике (у амбулантама у Лађевцима, Рођевићима и Годачици). Стамбено питање лекара је било, такође, тема састанка овог Савета, на поменутој седници је било одлучено да се, у циљу рационалније искористивости стамбеног простора, здравствени радници који станују у самом граду, а службују у околним насељима у срезу, преселе близу места службовања како би се ослободили неопходни станови за здравствено особље (пре свега лекаре) запослене на територији града.¹⁴¹⁸

Од половине 1955. године теренска здравствена заштита у амбулантама у Срезу била је стављена под ингеренцију Дома народног здравља. Тиме су лекари запослени у Дому добили обавезу обиласка сеоских амбуланти једном недељно. Дом је преузео обавезу пелцовања деце по сеоским амбулантама и обављања систематских прегледа школске деце.¹⁴¹⁹ У контексту тада актуелних околности, целокупно финансирање здравствене службе је, крајем 1955. године, било пренешено на општински ниво.¹⁴²⁰ Оптине су биле дужне да учествују у финансирању Дома народног здравља и у местима која имају или пак немају амбуланте, јер су лекари Дома народног здравља били дужни

¹⁴¹⁴ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народно здравље и социјално старање, од 24. 2. 1953.

¹⁴¹⁵ ИАК, СОК, кут. 654, Допис здравственог одсека поверенику ГНО-а, нема датум, 1950. година.

¹⁴¹⁶ ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 30. 6. 1952.

¹⁴¹⁷ ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 27. 9. 1952.

¹⁴¹⁸ ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 12. 5. 1952.

¹⁴¹⁹ ИАК, ССК, инв. бр. 39, Записник од 16. 6. 1955.

¹⁴²⁰ ИАК, ССК, инв. бр. 40, Записник од 19. 10. 1955.

да обилазе сва села док општине не буду биле у могућности да организују услове да преузму самостално здравствену службу.¹⁴²¹

Школски и дечији диспанзер

Све до 1946. године деца су се лечила у болници заједно са одраслима. Заслугом др Обрена Јовића тада је оформљена соба са десет кревета за лечење деце.¹⁴²² Велики број деце, изискивао је већи и бољи простор за здравствену заштиту деце.¹⁴²³

Школска поликлиника је била отворена 1951. године, а зубно одељење ове поликлинике наредне 1952. године. Била је смештена у приватној згради која није одговарала тој намени, а од 1953. године смештена је у просторијама тада новосаграђеног Дома народног здравља.

Дечији диспанзер је био основан 1951. године и у почетку смештен у оквиру градске болнице, а надлежан је био за предшколску децу са територије Жичког среза. Крајем 1953. године био је, такође, премештен у новоформиран Дом народног здравља. Саветовалиште за труднице је било формирано 1951. године и налазило се у оквиру Дечијег диспанзера.¹⁴²⁴ Сва наведена одељења (Школска поликлиника, Дечији диспанзер, Диспанзер за жене и Саветовалиште за труднице), 1953. године, добила су помоћ Уницеф-а у виду здравствене опреме. Помоћ је била условљена тиме да наведене установе поседују неопходне просторије и услове за рад, тако је осим директне помоћи Уницеф утицао и на убрзавање развоја инфраструктурних услова и смештаја здравствених установа за заштиту деце и трудница.¹⁴²⁵

Здравствена заштита деце је 1954. године била смештена у нову, наменски саграђену зграду, у Улици Цара Лазара 61. У једном крилу је био Дечији, а у другом

¹⁴²¹ ИАК, ССК, инв. бр. 40, Записник од 13. 12 1955.

¹⁴²² Т. Милић, *нав. дело*, стр. 108.

¹⁴²³ У Жичком срезу је 1951. године живело око 55.000 становника, а у Краљеву око 15.000, а исте године је 1620 деце било живорођено - Мирјана Савић, „Школе и ваншколске активности”, *Одрастање у Краљеву у XIX и XX веку*, Краљево, 2013, стр. 91.

¹⁴²⁴ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај одсека за народно здравље и социјалну политику од 5. 6. 1953.

¹⁴²⁵ ИАК, СОК, кут. 654, Допис Савета за народно здравље и соц. политику НР Србије среском народном одбору Ранковићево од 29. 5. 1953.

Школски диспанзер.¹⁴²⁶ Након решавања питања просторија и опреме, преостао је једино недостатак лекара специјалиста као највећи проблем.¹⁴²⁷

Новосаграђени објекат Дечијег и Школског диспанзера је наменски зидан по пројекту који је донео др Обрен Јовић из Граца, где је боравио због специјализације. Заправо, приземље је било подељено на Школски и Дечији диспанзер, а на спрату је било смештено Дечије одељење Болнице капацитета 70 болничких кревета.¹⁴²⁸

Антитуберкулозни диспанзер

Много година по окончању Другог светског рата туберкулоза је била веома присутна у Србији. Чак и пет година после рата на територији Жичког среза је било регистровано и збринуто око 500 оболелих од туберкулозе, а основано се процењивало да је стваран број оболелих био вишеструко већи.¹⁴²⁹ Детаљнији подаци нам говоре да је, у пролеће 1953. године, у граду било регистровано укупно 245 оболелих (127 мушкараца и 118 жена). У срезу је тада регистровано 320 оболелих, од чега 210 мушкараца, 110 жена и 57 деце.¹⁴³⁰

Први АДД са стационаром од 14 кревета био је формиран у Краљеву, почетком 1946. године, у приватној кући која се налазила између кафане *Париз* и реке Ибар.¹⁴³¹ Услови за рад су били крајње неприкладни будући да су просторије у почетку биле дељене са Добрилом Крстић. Проблем је убрзо био решен принудним иселењем станарке.¹⁴³²

Још од 1946. године, АДД је поседовао један микроскоп *М. Д. 980*.¹⁴³³ Током 1949. године, АДД је поседовао 10 болесничких постеља, остварено је 3500 болесничких дана, обављено је 9000 рендгенолошких прегледа и дато је 3000 БСЖ вакцина.¹⁴³⁴ Наредне, 1950. године, у АДД-у је било запослено: један лекар опште

¹⁴²⁶ Т. Милић, *нав. дело*, стр. 108.

¹⁴²⁷ ИАК, СОК, кут. 651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са освртом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, стр. 18.

¹⁴²⁸ Т. Милић, *нав. дело*, стр. 108-109; Ј. Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, стр. 154.

¹⁴²⁹ ИАК, СОК, кут. 654, Записник конференције о здравственим приликама од 10. 10. 1950.

¹⁴³⁰ Др Марко Ф. Стојановић, „Недеља борбе против туберкулозе“, *Ибарске новости* бр. 5, од 3. априла 1953. године, 2.

¹⁴³¹ Т. Милић, *нав. дело*, стр. 105.

¹⁴³² ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник са седнице СНОО-а од 3. 5. 1946.

¹⁴³³ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај АДД-а од 24. 3. 1950.

¹⁴³⁴ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај НОО Министарству народног здравља од 13. 4. 1949.

праксе, један лекарски помоћник, два болничара и три административна и остала немедицинска радника.¹⁴³⁵ До краја 1952. године, капацитет диспанзера је био повећан на 17 постеља, што је било више него недовољно, будући да је у срезу било око 900 познатих случајева оболелих од плућних болести, од којих је 30 било у најозбиљнијем клиничком стању које је захтевало болничко лечење. Једино решење је било пресељење у другу зграду која би омогућила боље услове и веће капацитете.¹⁴³⁶ Пресељење АТД-а се, међутим, догодило тек 1955. године. Премештање у велику једносратну зграду у Доситејевој улици омогућило је много већи капацитет болничких постеља, а самим тим и услови рада, лечења и боравка у АТД-у су били много бољи. Зграда диспанзера са стационаром је тада била смештена у бараци која је припадала предузећу *Магнохром*, у којој је претходно био смештен ресторан. Након адаптације, ова зграда је била оспособљена да се на спрату смести грудно одељење са око 60 постеља. Док се у приземљу налазио срески АТД са лабораторијама, чекаоницом, свлачионицом, просторијама за смештај администрације, гардеробом, собом за дежурно особље и великом пространом трпезаријом. За адаптацију објекта 50% неопходних средстава је обезбедио Савет за народно здравље и социјалну политику НР Србије, а другу половину обезбедио је Народни одбор градске општине Краљево.¹⁴³⁷

Тадашња зграда АТД-а није пружала основне услове за преглед здраве деце, није поседовала посебне, за ову намену предвиђене, просторије: чекаоница, амбуланта, рендген кабинет и др, како би се спречио ризик за евентуално инфицирање туберкулозом. Наиме, деца су често била прегледана заједно са одраслим туберкулозним болесницима. Најелементарнији услови за преглед деце нису се могли очекивати у тада већ дотрајалој згради монтажне конструкције која је имала максимум попуњених капацитета. Испитивање туберкулинске алергије и њихово бесежирање, такође, било је онемогућено због недостатка просторија за БСЖ службу, тако да је ова важна превентивна мера била онемогућена. Установа није поседовала флуорографски апарат, неопходан за дијагностику.¹⁴³⁸

¹⁴³⁵ ИАК, СОК, кут. 654, Извештај АТД-а од 1. 7. 1950.

¹⁴³⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952.

¹⁴³⁷ ИАК, СОК, кут. 651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са освртом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, стр. 30; М. Петровић, „Почело је са радом ново грудно одељење у Краљеву”, *Ибарске новости*, бр. 91, од 21. јануара 1955, 3; Ј. Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, стр. 154-155.

¹⁴³⁸ ИАК, СОК, кут. 651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са освртом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, стр. 29-31; Ј. Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, стр. 154-155.

Записнициса седница Савета за народно здравље и социјалну политику су се на једној од седница, почетком 1954. године, бавиле случајем Бранислава Нешића, лекара и начелника Антитуберкулозног диспанзера који је обављао приватну праксу у просторијама АТД-а. Савет је закључио да је оваква пракса неприкладна, да треба да престане наплата од пацијената, и узгред је обећао да ће обезбедити 6.000 динара Нешићу на име хонорара за прековремени рад „у нади да ће он са овим бити сагласан”. Из будућих записника није познато да ли је ова понуда била довољна да мотивише Нешића да престане са приватном праксом. Блага реакција на неправилан рад лекара може бити објашњена страхом да се замерањем могу изазвати лична осветољубивост у евентуалном будућем лечењу, мора се узети у обзир и то да је у састав Савета за народно здравље улазио и изванредан број лекара, тако да је и нека врста еснафске солидарности и колегијалне емпатије свакако била присутна.¹⁴³⁹

Санитарно-епидемиолошка станица (Хигијенски завод)

Додатно појачање у погледу борбе против инфективних болести, надасве туберкулозе, која је била најсмртоноснија у то време, било је оснивање Санитарно-епидемиолошке станице. Ова установа је основана решењем Министарства народног здравља Народне Републике Србије од 21. новембра 1949. године, са укупно два одсека и то: Епидемиолошки и Бактериолошки. Дакле, тад се састојао од Бактериолошког, Серолошког, Епидемиолошког, Комуналног и Хемијског одељења. Његов рад се огледао у сузбијању епидемија на терену, бактериолошким прегледима, као и другим превентивним мерама у сузбијању заразних болести. Иако је решењем Комитета за заштиту народног здравља ФНРЈ било прописано да се она састоји од 9 организационих јединица, то у пракси није било могуће због недостатка кадрова. Од 1. јануара 1953. године, Санитарно-епидемиолошка станица је била преименована у Хигијенски завод, назив који је и до данас остао у жаргону, иако је у међувремену установа поново мењала име.¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁹ ИАК, ССК, инв. бр. 37, Записник од 30. 1. 1954.

¹⁴⁴⁰ ИАК, СОК, кут. 651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са освртом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, стр. 32; Радмила Јевремовић – Мацан, *Хроника Завода за заштиту здравља Краљево 1949 – 1994*, Краљево, 1995, стр. 13-18; Ј. Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, стр. 155.

Територијална надлежност ове установе била је дефинисана решењем Народног одбора Области крагујевачке, од 20. маја 1950. године, и обухватала је срезове Жички, Студенички, Трстенички, а 1951. године надлежност ове установе је проширена и на срезове: Љубићко-трнавски и Драгачевски. Број становника које је опслуживао овај Завод, у периоду од 1957. до 1959. године, био је око 350.000 становника.¹⁴⁴¹

*

* *

Најважнији проблем са којим се здравство суочавало у првим годинама након Другог светског рата биле су инфективне болести, нарочито тифус и туберкулоза. Док је обољевање од тифуса релативно брзо престало, учесталост обољевања од туберкулозе се веома споро смањивала упркос напорима и напретку у условима и квалитету здравства.

Код локалних власти и у самом Савету за народно здравље и социјалну политику је владала основана бојазан да се могу појавити епидемије, пре свега зато што град није имао у потпуности решена питања водовода и канализације, а и стамбене прилике су биле до те мере неприкладне да су и оне могле бити узрок.

Стање у погледу броја болничког особља, поготову лекара специјалиста је било поражавајуће, исто се може рећи и за стање и опремљеност објеката здравствене заштите. Ипак, упркос великом разарању и још страшнијем страдању кроз који је град и срез прошао током рата, опште стање здравства није било много лошије у односу на предратне прилике, иако се то у први мах неби очекивало.

У недостатку инфраструктурних капацитета, болничког материјала и инструмената, знатни резултати у побољшању здравствене заштите највећим делом су настали само захваљујући ентузијазму појединих здравствених радника. Многи од њих су својим усавршавањем у практичном раду, кроз специјализацију, курсеве, семинаре и сл, унапредили су здравствену заштиту, усвајајући, примењујући и развијајући тада савремене методе у откривању и лечењу болести.¹⁴⁴²

Међу медицинским радницима било је и супротних примера злоупотребе, непрофесионалног и надасве неетичког односа према пацијентима. Савети за народно

¹⁴⁴¹ ИАК, СОК, кут. 651, Предлог перспективног развоја здравствене сужбе НОО Краљево за период 1961-1965 године, са освртом на извршење плана исте службе за период 1957-1961, стр. 32; Р. Јевремовић - Маџан, *нав. дело*, стр. 15.

¹⁴⁴² Ј. Симијановић, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, стр. 157.

здравље и социјалну политику, и месни и срески, били су одлично упознати са оваквим појавама. Било је случајева указивања на неправилан рад лекара, који су, морамо истаћи, били крајње снисходљиви и умерени.

Током година, развојем здравства и отварањем разних специјализованих установа побољшала се доступност здравствене заштите, поготово у ванградским срединама. Напредак у току првих десет послератних година је био евидентан, али свакако спорији од пројекција и планова.

Социјална заштита

Корени новоорганизованог система социјалног осигурања су постојали још током Другог светског рата. Још у децембру 1945. године, Скупштина среза у Краљеву је донета одлука о помоћи трудним женама, а почетком децембра 1945. године, Завод за социјално осигурање је донео одлуку по коме је постало обавезно пружање помоћи, лечење, лекови и нега у болници најдуже до 14 дана свим радницама које су биле најмање 6 месеци осигуране.¹⁴⁴³ Нови закон који је регулисао та питања је био донет 1947. године, а убрзо по ступању Закона на снагу били су формиран Заводи за социјално осигурање при републикама. Закон о социјалном осигурању радника и службеника и њихових породица из 1950. године донео је многе модернизаторске новине; загарантовао је женама право на здравствену заштиту, право на материјално обезбеђење за време привремене неспособности, право на материјалну помоћ за време одсуства у време трудноће и порођаја и одгоја деце, право на помоћ у случају инвалидитета, право на пензију и др.¹⁴⁴⁴ Током 1952. године је било у току припајање социјалног осигурања у оквир народне власти.¹⁴⁴⁵

Брига о незбринутима

Током прве послератне године на територији Жичког среза било је много социјално угрожених категорија становништва, а буџет недовољан. Бар према подацима тадашњег одсека за социјалну заштиту, у срезу је укупно било 58 незбринуте, веома угрожене деце. Срезу је био неопходан старачки дом јер се, по њиховим проценама, у срезу налазило око 30 незбринутих особа старије доби. Глувонемих, такође по проценама одсека, било је око 90 особа. У срезу се и током 1946. године још увек налазило 76 избегличких породица са укупно 424 члана. СНОО је грубо наложио да се овим породицама хитно саопшти да су дужне да у најкраћем року напусте срез. У срезу је у истом периоду било око 180 породица палих бораца, међу којима је одбор издвојио случај породице Маричић доделивши им помоћ у износу од 2.000 динара.¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴³ АЈ – 25 – 13 – 37, Предлог закона о заштити мајке и деце и примедбе, Упутство за примену уредбе о одсуству жена пре и после порођаја; М. Stanišić, *nav. delo*, стр. 72.

¹⁴⁴⁴ *Сл. лист ФНРЈ*, 10, од 10. 2. 1950, стр. 189.

¹⁴⁴⁵ ИАК, ССВ, кут. 4, Записник са пленума од 26. 9. 1952.

¹⁴⁴⁶ ИАК, ССК, инв. бр. 1, Записник седнице Извршног одбора од 22. 2. 1946.

Половином јуна 1952. године, Савет за народно здравље и социјално старање је разматрао питања организације и унапређења службе старатељства – том приликом је била и формирана Комисија старатељства. Препорука републичких органа је у то време упућивала на посвећивање више пажње бризи над децом без оба родитеља. Ову бројну категорију су сачињавала деца палих бораца, деца жртава фашистичког терора, деца без једног родитеља, и ратни војни инвалиди. Новоформирана комисија је требало да се ревносно посвети прецизном евидентирању тачног броја деце из набројаних категорија и да прикупи податке о материјалним условима у којима она живе. Комисија је имала задатак да предлаже конкретна решења за помоћ деци. Према тадашњој евиденцији, у граду је било евидентирано двадесетосморо незбринуте деце, стим да је било случајева неевидентираних деце. Велики број деце је био одсутан због школовања.¹⁴⁴⁷ Током 1952. године дошло је до наглог повећања укупних средстава за социјална давања, чему је највише допринело повећање дечијих додатака, будући да је тада у срезу овај додатак примао приличан број деце.¹⁴⁴⁸

Средином 1954. године, у граду се налазило седамдесетдвоје деце без родитеља изгинулих бораца и жртава фашистичког терора, која нису имала адекватне услове за школовање. Савет за народно здравље је ову децу настојао да смести у интернате или код угледних породица како би она могла имати што боље услове за образовање и васпитање.¹⁴⁴⁹

У циљу прецизног упознавања са стањем у тада постојећим социјалним установама, НОГО је, одлуком бр. 17016, од 10. новембра 1954. године, оформио комисију. Након детаљног упознавања са ситуацијом на лицу места у дечијим јаслама, обданишту и интернату Индустијске школе комисија је донела закључак да је за потребе града тада било неопходно изградити дечију социјалну установу капацитета довољног за деведесеторо деце. Од којих би било по тридесет места за децу старости до две године, затим, исто толико места за предшколску децу и школску децу. Комисија је, такође, предложила и изградњу дома ученика у привреди укупног капацитета двестапедесеторо деце, као и три дечија вртића.¹⁴⁵⁰

¹⁴⁴⁷ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народно здравље и социјално старање од 16. јуна 1952.

¹⁴⁴⁸ Укупна социјална давања у срезу су те године износила: 223.990.961 динара, што је у поређењу са претходном, 1951. годином било више за 133.478.961 динара - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС Среза жичког за 1952.

¹⁴⁴⁹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народног здравља и социјалног старања од 1. 6. 1954.

¹⁴⁵⁰ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народног здравља и социјалног старања од 22. 11. 1954.

И почетком 1955. године, стање у дечијим јаслама није било на задовољавајућем нивоу. Највећи проблем је био недостатак стручног особља. Након истека радног времена једне запослене васпитачице деца су често остајала и сама, зато је Савет предложио НОГО-у да се отвори још једно радно место неговатељице.¹⁴⁵¹

Рад Скупштине Завода за социјално осигурање је по запажањима Среског комитета, тада већ среза Краљево, крајем 1955. године био је незадовољавајућ. Лоша је била координација са синдикатом и са колективима радних организација. Тада највећа бољка је била масовно коришћење боловања, а главни задатак борбе против злоупотреба тог права је потпадао под надлежност Завода. Према тада изложеним подацима, на територији тада већ бившег среза Жичког, током 1955. године, догодило се 639 повреда на раду, од којих су 11 биле теже повреде. Док је са друге стране, током исте године, било четрнаест хиљада обољења, што је проузроковало 76.990 радних данапроведених на боловању. Одсуствовање са рада, заједно са надокнадом за боловање, представљало је значајну ставку у буџету *Магнохрома*, *Фабрике вагона* и *Дрвног комбината*. Сваки радник *Фабрике вагона* је те године у просеку био 18,8 дана на боловању.¹⁴⁵² Највише боловања је било у сезони пољопривредних радова и на јесен у време сезоне слава. Срески комитет је предлагао да се заједно са синдикалном организацијом и у сарадњи са здравственим установама ради на сузбијању злоупотреба права на боловање.¹⁴⁵³ Скупштина среског завода је, крајем 1955. године, имала укупно 35 чланова, од којих су њих 28 били и чланови Среског комитета. Један јединствени Завод за социјално осигурање за целокупну територију новоформираног среза био је створен 30. септембра те исте године. На територији тада бившег Жичког среза је крајем 1955. године 7.688 деце примало дечије додатке.¹⁴⁵⁴

¹⁴⁵¹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 3, Записник са састанка Савета за народног здравља и социјалног старања од 10. јануара. 1955.

¹⁴⁵² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 25, Записник са састанка Среског комитета СКС среза Краљево, проширен члановима Секретаријата Градског комитета СКС Краљево и секретарима општинских комитета, од 30. 12. 1955, стр. 14.

¹⁴⁵³ Исто, стр. 37.

¹⁴⁵⁴ Исто, стр. 33.

Посредовање рада

Када је у питању била организована евиденција, брига и помоћ незапосленима у првим послератним годинама је широм Србије још увек постојало наслеђе старе организационе структуре. Јавна берза рада у Београду је, 31. децембра 1945. године, још увек поседовала своју организациону структуру, једну подружницу у Нишу и осам повереништава (у Крушевцу, Краљеву, Крагујевцу, Лесковцу, Пожаревцу, Ужицу, Ваљеву и Шапцу).¹⁴⁵⁵ Привремена пословна управа (ППУ) је била формирана још фебруара исте године при Главној управи посредовања рада. У том, најранијем послератном периоду, берза рада у пракси није ни могла да обавља своје задатке предвиђене прописима јавне службе за посредовање рада. Зато су убрзо по оснивању ППУ биле предузете мере за активирање њених подручних органа, другим речима службе посредовања рада. У том циљу је, почетком марта 1945. године, био упућен по један службеник Берзе у сва места у Србији у којима су постојале Јавне берзе рада. Службеник је имао задатак да установи стање имовине и да у договору са локалним органима власти ради на активирању Јавних берзи рада. На челу Повереништва Јавне берзе рада у Краљеву је тада био Петар Граховац. А Министарство социјалне политике Привремене владе ДФЈ је, половином марта, донело Решење о продужењу рада Средишње управе за посредовање рада у Београду.¹⁴⁵⁶ Крајем 1945. године, уследила је прва реорганизација службе. Дотадашњи назив *Јавна берза рада у Београду* замењене новим називом *Земаљска управа за посредовање рада Србије*.¹⁴⁵⁷

Од средине 1946. године, задатке организовања службе посредовања рада добио је Главни одбор ЈСРНЈ-а, коме је тада придодата наведена надлежност, коју је обављао преко својих установа. Покретна и непокретна имовина, сва потраживања и обавезе дотадашње Средишње управе за посредовање рада и јавних берзи рада су од тада прешле под надлежност ЈСРНЈ-а. Истоветан процес се одиграо и са Повереништвом дотадашње Јавне берзе рада у Краљеву.¹⁴⁵⁸

У првој години Петогодишњег плана, у време преласка на планску привреду 1947. године, околности су довеле до још бржег и динамичнијег развоја привреде у целој земљи. Да би се ухватио корак са новонасталим околностима 1. маја 1948. године била је формирана нова Служба за радну снагу при Министарству рада ФНРЈ уместо

¹⁴⁵⁵ Момчило Павловић– Крстић, Светозар, *Запошљавање у Србији, књ. 2, Од јавне берзе рада до тржишта рада 1945-2000*, Београд, 2002, стр. 15-16.

¹⁴⁵⁶ Исто, стр. 16, 24-29.

¹⁴⁵⁷ Исто, стр. 7, 37.

¹⁴⁵⁸ Исто, стр. 73.

дотадашње Службе запослења радника при ЈСРНЈ-у. Унутрашња организација Службе је била таква да су постојале савезна, републичка, покрајинска и среска и градска управа за радну снагу. Ове последње: среске и градске управе су биле основне јединице Службе.¹⁴⁵⁹

Након увођења система радничког самоуправљања и новог привредног система запошљавање је било изузето из до тада надлежне Управе за радну снагу и потпало је под надлежност самих радних организација. Све су чешћи случајеви били да се у радним организацијама појављује вишак запослених и привремена незапосленост. Како је овај проблем на републичком нивоу био све присутнији, 1952. године је била донета Уредба о организацији службе посредовања рада која је прописивала да сва предузећа установе, државни органи, задруге, задружне и друштвене организације достављају потребе радне снаге Бироу за посредовање рада, а задатак бироа је био да потом упућује раднике и службенике у одговарајућа предузећа по пријављеним квалификацијама и звањима.¹⁴⁶⁰ Након тога је, 20. априла 1952. године, уследило и формирање Бироа за посредовање рада среза Жичког у Ранковићеву.¹⁴⁶¹ Биро је био основан у циљу што бржег и правилнијег запошљавања привремено незапослених, као и да помаже у остваривању права радника за време привремене незапослености: новчана помоћ, питања радног стажа, право на здравствену заштиту, дечији додатак, право на повлашћени превоз и сл.¹⁴⁶²

Биро је до краја 1952. године имао у својој евиденцији укупно 54 службеника (од којих су 33 биле женског пола), укупно 67 стручних радника (од којих су 4 биле женског пола) и 177 неквалификованих радника (од којих су 54 биле женског пола). Све укупно је било 298 незапослених у граду (од којих су 91 биле женског пола).¹⁴⁶³ Међу незапосленима је било и 35 физичких радника без имовине, а процењивано је да је било још око 200 сезонских физичких радника са села који званично нису ни били регистровани.¹⁴⁶⁴

¹⁴⁵⁹ Исто, стр. 98, 109.

¹⁴⁶⁰ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 16/1952.

¹⁴⁶¹ ИАК, ССК, Записник народног одбора од 20. 4. 1952.

¹⁴⁶² ИАК, Фонд. Биро за посредовање рада Народног одбора среза Краљево (у даљем тексту: ИАК, БПР, НОС Краљево) кут. 5, Објашњење у вези спровођења Уредбе упућеног од стране Републичког бироа за посредовање рада СНО-у среза Жичког од 29. 5. 1952; Објашњење о коришћењу здравствене заштите од стране прив. незапослених лица, упућено од стране Савета за народно здравље и социјалну политику НРС СНО-у од 30. 5. 1952; Упутство о признавању привремене незапослености у радни стаж, Савета за народно здравље и соц. политику НРС упућено СНО-у среза Жичког од 12. 11. 1952.

¹⁴⁶³ ИАК, ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Преглед пословања Бироа, од 19. 1. 1953.

¹⁴⁶⁴ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 53, Извештај Среског комитета СКС среза Жичког за 1952.

Почетком 1953. године У самом граду је било укупно 36 незапослених службеника (од којих су 25 биле женског пола), укупно 32 стручна радника (од којих су 4 биле женског пола) и 34 неквалификована радника (од којих су 25 биле женског пола). Укупно 102 незапослена у граду (од којих 54 биле женског пола).¹⁴⁶⁵

Већ и тада, на самом почетку свог постојања било је проблема у спровођењу основне улоге Бироа. Руководиоци предузећа су, у најчешћем случају примали у радни однос без упута Бироа и не тражећи било какву сагласност од истог. Да би се некако стало на пут оваквим појавама, из Бироа су предложили да се формира комисија састављена највише од 5 чланова, која би имала задатак да обиђе сва предузећа у граду и установи стварно упражњена места по тарифном правилнику предузећа. Истовремено је из Бироа потекла иницијатива да се отпусте сви пензионери, као и они радници за које се установи да су одличног материјалног стања, да имају богато сеоско домаћинство и доста земље, како би се ослободила места за сиромашне који чекају на запослење.¹⁴⁶⁶ И у једном од наредних извештаја из марта месеца исте године се констатује да постоји веома лоша сарадња и координација са управама већине предузећа у граду. Једина предузећа која су процедуру пријема радника испуњавали и запошљавали раднике упућене са Бироа су била *Фабрика вагона*, *Магнохром* и *Електропривреда Србије*.¹⁴⁶⁷

Током целе 1953. године, биро је у својој евиденцији имао укупно 1.176 незапослених, од којих је за њих 882 успешно било решено питање запослења, а њих 294 је остало на евиденцији бироа и до краја године. По тврдњама у извештају, до резултата се дошло највише захваљујући раду комисије Бироа, која је имала задатак да увиди неправилности и настоји да се сви незапослени на евиденцији запосле уколико постоји упражњено место.¹⁴⁶⁸

У 1953. години, у целом срезу је било 600 незапослених, од тога 40 жена, 150 су били квалификовани радници, а 35 са непотпуном средњом школом. Остали незапослени нису имали никакво формално образовање. У самом граду је било укупно 189 незапослених (45 жена), од којих је 121 био квалификованих радника, 68 са непотпуном средњом школом и остатак са основном школом или без образовања. Тада се већ појавио проблем незапослености у тој мери да је било случајева да новозавршени

¹⁴⁶⁵ ИАК, ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Преглед привремено незапослених радника од 22. 1. 1953.

¹⁴⁶⁶ ИАК, ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Преглед привремено незапослених радника од 22. 1. 1953.

¹⁴⁶⁷ ИАК, ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Преглед привремено незапослених радника од 28. 3. 1953.

¹⁴⁶⁸ ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Извештај о пословању Биро-а за посредовање рада у 1953. години, од 27. 1. 1954.

квалификовани радници не могу наћи други посао до да надниче на сезонским и сеоским пословима. Посебну карактеристику за Краљево тог доба је чинио проблем социјалне необезбеђености жена, удовица стрељаних 1941. године, које тада још увек нису имале право на пензију, нису имале квалификације за запослење, а у најчешћем случају нису ни могле да се запосле због бриге о деци. Према процени Среског комитета у граду је било 40 особито проблематичних случајева са таквим проблемом. Сматрано је да, као вид решења, треба у граду отворити погоне прерађивачке и лаке индустрије који би донели већи број радних места адекватних за рад особа женског пола.¹⁴⁶⁹

Током наредне 1954. године, кроз евиденцију бироа је прошло 1.214 незапослена лица, од којих је до краја године њих 783 било запослено. И даље је велики број запошљавања заобилазио евиденције бироа, упркос настојањима. Током године је било одржано 15 седница Управног одбора Бироа, а главна тема свих седница је било питање високе стопе незапослености међу женама. Биро се обратио Среском већу и Већу произвођача Среског народног одбора са молбом да се помогне и изнађе заједничко решење у погледу пружања помоћи угроженим женама без запослења. Среско народни одбор је потом оформио комисију, која је након увида у картотеку незапослених издвојила 120 најугроженијих жена, којима је била додељена новчана помоћ. Материјална средства за ову помоћ су била обезбеђена од донација привредних предузећа. Убедљиво најзначајнија донација је стигла од *Магнохрома*, тако да су незапослене, и материјално најугроженије жене у граду добијале по 1.500 динара по детету, а у неким најтежим случајевима и по 2.000 по детету.¹⁴⁷⁰

Почетком 1955. године квалификоване металске и металопрерађивачке струке (бравари, ковачи, металостругари), чак и електричарске, аутомеханичарске и дрвнопрерађивачке у све већем броју остају дуже времена без запослења. До појаве вишкова квалификоване радне снаге дошло је и због завршетка школовања већ неколико генерација ученика наведених струка, а привредне организације у срезу својим капацитетима нису биле у могућности да прихвате све свршене новопристигле квалификоване раднике. Решење се видело у евентуалним закључењима великих

¹⁴⁶⁹ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹⁴⁷⁰ ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Извештај о пословању Биро-а за посредовање рада у 1954. години, од 5. 1. 1955.

извозних послова *Магнохрома* и *Фабрике вагона*.¹⁴⁷¹ Привредна, индустријска производња је у то време, упркос великим улагањима, изградњи, отварању нових и проширивању старих капацитета, још увек била неустаљена. Тако је, на пример, у марту месецу, 1955. године, на нагли скок незапослености утицао масовнији повратак младића са служења војног рока. Многи од њих су у току служења били описмењени и стекли нека стручна знања, која су могла бити примењена у индустријској производњи.¹⁴⁷² И у 1955. години проблем незапослености међу женама је и даље остао најважнији. Биро није могао пронаћи трајније и одрживо решење овог проблема, а његова делатност по том питању се сводила на додељивање материјалне помоћи најугроженијим женама без запослења.¹⁴⁷³ Будући да индустријска производња у граду није имала потребе за женском радном снагом, запошљавање жена радница у индустрији је било споредично и крајње минимално. У мају је било запослено пет радницаи то две у продавници и три у пољопривредном расаднику. И у наредним летњим месецима је био пораст запошљавања радница на сезонским пољопривредним радовима, међутим, ни до краја године није дошло до трајнијег решења незапослености међу радницама са квалификацијама или без њих.¹⁴⁷⁴ Крајем године је у тадашњем срезу Краљево било укупно 456 незапослених, од којих су 283 биле жене.¹⁴⁷⁵

Године 1955. десио се низ значајних реорганизација и промена административно-правног статуса града. Савезни Закон о надлежности Народних одбора општина и срезова¹⁴⁷⁶ је стављао под надлежност Народних одбора општина и срезова оснивање Бироа за посредовање рада и то на основу Уредбе о организацији службе посредовања рада.¹⁴⁷⁷ Током те исте године и на републичком нивоу ступили су на снагу Општи закон о уређењу општина и градова (16. јуна), Закон спровођењу уређења општина (1. јула) и Закон о подручјима срезова и општина у НР Србији (20. јула).¹⁴⁷⁸ У складу са тим, Извршно веће НР Србије је, 29. јула, доставило Народном одбору среза Краљево

¹⁴⁷¹ ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Месечни извештај о пословању Биро-а за посредовање рада у јануару 1955. године, од 2. 2. 1955.

¹⁴⁷² Само у марту месецу те године број незапослених квалификованих радника у срезу се повећао за 43. - ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Месечни извештај о пословању Биро-а за посредовање рада у марту 1955. године, од 2. 4. 1955.

¹⁴⁷³ ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Месечни извештај о пословању Биро-а за посредовање рада у фебруару 1955. године, од 2. 3. 1955.

¹⁴⁷⁴ ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Месечни извештај о пословању Биро-а за посредовање рада у мају 1955. године, од 3. 6. 1955, сви месечни извештаји у 1955.

¹⁴⁷⁵ ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Записник са Прве седнице Управног одбора Бироа за посредовање рада, НОС Краљево од 19. 11. 1955.

¹⁴⁷⁶ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 34/1955.

¹⁴⁷⁷ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 16/1952.

¹⁴⁷⁸ *Сл. гласник НРС*, бр. 56/1955.

скицу нове организације управног апарата народних одбора нових општина и срезова, према којој је Биро за посредовање рада био предвиђен као самостални управни орган у општинама које су имале статус градске општине са посебним правима или које су биле седиште тадашњих срезова и као самостални управни орган у срезу.¹⁴⁷⁹ Под надлежношћу среског Бироа за посредовање у раду среза Краљево од тада били су Бирои у градским општинама Краљево, Рашка, Врњачка Бања, истовремено су при свакој општини (комуни) биле оформљене Службе рада, које су имале задатке административних карактера попут замена и издавања радних књижица и помоћи око социјалних права запослених.¹⁴⁸⁰

Број запослених са територије среза Краљево, који су својим социјално-здравственим осигурањем у 1955. години осигуравали и целе своје породице, бројао је укупно 19.453 лица.¹⁴⁸¹ На територији среза је 1955. године је укупно било 49.043 социјалних осигураника. Од бруто платног фонда запослених издвајало се 43% за социјално осигурање што је укупно износило око 800 милиона динара за социјално-здравствену заштиту у срезу на годишњем нивоу. Из фонда је исплаћено око 99 милиона динара на име болничких трошкова, за лекове још 44 милиона, док је за боловања запослених било исплаћено још 41 милион. На име дечијег додатка је на територији тада већ бившег среза било исплаћено 217 милиона динара.¹⁴⁸²

¹⁴⁷⁹ ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Појашњења и упутства о месту и задацима Бироа за посредовање рада у општини и срезу од стране Савета за народно здравље и социјалну политику НРС за Народни одбор среза Краљево од 3. 8. 1955.

¹⁴⁸⁰ ИАК, БПР, НОС Краљево, кут. 5, Записник са Прве седнице Управног одбора Бироа за посредовање рада, НОС Краљево од 19. 11. 1955.

¹⁴⁸¹ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај за прву годишњу скупштину Среског синдикалног већа среза Краљево од 27 и 28. 12. 1955.

¹⁴⁸² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са I редовне годишње конференције Савеза комуниста среза Краљево, одржане 18. и 19. 2. 1956, стр. 25.

VI СНАБДЕВАЊЕ И ИСХРАНА, СВАКОДНЕВИЦА И ПРИВАТАН ЖИВОТ

Снабдевање и исхрана (1944-1951)

Већ на крају Другог светског рата знало се да ће привредна обнова земље морати да крене прво од организације снабдевања народа. Страховања од несташнице хране су била оправдана будући да је у јесен 1944. године било засејано само 40% предратних површина под пшеницом, а предратни капацитети пољопривредне производње у Србији били су, крајем 1944. године, крајње умањени ратним разарањем и одсуством радне снаге.¹⁴⁸³ И у наредних неколико година снабдевање градског становнишва је било несигурно и нередовно. Реализовало се преко државних педузећа, рејонских радничко-службеничких набављачко-потрошачких задруга, на пијацама и у приватним трговинским радњама. Карактеристике послератног времена су биле директно учествовање органа власти у обезбеђивању снабдевања у околностима које су пратиле и обавезни откуп и контрола цена.¹⁴⁸⁴

Краљево је крај Другог светског рата дочекало као један од највише страдалих градова у Србији. Град је претрпео најстрашније људске жртве и значајно разарање инфраструктуре. Све привредне активности су током рата скоро у потпуности замрле, а пољопривредна производња је сведена на минимум због ратних дејстава и недостатка радне снаге. Отежано снабдевање основним намирницама узроковао је и отежан саобраћај, није било довољно запрежних кола и вучне стоке за превоз робе, а и железнички саобраћај је био преоптерећен.¹⁴⁸⁵ Обезбеђивање довољних количина основних намирница се одмах по ослобођењу града, испоставило као најважнији приоритет у раду органа нове власти. Прва одлука I седнице градског Народноослободилачког одбора одржане 13. децембра 1944. године је била да се прикупи помоћ угроженом становништву.¹⁴⁸⁶ Одбор је крајем 1944. године располагао скромним количинама хране, 1.200 килограма пшенице је расподељено породицама оних који су се у то време налазили на фронту, тако да је по члану додељено по 7

¹⁴⁸³ М. Павловић, *Српско село 1945-1952, откуп*, стр. 24-24.

¹⁴⁸⁴ М. Митровић, *Србија 1944-1952, Душтвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године*, стр. 293.

¹⁴⁸⁵ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник IV седнице ГНОО-а 8. 1. 1945.

¹⁴⁸⁶ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник I седнице ГНОО-а од 13. 12. 1944.

килограма.¹⁴⁸⁷ Почетком јануара 1945. године 57 породица, чији су чланови изгинули или су се налазили у НОЈ-у добило је по 2 килограма кукузног брашна, 7 килограма пшенице, 500 грама шећера, 500 грама меса. За новчану помоћ од укупно 2.487.000 динара, тада су се пријавиле и 874 породице са укупно 2515 чланова, чији су чланови пострадали у ратукао борци или жртве; помоћ је, међутим, добило 797 породица.¹⁴⁸⁸

У јануару 1945. године, основана је градска кухиња за исхрану чиновника и радника. Такође је основан и Дом старца и Хранилиште за децу. На седници ГНОО-а, 13. јануара 1945. године, основан је одсек за питања исхране становништва, а испред одсека за социјално старање Борка Поповић је том приликом изнела стање на основу резултата пописа породица чији су чланови пострадали као борци НОВ и НОЈ. Пријавило се 874 породица са укупно 2515 чланова. Новчана помоћ од 2.199.000. дин. је подељена на 741 породицу. Пописано је 56 сиромашних породица са 370 чланова и њима је подељено 288.000 дин. Оскудна материјална помоћ команде места је била издељена на само 57 породица чији су чланови или изгинули или су се још увек налазили у јединицама НОВЈ. Тих 57 породица је тада добило помоћ од по два килограма кукурузног брашна, 7 килограма пшенице, 500 грама шећера, 500 грама меса.¹⁴⁸⁹

Почетком марта 1945. године у град је стигло 20.000 килограма пшенице помешане са ражи, добијених као помоћ од СССР-а. Пре расподеле становништву Одбор је извршио процену о степену угрожености и породице поделио у две приоритетне групе. Испорука је подељена по 5 килограма тог брашна, по члану најугроженијим породицама, а мање угроженим је омогућена куповина по цени од 50 дин. за килограм.¹⁴⁹⁰ Социјални одсек ГНОО-а је неколико дана пре Васкрса 1945. године Дечјем хранилишту Црвеног крста у Краљеву, у коме је било преко 200 сиромашне деце, доделио 600 килограма ражи и 50.000 динара у готовини.¹⁴⁹¹

На стабилизацију снабдевања хлебом и пекарском производима значајно је утицало то што је 10. марта у Краљеву започела са радом Прва пекарско прерађивачка задруга.¹⁴⁹²

¹⁴⁸⁷ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник (нема редног броја) седнице ГНОО од 30. 12. 1944.

¹⁴⁸⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник V седнице ГНОО-а од 13. 1. 1945.

¹⁴⁸⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник V седнице ГНОО-а од 13. 1. 1945.

¹⁴⁹⁰ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник XI седнице ГНОО-а (нема датума).

¹⁴⁹¹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник XVI седнице ГНОО-а од 16. 04. 1945.

¹⁴⁹² ИАК, Varia, свежањ бр. 126, Прва пекарска задруга, Пријава друштвеног пореза од 27. 10. 1945; Записник са Оснивачке скупштине Пекарске задруге у Краљеву од 18. 2. 1945.

Стање у пољопривредној производњи се током 1945. године врло споро поправљало. Поред недостатка радне снаге, проблем је представљао и недостатак семенског материјала, оруђа и агротехнике. И малобројна пољопривредна механизација је била бескорисна због непознавања руковања и одржавања исте. На територији Жичког среза су се у то време налазила свега два трактора, од којих је само један био исправан. Срески одбор је одлучио да тракторе уступи Војводини, пошто су, по њиховом мишљењу, били непрактични за наше њиве и поднебље. Председник СНО-а је у корист ове одлуке образложио да је један исправан трактор за 89 дана узорао само 11 хектара и потрошио 176 литара бензина.¹⁴⁹³

Да би се, како се сматрало, успоставила сигурност снабдевања и онемућиле „шпекулације” и „црна берза”, трећег маја је, при ГНОО-у, била основана комисија за регулисање и контролу цена.¹⁴⁹⁴ Крајем августа ГНОО је потпуно забранио трговину текстилном робом на градској пијаци и наложио контролу сваког аутомобила који долази из правца Новог Пазара.¹⁴⁹⁵ Почетком октобра град је остао потпуно без брашна. Срески народноослободилачки одбор је од Окружног народноослободилачког одбора добио два вагона пшенице ургентне помоћи. Чиновници среза су добили задатке да оду у села и да се лично ангажују за набавку неопходне количине откупом.¹⁴⁹⁶

Почетком октобра 1945. године дошло је до реорганизације СНОО-а на основу упуства ОНОО-а. Привредни одсек је био подељен на Одсек пољопривреде и шума и Одсек трговине и снабдевања. Овом реорганизацијом су створени конкретнији услови и одређен је чиновнички апарат који се конкретно бавио обезбеђивањем сигурности снабдевања како основним намирницама тако и другим врстама робе неопходне за народ и привредне делатности.¹⁴⁹⁷

Будући да је Савезно министарство сврстало цели округ у групу мање угрожених подручја у погледу исхране, није се могло рачунати на значајније испоруке хране, па је одбор смањио број становника корисника обавезног снабдевања. Одлучено је да се три вагона пшенице чувају као резерва, а да се остатак подели пекарама и грађанима на основу купона. Крајем октобра потребе за намирницама су биле делимично смањене тиме што су тада радници у ложионици и Фабрици вагона, по питању снабдевања, били

¹⁴⁹³ ИАК, ССК књ. 1, Записник са седнице СНОО-а од 17. 04. 1945.

¹⁴⁹⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник XXII седнице ГНОО-а од 3. 5. 1945.

¹⁴⁹⁵ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник XXVIII седнице ГНОО-а од 26. 8. 1945.

¹⁴⁹⁶ ИАК, ССК инв. бр. 1, Записник са седнице СНОО-а од 8. 10. 1945.

¹⁴⁹⁷ ИАК, ССК инв. бр. 1, седница СНОО-а од 5. 10. 1945.

преузети под надлежност Министарства саобраћаја.¹⁴⁹⁸ Упркос томе, и даље је владао недостатак брашна, испоруке пшенице и кукуруза су биле крајње скромне у поређењу са испорукама околним градовима. Средином новембра, у град је стигло два вагона пшенице и три вагона кукуруза.¹⁴⁹⁹ Средином децембра из Окружног одбора у Чачку је обећано да ће град добијати осам вагона жита месечно. Међутим, испорука је каснила и десила се тек по испоруци двеста вагона намењених Студеничком срезу, који је спадао у приоритетна подручја у погледу снабдевања.¹⁵⁰⁰ На седницама је често истицано да је ситуација у погледу снабдевености у околним градовима боља него у Краљеву и да је у погледу испорука хране Краљево, а и цео Жички срез, био дискриминисан. Количина испорука је и у наредном периоду говорила томе у прилог.¹⁵⁰¹ Тек крајем марта 1946. године Одбор је од Министарства за трговину и снабдевање НРС добио удвостручену количину зрнасте хране у односу на раније испоруке. Добијено је 16 вагона кукуруза и шест вагона пшенице.¹⁵⁰²

Крајем 1945. године у граду је дошло до несташнице меса, а разлог се могао наћи у веома умањеном сточном фонду. У циљу побољшања понуде Комисија за регулисање и контролу цена је повећала максимирану цену говеђег меса са 30 на 36 динара, а цена телетине је повећана са 34 на 40 динара. У марту 1946. године сточни фонд у Срезу је био потпуно десеткован, тако да је СНОО морао да констатује да нема више стоке за откуп. Одбор је применио наређење Министарства пољопривреде НРС по коме се забрањује клање крупне стоке млађе од 10 и ситне стоке млађе од 5 година.¹⁵⁰³

Крајем 1945. године био је уочен и проблем у отежаној могућности или потпуној немогућности да велики број становника набави дрва за огрев. Стога су и огревна дрва постала категорија за бесплатно снабдевање угрожених домаћинстава на основу купона.¹⁵⁰⁴ Половином априла 1946. године, основан је срески Народни магацин, преко кога се, од 15. августа исте године, одвијала трговина храном и дрветом.¹⁵⁰⁵

Јуна месеца 1946. године, стање снабдевености се знатно поправило захваљујући бројнијим испорукама. Одбор је тада располагао залихама од 37.000 килограма брашна,

¹⁴⁹⁸ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник XXXIII седнице ГНОО-а од 25. 10. 1945.

¹⁴⁹⁹ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник XXXIV седнице ГНОО-а од 19. 11. 1945.

¹⁵⁰⁰ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник XXXVI седнице ГНОО-а од 12. 12. 1945.

¹⁵⁰¹ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник годишње скупштине ГНОО-а од 3. 2. 1946.

¹⁵⁰² ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са VI редовне седнице Извршног одбора Градског Народноослободилачког одбора (ИОГНОО) од 23. марта. 1946.

¹⁵⁰³ ИАК, ССК инв. бр. 1, Записник са седнице СНОО од 4. 3. 1946.

¹⁵⁰⁴ ИАК, СОК, кут. 211, књ. 1, Записник XXXVII седнице ГНОО-а од 28. децембра 1945.

¹⁵⁰⁵ ИАК, ССК инв. бр. 1, Записник са седнице СНОО од 14. 4. 1946; Исто од 15. 8. 1946.

102.000 килограма кукуруза и 10.000 килограма пшенице.¹⁵⁰⁶ Тадашње цене хлеба су биле следеће: хлеб од 800 грама је коштао 5,60 динара, од 600 грама 4,20 и од 400 грама 2,80 динара. Поступајући по наредби Министарства трговине и снабдевања, ГНОО је ограничио производњу и продају луксузних пецива. Среска власт је настојала да стави под контролу воденичаре, сматрало се да се у приватним воденицама пружају услови за шпекулације, због чега се дошло на идеју да се воденичари обавезују на вођење евиденције и пословних књига. Од 14. септембра су у воденице слати и службени контролори.

У лето 1946. године је због кварљивости била дозвољена слободна продаја конзервиране хране, млека и јаја у праху добијених као помоћ УНР-е.¹⁵⁰⁷

На састанцима месног Комитета КПС-а током првих послератних године исхрана и снабдевање су биле једна од најчешћих тема. Тако је МК, крајем августа 1946. године, оштро критиковао рад и резултате трговачке мреже и државног магацина чији се посао није развио и упркос свему није постао конкурентан у односу на приватне трговце. „Да се у почетку, док је квалитет робе био слаб доакало трговцима не би данас државни сектор стајао слабо.“ Предлагало се да се Магацин преда на управу Земаљском магацину Србије (ЗЕМАГ-у), па кад рад буде био развијен да предузеће буде предато ГНО-у. МК је лоше резултате, као и сам предлог решавања проблема у снабдевању оправдавао недостатком кадрова.¹⁵⁰⁸

Крајем септембра ступила је на снагу Наредба владе ФНРЈ о разврставању становништва у потрошачке категорије, које су могле да остваре право гарантованог снабдевања најважнијим животним артиклима.¹⁵⁰⁹ Овакав метод снабдевања је обухватио широк круг професија, а најобилније су били снабдевани неквалификовани мануелни радници, док су најквалификованији добијали значајније мање следовање.¹⁵¹⁰

Током 1946. године град је био недовољно снабдевен поврћем. У околини града је било мало површина под засадом повртарских култура. Град је највећи део својих потреба задовољавао поврћем из суседних срезова, пре свих из Трстеничког среза. У то

¹⁵⁰⁶ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 5. јуна 1946. године.

¹⁵⁰⁷ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 31. 7. 1946; ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 10. 10. 1946.

¹⁵⁰⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 24. 9. 1946.

¹⁵⁰⁹ АЈ-25-10-30, Упутство о разврставању потрошача примљених на гарантовано снабдевање предметима исхране; *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 76/1946., од 20. 9. 1946.

¹⁵¹⁰ I Dobrivojević, „Život u socijalizmu – prilog proučavanju životnog standard građana FNRJ 1945-1955“, *Istorija 20. veka*, vol. 27, br. 1, str. 75-76.

време је продаја меса била слободна, само што су месари морали да се придржавају упутства да једном купцу не могу одједном продати више од 400 грама меса.¹⁵¹¹

Крајем 1946. године највећи проблем у погледу снабдевања животним намирницама је била несташица хлеба.¹⁵¹² Тада већ оскудица брашна и пшенице није представљала главни проблем, већ је то био недостатак превозних средстава и лоша организација испорука на које се дуго чекало и које су биле нередовне.¹⁵¹³ До средине фебруара 1947. године залихе брашна су биле на измаку. У граду је преостало свега четири вагона кукурузног брашна. Зато је ГНОО започео мере штедње и хитне набавке. Формирана је комисија за откуп вишкова од воденичара и потраживано је од СНОО-а и ОНОО-а да испоруче походну количину кукурузног брашна.¹⁵¹⁴ Наредног месеца је било обезбеђено шест вагона кукурузног брашна. По питању снабдевености града осталим намирницама тада је стање било значајно боље у односу на раније.¹⁵¹⁵ Међутим, питање недостатка брашна се убудуће изнова појављивало као проблем, тако да је Одбор морао да се директно обраћа Министарству. Повереник Ранковић је отишао у Београд са конкретним подацима и задатком да представи тешко стање и оскудицу брашна и других намирница.¹⁵¹⁶

Посета Министарству трговине је резултирала одобравањем контингента од 7000 килограма сувог меса, затим 3.380 килограма свежег меса, шећер је био обезбеђен до новембра, одобрен је контингент кромпира од 10 вагона.¹⁵¹⁷

Обезбеђене количине прехранбених намирница, ипак, нису биле довољне да задовоље основне потребе становништва. Током целе 1947. године, оскудевало се у месу и поврћу, а исхрана становништва се свела, код већине становника, само на хлеб и нешто мало масти.¹⁵¹⁸

Несташица је утицала на висину цена, али примећене су неке нереално високе цене у односу на суседне градове. Тако, на пример, према записнику са састанка МК-а, у марту 1947. године, кајмака је у граду било, али је цена била 120 динара по килограму, док се у Чачку тада кајмак у здругама продавао за 88 динара по килограму.¹⁵¹⁹ Због тога је у граду при ГНО-у био формиран координациони одбор за град и срез, његов задатак

¹⁵¹¹ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 14. 11. 1946.

¹⁵¹² ИАК, СК СКС, кут. 24, Записници са састанка СК КПС од 2. 11. и 24. 11. 1946.

¹⁵¹³ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 30. 11. 1946.

¹⁵¹⁴ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 15. 2. 1947.

¹⁵¹⁵ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 13. 3. 1947.

¹⁵¹⁶ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 10. 4. 1947.

¹⁵¹⁷ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 1, Записник са седнице ИОГНОО од 10. 5. 1947.

¹⁵¹⁸ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС од 21. 2. 1947.

¹⁵¹⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1, Записник са састанка ОК КПС нема датума у марту 1947.

је био да на основу Уредбе о ценама одређује цене откупа на терену, директно од произвођача, и продаје у граду. На овај начин се желела постићи контрола кретања цена током препродаје, да се сузи простор за евентуално превисоко узимање маржи од стране трговаца и трговинских предузећа.¹⁵²⁰

Према записнику МК-а, почетком 1947. године у граду су постојала два млина, од којих један тада није радио 6 месеци, а други је радио већином за потребе железничара, на основу чега констатују да не могу да одузму ујам пошто је услуга млевења била наплаћивана у новцу. Због несташице брашна, МК је наложио испитивање оних који су били на обезбеђеном снабдевању, а истовремено су имали и имања на селу. Уколико би се код појединаца из ове категорије пронашле евентуалне залихе 20-30 килограма брашна, карте за гарантовано снабдевање би им тада биле одузете у вредности и количини пронађених залиха. Питање проналажења евентуалних залиха је стављено на висок степен приоритета и проналажење решења сматрано изванредним успехом: „за нас је најважније у граду да пронађемо бар извесну количину брашна – одсећи му купоне бар за онолико колико му следује хлеба.“ МК је на овој седници скренуо пажњу на чињеницу да до тада није било никакве здравствено-хигијенске контроле приликом мешања хлеба. Изнета је сумња да пекари у тесто за хлеб стављају веће количине кукурузног брашна које је било јефтиније и доступније. Сумња се убрзо показала као оправдана, као резултат контроле рада пекара Инспекција је већ током месеца код једног пекара нашла залиху од 100 килограма пшеничног брашна и 300 килограма кукуруза.¹⁵²¹ Сумња на веће залихе брашна је незаобилазно пала и на трговце који су у претходном периоду имали већи обим посла. Именовани су Тиловац и Буњак, у вези са њима је издата препорука да се подробније претресу њихове куће, а поред тога и куће њихових пријатеља.¹⁵²²

МК је, крајем марта 1947. године, са задовољством констатовао да је град Краљево једини у Округу испунио задатак у погледу откупа.¹⁵²³

По питању исхране становништва, МК је због несташице прехранбених намирница предложио да се поштри издавање хране у радничком ресторану. Предложено је да се убудуће забрани исхрана у ресторану за раднике мештанима који

¹⁵²⁰ ИАК, СК СКС, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а Краљево од 11. 11. 1947.

¹⁵²¹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 21. 2. 1947.

¹⁵²² ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 12. 2. 1947. Лапсус у самом записнику пише 1946.

¹⁵²³ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 27. 3. 1947.

не раде, а пролазницима дати по једно парче хлеба. Раднички ресторан је уважио овај предлог.¹⁵²⁴

Крајем 1947. године извршена је реорганизација привредних предузећа у граду тако да су остале самосталне трговачка и угоститељска дирекција, а да се обједине циглане, месарнице, пекаре, обућарнице, кројачнице, биоскоп и штампарија. Створена је заједничка дирекција тих предузећа.¹⁵²⁵ Истовремено је било основано и Градско предузеће за снабдевање града зимницом, међутим ово предузеће није остварило очекиване резултате, успело је да обезбеди само 2.000 м³ огревног дрвета. По овом питању и Задруга није могла да одговори свом задатку.¹⁵²⁶

Комитет је констатовао да у погледу снабдевања града још увек приватна иницијатива има велики утицај, који се одражавао и на висину цена, будући да се појавио проблем око висине и неуједначености цена робе, што је било у вези са неуједначеним платама у снабдевачким предузећима локалног и регионалног значаја. Ликвидност појединих предузећа је била таква да осим плата запосленима није преостајао вишак средстава у акумулацији. Комитет је због тога одлучио да посебна комисија састављена од једног члана комитета и инспектора за рад прегледа пословање локалних и регионалних предузећа, која би онда предложила решење за проблеме у пословању.¹⁵²⁷

До краја 1947. године, упркос свим околностима, стање у погледу снабдевања хлебом је и даље било хронични проблем. Снабдевање би било много стабилније, међутим, планиране испоруке брашна од Министарства трговине нису стизале, због, како је оправдавано, недостатка вагона за транспорт. У читавом срезу је тада владала несташица кромпира. Град је био у потпуности зависан од додељених количина овог поврћа од стране Министарства трговине. Краљеву је било одређено 10.000 килограма кромпира, која ни до краја године није била испоручена. Када је било у питању снабдевање поврћем за зимницу и огревом, стање је било знатно повољније. Иако је дошло до оскудице и скока у цени огревног дрвета, веће тешкоће су биле превазиђене доступношћу довољних количина угља. Међутим, као највећи проблем је преостало

¹⁵²⁴ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 6. 9. 1947.

¹⁵²⁵ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 2, Записник са седнице ИОГНОО од 09. 12. 1947.

¹⁵²⁶ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 8. 9. 1947.

¹⁵²⁷ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 8. 9. 1947.

само питање превозних средстава за угаљ. Али уз помоћ Југословенске армије, од којих је позајмљено неколико теретних возила, и тај проблем је био решен.¹⁵²⁸

Почетком 1948. године снабдевеност основним намирницама је била крајње оскудна. Количина жита која се добијала од Министарства за снабдевање је скоро била за читав вагон (10.000 килограма) мања него што су биле потребе града. Добијало се 101.000 килограма месечно, а потреба је изискивала најмање 110.000 килограма. Сам Комитет је приметио да министарство није узело у обзир убрзано повећавање градског становништва. Првобитни планови нису рачунали на повећање становника, поготову у летњим месецима, када је у граду боравио већи број сезонских грађевинских радника.¹⁵²⁹

Уредбом из фебруара месеца 1948. године је на територији целе ФНРЈ уведен нов систем снабдевања прехранбеним производима путем обезбеђеног снабдевања. На овај начин су се снабдевали радници, службеници намештеници по нижим јединственим ценама.¹⁵³⁰

Месни комитет и градске власти су били у обавези да до 23. фебруара категоризују становништво за потребе снабдевања. Пред Месним комитетом је био задатак формирања комисије за категоризацију до 1. марта. Дужност Комисије је била да до одређеног рока обезбеди продавнице неопходним инвентаром и да запосли довољан број продаваца.¹⁵³¹

Повереник за привреду Драгољуб Стаменковић је на седници ИОГНО од 8. 3. 1948. године образложио стање у одсеку и начине на који су спроведене нове уредбе о снабдевању. По његовом мишљењу, уредбе су у Краљеву спроведене са мањим грешкама, које углавном потичу од уличних посредника, као и од повереника предузећа. Грешке су углавном биле погрешно категорисање и неоправдано ускраћивање снабдевања појединим корисницима који су на то имали право. Карте су подељене по првом попису. Међутим, њиме није био обухваћен велики број службено одсутних и повремено радно ангажованих. Недостајало је отприлике око 150 карата да би се обухватили сви који су имали услова да остваре право гарантованог снабдевања. Продавнице за обезбеђење снабдевања савезног значаја отворене су 1. марта 1948.

¹⁵²⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Месног комитета КПС-а у Краљеву од 11. 11. 1947 и од 20. 11. 1947.

¹⁵²⁹ ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 1. Записник са састанка ОК КПС од 2. 2. 1948.

¹⁵³⁰ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 12/1948, од 11. 2. 1948, Уредба о снабдевању становништва.

¹⁵³¹ Том приликом је био и одређен састав и контролне Комисије у коју су ушли Стаменовић Драгољуб, Божидар Марковић, обојица чланови МК, затим Симо Јовановић, инспектор контролне комисије, Петар Граховац, члан МК и председник Среског синдикалног већа, и Драган Ранковић, директор привредног предузећа. - ИАК, ОК СКС, кут. 80, књ. 2, Записник са састанка ОК КПС од 14. 2. 1948.

године, али неки жељно очекивани „луксузнији” артикли као кафа и гриз нису били често у понуди.¹⁵³² Након посете поткомисије Председништва владе НР Србије Краљеви, која је имала задатак да испита рад Повереништва за трговину и снабдевање, крајем новембра се приступило реорганизацији Повереништва.

Према упутству подкомисије формиран су:

- Секретаријат Повереништва, који се састојао од три службеника (секретара, шефа администрације и персоналног референта),
- Група плана и евиденције, која је била сачињена од четири службеника (шефа групе који је уједно био и референт за планирање, оперативног евидентичара, референта за финансијски и кредитни план и референта за робни промет и статистику),
- Управа снабдевања(састојала се од три службеника),
- Управа друштвене исхране(састојала се од два службеника),
- Референта за откуп (један службеник),
- Референта за цене и тржиште (један службеник),
- Трговинска инспекција(састојала се од четири службеника: шефа инспекције и референта за контролу исхране, потрошачких карата, контролу цена и тржишта).¹⁵³³

Иако је Устав ФНРЈ дозвољавао мешовити систем привреде, тј. истовремено присуство државног, задружног и приватног сектора, власт није рачунала на трајну коегзистенцију са приватним сектором тим пре што је приватни сектор обухватао 20% трговине на велико и чак 70% трговине на мало. Овакво стање је мотивисало нову власт да убрза процес етатизације привреде.¹⁵³⁴ Уредбом о трговању пољопривредним производима из фебруара 1948. године, којом се приватним лицима дозвољава бављење трговином прехранбеним производима само уз одобрење среског или градског извршног одбора, дата је могућност да се изврши додатни притисак и гашење приватног сектора.¹⁵³⁵ Убрзо се у Краљеви приступило суровој реализацији. Амбициозно се наступило са планом да се ликвидира приватни сектор и изврши чишћење државног и задружног трговачког апарата. Одбор је наложио да Републиканско трговачко стовариште од 20. маја прекине снабдевање приватног

¹⁵³² ИАК, СОК, кут. 212, књ. 2, Записник са VII редовне седнице ИОГНОО8. 3. 1948

¹⁵³³ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 1, Записник са конференције градског Повереништва трговине и снабдевања од 27. 11. 1948.

¹⁵³⁴ В. Petranović, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, str. 247.

¹⁵³⁵ *Сл. лист ФНРЈ*, бр. 12/1948, од 11. 2. 1948, Уредба о трговању пољопривредним производима у приватној трговини.

трговачког сектора свим врстама артикала. Од наведеног датума роба се смела издавати само задружном и државном трговачком сектору, као и продавницама служби снабдевања и друштвених организација. Наложено је и формирање комисије за ликвидацију приватне трговачке мреже и комисије за „чишћење трговачког апарата”. План расподеле заплењене робе и имовине из приватних трговинских радњи је налагао да исту преузму државни и задружни сектор. Привредни повереник Стаменковић је отворено и у духу Уредбе износио критике на рачун приватних угоститеља. Према његовим речима, приватни угоститељи „штетно утичу на животни стандард и рад народа јер недозвољено набијају цене на пијаци и шпекулишу са алкохолом па би их требало као трговце ликвидирати, то јест затворити им радње”. Одбор је ипак донео одлуку да се само појединим кафедијама због „шпекулација” забрани рад. Као и у случају конфисковане имовине трговачких приватника, и имовина приватних угоститеља је била конфискована и предата предузећима државног и задружног сектора. Само је роба која није била потребна баш никоме, према упутству Одбора, остајала у магацинима приватних радњи. Прехрамбена роба, без прецизирања о којој је реч, је требало да буде враћена власницима, осим у случају када се радило о недозвољеној трговини.¹⁵³⁶ Услед учесталих притужби на разне пропусте и неправилности у раду трговаца (новоформиране државне „социјалистичке”) трговачке мреже,¹⁵³⁷ на предлог повереника за трговину и снабдевање Петра Граховца, 11. јануара 1949. године, била је одржана градска конференција трговачког кадра у сали народног универзитета у Краљеву. Конференцији су присуствовали: сви службеници Повереништва, руководство и услужни персонал Градског магацина *Ослобођење*, руководство и сав персонал Радничко службеничке задруге, руководство и део персонала Градског угоститељаког предузећа *Столови*, руководство и сав персонал Службе снабдевања Фабрике вагона и железничара, руководство и део персонала Градског прехрамбеног предузећа *Јединство* и особље трговачког предузећа градског одбора *Народног фронта*. На дневном реду је била анализа дотадашњег рада,

¹⁵³⁶ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 2, Записник са XVI редовне седнице ИОГНОО од 23. 5. 1948.

¹⁵³⁷ Извештај Контролне комисије за срез Жички о раду током 1948. године указује да су били примећени чести пропусти и грешке при Одсецима за трговину и снабдевање и при ГНО-у и при СНО-у. Највећи број пропуста је био у томе што нису на време биле потребане потрошачке карте и што по питању потрошачких карата и прехрамбених залиха није била вођена правилна евиденција. Комисија је истакла и да су тешкоће и проблеми око снабдевања делимично долазили и због закашњавања испорука прехрамбене робе и житарица услед пропуста Министарства трговине и снабдевања. - ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, IV средња партијска конференција одржана 17. 6. 1949, Извештај Контролне комисије за срез Жички за 1948. годину.

достигнућа и пропуста новоформираних „социјалистичких” трговачких предузећа, дискусија по овим питањима и закључци. Повереник Петар Граховац је, након излагања о успесима и брзини у организацији трговачке мреже, прешао на навођења пропуста и неправилности. Прво је истакао да ни једно од трговачких предузећа није у предвиђеном року достављало финансијске извештаје. Достављени извештаји су били површни, алкави и често очигледно нетачни. Скренуо је пажњу на неправилно мерење артикала кроз пример продавања јестивог уља у предузећу *Ослобођење*, где је уље продавано у литрима, а наплаћивано и у евиденцијама завођено у килограмима. Прозвао је и персонал Радничко-службеничке задруге да огревна дрва не мери правилно, па поврх свега ипак нема ни пријављеног манипулативног вишка. Повереник је изнео критику да планирана динамика отварања трговинских радњи није била испуњена, да је мрежа тада и даље била недовољна у периферији града. Изнео је примедбе на дисциплину, професионализам и љубазност услужног персонала, у овом погледу је повереник чак и навео случај извесног трговца (не именујући га) Радничко службеничке задруге који је муштерији псовао мајку и сунце. Хигијенске навике и уредност трговача често нису биле на задовољавајућем нивоу, поједини трговци су били неочешљани, необријани, а мантили су им били замашћени и прљави. Исто тако је било примећено и неадекватно складиштење и чување робе. Чести су били случајеви да поједина роба обезбеђеног снабдевања буде у оштећеној амбалажи и да из ње недостаје део или целина садржаја. Примећене су манипулације робе обавезног снабдевања, нарочито млека. Директор градског магацина *Ослобођење*, Страхиња Игрутиновић је сматрао да наведени пропусти делимично могу бити оправдани недостатком школованог стручног особља. Помоћник повереника Никола Крстић је том приликом истицао значај прецизне евиденције робе, занимљиво је да се том приликом није устручавао да цитира и Стаљинове речи „Социјализам то је евиденција”. Конференција је на крају донела закључке да се мора појачати радна дисциплина у сваком погледу, да се службеној евиденцији посвети већа пажња, да се у свим предузећима пажљиво примењују све уредбе и прописи и да се редовно прате новодонети прописи објављениу службеним гласилима. Да се наредене конференције попут тадашње одржавају редовно сваког месеца. И да убудуће предузећа подробније обавештавају Повереништво о интерним радним састанцима и да подробније обавештавају о функционисању предузећа, како би повереништво на основу тих сазнања могло

предузети одговарајуће кораке.¹⁵³⁸ Идентичне примедбе на рад трговачких предузећа су биле изношене и на наредној седници Повереништва, илуструјући примере непрофесионализма међу трговачким особљем тиме што су трговци доручковали током радног времена истовремено услужујући муштерије и сл.¹⁵³⁹

Од јула 1948. године, ИОГНО је применио оперативне планове за снабдевање поврћем, воћем и млеком. Уједно је територија града подељена на рејоне у погледу снабдевања. Пијаца је била веома оскудно снабдевена због тога што су пољопривредници били обавезни да продају робу по максимираним ценама. Овладала је оскудица повртарских производа и због тога што је суседни Трстенички срез претрпео поплаве у тој години. Од Министарства трговине и снабдевања је у јулу било додељено пет тона парадајза из Скопља.¹⁵⁴⁰ Упркос томе у граду се осећала несташница воћа и поврћа. А до ушију Среског комитета је, с јесени 1948. године, дошла прича, која је наводно кружила у народу, да ће убрзо сви пољопривредни производи бити пуштени у слободну продају у Србији, „пошто комунисти немају шта да једу”.¹⁵⁴¹

Снабдевање града огревним дрветом је на зиму 1948/49. године било решавано уз знатну помоћ Народног фронта, у чијој организацији је била спроведена радна акција сече и транспорта огревног дрвета за потребе града. Срески одбор НФ-а је „у част Другог конгреса КПС-а” ангажовао укупно 1100 људи, који су према подацима из годишњег извештаја посекали укупно 2.202 m³ огревног дрвета, а уједно и 476 m³ техничког дрвета. За потребе транспорта изграђено је и 1.550 метара пута, а до краја године акција је резултирала допремањем 943 m³ огревног дрвета у град.¹⁵⁴²

У погледу снабдевања млеком стање је готово увек било стабилно и повољно. Цео Студенички срез је био један од највећих произвођача млека и млечних производа у републици. Упркос смањеном сточном фонду, у граду и околини је у првих пар година после Другог светског рата било довољно музних крава да би се задовољиле локалне потребе. Откупна политика путем „везаних цена” за потребе обезбеђеног снабдевања доводила је до појаве да се и поред великих количина произведеног млека на подручју среза појави и несташница ове животне намирнице. Десио се једном, средином

¹⁵³⁸ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 1, Записник са конференције градског трговачког кадра од 11. 1. 1949.

¹⁵³⁹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 1, Записник са конференције Повереништва трговине и снабдевања ГНО-а Краљево од 22. 1. 1949.

¹⁵⁴⁰ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 2, Записник са XXII редовне седнице ИОГНОО од 7. 8. 1948.

¹⁵⁴¹ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 1, Информације за октобар 1948. годину, извештај СК Краљево од 4. 10. 1948.

¹⁵⁴² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, IV среска партијска конференција, одржана 17. 6. 1949, Извештај о раду среског одбора Народног фронта за 1948/49. годину; ИАК, ОК ССРН, кут. 21, Записник са седнице Извршног одбора Градског одбора Народног фронта од 16. 9. 1948.

септембра 1948. године, да због несташнице млека ИОГНОО доноси одлуку да се млеко сме издавати искључиво деци и болеснима.¹⁵⁴³ Како је несташница потралаја и сваким даном постојала све већа Среска управа за откуп је добила дозволу од виших инстанци да сме допустити слободну продају млечних производа. Одмах по пријему депешео дозволи слободне продаје, почетком октобра 1948. године, повереништво ГНО-а је дозволило слободну продају млечних производа на градској пијаци. Међутим, нагла појава већих количина млечних производа у слободној продаји изазвала је и велике скокове и колебања у ценама, а упркос слободној продаји млечних производа проблем несташнице свежег млека није био решен. Разлог хроничне несташнице млека у граду је био и у томе што је већина произвођача, поучена лошим искуством у погледу цене и пласмана, своје млеко радије прерађивало у млечне производе и тако лакше складиштило и сигурније пласирало по њима прихватљивијим ценама, а дозвола слободне трговине млечним производима је овај проблем чак и погоршала.¹⁵⁴⁴ Поросечна дневна потрошња млека је у граду, током 1950. године, била између 3.200 и 3.500 литара. Половином 1950. године, почели су се дешавати случајеви продаје вишка млека на слободном тржишту, што је претходно Повереништво строго забрањивало и санкционисало. Строгост по питању продаје вишка свежег млека је, поред економске политике власти, била узрокована и санитарно-хигијенским разлозима. Трговина и складиштење великих количина свежег млека у тадашњим условима је могло проузроковати појаву заразних болести. Зато су током 1950. године биле предузете мере да се убудуће издају специјалне карте за гарантовано снабдевање млеком, а да приоритетна домаћинствадобију веће количине, као и поједине установе (болница, дечје обданиште, јасле). Повереништво је ограничило продају млека на време до 9 часова, због великог ризика од кварења, и отворило још једну продавницу млека у Карађорђевој улици да би се све количине што пре продавале. Све канте и посуђе су се од тада морале прати на једном месту, где би запослени из свих продавница на крају радног времена заједнички опрали посуђе и то обавезно кључалом водом.¹⁵⁴⁵

Снабдевање основним намирницама је током 1949. године постало редовније и стабилније. Хлебног брашна и хлеба је било довољно; такође, није било ни несташнице меса и млека. У граду је владала несташница кукурузног брашна, уља и масти. Узрок

¹⁵⁴³ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 2, Записник са XXVI редовне седнице ИОГНОО од 15. 9. 1948.

¹⁵⁴⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације, кут. 1, Информације за октобар 1948. годину, извештај СК Краљево од 4. 10. 1948.

¹⁵⁴⁵ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 1, Записник бр. 23, са конференције Повереништва трговине и снабдевања од 29. 5. 1950; Записник бр. 33, са конференције Повереништва трговине и снабдевања од 22. 6. 1950.

смањених испорука ових намирница је, према мишљењу повереника, била застарелост и нетачност информација о реалним потребама града од стране надлежних служби у Министарству.¹⁵⁴⁶ Дан по објављивању нове Уредбе о снабдевању у „Борби”, 25. фебруара 1949. године, у Извршном одбору је била спроведена нова ревизија потрошачких карата за снабдевање, и том приликом је обустављено снабдевање чак 1.380 потрошача. Поново је поднета 301 молба за добијања карата за снабдевање, од којих је одмах одобрено 117, за 117 захтева тражена је додатна документација, уверења и сл. и 147 молби је било одбачено.¹⁵⁴⁷ У колективном сећању града остало је до данас огорчење многих становника због неправедности и злоупотреба надлежних у погледу ускраћивања гарантованог снабдевања, бесправног присвајања намирница и других злоупотреба.¹⁵⁴⁸

ЦК КПС-а је признавао да је почињен низ грешака у погледу ревизије карата за снабдевање. Замерао је среским и градским комитетима да нису довољно активно учествовали у „политичком разјашњавању масама”, политике и стратегије снабдевања. ЦК је налагао среском и градским комитетима да изврше поновни преглед свих одузетих карата. Циркуларном депешом од 1. марта 1949. ЦК је изричито наложио да се радници и њихове породице не смеју скидати са обезбеђеног снабдевања, осим ако чланови породице већ нису самостално снабдевени. Упутством из ове директиве је било дефенисано тако да се занатлије код којих је било запослено више од два радника скину са снабдевања, док су радници запослени код занатлија обавезно морали остати на обезбеђеном снабдевању. Учитељи нису смели остати без обезбеђеног снабдевања, осим оних који поседују сопствену земљу и користе приходе са ње. Ђаци имућних родитеља су остали без права на обезбеђено снабдевање, док су ђаци који похађају наставу ван својих места остали на снабдевању. Свештена лица су, према упутству, такође, остали на снабдевању, сем ако нису поседовали сопствену земљу и убирали приходе од ње.¹⁵⁴⁹

Инструкторска комисија, која је пратила рад градског комитета КП-а, осврнула се и на рад повереништава ГНО-а. Приметила је и критиковала праксу повереника за трговину и снабдевање да свакодневно прима бројне грађане због примедби на расподелу карата за снабдевање. Комисија је сматрала да повереник не треба да се бави таквим „ситницама”, већ важнијим питањима свог ресора. Рад повереништва је неретко

¹⁵⁴⁶ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 3, Записник са седнице извршног одбора од 19. 10. 1949.

¹⁵⁴⁷ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 3, Записник са XXXVIII редовне седнице ИОГНОО од 25. 2. 1949.

¹⁵⁴⁸ Ј. Петровић, *Живот у Ранковићеву*, стр. 33-36.

¹⁵⁴⁹ АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 7, Депеша бр. 8, од 1. марта 1949.

био аматерски организован, а често је долазило и до неспоразума који су изазивали проблеме. Повереништво за трговину и снабдевање и Повереништво за комунална питања су сматрала да је предузеће за откуп поврћа и воћа у њиховим надлежностима, међутим, у пракси су оба повереништварапостављала рад предузећа. Комисија је навела питање евиденције као једно од највеће слабости у раду Повереништва за трговину и снабдевање. Закључено је да сви проблеми око карата за снабдевања проиходе од лоше евиденције и да ГНО треба да прибави прецизне и тачне податке како не би убудуће долазило до неправилности и одузимања карата онима који на њих имају право.¹⁵⁵⁰

Крајем 1949. године, од свих намирница најредовније се делио шећер. Најдефицитарнији артикал је био сапун чија је потпуна несташница трајала већ пуна три месеца. Несташница масти трајала је пакдва месеца. Снабдевање воћем и поврћем се тада већ донекле стабилизовало, јер се контрахирање извршило правилно и на време. Међутим, постојао је проблем у пласману, јер је Предузеће за откуп воћа и поврћа оскудевало у простору за продавнице. У граду је предузеће тада имало само четири продавнице и пет тезги, због чега је долазило до формирања редова, а често се воће и поврће просто није могло довољно брзо продати па је долазило до њиховог кварења и бацања.¹⁵⁵¹

У јесен 1949. године је владала несташница огрева у целој Србији. Расположиве резерве угља за огрев у Србији су представљале само 72% потреба, од којих је реализовано, отишло на снабдевање градова свега 43%, што је представљало само 23% процењених стварних потреба. Брига за остатак неопходних количина огрева је био препуштен самим градским органима власти. Министарство за комуналне послове је рачунало да предузеће *Раде Вилотијевић* из тадашњег Ранковићева, које је управљало рудником угља у Тавнику, може да испоручи око 150 t угља дневно. Процењена количина би била довољна како и за Ранковићево тако и за друге градове.¹⁵⁵² Процена је била нереална, јер је из рудника у Тавнику било је обезбеђено само 600 t током целе сезоне. Извршни одбор градског одбора је процењивао да су неопходне количине угља за снабдевање Ранковићева у целој грејној сезони износиле 7.000 t, међутим, реализација је била проблем – током целе сезоне је било добијено је само 3. 000 t.

¹⁵⁵⁰ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, Извештај са обиласка ГК КПС Ранковићево, октобар 1949, стр. 23-26.

¹⁵⁵¹ Исто, стр. 24-25.

¹⁵⁵² АС, Фонд ЦК СКС, Директивна писма и депеше, кут. 7, Писмо организационо инструкторске управе ЦК КПС Србије упућено ЦК КПЈ, без датума.

Недостајућа количина угља је морала бити надомештена огревним дрветом, што у пракси није требало да представља проблем будући да је околина града, као и велики део територије среза, била покривена шумом. Повереништво трговине и снабдевања је, 1949. године, проценило да је неопходна количина огревног дрвета за потребе града била 8.350m^3 и да је наведену количину било могуће набавити до почетка грејне сезоне.¹⁵⁵³ Међутим, проблем у реализацији је представљао недостатак превозних средстава. До октобра месеца у самом граду је било доведено свега 2.500m^3 , док се остатак још увек налазио на планини Гочу. СНО-у је стога било наложено да ангажује око 30 запрежних кола, што је у пракси било неефикасно спроведено и довоз огрева је ишао спорије него што је било планирано.¹⁵⁵⁴

Поучено лошим искуством у протеклој грејној сезони Повереништво је, већ крајем априла наредне, 1950. године, основало штаб за набавку огрева. Штаб је проценио да потребну количину од око 8.000m^3 треба обезбедити до августа. Да би се намеравано остварило, било је потребно ангажовати 190 радника и 70 запрега организованих у радну бригаду. Извор неопходног људства су била сва предузећа и радне организације са територије надлежности ГНО-а Ранковићево, пропорционално броју запослених. Поред учешћа привредних предузећа, из ове радне акције нису биле изостављене ни непривредне организације попут Среског суда или Народног позоришта. Укључене су биле и масовне организације, те је тако у овој акцији своје учешће узело укупно 38 радних организација. План је био да се у четири смене у року од 15 дана обезбеде планиране количине огревног дрвета. О исхрани радника се бринуло Повереништво, а снабдевање радника обављано на радном месту.¹⁵⁵⁵ Међутим, није све могло ићи по плану, од предвиђеног броја од 190 људи штаб је успео да прикупи 168, а много већи проблем је представљао то што је од планираних 70 запрега било обезбеђено само 7, до 16 маја било је испоручено само 81m^3 огревног дрвета, а до краја месеца укупно 500m^3 , а до 17. јула било је испоручено укупно 3.984m^3 , скоро половина укупног плана. Будући да се са планираним темпом сече веома каснило из различитих разлога, пре свега због недостатка људства, Повереништво је одлучило да формира још једну бригаду од сто радника да би се достигао план, одлучено је да се

¹⁵⁵³ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 3, Записник са седнице извршног одбора од 19. 10. 1949.

¹⁵⁵⁴ АС, Фонд ЦК СКС, Одељење за информације 1945-1949, Извештај са обиласка ГК КПС Ранковићево, октобар 1949. стр. 25.

¹⁵⁵⁵ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 1, Записник бр. 16, о састанку Повереништва трговине и снабдевања са представницима масовних организација и разних предузећа од 27. 4. 1950; Записник 17, са прве седнице штаба за снабдевање огревом од 4. 5. 1950; Записник бр. 18, са конференције Повереништва са директорима предузећа, представницима установа и руководиоцима синдикалних подружница од 4. 5. 1950.

„мобилицу” сви комунисти у граду.¹⁵⁵⁶ Производња угља у 1950. години била је постављена преамбициозно на име, планирано је да се из рудника у Тавнику ископа 32.000 тоне, међутим, до новембра те године било је ископано свега 15.723 тоне, што је опет било значајно више у односу на претходну годину.¹⁵⁵⁷

Пораст стандарда и побољшање квалитета у погледу снабдевања основним животним намирницама је текло споро. Половином 1950. године, Повереништво је следећи препоруку Трговинског билтена увело Књигу жеље потрошача као обавезну у свим државним продавницама.¹⁵⁵⁸ Делом и захваљујући управо Књизи жеља потрошача, Повереништво је дошло до практичних сазнања о недовољној координацији између продавница и дирекција трговинских предузећа. Често се дешавало да у појединим продавницама нема извесних артикала, док у другим има превише. На овај проблем се надовезивала и пракса лошег сортирања робе. Тако је у неким продавницама било само сапуна за рубље, док је у другим било само дечијег сапуна, тим пре је пропуст био већи, јер су се они издавали на исти купон. И не излагање робе је примећено као проблем који је узроковао да се неки артикли дуго задржавају у складишту, а да потрошачи и не знају за њих. Повереништво је из књиге жеља сазнало за праксу небрижљивог складиштења и чувања робе (шешири у продавници за слободну продају на тргу Маршала Тита су били пуни прашине, кутије цигарета поломљене; наведен је и пример из гвожђарске продавнице где су се продавале потпуно зарђале косе). И даље је била често присутна лоша хигијена просторија, прехрамбених намирница, као и лична хигијена запослених. Повереништво је било упознато са појавом злоупотребе манипулативних вишкова. До тог тренутка никада није био пријављен манипулативни вишак, који је морао свакако постојати када се одбију признати кало и растур. Десио се само један случај у тада већ бившој Радничко-службеничкој задрузи да су два радника одговарала на дисциплинском суду због продаје кафе из манипулативног вишка. Примећена је и појава злоупотребе и кривотворења карти за снабдевање. Најчешће су се дешавали случајеви да се артикли издају за карте које нису биле издате од стране домаћег Народног одбора. Ова појава се најчешће дешавала приликом издавања текстилне робе. Повереништво је упозоравало

¹⁵⁵⁶ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 1, Записник бр. 20, са састанка Повереништва за трговину и снабдевање и Штаба за огрев од 16. 5. 1950; Записник бр. 25, са радне седнице штаба за огревна дрва од 31. 5. 1950; Записник бр. 36, са седнице штаба за огрев од 17. 7. 1950; Записник бр. 38 са састанка штаба за огрев од 22. 7. 1950.

¹⁵⁵⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Годишњи извештај Среског комитета КПС-а среза Жичког за 1950. годину, стр. 14.

¹⁵⁵⁸ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 1, Записник бр. 21, конференција Повереништва трговине и снабдевања са руководством трговинског предузећа од 23. 5. 1950.

особље на издавању да додатно обрете пажњу на печате на полеђини карата. Често се дешавало и да пекаре у граду додељују следовање хлеба на картеиздате од НО Рибница, што би понекад доводило до несташаца.¹⁵⁵⁹

Повереништво је, закупљено обезбеђивањем снабдевања основним животним намирницама, све до 1950. године снабдевање воћем и поврћем стављало у други план. Прилике су условиле скромније планирање снабдевања воћем и поврћем. Тако се лако могло десити да, према процени Повереништва у 1949. години, град буде релативно добро снабдевен довољним количинама воћа и поврћа и да планиране количине буду лако испуњиве.¹⁵⁶⁰ Већ следеће године, због побољшања сигурности и редовности у снабдевању основних прехранбених намирница (брашно, уље, месо, млеко) у жижу интересовања доспева проблем недостатка воћа и поврћа. Суша је током наведене 1950. године умањила очекивања и угрозила план набавке 735 тона воћа и поврћа. Узрок несташаца није био само лош род, већ и немотивисаност произвођача да изнесу робу на тржиште због прописаних цена. План за контрахирање је требало да буде закључен још у марту, међутим, до маја је био остварен са свега 15% планираних количина. Пошто је недостатак превозних средстава био велики проблем, није се могло рачунати на испоруке из удаљенијих крајева, као што су Војводина, Македонија. Решење је тражено тако што су закључивани уговори и са другим, суседним срезовима. Чак и на тај начин било је обезбеђено само 110 тона, седам пута мање од планиране количине.¹⁵⁶¹

Почетком 1951. године је дошло до реорганизације у погледу трговине и снабдевања у граду, од Градске економије, прехранбеног предузећа *Јединство* и Предузећа за воће и поврће је било створено једно предузеће. Симбиозом градског магацина *Ослобођење* и Транспортног предузећа било је, такође, створено једно предузеће. Од Обућарског, Кројачког и Штампарског предузећа, затим браварске и чешљарске радионице било је створено једно предузеће. Сва наведена предузећа су, од другог квартала те године, отпочела рад по једном јединственом привредном плану.

¹⁵⁵⁹ ИАК, СОК, кут. 213, књ. 1, Записник бр 24, са конференције Повереништва трговине и снабдевања у присуству директора градских трговинских предузећа и пословођа свих продавница у граду од 29. 5. 1950.

¹⁵⁶⁰ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 3, Записник са седнице извршног одбора од 19. 10. 1949.

¹⁵⁶¹ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 4, Записник са седнице извршног одбора од 4. 5. 1950; ИАК, СОК, кут. 212, књ. 4, Записник са седнице извршног одбора од 21. 6. 1950; кут. 213, књ. 1, Записник бр. 46. са конференције градске трговачке мреже од 10. 11. 1950; ИАК, СК СКС Краљево, кут. 37, План задатка за IV тромесечје 1950. године, За Среску контролну комисију СНО-а за срез Жички Ранковићево, стр. 3-5.

Истовремено је било основано и Предузеће за откуп и расподелу вишкова за шест срезова и два града, са седиштем у Ранковићеву.¹⁵⁶²

Током 1951. године најважнији проблем у погледу исхране био је квалитет хлеба. Пекари су се жалили на лош квалитет брашна. Испоручена пшеница је била влажна, тако да ју је претходно било потребно добро исушити, а за то се није имало ни услова ни времена. ИОГНО је зато основао комисију која је требало да испита узрок овог проблема, као и да преконтролише поступак мешења и санитарне услове. Комисија је имала и задатак да утврди евентуалне шпекулације, дата су јој упутства да упореди количину добијеног хлеба од 100 килограма брашна. Несинхронизованост производње са потребама је често доводила до вишкова или пак несташнице и овим проблемом је требало да се позабави комисија. У граду је просечна дневна потрошња била око 6.000 kg, а било је само осам продавница хлеба. Касније током године и све до краја исте, квалитет хлеба се осетно поправио, производња је била боље синхронизована са потражњом и запошљено је још шест нових квалификованих пекарских радника. Током 1951. године, обустављено је гарантовано снабдевање месом због несташнице. Многобројне породице су у долазећем периоду биле принуђене да се снабдевају на слободном тржишту. Оваква ситуација је повећала потражњу и још више смањила и онако врло малу понуду. Уочивши проблем Извршни одбор је поверио прехранбеном предузећу *Јединство* надлежност да се бави обезбеђивањем снабдевања града месом. Такође, двојици месара су додељени локали и дозволе за рад.¹⁵⁶³

Петогодишњи план се завршавао са 1951. годином, исте године је био напуштен и Државни монопол у трговини тиме што се престало са административном поделом робе.¹⁵⁶⁴ Завршена је једна драматична и динамична етапа у животу становника Краљева. Од ослобођења у 1944. години било је јасно да ће снабдевање градског становништва бити један од најважнијих задатака градске власти. Решавање питања снабдевања је у пракси утицало и на даље планове привредног развоја, пољопривредне производње и стратегије откупа. Питање снабдевања је ставило на нишан и приватни трговачки сектор, који је својом ипак приметном заступљеношћу на тржишту убрзо потпао под одлучнију немилост тадашње власти. Од 1952. године долази до реформе

¹⁵⁶² ИАК, СК СКС Краљево, кут. 89, Записник са састанка Градског комитета КПС-а Ранковићево од 2. 3. 1951.

¹⁵⁶³ ИАК, СОК, кут. 212, књ. 4, Записник са седнице извршног одбора од 10. 5. 1951; ИАК, СОК, кут. 212, књ. 4, записник са седнице извршног одбора од 16. 5. 1951.

¹⁵⁶⁴ S. Selinić, *Beograd 1960-1970, Snabdevanje i ishrana*, 2005, str. 19.

народних одбора, проширују се њихове надлежности. У народне одборе су уведена већа произвођача, укинута су извршни одбори и повереништва.

Партијски органи су живо пратили стање у погледу квалитета услуга трговаца. Није остајало непримећено непрофесионално опхођење трговаца према потрошачима. Неретко је критикована и појава ословљавања потрошача са „господине”, „милостива” и сл. Комитет је сматрао да је временом у пракси била све учесталија појава диференцијације потрошача, привилегованог и снисходљивог одоса према захвалнијим и имућнијим купцима. Повећање асортимана робе широке потрошње и ширење мреже трговинских радњи довело је до много комплекснијих односа од оних који су владали за време државног монопола и административне поделе робе. Све већа конкуренција је нужно водила и ка квалитету трговачке услуге, а партијске власти су у духу рецидива, на архаичан начин гледале на појаве односа трговаца према потрошачима, као на вид враћања на капиталистичке и реакционарне основне, дајући при том политичке важности самом начину ословљавања потрошача од стране трговца.¹⁵⁶⁵

Постепени пораст економског стандарда почетком педесетих година XX века се одражавао и на побољшање квалитета исхране просечног становника у самом граду и околним селима у срезу. Након престанка административне поделе робе 1951. године долази до још већег пораста у квалитету и доступности прехранбених производа. Побољшање у исхрани се, пре свега, огледало у количини, а мање у квалитету и начину припреме. „Многе производе, којих се раније одрицао, данас сељак задржава за себе, а сигурно пет пута више при доласку у град одлази у кафану да руча, место предратног обичаја да носи заструг и бошчу. Међутим, коришћење хране и начин готовљења су још увек примитивни“.¹⁵⁶⁶

¹⁵⁶⁵ ИАК, СК СКС Краљево, кут. 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹⁵⁶⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кутија 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

Свакодневица и приватни живот

Приватност као друштвена појава представља интиман оквир особе који јој пружа извесну аутономију у односу на друштвено окружење. Оквир може бити вишеструк: ужа породица, шира породица, род, племе итд. Убрзани токови модернизације су утицали на свођење оквира на што мање чланова у крајем на појединца. Период након Другог светског рата одликују изразите тенденције ка „освајању приватности“, појединца или групе било унутар ужег – породичног, или пак унутар ширег – друштвеног окружења.¹⁵⁶⁷

Период после 1945. године је карактеристичан по настојању државне власти да буде присутна у свим областима живота. Власт је, уз помоћ партијских и државних органа, правне регулативе и масовних организација, остварила снажан уплив у приватност првих година након Другог светског рата, а држава је преузела и део улоге коју је до тада имала црква.¹⁵⁶⁸

Свакодневица представља најмасивнији део друштвеног живота и зато њено сагледавање доноси најшири план друштвених процеса датих из перспективе појединца савременика, управо чиниоца тадашњег друштвеног живота. Перспектива појединца-посматрача је зависила од његовог друштвеног положаја. Збирно сагледавање већег броја појединаца, посматрача, савременика, пружа увид у свакодневницу. Политика се одувек наметала као највидљивији аспект друштвеног живота, док су остали његови аспекти из сенке много значајније утицали на друштвене процесе него што се на први мах може учинити. XX век представља век борбе за свакодневицу, којој се идеологија упорно наметала, постављајући „над циљеве“ реалном животу.¹⁵⁶⁹

Идеологија је, дакле, у најчешћем случају игнорисала свакодневицу. Обичан, реалан живот је непрестано био посматран кроз призму социјалистичког, свестраног, али апстрактног човека, чији процес настајања треба убрзано да тече. Док се државни и партијски врх надао брзом ефекту административно-директивних мера, метаморфоза друштвеног живота је ишла својим путем и темпом. Након ратних страхота становништво је желело разоноду, управо – да прослави живот.

¹⁵⁶⁷ Милан Ристовић, „Од традиције ка модерности 1878-1990.“, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011, стр. 391.

¹⁵⁶⁸ Милан Ристовић, „Од традиције ка модерности 1878-1990.“, *Историја приватног живота у Срба*, стр. 419.

¹⁵⁶⁹ Андреј Митровић, *Тудљива муза, историја и свакодневица*, Ваљево 1992, стр. 14-23; Предраг Марковић, *Београд између истока и запада 1948-1965*, стр. 26.

Као и увек и у послератном друштву су постојали позитивни и негативни обрасци друштвеног понашања. Они могу настајати спонтано, а могу бити и наметани од стране власти. Управо степен наметања образаца од стране власти је мера неслободе и обратно.¹⁵⁷⁰

Живот у послератној оскудици

Првог дана након ослобођења у Другом светском рату, Краљево је и изгледало као град преко кога су прешле све ратне страхоте, али који је успео да преживи. „Краљево је дочекало слободу. Дан је био сунчан, иако позно јесењи, пријатан и не много хладан. Јутарњом свежином још је мирисао барут. Трагови усахлих борби на сваком кораку. Посебно видни на железничком чвору, где је само у последња два дана уништено око 600 вагона. На главним саобраћајницама, нарочито оним на путу за Чачак и Ибарску клисуру, мноштво онеспособљених возила разних врста и друге ратне опреме. Миниране јавне зграде. Затворене радње, скидани електрични водови, опустеле улице. Понегде још лешеве. Оно грађанства што је остало у граду, гладно и без основних услова за живот... Добош је залупао на улицама. Саопштавана је прва наредба Команде места. Грађанство је упозоравано да ратни материјал – муницију и оружје, експлозив и другу опрему предаје, да пријављује остатак непријатељских и квислиншких војника, да се враћа своје редовном послу, да ће Народноослободилачки одбор преузети све да се организује снабдевање становништва храном, одећом и огревом.”¹⁵⁷¹ Првог дана у град су стигле и бројне избеглице из околине града, места где су се још увек водиле борбе. Ипак, по сведочењу Симе Симовића, првог комесара Команде места, најтежи од свих задатака у првим данима по ослобођењу био је обавештавање родбине о смрти њихових најмилијих. Потом је дуго основно егзистенцијално питање, обезбеђивање хране, било највећи проблем у граду.¹⁵⁷² Живот је полако улазио у нормалне токове, неке школе су почеле са радом већ у децембру 1944. године, настава се одвијала у приватним кућама због порушености и недоступности адекватних зграда. Деца су

¹⁵⁷⁰ П. Марковић, *Београд између истока и запада 1948-1965*, стр. 27.

¹⁵⁷¹ Д. Николић, „Први дан слободе у Краљеву“, *Ибарске новости*, бр. 1654, од 9. 5. 1985, стр. 2.

¹⁵⁷² „...А онда је почела борба за хлеб...“, *Ибарске новости*, бр. 1686, од 28. 11. 1985, стр. 2.

најчешће морала да седе на поду или на трonoшцима које су доносила од својих кућа.¹⁵⁷³

Репортажа из Ибарских новости поводом 44. годишњице ослобођења Краљева у II светском рату сликовито је представила сећања на, како се наводи, прво венчање у тада ослобођеном Краљеву. Венчање Љубинке и Драгољуба Анђелковића је обављено у јануару 1945, а *Ибарске новости* су пренеле њихова сећања 44 година потом: ...“Тада венчаница у продаји није било, морала се позајмити негде у суседству. Ни Драгољуб није имао честиту белу кошуљу, па је морао да је купи на ’црној берзи’. И данас је чува као драгу успомену која га увек подсећа на тај дан... Леп и прохладан, тек по која залутала пахуља која се топила на ’зубатом сунцу’. Радост на лицима младенаца, осмеси на лицима сватова који су пешице ишли од старе колоније до цркве. Сватовску колону је увесељавала једна хармоника и гитара. У центру града, око споменика играло се коло, позирало се фотографу. Музика, зимско сунце, слобода, младост и љубав били су сасвим довољни да њихов заједнички почетак, у тим тешким временима, учине што подношљивијим. А почело се од скромних поклона: две шољице за кафу, две чашице за ракију, једне шерпице од литра и два дугмета за кошуљу. Два војничка кревета испуњена шушком од кукуруза уместо брачног, а у углу собе две картонске кутије прекривене платном замењивале су наткасне. Мало, али уз добру вољу, снагу младости и љубав све се подносило. Најважније је да се коначно живи слободно.”¹⁵⁷⁴

У првим месецима слободе формиране су радне бригаде Народне омладине које су радиле на рашчишћавању рушевина, на помоћи самохраним, болесним и инвалидима. Припадници ових радних бригада су извршили прву поправку Камиџорског моста, чиме је омогућен саобраћај према Крагујевцу.¹⁵⁷⁵

¹⁵⁷³ „Народно просвећивање и културно просветни рад у срезу жичком од ослобођења до данас“ 29. новембар, бр. 1, од 29. 11. 1947, стр. 2.

¹⁵⁷⁴ „Ко је први упловио у брачне воде у ослобођеном Краљеву, Две шољице, бела кошуља и – слобода“, *Ибарске новости*, бр. 1841/42, од 29. 11. 1988, стр. 18.

¹⁵⁷⁵ „Народна омладина“, *Ибарске новости*, бр. 1687, од 12. децембра 1985, стр. 2.

Аеро-клуб

Значајну улогу у друштвеном животу послератног Краљева (у једном периоду и Ранковићева) имао је Аеро-клуб *Фрањо Клуз*, који је основан 12. октобра 1946. године. Током првих пар година, овај клуб је био прво значајније средиште друштвеног живота у граду. Клуб је првобитно носио назив Ваздухопловна група *Чкалов*, вероватно да би се избегла асоцијација на стари предратни назив.¹⁵⁷⁶ Клуб у самом почетку није имао никаквих услова за делатност. Тек новембра 1946. године добија своје службене просторије у самом центру града, а услови су дозвољавали само бављење моделарством. Прва помоћ у алату и непоходним реквизитима је уследила од *Фабрике вагона*. Први послератни једриличарски теоретски течај је био одржан у зиму 1947/48. године и био је припрема за почетак практичне обуке током лета 1948. године. Половином јануара 1951. године, име клуба је било промењено у Аеро-клуб *Фрањо Клуз*.¹⁵⁷⁷ Ово друштво је у првој послератној деценији имало истакнуту улогу у градском друштвеном животу. Окупљајући широк круг ентузијаста разних области интересовања, овај клуб је био много више од обичног спортског друштва. Активности клуба су нагло добиле на обиму тек почетком 1953. године. Клуб је у почетку поседовао једну једрилицу типа *Рода*, а убрзо је и колектив *Магнохрома* помогао у обнови хангара и купио је једрилицу типа *Чавка*. И колектив *Фабрике вагона* је поново помогао, донирао један падобран и једрилицу типа *Воја*, од помоћи осталих предузећа у граду је, такође, до 1953. године, купљена још једна једрилица типа *Чавка*. Касније је, уз помоћ локалне народне власти и Ваздухопловног савеза Србије, био набављен и нов спортски авион типа „По 2“ за извођење падобранских скокова и подизање једрилица и обуку пилота. Клуб је до краја 1953. године располагао и једним витлом за подизање једрилица са земље. У просторијама аеро-клуба одржавала су се и окупљања, дружења уз читање штампе, књига, шах и билијар. Клуб је, 1953. године, добио признање Конгреса ваздухопловног савеза Југославије и похвалу Ваздухопловног савеза Србије.¹⁵⁷⁸ Са великим интересовањем становништва били су праћени аеро-митинзи на којима су своје вештине и достигнућа презентовали пилоти, падобранци и моделари. У

¹⁵⁷⁶ У периоду између два светска рата постојао је Аеро-клуб у Краљеву, који је био основан још у лето 1927. године. Први председник клуба је био свештеник Саватије Божић – Раде Јоветић, *Њима припада небо*, Краљево, 1998, стр. 25-26.

¹⁵⁷⁷ Исто, стр. 81-83, 91-95, 115-116.

¹⁵⁷⁸ Д. Тошић, „Ваздухопловни савез Југославије и савез Србије похвалили рад клуба“, *Ибарске новости*, бр. 40, од 25. 12. 1953, стр. 4; „Прошла година – година највећих успеха Аеро-клуба“, *Ибарске новости*, бр. 46, од 12. 2. 1953, стр. 5.

редовима овог клуба је био и Бора Гунић, светски првак у изради модела једрилица, затим државни првак Драгослав Томић и чувени моделар Бора Колић. Краљевачки моделари су током раних педесетих година XX века успешно израђивали и моделе на млазни погон које су управљане радио дириговањем.¹⁵⁷⁹

Битан аспект активности аеро-клуба се односио на идеолошко-пропагандни рад, који се одвијао по плановима и инструкцијама Среског комитета. Клуб је био планиран као једно од главних друштвених средишта у граду, а преко своје комисије за идеолошко васпитни и пропагандни рад деловао и на целој територији среза Жичког. Само током првих два месеца у 1954. Години, клуб је организовао 33 биоскопске пројекције у разним местима у срезу.¹⁵⁸⁰ За непуну два месеца, у 1955. години, било је организовано 13 пројекција у селима Жичког среза и четири пројекције у самом граду. Процењивано је да је у селима у срезу пројекцијама присуствовало око 5.000 људи, а у граду око 800. Осим филмова идеолошко-пропагандног карактера, приказивани су и популарни играни филмови: *Сињи Галеб*, из 1953. године, *Црвени цвет*, из 1950. године, и *Бесмртна младост*, из 1948. године. Осим домаћих приказивани су и популарни филмови америчке продукције *Благо Сијера Мадре (The Treasure of the Sierra Madre)*, из 1948. године, и *Морски вул (The Sea Wolf)*, из 1941. године.¹⁵⁸¹

¹⁵⁷⁹ „Са аеро-митинга“, *Ибарске новости*, бр. 5, од 3. 4. 1953, стр. 2.

¹⁵⁸⁰ „Једна од најбољих масовних организација у нашем граду“, *Ибарске новости*, бр. 52, од 26. 3. 1954, стр. 5; „Из Аероклуба у Краљеву“, *Ибарске новости*, бр. 87, од 17. 12. 1954, стр. 5; „Цртице са Годишње скупштине Аеро-клуба“, *Ибарске новости*, бр. 89, од 31. 12. 1954, стр. 8.

¹⁵⁸¹ „Плодни рад Комисије за пропагандну агитацију Аеро-клуба“, *Ибарске новости*, бр. 95, од 18. 2. 1955, стр. 4.

Популарна култура

Место и улога популарне културе у југословенском друштву након Другог светског рата је постепено добијало на значају. Културна разноликост, као и неравномерно стање у погледу писмености, доступности културних садржаја, битно су утицали на учесталост и брзину ширења популарне културе након Другог светског рата. Феномен ширења популарне културе је био зависан од спољнополитичког положаја, идеолошких постулата режима и економске, просветне и културне политике коју је он водио. Током првих послератних година постављени су темељи са могућностима ширења популарне културе, која ће тек касније добити на замаху. Описмењавање, просвећивање, већа доступност штампе, рад масовних друштвено-политичких организација, индустријализација, урбанизације и сл. учествовали су у стварању повољног тла за ширење популарне културе. Битан чинилац за настанак и карактер популарне културе био је и њен крајњи произвођач и конзумент, а то је обичан човек. Управо из редова обичних људи, тј. из радничких, службеничких и сеоских породица су и долазили ствараоци и носиоци популарне културе, музичари, певачи, редитељи, глумци, новинари, цртачи стрипова итд. Њихово стваралаштво је спонтано ишло у корист даљег популарисања комерцијално обојене масовне културе, били су доносиоци нових идеја, које нису увек биле добродошле и опште друштвено прихватљиве поготово у генерацијама наклоњенијим традиционализму. Модернизаторски аспект стваралаца популарне културе се огледао у тематици широког спектра. Уско политичке теме су биле реткост. Чешће су биле, на први поглед аполитичне теме, са акцентом на оптимизму и љубави према животу. Популарна култура је довела до новог виђења морала, односа међу генерацијама, половима и сл.¹⁵⁸²

Као и сви важни аспекти друштвеног живота у Југославији и културна политика је након Другог светског рата била под контролом Партије. Културна политика је играла важну улогу у ширењу идеологије, подједнак приоритет је имало и питање превазилажења културне заосталости, зато су током првих послератних година политичко-пропагандне активности биле у склопу културно-просветних.¹⁵⁸³

Битан део културно-просветног рада под организацијом агитпропа требало је да доприноси забави ширих кругова становништва. Партијски функционери су рано

¹⁵⁸² Zoran Janjetović, *Od „Internacionale“ do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Beograd, 2011, str. 15-17.

¹⁵⁸³ Lj. Dimić, *Agitprop kultura*, str. 20; Z. Janjetović, *nav. delo*, str. 21.

увидели да је забава, нужна компонента успеха и у крајњем, из њихове перспективе гледано, политичка ситуација је била боља тамо где је боље организована забава.¹⁵⁸⁴

Управо у том циљу, нове власти су у првим послератним годинама организовале велики број културно-уметничких, културно-просветних друштава и дилетантских дружина.¹⁵⁸⁵

У складу са општим смерницама развијао се и културно-забавни живот у Краљеву.¹⁵⁸⁶ Током првих неколико година по ослобођењу града у Другом светском рату, целокупан друштвени, културно-уметнички живот у граду се одвијао у оквиру КУД *Абрашевић*. Од културних установа постојале су још и Градска библиотека, биоскоп *Југославија*, потом преименован у *Сутјеска*. Још од почетка 1945. године, огромну омиљеност код краљевачке публике имале су изведбе Драмске секције *Абрашевић*. Ова секција је током 1945. године спремила неколико једночинки (*Моравка*, Михајла Сретеновића, совјетски скеч *Свињарка*, приређивача Богдана Чиплића, затим комаде *Каћуша*, Александра Јаковљена Бруштина, *Власт*, Бранислава Нушића и др.) које су биле веома гледане и популарне (могуће је да је на успех делимично утицало и то што је улаз био бесплатан).¹⁵⁸⁷

Филм

Нешто касније, пре свега из техничких разлога, свој значај као форма популарне културе у Краљеву, заузима и филм. Већина приказиваних филмова у најранијим послератним годинама су били стране производње. Стратегија тадашње културне политике је била таква да се предност давала филмовима совјетске производње. Увожено је више филмова из СССР-а, али је, заступљеност америчких на репертоарима биоскопа у прве две послератне године била значајна. Потпуна доминација совјетских филмова на репертоарима југословенских биоскопа је почела тек са 1946. годином.¹⁵⁸⁸

¹⁵⁸⁴ Z. Janjetović, *nav. delo*, str. 22.

¹⁵⁸⁵ Исто, str. 25.

¹⁵⁸⁶ Градски културно-просветни одбор је био оформљен 22. новембра 1946. године и у његовом раду су учествовале све масовне друштвено-политичке организације, синдикати, представници просвете и народне власти. Савез културно-просветних друштава за Жички срез био је основан 16. априла 1948. године, а истог дана је основан и Градски одбор културно-просветних друштава. При градском и среском Народном одбору су постојали Савети за просвету и културу, који је организовао и надзирао рад културних установа у граду. - М. Савић, „Позориште у Краљеву 1945-1956“, стр. 144.

¹⁵⁸⁷ Исто, стр. 145.

¹⁵⁸⁸ Z. Janjetović, *nav. delo*, str. 32.

У једном краљевачком биоскопу *Јединство*, током марта 1947. године, приказивали су се совјетски филмови: *Котовскиј (Котовский)* из 1942. године, *Син пука (Сын полка)* из 1946. године, *Нахоче (Подкидыш)* из 1939. године и *Без кривице криви, (Без вины виноваты)* из 1945. године.¹⁵⁸⁹ Током 1948. године се приказивао и домаћи филм *Славица* из 1947. године.¹⁵⁹⁰

Популарност, а и доступност страних филмова, пре свега играних филмова произведених у САД, била је у изразитом порасту током раних педесетих година ХХ века. Филмови холивудске продукције су постали неприкосновено најгледанији. На репертоару су били тадашњи „филмски хитови” америчке продукције: *Тачно у подне (Highnoon)*, из 1952. године, *Рапсодија у плавом (Rhapsody in blue)*, из 1945. године, *Капетан Хорацијо (Captain Horatio Hornblower)* из 1951. године, *Тринаесто писмо (The 13th letter)*, из 1951. године, *Ајванхо (Ivanhoe)*, из 1952. године, *Винчестер 73 (Winchester 73)* из 1950. године и други. Приказивани су и филмови италијанске продукције: *Горак пиринач (Riso amaro)*, из 1949. године, *Фигаро (Figaroqua, figaro là)*, из 1950. године, *Девојке са шпанског трга (Ragazze di piazza di spagna)*, из 1952. године. Домаћи филмови су били реткост на репертоару краљевачких биоскопа, пре свега зато што су били малобројни, југословенска продукција је била мала и по броју произведених филмова ипак није могла да конкурише великим светским продукцијама. Осим тога, за филмове стране, пре свега америчке продукције је владало много веће интересовање. Од домаћих филмова су, осим поменуте *Славице*, у Краљеву били приказивани и *Мајор баук*, из 1951. године, *Свет на кајжару*, из 1952. године, *Циганка*, из 1953. Године, и *Далеко је сунце*, такође, из 1953. године. Само током 1954. године у тада једином биоскопу у граду било је приказано 97 филмова, од којих су само 9 филмова били југословенске производње. Два најпопуларнија домаћа филма у краљевачком биоскопу те године су били: *Циганка* и *Далеко је сунце*.¹⁵⁹¹

У једној анализи, објављеној почетком 1957. године, а која се односи на дужи претходни период рада биоскопа *Сутјеска*, изнети су подаци о популарности филмова по жанровима. Најгледанији жанрови су били вестерни, затим комедије, па филмске ревије – журнале, потом су били филмови са социјалном тематиком и на дну листе су били домаћи филмови (свих жанрова). Најгледанији филмови су били: *Тарзан брани џунглу, (Tarzan the ape man)*, из 1932. године, затим *У страначкој легији (Beau Hunks)*,

¹⁵⁸⁹ 29. новембар бр. 12, од 20. 3. 1948, стр. 4; Д. Илић, “Осми март – афирмација жене”, *Ибарске новости*, год. 30, бр. 1128, 3. март 1977, стр. 8.

¹⁵⁹⁰ 29. новембар, бр. 35, од 10. 11. 1948, стр. 3.

¹⁵⁹¹ „Занимљиви подаци“, *Ибарске новости*, бр. 88, од 24. 12. 1954, стр. 3.

из 1931. године, и *Источна страна – западна страна (East side, west side)*, из 1949. године. Сва три најгледанија филма су произведена у Сједињеним Америчким Државама.¹⁵⁹²

Временом су се у *Ибарским новостима*, осим само притужби на услове у биоскопским салама,¹⁵⁹³ почеле појављивати и кратке аматерске филмске критике. Као што је то обично и случај, критика је фаворизовала мало другачије филмове од оних који су били на врху популарности. У једној од првих критика се анализира Француски филм *Сви смо убице (Nous sommes tous des assassins)*, из 1952. године, који је оставио дубок утисак и на публику.¹⁵⁹⁴ Критика локалног листа у тадашњем Ранковићеву је врло лепо прихватила и амерички филм *Најлепши дани нашег живота (The best years of our lives)*, из 1946. године, у питању је драма која прати живот ветерана из Другог светског рата.¹⁵⁹⁵ Такође, лепе оцене критике је изазвао и филм *Људи (The men)*, из 1950. године.¹⁵⁹⁶ Тематика о судбини ветерана из II светског рата је била по укусу критичара локалног листа, а лепо је примљена и међу краљевачком публиком која је од филмске уметности очекивала и више од пуке забаве.

Музика

Када је у питању музика, евидентно је да је културни утицај СССР-а кроз популарну музичку форму био много мањи него кроз филмску уметност. Са друге стране, једна од најутуцајнијих и веома популарних новина у музичкој форми коју је донео амерички филм био је џез. Као музички правац који је поникао у САД-у, џез је био непожељан и под константним притиском током година совјетске културне и политичке превласти. Чак ни након разлаза са Информбироом није дошло до благонаклонијег става према џезу, шта више критика и притисци на све форме западног културног утицаја су и добиле на интензитету. Међутим, растућа популарност џеза се није могла лако сузбити. Младе генерације, које су окусиле слadak укус популарне

¹⁵⁹² „Филмски укус наше публике“, *Ибарске новости*, бр 190, од 1. 2. 1957, стр. 5.

¹⁵⁹³ Током првих послератних година услови у биоскопској сали су били лоши. Жалбе на појаве бува у биоскопској сали су стизале и до локалног градског листа. - „Наш биоскоп“, 29. новембар, бр. 24, од 23. 7. 1948, стр. 4.

¹⁵⁹⁴ Добрила Ћировић, „Један од филмова које смо гледали“, *Ибарске новости*, бр. 40, од 25. 12. 1953, стр. 4.

¹⁵⁹⁵ „Један филм који смо гледали“, *Ибарске новости*, бр. 82, од 5. 11. 1954, стр. 6.

¹⁵⁹⁶ „Људи“, *Ибарске новости*, бр. 134, од 16. 12. 1955, стр. 5.

културе, није било лако вратити на „прави пут”. Игранке као форма окупљања и забављања младих генерација су биле најважнији узрочници брзог пораста популарности цеза. Упркос томе, цез је остао непожељан током прве декаде након Другог светског рата.¹⁵⁹⁷

Стање на локалу, у тадашњем Ранковићеву, представљало је одраз општег стања. И у Ранковићеву је тада на тапету био цез, који су аматерски критичари у локалном листу сматрали безвредним пролазним помодарством, чак су узроци популарности цеза тражени у лакоћи музичке изведбе. „Да у цезу не гледамо музику, него привремено средство, доказ је тај што нисмо приредили ни један такав концерт већ је само користимо за игранке, као погоднијих од фруле и гајди...Значи, сви смо на линији да је цез декадентна музика. Али све то узалуд она се, упркос свега, по градовима шири, а продире и у наша села. Шта је узрок овоме? Узрок је овде последица, што је музика потребна па ма каква била, јер омладина неће да се лиши играња, а за лупање у бубањ цеза најлакше се (за кратко време) оспособе „музичари”. У село иде и прима се ауторитативно, јер долази из града!...”¹⁵⁹⁸ Занимљиво је да се у периоду када није било баш препоручљиво јавно иступати у корист „проказаног” музичког правца појављују и супротстављени ставови у штампи. Подстакнут негативним текстом о цез музици један читалац је реаговао: „Ако неко хоће да цез музику назива музиком таламба са и бубњева, тај мора да зна и то да је цез музика уметност која узима видно место у целом свету и да историја те уметности показује да је цез поникао из потлачених слојева америчких црнаца, који и данас кроз ту музику врло често подижу глас против капиталиста и носиоца расне дискриминације.”¹⁵⁹⁹

Неизоставан чинилац који је пратио појаву популарне културе и цез музичку форму биле су, дакле, игранке. Прве игранке на којима се свирала цез музика, по сведочанствима, су почеле 1949. године, у баракама код железничке станице, у просторијама мензе. Одржавале су се суботама и недељама. На овим забавама су се свирале и друге тада популарне музичке форме. Најчешће су свиране песме *Реци ми реци драга*, *Буги-вуги*, *Разбила се чаша из које се вино пило*, играле су се окретне игре, „али на приличном растојању”.¹⁶⁰⁰

¹⁵⁹⁷ Z. Janjetović, *nav. delo*, str. 36, 115-117.

¹⁵⁹⁸ М. Димић – ученик Средње пољопривредне школе, „Цез музика и омладина“, *Ибарске новости*, бр. 48, од 26. 2. 1954, стр. 4.

¹⁵⁹⁹ Драган Јурјевић, бравар Фабрике вагона, „О цез музици“, *Ибарске новости*, бр. 49, од 12. 3. 1954, стр. 5.

¹⁶⁰⁰ Сведочанство Мише трубача према: Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву*, стр. 150.

Мода

Захваљујући постепеном побољшању економског стандарда, као и све присутнијем упливу културног утицаја из западних земаља, пре свега кроз филм, а затим и касније кроз музику, међу млађим становницима града почели су се појављивати примери слеђења или опонашања западних модних трендова. Међу млађим генерацијама је постајало све популарније опонашање у начину одевања, фризура, чак говора тела њихових миљеника са великих екрана. Светски познати глумци тога времена попут Гарија Купера и Џона Вајсмилера су били омиљенији и међу младим становницима Ранковићева током раних педесетих година XX века. Ово наравно није остало непримећено од стране припадника старијих генерација којима су такве појаве сметале, а све су чешћа била и јавна реаговања у локалном листу *Ибарске новости*. Тако на пример, Радисав Вучићевић у свом писму уредништву које је објављено протестује због модерних фризура међу омладинкама: „Градски комитет је организовао омладинско посело за омладину града Ранковићева. Поселу је присуствовао извесан број омладинаца. Била је то, углавном, радничка омладина, док средњошколаца није било много и ако се они сада налазе на распусту. Међу средњошколцима било је и неколико другарица омладинки које су се појавиле са „тарзан” фризурама. Било их је до четири са том „новином” и „оригиналношћу”. Те другарице као да нису схватиле колико су ружно, неукусно и неозбиљно изгледале према осталим омладинцима и омладинкама у друштву. Зар изгледати ружно, неукусно и смешно може да буде идеал и циљ члана једне организације као што је Народна омладина?”¹⁶⁰¹

По питању одевања стање је у самом граду било шаролико. На улицама се могла видети одећа индустријске и занатске израде. У првих пар година по ослобођењу у Другом светском рату, у време велике немаштине, није била реткост видети и комбинацију одевних предмета домаће радиности и индустријске израде. На пример, ручно прављене опанке и грађанска блуза или сако. Било је време импровизације и ниских прохтева, одећа се носила дуго и много пута крпила, бацало се само потпуно исцепана одећа, а и она се често користила за закрпе. Почетком педесетих година Двдесетог века, стање је почело да се поправља. У јесен 1953. године, у извештају и оцени политичког стања на подручју Среског комитета среза Жичког, изнете су и процене да је тада текстил фабричке израде успео да потисне текстил кућне израде.

¹⁶⁰¹ Радисав Вучићевић, писмо уредништву, „Тарзан фризура“, *Ибарске новости*, бр. 24, од 28. 8. 1953.

Такође, изнета је процена да 70% жена и 50% мушкараца носи одећу фабричке израде. Када је био доњи веш у питању, процењивано је да тада већ 90% становништва облачило веш фабричке израде. „Но гумени примитивни опанак још увек споро замењује кожну ципелу и цокулу (и због каљавих терена). Интересантно је било зимус запазити докле то иде: при смотри културно-просветних друштава среза, девојке равничарских села (Врба, Мрсаћ) наступиле су у народној ношњи, али са најлон чарапама.¹⁶⁰²

Културне навике

Пропорционално са порастом стандарда и продором нових техничких достигнућа, морале су се мењати и навике у друштвеном животу. Све већи број улица у самом граду из године у годину је био облаган асфалтом уместо до тада доминантне калдрме и макадама. Ова промена је наишла на одушевљења у јавности. Асфалт је сматран остварењем модерности и урбанизације. Чести су били апели да се поведе мало више рачуна о чувању асфалта, да се сузбију навике агресивног чишћења леда и снега зими секирама и пијуцима, да не би асфалтни коловоз изгледао као „месарски пањ”.¹⁶⁰³ Појавиле су се и иницијативе да се забрани пролаз тешких камиона кроз центар града.¹⁶⁰⁴

Нове урбане околности су изискивале и промене норми друштвено прихватљивог понашања. Све већи број стамбених вишеспратница, у којима је под истим кровом живело много породица је у пракси изродио озбиљан проблем хигијене заједничких просторија у згради, као и дворишта. Постојали су узорни примери уређивања, али најчешћи су били случајеви потпуне запуштености. Станари су овакво стање најчешће оправдавали чињеницом да је за те проблеме надлежан настојник зграде, кога у најчешћем случају није ни било. Најчешће нико није желео да преузме обавезу и одговорност и да ради „туђ посао”, јер је „испод части чистити за другима”.¹⁶⁰⁵ Са друге стране, средином педесетих година XX века проблем дивље градње је постајао све озбиљнији. Боља економска самосталност, виши животни стандард, физички лакши

¹⁶⁰² ИАК, СК СКС Краљево, кутија 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹⁶⁰³ „Мало више пажње“, *Ибарске новости* бр 48, од 26. 2. 1954, стр. 6.

¹⁶⁰⁴ „Требало би кажњавати“, *Ибарске новости*, бр. 52, од 26. 3. 1954, стр. 6.

¹⁶⁰⁵ „О заштити друштвене имовине треба водити више рачуна“, *Ибарске новости*, бр. 49, од 5. 3. 1954, стр. 5.

профил занимања и богатији културно-забавни садржаји деловали су веома привлачно за већину становника из руралних делова Жичког среза. Временом су били све чешћи случајеви, нарочито међу сиромашнијим сељацима из околине, да продају своја имања, куће и окућнице и да, купују плацеве ради градње кућа у граду, а да при том нису ни имали решено питање запослења. Одлив радно способног становника са села је свакако био по вољи партијске и државне власти, али су се појавили и страхови да се прилив нових становника у сам град не отргне контроли и створи разноврсне проблеме. Шта више, парадоксално, али управо не испуњење планова од стране државних органа је у једном тренутку сматрано као срећна околност која је ублажила можда и много веће проблеме. „А да нам је готов урбанистички план града и да имамо довољно земље за плацеве то [дивља градња] би била масовна појава.”¹⁶⁰⁶

Индустријализација и развој саобраћаја су довели до све чешће појаве странаца у граду. Током педесетих година XX века већ није била реткост на улицама града видети неког странца који се у граду обрео из пословних разлога или неког залуталог туристу. Долазак странаца у град представљао је атракцију за младе становнике града, тим пре ако је у питању био припадник неке нетипичне расе за наше поднебље, или је на себе скретао пажњу због неуобичајеног одевања. У штампи су се половином педесетих година XX века почела појављивати реакција на појаве да се знатичељни становници одмах по појављивању у град окупе у великом броју око странаца посматрајући их са радозналошћу. „Разумљиво је да према госту треба бити љубазан, али ни у ком случају толико да иде на штету нашег поноса. Јер, сви ти странци када виде гомилу окупљену око себе, почињу да се смеју и да праве разне вицеове на рачун „Балканаца”.”¹⁶⁰⁷

¹⁶⁰⁶ ИАК, СК СКС Краљево, кутија 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

¹⁶⁰⁷ „Ружна појава“, *Ибарске новости*, бр. 75, од 17. 9. 1954, стр. 5.

Кафане

Краљево је, пре Другог светског рата, имао велики број разноврсних угоститељских објеката. Постојале су многобројне кафане, бифеи, хотели. Права обележја града су били хотели *Париз*, *Београд*, *Југославија* и *Национал*. Након ослобођења оживео је и рад краљевачких кафана које су до тог тренутка опстале. Од ослобођења па све до 1955. године није био подигнут ни један нови угоститељски објекат. У односу на стање од пре Другог светског рата, сви угоститељски капацитети су били знатно смањени, како због разарања током рата, тако и због тога што су бројне зграде биле приведене другој намени.¹⁶⁰⁸ После ослобођења, 29. новембра 1944. године прво су свој рад обновили приватне кафане.¹⁶⁰⁹ Сликвит приказ друштвеног живота послератног Краљева, који се значајним својим делом одвијао и у кафанама доноси публициста и савременик Драгољуб Обрадовић Кондис: „Још се дим барута после четрдесетодневне борбе за ослобођење Краљева није растурио, а краљевачке кафеције отвориле су врата својих радњи. Није било струје у порушеном граду, ни довољно хране ни одеће, али се у кафанама могло проћаскати уз шљивовицу, мало сира и проје. У граду доста наше војске, па су и они међу гостима. Убрзо је стигла и прва Нова година у ослобођеном граду. Организована је у хотелу *Београд*, који је тада припадао Милу Прибаковићу. Нова, 1945. година дочекана је весело, уз партизанске песме и са народним колима, уз шкриљање петролејки, и са борцима, ослободиоцима Краљева.”¹⁶¹⁰

Од 27. јуна до 30. септембра 1945. године у Краљеву је била извршена регистрација кафана код Трговачке коморе среза Жичког. Према овој регистрацији у самом граду је тада било укупно 107 кафана, међутим у пракси је постојало и радило само 18 кафана, јер је било много фиктивно регистрованих, а власници нису ни започињали рад, ишчекујући развој околности. Непосредно пред 1946. годину у краљеву је пословало 19 приватних кафана и 4 народне кухиње.¹⁶¹¹ До 1946. године све кафане у граду су биле у приватном власништву. Наведе године је дошло до оснивања Радничко-службеничког ресторана. У саставу овог угоститељског предузећа нашли су се хотели *Париз* и *Београд*, и кафана *Нови Сад*. Следеће године је овом предузећу промењено име у *Столови*, број запослених је нарастао на преко сто. На иницијативу

¹⁶⁰⁸ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај о раду Управног одбора угоститељске коморе среза Жичког од 8. 4. 1955.

¹⁶⁰⁹ М. Матијевић, *Краљевачке кафане*, стр. 269.

¹⁶¹⁰ Драгољуб Обрадовић Кондис, *Старо Краљево*, Краљево, 2007, стр. 51.

¹⁶¹¹ М. Матијевић, *Краљевачке кафане*, стр. 271.

Среског одбора ратних војних инвалида је у лето 1949. године основано и Инвалидско-привредно предузеће. У саставу овог предузећа су биле кафане *Козара* и *Сутјеска*, затим и продавнице прехранбене робе, парфимерија, антикварница и кантина при краљевачкој касарни. На самом почетку 1952. године из предузећа *Столови* се издвојило ново угоститељско предузеће *Жељин*, под чије управљање су тада прешле кафане *Европа* и *Нови Сад*, хотел *Југославија* и *Железничка ресторација*. После неколико месеци и *Жељину* је припојена и кафана *Козара*, која је у међувремену привремено била под управом спортског друштва *Слога*.¹⁶¹² Почетком 1953. године отворен је још једна од познатијих кафана-ресторана *Лондон*, којим је управљало предузеће *Столови*.¹⁶¹³

Од августа и септембра 1954. године, сви угоститељски објекти који су били под управом угоститељских предузећа *Столови* и *Жељин* постали су самостална предузећа. Тиме се осамосталило 13 нових предузећа. Од предузећа *Столови* су се осамосталили: хотел *Париз*, ресторан *Задужбина*, бифе *Експрес*, гостионица *Лондон*, гостионица *Србија*, и крчма *Драгачево*. Од предузећа *Жељин* су се тада, такође, осамосталили: хотел *Југославија*, гостионица *Слога*, железничка ресторација, гостионица *Нови Сад*, гостионица *Ибар*, гостионица *Зеленгора*, и крчма *Борјак*. Реорганизација је довела до повећања рентабилности и профита у новонасталим мањим организацијама у односу на већа угоститељска предузећа са великим бројем запослених.¹⁶¹⁴

Већина угоститељских објеката у граду је била смештена у старим и неугледним зградама, са изузетком два локала, угоститељски објекти нису имали ни минимум хигијенско-санитерних услова. Инвентар и опрема су били застарели и неадекватни, и као такви, током 1948. године, били су национализовани од приватних кафеција и угоститеља. До почетка 1954. године, само је шест угоститељских радника имало адекватно школовање и положене стручне испите. Будући да су у питању професије од којих зависи здравље становништва, сама по себи се испоставила неопходност запошљавања стручног и обученог кадра. У наступајућој, 1955. години, стручни кадар већ није представљао проблем, будући да је стасавала генерација свршених ученика Угоститељске школе у Врњачкој Бањи.¹⁶¹⁵

¹⁶¹² Д. Обрадовић, *Старо Краљево*, стр. 52; М. Матијевић, *Краљевачке кафане*, стр. 271-272.

¹⁶¹³ „Чика Трива у шетњи кроз град и срез“, *Ибарске новости*, бр. 1, од 13. 2. 1953, стр. 3.

¹⁶¹⁴ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај о раду Управног одбора угоститељске коморе среза Жичког од 8. 4. 1955.

¹⁶¹⁵ ИАК, ССВ, кут. 19, Извештај о раду Управног одбора угоститељске коморе среза Жичког од 8. 4. 1955.

Корзо

Посебан феномен урбане слике послератног Краљева и Ранковићева, који је генерално карактеристика за многе тадашње градове, био је корзо. У усменој традицији Краљева и данас живе сећања и анегдоте са краљевачког корзоа током касних четрдесетих, педесетих и шездесетих година XX века. Ради што веродостојнијег приказа тадашњег духа времена, као прилог морамо цитирати комплетан текст Богдана Мрвоша, познатог песника, приповедача, есејисте, књижевника, критичара, новинара и преводоца са енглеског и француског језика који је 1987. године објављен у Ибарским новостима:

„Краљевачки корзо педесетих и шездесетих година био је „најважнија споредна ствар”, не само овдашње младе генерације, него и онога што се зове активни део становништва. На корзоу су се зачињале сваковрсне договорштине, збијале шале, доносили и односили гласови о свему и свачему, стицала познанства и, наравно, рађале прве љубави.

Свет одраслих, занет својим бригама, стизао је ипак да испод ока мотри шта се збива дуж улица Омладинске и Лењинове, са посебним „освртом” на онај круг код споменика. Три ударна сата корзоа у оно време, пре 25 и 30 година, била су између 18 и 21 сат (Данас, моја деца у то доба тек „излазе у живот”, како сами кажу)

Прва и друга лига

Постојала је читава мала типологија шетача и конзумената овог вида јавног живота, једни беху тек пролазници: протутње корзоом и незнано куд нестану. Други би окренули неколико кругова, видели кога треба, договорили се, попричали па отишли за својим малим и великим задовољствима. Трећи, тзв. „сидраши“ окачили би се о неко њима важно место и шацовали реку пролазника. На посебним котам: *Лондон*, биоскоп *Сутјеска* или *Комора*, *Задужбина* и (нарочито) подно оног Србина са шајкачом и пушком стицао се најпробраније или најгрлатије друштво свих генерација.

У самом кругу код споменика било је посебно важно нешто духовито и брзо ланути – али тако да се „искидаш од смеха”, да се твоје речи памте и (ако икако може) препричавају. Славу „прве лиге” краљевачких штосера у оно време имали су: Шкула, његов брат Гуто, Васке Ђуровић, Ацо Шаров, Флегер, Џамбо, Карло, Ћогиан, Ацо Слепац. Њима би се, са промењивом срећом, придруживали Ћокица Барон, Нишки мали Рашо, Јофан, Гембо, вечна „уседелица” Мија Сарић и још бар двадесетак кандидата за добар глас.

Корзо није трпео глупост, спорост, примитивизам и себичност. Богме ни цицијашлук. Кад је извесни Милочајац, у гимназији, на часу, лупио да „фосфор човеку користи да би му светлеле очи” – то је још исте вечери, знао сам млади краљевачки свет. И гаф се затим, даље препричавао.

Ту, код споменика, смишљена је и она игра „прозивања”. Са безбедног растојања зовнеш неког по имену или презимену, и док се он окреће на све стране, ти се „мртав озбиљан” у себи смијуљиш. После неколико прозивки, жртва најзад схвати да је насамарена и журно одлази, док јој по петама бију салве смеха.

Неке се вечери овде „прославио” и млади милиционар – дођош. Учинило му се да група младића не треба да седи на постољу споменика. Пришао им је и започео: „Је ли, бре, шта сте ту поседали као Краљевићи Марци?! Скидајте се, сто посто!”

За „подвиг” младог позорника ускоро је чуо и начелник СУП – а те смо јуношу у плавом убрзо престали да виђамо пред *Туристом*.

Корзо је помно неговао типологију карактера. Тако је, извесна Дара ноге „прала у флаши”, најгорег фудбалера *Слоге* молили су да се следеће недеље „повреди” (да не би играо). Песник Драган Илић „студирао је” за Гасу (знаменити краљевачки пијанац). Извесна Мица имала је „две леве ноге”. Агроном-студент био је „агрикола”, муцави Петар – Перикле и многи други знани и незнани.

Кад је, једне вечери, познати заводник Миле прошетао корзоом са кршном лепојком сумњивог укуса у облачењу, испод стеновите липе, неко је Милету добацио: „Води то под обалу” (тј. доле, у мрак код Ибра). Тако се родио локални израз који, колико чујем, вреди и дан – данас.

О корзу у Краљеву, убеђен сам, требало би написати читаву књигу. И то тако што би је дописивале – све нове генерације девојака и младића. Била би вероватно најчитаније штиво у граду на Ибру.¹⁶¹⁶

¹⁶¹⁶ Богдан Мрвош, „Краљевићи Марци и две леве ноге“, *Ибарске новости*, бр. 1774, од 6. 8. 1987, стр. 8.

Криминал

Извори који омогућавају детаљнији увид у проблем криминалитета постају бројнији тек почетком педесетих година XX века. Током 1950. године, дошло је до пораста опште стопе криминалитета. Док је 1949. године било регистровано укупно 95 случајева разних кривичних дела, у току 1950. (до 18. децембра) било је регистровано чак 225.

Врста кривичних дела	1949	1950
Крађа народне имовине	20	38
Крађа приватне имовине	31	77
Шпекулација и привредна саботажа	29	52
Кривична дела против живота и здравља људи	5	12
Остала кривична дела	10	44

¹⁶¹⁷

Срески народни суд је 1950. године сачињавао пет судија од којих је само један био члан Партије. Остале судије и службеници су били окарактерисани као реакционарни и срески комитет КП није био задовољан њиховим држањем. Зграда у којој је био смештен суд била је мала и неусловна. Ситуација у јавном тужилаштву је била обрнута, од свих тужилаца само један није био члан Партије, док су сви остали запослени били чланови. Извештај Среског комитета је посебно похвалио праксу да се у вези са свим „јачим” проблемима тужиоци прво обраћају Среском комитету за мишљење и инструкције и консултације са секретаром Среског комитета. Тужилаштво је похваљено и због гоњења „шпекуланата” и другим преступницима по питању Сељачких радних задруга и откупа.¹⁶¹⁸

Током 1950. године, у Среском суду у Ранковићеву је било поднето 1.197 кривичних пријава, наредне, 1951. године – 1.705, и 1952. године – 2.040 нових предмета. Упадљиво највећи број кривичних пријава се односио на дела увреде и клевете, а затим следе дела nanoшења лаких телесних повреда. Тако је само у 1952. години било поднето 827 кривичних пријава због увреде и клевете и 308 пријава због лаких телесних повреда. Убедљиво најчешћи узроци настанака дела увреде, клевета и

¹⁶¹⁷ ИАК, СК СКС Краљево, кутија 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Годишњи извештај Среског комитета КПС-а среза Жичког за 1950. годину, стр. 17.

¹⁶¹⁸ ИАК, СК СКС Краљево, кутија 22, Записник са VI среске партијске конференције одржане 18. 12. 1950. Годишњи извештај Среског комитета КПС-а среза Жичког за 1950. годину. Стр. 17.

наношења лаких телесних повреда су биле свађе и неспоразуми око приватне имовине. Значајан број ових дела је настао и током прослава и весеља. Удео самог града у овим процентима је мањи у односу на остатак среза. Тако је од 1952. године било 827 укупно кривичних пријава због увреда и клевета, од којих се свега се 103 случаја односило на становнике града. Од укупно 308 пријава због наношења лаких телесних повреда, свега се 45 случајева односило на починиоце из града. Масовна појава подношења пријава због дела клевета и увреда је знатно оптерећивала рад судства, те се рано почело излазити у јавност са апелима да се са праксом „тужакања због ситница” престане. У једном тексту из *Ибарских новости* се износи слободна процена да су судије у Среском суду у Ранковићеву током 1952. године посветиле чак 5.000 радних дана на „ситне кривичне предмете“. У 350 “ситних кривичних предмета“ просечна казна је била 1.000 динара, док су укупни трошкови суђења били посечно 2.000 динара.¹⁶¹⁹

У каснијим годинама, поготово од 1954. приметна је све учесталија појава масовних туча међу омладинцима, претежно средњошколцима на градским улицама. Ова појава је узнемиравала и заокупљала јавност, а на страницама локалног листа су била честа реаговања и негодовања. Јавност је углавном окривљавала омладинце чланове боксерског клуба као предводнике и главне одговорне.¹⁶²⁰

Све учесталија појава која је дошла до пуног изражаја раних педесетих година XX века био је криволов у риболову. Нарочит проблем је постао готово свакодневна пракса изловљавања рибе на Ибру и Западној Морави уз помоћ експлозива, најчешће динамита. Ова пракса, осим што је била штетна за екосистем, представљала је и опасност за безбедност људи. Били су бројни апели за искорењивања ове појаве, али у пракси је сузбијање ишло тешко.¹⁶²¹

Проблему алкохолизма је посвећивана велика пажња, сматран је за озбиљан друштвени проблем, са којим се треба борити одлучно у новом социјалистичком друштву. У *Ибарским новостима* су често били објављивани текстови у којима је било речи о штетности појаве алкохолизма. Истим путем често је апеловано да се оштрије примењује тачка Закона о забрани точења алкохола лицима у алкохолисаном стању у оквиру Закона о прекршајима против јавног реда и мира. Проблеми су се у пракси најчешће појављивали када би особље угоститељских објеката одбијало да послужи

¹⁶¹⁹ Сава Ракочевић, „Ситан криминал као друштвено зло“, *Ибарске новости*, бр. 6. од 10. 4. 1953. Стр. 2.

¹⁶²⁰ „Судија за прекршаје казнио силеције“, *Ибарске новости*, бр. 46, од 12. 2. 1954, стр. 3.

¹⁶²¹ „...И динамитом“, *Ибарске новости*, бр. 49, од 5. 3. 1954, стр. 4; „Бесправан риболов“, *Ибарске новости*, бр. 115, од 29. 7. 1955, стр. 2.

клијенте под изговором примене тачке Закона о забрани точења алкохола лицима у алкохолисаном стању.¹⁶²²

Друштвене норме „социјалистичког морала“ су налагале умереност и узорне навике у складу са нормама друштвене прихватљивости. Међутим, норме друштвене прихватљивости нису биле оштро дефинисане. Када је у питању однос према појавама алкохолизма у партијским редовима, било је различитих примера. Сам порок алкохолизма ни у једном случају није био једини узрок партијске осуде и искључења, увек се уз ту „слабост“, наводиле и неодговорност, лоша радна дисциплина и сл. Традиционалне, фолклорне друштвене навике су имале понекад и доста благонаклон став према конзумирању алкохола. У послератним годинама у многим селима у срезу и у самом граду задржао се однос према алкохолу домаће производње „ракији“ као универзалном леку и помоћном средству у домаћинству.¹⁶²³

*

* *

Непосредно по ослобођењу у II светском рату, у периоду крајње оскудице, свакодневица се у Краљеву одвијала у средини уништених или оштећених средишта друштвеног живота. Међутим, прва декада после II светског рата представља и изузетно динамичан период, када су се до тада незамисливом брзином, појавиле разне врсте новитета. Друштвена средина се тада готово свакодневно сусретала са најновијим техничким достигнућима, или мало старијим, која су тек тада стизала у Краљево. Ипак, без обзира на напредак техничких могућности и постепени пораст економског стандарда, најважнији фактор свакодневице је зависио од политичких околности.

Партијски планери на нивоу Југославије су били свесни важности компоненте забаве у свакодневном животу исто као и важности афирмације најновијих тековина науке и техничких достигнућа. Партија је намеравала да кроз забавне садржаје пласира и идеолошко-пропагандни утицај. Тако и у Краљеву релативно брзо долази до

¹⁶²² Фелтон: „Проблеми алкохолизма и најновија схватања о сузбијању и лечењу истог“, *Ибарске новости*, бр. 36, од 20. 11. 1953, стр. 4; бр. 37, од 27. 11. 1953, стр. 5; бр. 38, од 11. 12. 1953, стр. 4; „за укидање једног зла“, *Ибарске новости*, бр. 50, од 12. 3. 1954. стр. 5; „О штетности алкохола“, *Ибарске новости*, бр. 82, од 5. 11. 1954. стр. 2.

¹⁶²³ О укоренењу традицији коришћења алкохола говори и један извештај Среског комитета: „чести обичај (Конарево, Раваница и др.) да су многа деца основне школе навикнута да сваког јутра пију ракију, имају своју одређену чашицу, а старији сматрају да је то чак корисно за здравље. Чести су случајеви опијања и код деце.“ - ИАК, СК СКС Краљево, кутија 76, Оцена политичког стања Среског комитета СКС упућена Централном комитету СКС од 4. 9. 1953.

обнављања рада аеро-клуба, који је био замишљен као средиште друштвеног живота, тј. средиште техничке еманципације и забавног живота, кроз који ће се пласирати и идеолошко-пропагандни рад. У истом циљу је и у Краљеву подстицан рад културно-уметничких друштава, а велике наде су даване и у филм поготово документарни и васпитно-образовни. Међутим, играни филм је био омиљена форма забаве у граду и најуспешнији посредник у даљем усвајању других форми популарне културе. Филм је отворио врата даљем продору џеза, популарних модних трендова и културних образаца, обликујући сасвим нов културни идентитет међу младим генерацијама. Популарност филмова америчке продукције је била незаустављива, џез је упркос негативном ставу власти одолевао притисцима и живео.

ЗАКЉУЧАК

Излагање о резултатима нашег истраживања морамо започети донекле неконвенционално. Закључно разматрање започињемо питањима са почетка, а која су нас пратила целим током истраживања. Зашто град? Зашто Краљево? Зашто период 1944-1955? Ова три главна питања се даље гранају на читав низ потпитања.

Одговор на прво питање је већ много пута до данас дат кроз многобројне радове; историчара, социолога, филозофа и других. Настојали смо да наставимо њиховим путем, у нашем случају на примеру Краљева, да уложимо труд у сагледавању урбане средине из историјске перспективе. Урбане средине су карактеристика друштва од праскозорја цивилизације и значај њиховог историографског истраживања не сме бити упитан. Упитни су резултати, они морају бити подвргнути критици, одбацивању или даљој надградњи у зависности од њихове вредности и не смемо их третирати као коначне.

Упитан је и сам статус Краљева, у којој мери у истраживаном периоду може бити сврстан у урбане средине. Из тог пута логично проиходинаредно питање: зашто Краљево? Оно нас је доминантно пратило током истраживања. Из напора да консултујући изворе и литературу спознамо истину, околности и дух времена, изродио се најједноставнији механизам разлучивања важног од неважног. Током истраживања смо непрестано настојали да истакнемо чињенице које Краљево чине важним и интересантним сваком знатижељном читаоцу, без обзира да ли тему посматра из угла локалне историографије, или ширег контекста друштвених и политичких околности прве декаде након Другог светског рата.

Треће питање, као и прво, постављено самостално, превазилази домете нашег рада, о томе сведочи управо чињеница да је у домаћој научној јавности већ настао значајан број вредних истраживачких радова који се баве разноврсном тематиком управо у хронолошким границама од 1944. до 1955. године. Прва декада после Другог светског рата у Југославији, Србији и Краљеву представља динамичан период. Тада се десио низ промена које су оставиле далекосежне последице. Пре свега излазак из најкрвавијег сукоба у историји човечанства. Тај сукоб је оставио дубоку крваву бразду на Краљеву и Краљевчанима. Много жељена и скупо плаћена слобода је Краљеву донела и промену друштвеног система, економије, привреде. Уз помоћ хаотичних токова модернизације десиле су се промене у систему друштвених вредности међу

становницима овог града. Законски је значајно поправљен положај жене у друштву, учињено је много на пољу описмењавања, побољшања здравствене и социјалне заштите, и сл., напредак је био свакако евидентан, али не потпун и довољан, тако да је агитпроп апарат настојао да прикаже и боље резултате од реалних. Нова идеологија је начелно и декларативно настојала да убрза „точак историје“. Док је у пракси било много примера, наравно и у самом Краљеву, да појединци изникли из револуције као „заслужни грађани“ грчевито желе да остану на позицијама моћи и да доживотно уживају привилегије на локалном нивоу слепо и беспоговорно следећи патријску „линију“.

Краљево се крајем 1944. године ослободило окупационе власти. Нова, фузионисана државно-партијска власт је у форми надлежног Народноослободилачког одбора и Комитета Комунистичке партије Југославије настојала да преузме потпуни монопол и контролу над политичким и друштвеним животом у граду. Најстарији извештаји и записници, градског и среског Народноослободилачког одбора, као и месни и срески Комитет КПЈ сведоче о две групе приоритетних проблема којима су се бавили. Прва је из домена комуналних услова: обнова стамбених и других битних објеката, рашчишћавање рушевина, затим, решавање егзистенцијалних проблема у погледу исхране становника, снабдевања основним потрепштинама, огревом и сл. Друга група задатака се односила на „општу безбедносну ситуацију“ у срезу и граду. Под често коришћеном, цитираном синтагмом се подразумевало, пре свега, одлучно разрачунавање са свим идеолошким противницима. У граду се идеолошка борба водила путем реквизиција, путем процеса против ратних добитника и поступцима конфискације. Агитпроп је играо значајну улогу. Масовне друштвено-политичке организације су деловале као верни пратилац Партије, у случају Краљева градског и среског Комитета. Народноослободилачки одбор се више бавио доменима социјалног старања проблемима снабдевања, и осталим комуналним питањима. Док се Комитет бавио безбедносним питањима и агитпропом и суштински је управљао главним полугама власти.

Од почетка, тј. од оснивања месних народних одбора, тежило се ка што масовнијој подршци у народу. Масовност је требало да створи макар привид демократичности, да пружи стабилност и легитимитет властима, а делатност најнижих степена народних одбора је морала бити комплементарна са вишим степеном народне власти. Месни одбори су били под непосредном ингеренцијом среских народних одбора. У првим послератним годинама територијална надлежност среских народних

одбора се најчешће поклапала са територијалном надлежношћу предратних срезова. Посебна пажња је била посвећивана интеракцији народних одбора и масовних идеолошких организација. У најранијем периоду је постојала готово потпуна униформност у организацији и деловању, да би касније развојем и бољом организацијом народних одбора града и среза морало доћи до издвајања Народног фронта и осталих организација.

Будући да су у *Тезама о изградњи народноослободилачких одбора* (које су уређивале ову област до доношења *Општег закона о народним одборима*, у мају 1946. године) била предвиђена три ранга значаја градских народноослободилачких одбора. У мањим градовима Градски народноослободилачки одбори су били подређени Среским, у већим Окружним народноослободилачким одборима, а у центрима били су подређени директно земаљским владама. Краљевачки ГНОО је 21. децембра 1945. године добио срески степен надлежности, који је и заслуживао у погледу величине територије, броја становника и општег значаја.

Нормално функционисање и испуњавање планираних задатака ГНОО-а у Краљеву је умногоме трпело због недостатка стручног административног кадра, тим пре што је и постојећи био под лупом истраге у погледу могуће „компромитације” за време окупације. Већ 30-ог децембра 1944. године, питањима безбедности и обрачунавањем са идеолошким супарницима се бавила Народна милиција. Градска милиција је била основана 8. марта 1945. године и налазила се под ингеренцијом ГНОО-а. Координација рада, као и оперативно управљање градском милицијом је било у надлежности ОЗН-е. Карактеристика тадашње Народне милиције, коју је чинило људство мобилисаноса локалног терена, била је слаба мотивисаност и толерантнији однос према равногорцима. Као видови притиска на потенцијалне идеолошке противнике коришћени су и реквизиција, конфискација и принудне мобилизације. У Фонду Општинског суда у Краљеву се данас налази укупно 270 предмета по питању конфискације у периоду 1945-1955.

Између осталог и форсирани процес индустријализације одмах након Другог светског рата, проузроковао је нагли прилив становника из сеоских средина у градове. Индустрија је дуго након Другог светског рата потраживала велики број радника, нарочито стручних и висококвалификованих. За успех планиране индустријализације било је потребно још нових погона, и још више радника, чија „огромна резерва” се налазила на селу. Управо због тога је одмах након Другог светског рата, спонтано, али и уз тежње државног и партијског врха дошло до миграција на релацији село–град. Овакво

становиште власти било је узроковано, између осталих политичко-идеолошким односом према сељачком питању и економско-социјалним околностима, будући да је у највећим деловима тадашње државе владала пренасељеност у аграрним срединама. Током прве послератне деценије у Србији је миграција на релацији село-град добијала на замаху.

Пораст броја становника Краљева у послератном периоду је био условљен најпре миграцијама. Захваљујући првенствено свом географском положају и обновљеним и новооснованим индустријским погонима, Краљево је постало пожељна транзитна станица и коначно одредиште великом броју миграната. Уз значајан миграциони талас, у Краљеву се током педесетих, шездесетих па и седамдесетих година XX века одржао релативно висок ниво природног прираштаја. Нешто виша стопа пораста током ових декада може бити последица и досељавања миграната у репродуктивној животној доби. Процес „демографског прелаза”, заједно са феноменом *babyboom*-а, неизбежно су пратили пораст животног стандарда, либерализацију, модернизацију, побољшање квалитета и доступности здравствене заштите. Процес урбанизације и урбанистичког уређења је и поред настојања институционалног регулисања био подложен утицајима досељавања и стихијске изградње приградских насеља.

Осим тога што је процес индустријализације довео до масовних миграционих таласа на релацији село-град и процес урбанизација је постао битна економска појава која је утицала на повећање привредне ефикасности коју село са својом структуром није могло да обезбеди у довољној мери.

Нова власт је тежила урбанизацији, међутим, императив брзине спровођења урбанизације је уједно био и највећа слабост тог процеса. Градска комунална инфраструктура, број станова и стамбени услови нису могли бити довољни да задовоље хумани ниво потреба новопридошлог становништва. Инфраструктурни развој градских средина и њихово урбанистичко уређење је много спорије пратило миграције, због чега долази до својеврсног феномена, условно речено, стапања руралног и урбаног у нешто ново – „рурбанизацију“.

Процес урбанизације се у годинама после Другог светског рата најдинамичније одвијао у главном граду, као и у два града који су били покрајински центри. У Београду тог доба налазила се читава половина тадашњег градског становништва. Превелик прилив миграната у Београд успорио је урбани развој градова у ужој Србији. Градови средње величине, у унутрашњости Србије, попут Краљева, иако у мањој мери, прошли су кроз сличне процесе и проблеме. Развој градова попут Краљева се заснивао скоро искључиво на индустријализацији, док су други аспекти привреде комунална,

саобраћајна и стамбена инфраструктура били у другом плану. Једна од највећих егзистенцијалних проблема у послератном периоду био је дефицит стамбеног фонда, јер темпо стамбене изградње није могао да постигне потребе све већег броја становника. Спонтано се појавио проблем дивље градње, који је узимао маха, тако да се половином 1953. године сваки осми предмет у прекршајном поступку односио управо на дивљу градњу. У Краљеву се, од завршетка Другог светског рата па до почетка 1954. године (односно до дана завршетка израде идејне скице Генералног урбанистичког плана-а), услови становања и стамбени фонд нису много побољшали. За цео тај период изграђено је непуних 7% стамбеног фонда, а 30% стамбених објеката било је изграђено пре 1918. године.

Регулациони и генерални урбанистички план Краљеву су трасирали најопштије оквире и тезе, које су дефинисале будући карактер и дух насеља. Динамика демографског бума је оба ова плана готово тренутно учинила погрешним и застарелим. Многе површине које су у плановима биле намењене спорту и рекреацији, или у функцији излетишта и паркова, биле су стихијски претваране у стамбена насеља. Саобраћајна инфраструктура је била солидно пројектована сходно тадашњем интензитету саобраћаја. Међутим, та срећна решења су постала баласт у каснијим годинама које су донеле пораст интензитета и обима саобраћаја, посебно повећаним бројем моторних возила. Само је најстарије језгро града остало непромењено. Изнова се инсистирало на што већем озелењавању самог центра. Станоградња је у овом периоду од 1944. до 1955. године била још увек у замаху. Изградња значајнијег броја станова је уследила тек у наредном периоду.

Чињеница да је индустријализација и урбанизација у међуратној Југославији била у повоју и да, изузимајући друге системске, културолошке, религијске, националне и политичке факторе који су успоравали развој, напосто није било ни довољно времена да се постигне више на пољу индустријализације. Претежно аграрна и рурална природа привреде и друштва обликује стереотип да је нагли успон у овим областима, као и у погледу културе и образовања, тековина искључиво социјалистичког пројекта. У тадашњим околностима, без обзира какав би био исход грађанског рата у Србији, нове власти би морале бити заокупљене развојем индустрије и убрзавањем модернизацијских токова у свим областима. Тим пре што је и последице ратних разарања победник морао поправљати и обнављати порушене индустријске погоне.

У првим годинама после Другог светског рата ЦК КПЈ је наглашавао да је најпожељније да на дужности директора буду способни и доказани радници, док је за

стручне, и школованије кадрове из редова инжињера, техничара и сличних занимања најчешће било најпожељније да буду на дужности техничких директора, или на другим дужностима примарно из техничког, а мање из управног домена. У периоду преузимања контроле и учвршћивања потпуне власти, а и дуго потом, партијски врх није имао потпуно поверење у стручњаке осим ако нису били осведочени комунисти или бар симпатизери партије. Најодговорније управне дужности су радије даване „провереним” партијским кадровима, пре него школованим и искусним професионалцима од струке. Поверење се временом и постепено повећавало. У многим случајевима на одговорним радним местима која су захтевала посебна, уско специјалистичка знања и обученост није се ни имало избора, па су на одговорнијим дужностима били и непартијци, али окружени и подређени партијцима на управним дужностима. Са друге стране, партијски врх је осуђивао појаву да партијски кадрови на одговорним управним функцијама постају самовољни и бахати, зазирао је од стварања непотребних проблема и лоше слике у јавности и такве појаве карактерисао као отуђење од партијске организације.

Кадровска политика постављања „подобних“ управних кадрова и директора утицала је на спорији привредни и економски раст. Директна административна управа је због своје крутости, а често и нестручности доводила до честих појава непоштовања тржишних законитости и читавог низа сличних проблема. У таквим околностима, привредна предузећа су пословала у многоне лишена пословне самосталности, неретко са политички подобним, а не увек пословно способним директорима. Дешавали су се чак и примери да су предузећа уништавала сопствени обртни капитал, најчешће тако што су продавала робу за мању цену од утрошка за производњу исте. До оваквих појава је углавном долазило због добронамерног, али нереланог становишта да је индустријска производња сама себи циљ. Главно мерило успеха је представљао прогресивни раст производње, без обзирања на реалне потребе тржишта, без плана и наруцбина, тако да је неретко роба била гомилана у складиштима.

Убрзана индустријализација на републичком нивоу није била равномерна. Развој индустрије широке потрошње је заостајао за тешком индустријом и рударством. Узевши у обзир обим скорашњих ратних разарања, није ни био могућ брз и разноврсан развој индустрије широке потрошње у кратком року. Партијски врх је био свестан ове појаве и убрзо су била уочена два највећа проблема индустрије робе широке потрошње: мали асортиман и често лош квалитет.

Две новине са почетка педесетих година Двадесетог века у организацији и управљању друштвеном политиком и привредом су у Ранковићеву, као и у остатку

земље непосредно утицале на будуће привредне токове и сам развој. То су биле увођење самоуправљања и реорганизација надлежности народних одбора.

Увођење самоуправљања је дуги низ потоњих година непосредно утицало на привредне и економске токове у читавој земљи. *Фабрика вагона* из Ранковићева је била један од „пионира” увођења радничких савета. Већ 14. фебруара 1950. године у *Фабрици вагона* био је формиран Раднички савет. До 10. септембра, исте године, и у свим осталим радним организацијама у граду су, такође, били изабрани Раднички савети и Управни одбори. Функционисање новоформираних Радничких савета у краљевачким предузећима је током прве године било скопчано са многим проблемима и отежаном организацијом. Раднички савети нису били упознати са својим дужностима и улогом, понегде су се директори тешко мирили и навикавали на губитак неких ингеренција, као и на „мешање” Радничких савета у „њихов посао”, док је у *Фабрици вагона*, бар према доступним изворима, био супротан случај. Ту је директор форсирао Раднички савет на рад, тек на његово инсистирање су били и одржавани састанци Радничког савета. Иако је Раднички савет у *Фабрици вагона* један од најраније основаних, због незаинтересованости и неупућености чланова савета, он у прво време свог постојања и није испуњавао своју формалну улогу. Још једна од неправилности у раду Радничких савета била је често и претерано директно мешање у рад од стране партијске организације, за шта формално по закону није било основа, али је у пракси Партија контролисала Радничке савете.

Среско синдикално Веће је имало значајну улогу у помоћи у раду и организацији радничких савета, а та улога је додатно добила на значају након реорганизације 1955. године, у складу са поставкама VI Конгреса СКЈ.

Друге новине јавиле су се у виду нових решења у погледу организације државног апарата и народних одбора, која су била прописана *Законом о народним одборима*. Тим Законом је низ компетенција, из области финансија и управљања привредом, са савезних и републичких прешао у надлежност градских и среских народних одбора. Између осталог, *Законом* је била укинута административна и оперативна надлежност државних органа над привредним организацијама, била је укинута подела на предузећа савезног, републичког и локалног значаја, већ су сва предузећа заједно била укључена у привреду локалне заједнице.

Једна од најпоследичнијих промена које је донео *Закон о народним одборима*, био је у вези са системом планирања. По ступању на снагу новог Закона дошло је до мањих проблема у погледу планирања и у Ранковићеву и срезу Жичком. Нови *Закон* је

среским и градским народним одборима предвидео велики број новодобијених финансијских ингеренција и повећање Фонда за самостално располагање. Народни одбор среза Жичког је на основу новог *Закона о народним одборима* био дужан да преузме финансирање Народне милиције, ватрогасне милиције, Средње пољопривредне и Индустијске школе, као и обавезу да оснује и финансира нове инспекције.

Извештаји Среског комитета указују на изванредну динамику привредног развитка управо током првог дела педесетих година XX века. Подаци из извештаја говоре о далеко бржем привредном развоју од тадашњег републичког и савезног просека. Остварење индустријске производње је током 1953. године било за 26% веће од остварења у 1952. години. Док је 1954. године у читавом срезу индустријска производња остварена за 16% више од постигнуте у 1953. години. Несумљив је и евидентан био пораст, тим пре због почетка рада погона Индустрије високоватросталног материјала у фабрици *Магнохром*, чија је производња током 1953. и 1954. године достигла укупну вредност од око 3.2 милијарде динара. У истом периоду су били проширени и капацитети Фабрике вагона, а већ постојећи су били потпуно упослени, што је све резултирало да укупна вредност производње ове фабрике током 1953. и 1954. године достигне око 5.3 милијарде динара.

Карактеристика индустријализације у послератној Србији, која се може уочити и на примерима у Краљеву, била је тежња ка обједињавању разуђених ресурса ради стварања великих рударско-металуршких комбината. Овим такозваним укрупњавањем настојало се да се искорачи из наслеђа ситне мануфактурне занатлијске индустрије, да се омасови радништво, међутим, појавили су се озбиљни проблеми у виду нараслог бирократизма и отуђености управе од економских законитости што је неретко доводило и до неликвидности.

Срески комитет КПЈ за срез Жички, као и месни комитет за Краљево, били су формирани недуго по оснивању окружног у децембру 1944. године. Задаци месног Комитета у Краљеву произишавали су из Програма и Статута КПЈ, програмских докумената и одлука ЦК КПЈ, и ЦК СКС. Градски Комитет за град Краљево и срески Комитет за срез Жички су, у оквиру свог територијалног домена били носиоци целокупног политичког живота. Није било могуће решавање ниједног питања у вези са друштвеним животом без учешћа Комитета. Од Комитета на свим нивоима је било очекивано да и руководство СКОЈ-а, где год и колико год може, укључује у рад органа народне власти.

Народном фронту је била намењена улога организатора најширег друштвеног простора у чијем оквиру је партија желела да смести целокупан социјални живот, који је лакше могла пратити и контролисати. Срески Комитет среза Жичког је био главни носилац и координатор свих агитпроп активности, како у срезу тако и у самом граду. Партијске директиве су налагале да се при свим ћелијама одржавају и идеолошка предавања, да би се учврстила теоретска основа међу самим члановима. Задаци агитпропа током прве године по ослобођењу су најчешће били усмерени на сеоско становништво из околине, док је градско, непољопривредно становништво, такође, било покривено агитпропом, али са мањим степеном приоритета у односу на сеоско становништво. Циљна група агитпропа у то време је било управо пољопривредно становништво из околине града, због тога што је, по плановима Партије, то становништво требало идеолошки везати и усмерити у новопредвиђене друштвене токове.

Нове околности у градском и среском Комитету су наступиле након Резолуције ИБ-а. Само пар дана је било довољно да се развеје конфузија, енергично сузбију алтернативни ставови и одлучно стане иза изграђиваног култа личности Јосипа Броза Тита.

Пети конгрес КПЈ, који је донео нови статут, у коме се поред осталог регулисао статус градских, среских и рејонских организација. Уследио је и Други конгрес КПС-а и Други пленум КПС-а. На сва три партијска окупљања је истакнут је значај бројности радника ванпартијаца, који су својом марљивошћу и професионалним залагањем, како је примећено, давали велики допринос реализацији Петогодишњег плана. И на Другом пленуму КПС-а било је поново наглашено да Партија треба да још активније ради на масовнијем пријему индустријских радника и сиромашних сељака у своје чланство. Највећу критику по овом питању су претрпели месни и срески комитети. О омасовљењу партијског чланства се говорило као о апсолутном приоритету. Мерило успеха је, дакле, био што већи пораст чланства у што краћем периоду. Партијски врх Србије није био задовољан чињеницом да повећање укупног броја запослених радника није довело до пропорционалног повећања и партијског чланства из њихових редова. Руководство, такође, није било у потпуности задовољно динамиком пријема жена у партијску организацију, упркос чињеници да су жене у партији биле све бројније, није долазило до повећања процентуалног односа руководећег кадрау њихову корист. Према тада изнетим подацима у КПС-у је било око 18% чланова женског пола. Половином 1949. године, ЦК Србије је био много задовољнији радом ГК Ранковићева у односу на

СК среза Жичког у погледу реализације идеолошко-политичких задатака. Агитпроп комисија жичког СК-а је била критикована, била је окарактерисана као „кочница” за осамостаљење масовних организација у политичком раду и оптужена да је завела монопол над политичким радом у Срезу. Градски комитет у Ранковићеву је, према извештају екипе организационих инструктора ЦК КПС, половином 1949. године био састављен претежно од радника.

Прилично веродостојан опис стања у организацији среског и градског Комитета у Краљеву, као и среског и градског народног одбора даје извештај Инструкторске комисије ЦК КПС-а, која је, средином 1949. године обишла осам среских и градских комитета у крагујевачкој Области, међу којима и Краљево, како би у пракси увидела метод руковођења среских и градских комитета. Комисија је констатовала да је генерална карактеристика обиђених среских и градских комитета била у томе да је партијско руководство у њима било уједно и на руководећим положајима најважнијих повереништава, најчешће су секретари комитета били уједно и председници или секретари СНО или ГНО. У извршним одборима су претежно били радници и сељаци, често без искуства и познавања законских регулатива. Најчешћи задаци СНО-а су били везани за питања откупа, мобилизације радне снаге, у вези са сетвом и сличним питањима у вези са пољопривредном производњом, док су се ГНО-и претежно бавили питањима трговине и снабдевања и разним комуналним проблема. Генерално, за све комитете је било карактеристично да су сразмерно мало своје пажње посвећивали просветној политици, народном здрављу, а донекле и повереништву пољопривреде.

Од свих обиђених градских комитета као најбољи у погледу политичког рада су били издвојени они у Крушевцу и Краљеву. Оба градска комитета су била похваљена због праксе да интензивно прате политички живот и врло често на својим седницама расправљају о актуелним политичким питањима. На закључак комисије да су ова два градска комитета најбоља, по признању комисије, утицала је и чињеница да су ова два града била најиндустријализованија, са индустријом још од пре Другог светског рата, сходно томе и бројним радништвом. У оба града биле су веома бројне масовне организације, уз то и веома добро координисане са градским комитетима.

Пример „давања себи слободе” у тумачењу и практичној реализацији опште партијске линије довешће до прве велике афере која је била позната тадашњој широј јавности, то је био „случај Живота Пирић”. Након Шестог конгреса и новопромовисане реорганизације и корекције идеолошких погледа, изгледа да је Живота Пирић, тадашњи председник Среског народног одбора, најискреније примењивао новоафирмисана

начела да „људи мисле својом главом”, „да треба подстицати борбу мишљења” и да „траба ликвидирати све привилегије”. Већ постојећи сукоби, који су дуже време тињали у среском Комитету, настали због дисонантног става Животе Пирића по многим свакодневним текућим питањима, разбуктали су се након – за тадашње време „радикаланог” – Пирићевог иступања у вези са кандидатуром за предстојеће изборе за народног посланика, крајем те 1953. године. Цео случај не би добио скандалозне размере да већ унапред није било предвиђено да кандидат за народног посланика испред Жичког среза буде Пеко Дапчевић, тадашњи начелник Генералштаба ЈНА као једини кандидат. Након избора у децембру исте године, Пеко Дапчевић је постао посланик савезне скупштине, за чијег председника је био изабран Милован Ђилас. Само пар месеци потом десиће се „случај” Милована Ђиласа, који ће имати индирекне везе, бити (зло)употребљен и у личном обрачуну партијских функционера Среског комитета. Идеја Животе Пирића донела му је само још један минус у низу, који је додатно пољуљао његов положај поред већ раније познатог „меког” става према откупу и према ИБ-овцима. Замерано му је што је градио школе и на тај начин ненаменски потрошио значајна средства. Поводом „прашине” коју је подигло иступање Пирића била је одржана седница Среског комитета 24. септембра 1954. године, на којој је присуствовао и Мићо Зорић, делегат ЦК КПС, који је том приликом пренео став Петра Стамболића да Пирић не треба да остане председник СНО-а, да треба да оставку на ту функцију. Већ је тада на седници од стране Зорића изнето да ће се у јавности тај поступак оправдавати чињеницом да је изабран за посланика, те физички не би могао да обавља две важне друштвене дужности. Пирић је обећао да ће већ сутра поднети оставку уз предложено образложење, што је и учинио. Случај Пирић је формално био окончан, међутим, борба за потпуну дискредитацију Пирића није престала ни до краја наредне године. Састанак Среског комитета одржаног крајем 1955. године, коме је присуствовао и секретар ЦК КПС-а Петар Стамболић, имао је једну улогу да потпуно доврши политичку ликвидацију Животе Пирића и њему блиских чланова комитета. Након, може се слободно рећи, организоване харанге и вербалног „топлог зеца” према Пирићу и његовим сарадницима, Петар Стамболић је подржао осуду Пирића и затворио седницу.

Средином 1955. године наступиле су промене, територијалне и друштвено-политичке реорганизације које су маркирале крај једне значајне етапе у животу Градског и Среског комитета Савеза комуниста. Тада су биле формиране крупније територијалне јединице, тако да се неколико општина, односно срезова спајају у нова

подручја. Истовремено су биле и извршене и одговарајуће промене у организацијама и руководством ГК-а. Општински комитет је од тада био биран на заједничкој конференцији свих чланова општинских комитета који су ушли у састав општине.

СКОЈ је у пракси био елитна кадровска организација, чије чланство у односу на укупан број омладинаца процентуално није био висок, међутим, у Краљеву је, према најранијим сачуваним записницима МК-а, било релативно бројно чланство СКОЈ-а. Једна од најважнијих улога СКОЈ-а, према схватању МК-а, је била морално-идеолошка припрема младих да прихвате, поштују и унапређују новоуспостављен систем и моралне вредности које систем промовише. Градски комитет је учестала искључења правдао недисциплином.

Другу линију борбе, одмах иза СКОЈ-а, у борби за везивање омладине за Партију и нову власт је представљао Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије (УСаОЈ). Након уједињења СКОЈ-а и Народне омладине, који се десио на Петом конгресу КПЈ, у једну омладинску организацију под именом Народна омладина није испрва дошло до реализације свих планова реорганизације, планираних од стране партије. Од дотадашњих СКОЈ-еваца се очекивало да сву своју делатност начине као „организован политички рад у масама омладине”. Акцент је стављан на културно-просветни рад и рад на физкултури и спортским активностима. Наравно очекивана је и још агилнија и ревноснија активност Народне омладине на помагању привреди. Међутим, лична амбиција СКОЈ-еваца у новој Народној омладини је учинила да временом дође до дефицита бивших СКОЈ-евских руководиоца у Народној омладини. Бивши СКОЈ-евци су себе сматрали елитом, чије амбиције треба знатно да превазилазе руковођење Народном омладином.

Све до половине 1950. године, Пионирска организација је егзистирала у оквиру Народне омладине. По признању самог ЦК КПЈ рад у Пионирској организацији је патио од разноврсних недостатака, пре свега нестручног рада повереника са децом. У организацији се радило по пресликаном моделу рада из Народне омладине, најчешће без основних педагошких знања и без уважавања чињенице да се ради са децом раног узраста. Пракса организовања политичко-пропагандних предавања, инсистирање на готово војничкој дисциплини и слични пропусти, неретко су доводили до комичних ситуација. Партијски врх је намеравао да реорганизацијом Пионирске организације заправо њој и додели праву улогу, тадашњим речником: васпитно-забавну. Тек накнадно је увиђено да се флексибилнијим и педагошким приступом, кроз игру и забаву могло много ефективније утицати на будућа идеолошка убеђења најмлађих

генерација. Након Шестог конгреса КПЈ улога Народне омладине у граду се променила. Организациона делатност је у пракси била пренета на ССРН, а њена улога се свела у најчешћем на иницирање идеја, задатака и акција, као и неформалну стручну праксу амбициознијих омладинаца из руководства Омладине, за њима прижељкиване, будуће дужности у ССРН-у, СКЈ, руководеће положаје у привредним организацијама, управи и администрацији и сл.

На одборима АФЖ-а основни задатак је био да пропагирају н новоуспостављена права жена, а уз то и да идеолошки агитују у складу са тадашњим плановима партијског и државног врха.

Народни фронт Југославије (НФ) је имао улогу да обезбеди широку основу подршке Комунистичкој партији Југославије у послератним годинама и да упрегне све потенцијале у корист учвршћивања њене власти. Масовне антифашистичке организације – УСАОЈ, односно Народна омладина Југославије, АФЖ и ЈСРНЈ – биле су део НФЈ имајући статус колективних чланова. У оквиру НФЈ-а, све до 1948. године, осим КПЈ биле су и друге странке. Међутим, главна улога Народног фронта је била да управо обезбеди потпору и бокове Комунистичкој партији у прво време, а потом и да приведе најшире слојеве друштва идеолошкој матрици КПЈ, стави под контролу целокупан друштвени живот сходно идеолошко-политичкој стратегији партијског врха КПЈ. Управо због такве улоге која је Народном фронту била намењена, агитпроп активности у његовом оквиру су биле од највећег значаја. Рад Народног фронта је био директно контролисан и координисан од стране КПЈ. Комитет надлежног значаја је био задужен да прати и организује рад одбора Народног фронта у свом рејону.

Током 1950. године дошло је и до формалног утапања АФЖ-а у Народни фронт. Већ неко време пре тога ове две организације су ишле путем све тешњег и учесталијег преплитања и дуплирања политичког и културно-просветног рада. На Трећем конгресу АФЖ-а, 1950. године, дошло је до реорганизације, којом су у пракси одбори АФЖ-а заправо постали секције одговарајућих одбора Народног фронта. Тако је и у среском одбору ове организације у Ранковићеву била извршена реорганизација, која се огледала у томе што је при среском комитету Народног фронта била основана секција АФЖ-а, која се бавила здравственим и културним просвећивањем, а на предавањима и курсевима су обавезно била одржавана и идеолошко-политичка предавања.

Синдикална организација, као један од стубова новог режима и система, и у Краљеву је била ослонац и помоћник Комунистичкој партији. Акценат стратешког интереса Партије у то време је био и у овом случају, на масовности чланства синдиката.

Непосредно по ослобођењу града у предузећима је почело и организовање синдиката. Задаци на omasовљењу чланства синдиката у срезу Жичком су били надлежност Среског већа синдиката. Најзначајнији задатак који су током прве деценије након Другог светског рата синдикалне организације обављале било је описмењавање новозапослених, а неписмених и неквалификованих радника. Међутим, у најчешћем случају се даље образовање и усавршавање заустављало одмах по достизању основног нивоа писмености и овладавању најнеопходнијих вештина за рад на одговарајућем радном месту. Среско синдикално веће је организовало предавања попут: *Против религије, предрасуда и заосталости*. Најчешћа тематика која је била на дневном реду Среског синдикалног већа током 1953. и 1954. године се односила на здравствено-безбедносне услове за рад. Дискутовало се о тада актуелном питању проналажењарешења за здравствену службу-амбуланте при већим колективима, као и о проблему незапослености међу новосвршеним квалификованим радницима.

И остала удружења у граду, попут Удружења бораца НОР-а, Удружења ратних војних инвалида и Удружења резервних војних старешина, играла су своје улоге „потпоре“ Партије.

На основу истраживања просветних прилика у послератном Краљеву може се констатовати да су оне биле осетљив показатељ тадашњег друштва, његове материјалне развијености и особености. Тада општа појава у земљи, тежња нових власти да подигне образовни и општекултурни ниво становништва била је успешна у односу на затечено стање, али ипак испод очекиваног. Није искорењена неписменост, стицање основа писмености није значило и задовољавајуће образовање. Тада је дефинитивно утемељена једна тековина бирократизоване и директивне просветне политике, која је оставила последице и до данас, а огледа се у победи формалних квалификација на штету стварног знања и стручности. Ипак, у квантитативном смислу то што нису постигнути планирани резултати није значило да резултата није било и да они одвећ нису били значајни.

По окончању Другог светског рата новоформирана државна и партијска власт се заподизање нивоа културне и уметничке просвећености борила упоредо вршећи идеолошко-пропагандни утицај на народ. Осим активности кроз масовне идеолошке организације, нова власт се бавила пропагандном активношћу и кроз рад установа културе и просвете. Са друге стране, искрене тежње ка просвећивању и модернизацији друштва су биле врло уочљиве у напорима за успостављање и развијање образовне мреже коју су чиниле школе и народни универзитети. Искрен ентузијазам је уочљив и

на пољу обогаћивања културног живота, путем основања културних институција, и то домова културе, културно-уметничка друштва, позоришта, књижница и сл. Током првих неколико година по ослобођењу града у Другом светском рату, целокупан културно-уметнички живот у граду се одвијао у оквиру КУД *Абрашевић*. Од културних установа постојале су још и Градска библиотека, биоскоп *Југославија*, потом преименован у *Сутјеска*. Касније, 1949. године, из окриља КУД-а *Абрашевић* издвојила се драмска секција из које се, потом, развило професионално Градско позориште у Ранковићеву, а трајало је до 1956. године. Први прави музеј у граду је основан, међутим, тек неколико година након Другог светског рата. У мају 1948. године био је образован Иницијативни одбор са задатком оснивања Градског музеја, који је званично био основан 1. маја 1950. године.

На примеру Краљева се може уочити однос система и државне и партијске власти према Српској православној цркви на нивоу микро плана. Будући да је СПЦ била у апсолутној већини по броју декларисаних верника, на том подручју највише пажње су локални државни и партијски органи посвећивали управо СПЦ. Једна од приоритетнијих тема на дневном реду састанака МК-а, у првим послератним годинама је било и питање односа према религији и религиозности. Сумња у погледу благонаклоности или чак и колаборације са равногорским покретом није заобишла свештенике СПЦ. Нов државни и партијски врх је настојао да за себе веже свештенство и укључи га у нов друштвени живот путем њиховог укључивања у рад Удружења свештеника СПЦ. Подршку оснивању удружења пружали су свештеници који су углавном и били активни подржаваоци НОБ-а, односно активно су се укључивали у рад Црвеног крста, Народног фронта и других организација. Иницијативни одбори за оснивање републичког удружења формирали су се по срезовима у Србији још током 1946. године. У мају 1954. године, био је основан Епархијски одбор Удружења свештеника СПЦ. Све до краја истраживаног периода у Краљеву-Раанковићеву није био основан подружни одбор Удружења свештеника СПЦ. Није била испуњена ни намера масовнијег укључивања свештеника у рад Народног фронта. Оштрија и идеолошки обојенија реторика је постепено заживљавала. Временом је тежиште односа Партије на локалу од подозрења према свештеницима СПЦ прешла на питање религиозности у сопственим редовима. Година 1952. донела је појачане притиске на СПЦ. Уследила је реакција државног и партијског врха, која се између осталог огледала и у спровођењу кампање против слављења славе. Истовремено, Статут СКЈ донет на VI конгресу, 1952. године, прогласио је неспојивим исповедање религије са чланством у

СКЈ. Сходно томе је и на најнижим нивоима партијске организације дошло до заоштравања према религиозности унутар чланства СКЈ. Повећање притиска на СПЦ се рефлектовало и у Ранковићеву. Срески комитет је сахране и помене на којима су свештеници имали обичај да одрже посмртни говор у част покијника сматрао „одржавањем митинга”. Тада је прекореван Градски народни одбор зато што није реаговао и сузбијао наведену појаву.

Осим бриге због религиозности и присутности традиционалних и религијских обичаја међу својим чланством, Срески комитет је посвећивао пажњу и био забринут због религиозности код осталог ванпартијског становништва, а поготово међу млађим генерацијама. Вашари о значајним црквеним празницима који су се традиционално одржавали у близини манастира или цркви били су готово неискорениви упркос тежњама и утицају Партије. Прослава Божића, Ускрса и Крсне славе су најжилавије одолевали, а на седницама градског и среског Комитета су увек изнова биле теме дискусија и осуђивања. У духу „еластичности” и разумевања на седницама оба Комитета били су изношени предлози да се омладини и уопште становништву пропагирају алтернативни дани за празновање, да се понуде алтернативни поводи за организовање окупљања. У посебном идеолошком фокусу су били посматрани просветни радници, а било каква гласина о, из тадашње перспективе, идеолошки неприхватљивом друштвеном понашању просветара, одмах је доспевала у дискусију седница Среског и Градског комитета.

Најважнији проблем са којим се здравство у Краљеву и околини суочавало у првим годинама након Другог светског рата биле су инфективне болести, нарочито тифус и туберкулоза. Док је обољевање од тифуса релативно брзо престало, учесталост обољевања од туберкулозе се веома споро смањивала упркос напорима и напретку у условима и квалитету здравства. Код локалних власти и у самом Савету за народно здравље и социјалну политику је владала основана бојазан да се могу појавити епидемије, пре свега зато што град није имао у потпуности решена питања водовода и канализације, а и стамбене прилике су биле до те мере неприкладне да су и оне могле бити узрок. Стање у погледу броја болничког особља, поготову лекара специјалиста је било поражавајуће, исто се може рећи и за стање и опремљеност објеката здравствене заштите. Ипак, упркос великом разарању и још страшнијем страдању кроз који је град и срез прошао током рата опште стање здравства није било много лошије у односу на предратне прилике, иако се то у први мах неби очекивало. У недостатку инфраструктурних капацитета, болничког материјала и инструмената, знатни резултати

у побољшању здравствене заштите највећим делом су настали само захваљујући ентузијазму појединих здравствених радника. Многи од њих су својим усавршавањем у практичном раду, кроз специјализацију, курсеве, семинаре и сл, унапредили су здравствену заштиту, усвајајући, примењујући и развијајући тада савремене методе у откривању и лечењу болести. Међу медицинским радницима било је и супротних примера злоупотребе, непрофесионалног и надасве неетичког односа према пацијентима. Савети за народно здравље и социјалну политику, и месни и срески, били су одлично упознати са оваквим појавама. Било је случајева указивања на неправилан рад лекара, који су, морамо истаћи, били крајње снисходљиви и умерени. Током година, развојем здравства и отварањем разних специјализованих установа побољшала се доступност здравствене заштите, поготово у ванградским срединама. Напредак у току првих десет послератних година је био евидентан, али свакако спорији од пројекција и планова.

Током прве послератне године на територији Жичког среза било је много социјално угрожених категорија становништва, а буџет недовољан. Половином 1952. године је при Градском народном одбору и Савету за народно здравље била основана Комисија старатељства која се бавила бројном категоријом незбринутих: деца палих бораца, деца жртава фашистичког терора, деца без једног родитеља, и ратни војни инвалиди. Новоформирана комисија је требало да се ревносно посвети прецизном евидентирању тачног броја деце из набројаних категорија и да прикупи податке о материјалним условима у којима она живе. Комисија је имала задатак да предлаже конкретна решења за помоћ деци.

Наслеђена из времена Недићеве владе, Јавна берза рада у Београду је, све до краја 1945. године, поседовала своју организациону структуру, једну подружницу у Нишу и осам повереништава од којих се једно налазило у Краљеву. Крајем 1945. године, уследила је прва реорганизација службе. Дотадашњи назив *Јавна берза рада у Београду* замењен је новим називом *Земаљска управа за посредовање рада Србије*. Године 1952. Била је донета Уредба о организацији службе посредовања рада која је прописивала да сва предузећа установе, државни органи, задруге, задружне и друштвене организације достављају потребе радне снаге Бироу за посредовање рада, а задатак бироа је био да потом упућује раднике и службенике у одговарајућа предузећа по пријављеним квалификацијама и звањима. Након тога је, у априлу 1952. године, уследило и формирање Бироа за посредовање рада среза Жичког у Ранковићеву. Већ и тада, на самом почетку свог постојања било је проблема у спровођењу основне улоге

Бироа. Руководиоци предузећа су, у најчешћем случају примали у радни однос без упута Бироа и не тражећи било какву сагласност од истог. Да би се некако стало на пут оваквим појавама, из Бироа су предложили да се формира комисија, која би имала задатак да обиђе сва предузећа у граду и установи стварно упражњена места по тарифном правилнику предузећа. Из Бироа је потекла и иницијатива да се отпусте сви пензионери, као и они радници за које се установи да су одличног материјалног стања, да имају богато сеоско домаћинство и доста земље, како би се ослободила места за сиромашне који чекају на запослење. Међутим, напори бироа у виду комисија и апела нису резултирали виднијим резултатима.

Одмах по ослобођењу Краљева и његове околине у Другом светском рату затечено је стање у коме је пољопривредна производња била сведена на минимум због ратних дејстава и недостатка радне снаге. Постојала је оправдана бојазан од појаве глади. И ако је Краљево било прилично девастирано, није се могло рачунати на значајније испоруке хране, јер град није био на приоритетној листи, сматрано је да припада плодном и богатом подручју. На лоше снабдевање основним намирницама утицао је и отежан саобраћај, није било довољно запрежних кола и вучне стоке за превоз робе, а и железнички саобраћај је био преоптерећен. Обезбеђивање довољних количина основних намирница, се одмах по ослобођењу града, испоставило као најважнији приоритет у раду органа нове власти. У Краљеву се убрзо, упоредо са учвршћивањем нових органа власти организовало снабдевање житом и другим животним намирницама по принципу гарантованог и негарантованог снабдевања. Гарантовао снабдевање је било у надлежности Министарства трговине и снабдевања, и односило се на раднике, рударе и железничаре. Снадевање је обављано из државних магацина, док су задруге снабдевале само чланове. Градске власти су следиле упутства из Уредби и наређења Савезне и републичке владе. У граду је примењивана пракса гарантованог снабдевања само неких категорија становништва. Затим примењивана је контрола цена и принудни откуп од пољопривредника стратешких прехранбених производа. Власт је настојала да сузбије рад приватног трговачког сектора, али није желела да га потпуно угаси. Питање снабдевања животним намирница на територији ГНО-а је због откупа и несташнице временом постајало све озбиљније. Истоветне околности су биле присутне на већини територије тадашње државе. Године 1951. је истекао петогодишњи план и престало се са административном поделом робе. Тако је завршена једна драматична и динамична етапа у животу становника Краљева.

Непосредно по ослобођењу у II светском рату, у периоду крајње оскудице, свакодневица се у Краљеву одвијала без основних услова за нормално одвијање друштвеног живота. Свакодневица се ипак одвијала, а у понуди су биле многе забавне форме и упркос немаштини и скромним условима друштвени живот је био динамичан и занимљив. Услови за културно-забавни живот су се постепено побољшавали, али ипак, без обзира на напредак, техничких могућности и постепени пораст економског стандарда, најважнији фактор свакодневице је зависио од политичких околности.

И на примеру Краљева се може уочити да је Партија посвећивала доста пажње настојањима да се кроз забавне садржаје пласира и идеолошко-пропагандни утицај. Тако и у Краљеву релативно брзо долази до обнављања рада аеро-клуба, који је био замишљен као средиште друштвеног живота, тј. средиште техничке еманципације и забавног живота, кроз који ће се пласирати и идеолошко-пропагандни рад. У истом циљу је и у Краљеву подстицан рад културно-уметничких друштава, а велике наде су давале и у филм поготово документарни и васпитно-образовни. Међутим, играни филм је био омиљена форма забаве у граду и најуспешнији посредник у даљем усвајању других форми популарне културе. Филм је отворио врата даљем продору цеза, популарних модних трендова и културних образаца, обликујући сасвим нов културни идентитет међу младим генерацијама. Популарност филмова америчке продукције је била незаустављива, цез је упркос негативном ставу власти одолевао притисцима и живео.

Током прве декаде после II светског рата у Краљеву се десио низ промена, које су резултат ширих друштвених и политичких токова у српским и југословенским оквирима. Ослобођење је Краљеву донело и промену друштвеног система, економије и привреде. Захваљујући хаотичним токовима модернизације, десиле су се промене у систему друштвених вредности међу становницима овог града. Положај жена у друштву је тада законски значајно поправљен, учињено је много на пољу описмењавања, побољшања здравствене и социјалне заштите. Технички напредак је био уочљив из дана у дан. Са друге стране, раст друштвеног стандарда није ишао по прижељкиваном плану. Стиче се утисак, да град није заузео место које по свом географском положају заслужује. Краљево представља пример како одлуке централизованог државног апарата могу дугорочно променити ток даљег развоја. Краљево након рата, који му је донео неизмерну трагедију, није наставило путем развоја високотехнолошке индустрије у мери како је у периоду између два светска рата било планирано. Ипак, кроз обновљена и нова привредна предузећа Краљево је

наставило да живи и бар у првој послератној декади крене путем напретка. Фарике су радиле, али је раст друштвеног стандарда био спор. Било је то време оскудице, али ипак у значајној мери овај период у историји града одликује дух ентузијазма и вере у лепше сутра.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I Архивска извори:

A) Архив Југославије, фондови:

- (16) Министарство тешке индустрије ФНРЈ
- (17) Министарство индустрије ФНРЈ.
- (23) Генерална дирекција металургије владе ФНРЈ.
- (25) Министарство рада Владе ФНРЈ

Б) Архив Србије, фондови:

- Централни комитет Савеза Комуниста Србије

В) Историјски архив у Чачку, фондови:

- Народни одбор округа чачанског 1944 -1947.

Г) Историјски архив Краљево, фондови:

Управа и јавне службе Фондови од 1944:

- Скупштина среза Краљево – Краљево 1944-1967.
- Скупштина општине Краљево – Краљево 1944-2000.
- Управа за путеве среза Жичког – Краљево 1951-1955.
- Установа за унапређење привреде среза Жичког – Краљево 1955-1958.
- Дирекција шума – Краљево 1952-1959.

Правосуђе:

- Општински суд – Краљево 1932-1975.

Социјалне установе:

- Биро за посредовање рада народног одбора среза Краљево – Краљево 1952-1961.

Здравствене установе:

- Завод за заштиту здравља – Краљево 1961-1997.

Привредна предузећа:

1. Индустија и рударство:

- Фабрика вагона – Краљево 1935-1957.
- Дрвно индустријско предузеће „Јасен“ – Краљево 1947-1982.
- Индустија ватрогасног материјала и електротермичких производа „Магнохром“, Краљево 1953-1989.

2. Пољопривреда и шумарство :

- Државно шумарско предузеће „Гоч“ – Краљево 1947-1953.
- Шумско газдинство „Столови“ – Краљево 1949-1988.

3. Грађевинарство:

- Грађевинско предузеће „Каблар“ – Краљево 1945-2002.

Политичке и друштвено политичке организације:

- Срески комитет Савеза комуниста Србије среза Краљево – Краљево 1945-1968.
- Општински комитет Савеза комуниста Србије – Краљево 1944-1990.
- Срески одбор Социјалистичког савеза радног народа среза Краљево – Краљево 1945-1967.
- Општинска конференција социјалистичког савеза радног народа среза Краљево – Краљево 1956-1990.
- Срески одбор удружења бораца НОР-а среза Краљево – Краљево 1945-1967.
- Општински одбор Савеза удружења бораца НОР-а општине Краљево – Краљево 1948-1962.
- Срески комитет Савеза омладине среза Краљево – Краљево 1949-1967.
- Општинске конференције Савеза социјалистичке омладине Србије - Краљево 1945-1989.
- Среско синдикално веће савеза синдиката Југославије за срез Краљево – Краљево 1948 -1963.
- Општинско веће савеза синдиката – Краљево 1958-1988.
- Фонд за историју радничког покрета и НОБ-а – Краљево 1941-1991.

Сталешка удружења:

- Срески одбор Савеза ратних војних инвалида Србије среза Краљево – Краљево 1945-1962.
- Срески одбор удружења резервних официра и подофицира Југославије среза Краљево – Краљево 1951-1962.
- Срески савез добровољних ватрогасних друштава – Краљево 1951-1974.
- Добровољно ватрогасно друштво – Краљево 1933-2002.
- Општински ватрогасни савез – Краљево 1951-1999.

Уметничка друштва и удружења:

- КУД “Абрашевић” – Краљево 1954-1990.

Породични и лични фондови:

- Миленко М. Новаковић 1908-1964.
- Никола Коча Јончић 1938-1987.
- Јовица Стојковић

Збирке:

- VARIA 1866-
- Збирка о радничком покрету и НОБ-и 1902-1978.

II Објављени извори:

- Говор Јосипа Броза Тита у народној скупштини 26. априла 1947, предговор, *Закон о петогодишњем плану развита народне привреде ФНРЈ 1947-1951*, Београд, 1947.
- *Градска насеља у СР Србији 1963*, Републички завод за статистику СР Србије, Билтен 44, Београд, 1966.
- *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево, 1932.
- *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931. године*, књ. I, Присутно становништво, број кућа и домаћинства, Београд, 1938.
- *Дневна миграција запосленог особља 1957. године*, Савезни завод за статистику, Билтен 101, Београд, 1957.

- *Закон о петогодишњем плану развита народне привреде ФНРЈ 1947-1951*, Београд, 1947.
- *Записници са седница Комисије за верска питања НР/СР Србије : 1945-1978. године*, приредили Радмила Радић, Момчило Митровић, Београд, 2012.
- *Zapisi sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Priredio Branko Petranović, Beograd, 1995.
- *Zbornik Nor-a I, 1*, Beograd, 1949.
- *Избеглички корпус у Србији, према подацима пописа становништва 2002*, приредили: Петар Лађевић и Владимир Станковић, Министарство за људска и мањинска права Србије и Црне Горе, Београд, 2004.
- *Израчунат број становника Југославије за 1941 и 1945*, Демографска статистика, серија II, свеска 2, [приредио] Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије. – Београд, 1945.
- *Југославија 1945-1985*, Савезни завод за статистику, Београд, 1986.
- *Краљево октобра 1941, казивања преживелих*, уредници: Радивој Јоветић, Владимир Бережнов, Краљево 1966.
- *Резолуција II Конгреса Комунистичке партије Србије*, Београд, 1949.
- *Становништво бр. 20, Попис становништва, домаћинства и станова 2002, мигранти: подаци по општинама*, Републички завод за статистику Србије, Београд, 2005.
- *Статистички годишњак*, књ.1, Београд, 1937.
- *Šesti kongres Komunističke partije Jugoslavije (Saveza komunista Jugoslavije), 2-7. novembra 1952*, Beograd, 1952.

Периодика:

- *29. новембар*
- *Вечерње новости*
- *Ибарске новости (1953-)*
- *Каблар*
- *Магнохром (1960-)*
- *Наша фабрика (1954-1966)*
- *Нова Македонија (1955)*
- *Ново време (1941-1944)*

- *Новости* (1941)
- *Политика* (1944-1955)
- *Rilindja* (1955)
- *Слободни глас* (1945-1950)
- *Службени лист ДФЈ* (1945-1946)
- *Службени лист ФНРЈ* (1946–1955)
- *Службени гласник НРС* (1944-1955)
- *Службене Новине Народног Одбора Општине Краљево*
- *Становништво*
- *Статистички годишњак ФНРЈ*
- *Статистички билтен ФНРЈ*

III Синтезе и монографије:

- Аврамовић Зоран, приређивач, *Два века образовња у Србији*, Београд, 2005.
- Бајагић Душан, *Управљање Министарством просвете Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд, 2009.
- Bilandžić Dušan, *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije, 1945-1973*, Beograd, 1973.
- Богдановић Димитрије, *Књига о Косову*, САНУ, књ. DLXVI, Београд, 1986.
- Божовић Срђан, *Дивизија „Принц Еуген“*, Панчево 2012.
- Боп Огист, *За српском владом од Ниша до Крфа, 20. октобар 1915 – 19. јануара 1916.*, Београд, 2014.
- Васојевић Славољуб, *Економско трговинска школа Краљево: 1955-2005*, Краљево, 2006.
- Веснић Радослав, *Аутобиографија*, Београд, 1998.
- Виријевић Владан, *Краљево, град у Србији 1918 – 1941*, Краљево, 2006.
- Вујасиновић Тодор, *Мучне године*, Сарајево, 1965.
- Гавриловић Јован, *Речника географјско-статистичкии Сербие*, Београд, [Оделение Попечитељства Финансии], 1846.
- Гаврић Гордана, *Краљево, један српски топос*, Краљево, 2017.
- Гаталовић Миомир, *Дарована слобода: Партија и култура у Србији 1952-1958*. Београд, 2010.

- Gilić Ivanka, *Dinamika i struktura gradskog stanovništva Jugoslavije, demografski aspekt urbanizacije*, Beograd, 1967.
- Glišić Venceslav, *Užička republika*, Beograd, 1986.
- Говедарица Добривоје, *Железничари Краљева, радници, револуционари, градитељи*, Београд, 1977.
- Група аутора, Група аутора, *Градови и насеља у Србији*, Београд, 1953.
- Група аутора, *Типска правила, за добровољна ватрогасна друштва на територији НР Србије*, Ватрогасни савез Србије, Београд, 1957.
- Група аутора, *Мала политичка енциклопедија*, [главни редактор Јован Ђорђевић], Београд, 1966.
- Група аутора, *Enciklopedija Jugoslavije, 7*, Republika Srbija, [glavni redaktor Miroslav Krleža] Zagreb, 1968.
- Група аутора, *Војна енциклопедија*, VIII, и IX, Београд, 1974 и 1975.
- Група аутора, *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji 1974*, Zagreb, 1975.
- Група аутора, *Војни лексикон*, Београд, 1981.
- Група аутора, *Шумско-индустријски комбинат „Јасен“ (Краљево)*, Краљево, 1986.
- Група аутора, *Fабрика вагона „Živan Maričić“ Kraljevo: 1936-1986*, Kraljevo-Beograd, 1986.
- Група аутора, *Развој Оружаних снага СФРЈ*, књ. 3, Копнена војска, 3. део, Београд, 1988.
- Група аутора, *Водич Међуопштинског историјског архива у Чачку*, Чачак, 1988.
- Група аутора, *Гимназија у Краљеву : 1909-1999*, Краљево, 1999.
- Група аутора, Зоран Аврамовић приређивач, *Два века образовња у Србији*, Београд, 2005.
- Група аутора, *Водич Историјског архива Краљево*, друго, прерађено и допуњено издање, приредио Радомир Ристић, Историјски архив Краљево, Краљево, 2010.
- Гудац Додић Вера, *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949-1953*, Београд, 1999.
- Гудац Додић Вера, „Жена у социјализму : положај жене у Србији у другој половини 20. века.“, Београд, 2006.
- Давидовић Горан, Тимотијевић Милош, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја I*, Чачак, Горњи Милановац, Краљево, 2002.

- Dobrivojević Ivana, *Selo i grad, transformacija agrarnog društva Srbije: 1945-1955*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2013.
- Dikosavljević Branislav, urednik, *30 godina rada i razvoja „Prve petoletke”*, [bez mesta i godine izdanja],
- Димитријевић Бојан, *Грађански рат у миру. Улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1944-1954*, Београд, 2003.
- Димић Љубодраг, *Агитпроп култура – агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945-1952*, Београд, 1988.
- Louis Mahrer, *Vora, Erzählung*, Krems, 1947. (српски превод у рукопису)
- Димић Љубодраг, *Културна политика у краљевини Југославији 1918-1941*, Београд, 1996.
- Димић Љубодраг, *Историја српске државности, III, Србија у Југославији*, Београд, 1998.
- Добривојевић Ивана, *Село и град: трансформација аграрног друштва Србије 1945-1955.*“ Београд, 2012.
- Драшковић Драган, *Краљево од вароши до града*, Краљево, 2016.
- Дурковић Јакшић Љубомир, *Библиотеке у Србији*, Београд, 1978.
- Ђорђевић Љиљана, Стаменовић Мирослав, *Кад нам је Тито био гост*, Краљево, 1981.
- Živković Nikola, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975.
- Јанићијевић, Душан, *Магнохром : 1952-2002*, Краљево, 2004.
- Јанјетовић Зоран, *Od „Internacionale“ do komercijale: Popularna kultura u Jugoslaviji 1945-1991*, Beograd, 2011.
- Јевремовић – Мацан Радмила, *Хроника Завода за заштиту здравља Краљево 1949 – 1994*, Краљево, 1995.
- Јовановић Миломир - Михајловић, Богомир, *100 година пољопривредне школе у Краљеву (1882-1982)*, Краљево, 1998.
- Јовановић Зоран, *Istorija kraljevačke župe Sv. Mihaela Arkandela – verna slika naše istorije*, Beograd, 2015.
- Јоветић Раде, *Њума припада небо*, Краљево, 1998.
- Jones Landon, *Great Expectations: America and the Baby Boom Generation*, New York, 1980.

- Јончић Коча, *Краљевачки октобар*, Београд, 1971.
- Карић Владимир, *Србија - опис земље, народа и државе*, Београд, Нови Сад 1997, Репринт издања из 1887. године.
- Ковијанић Гаврило, *Трагом читалаштва у Србији*, Београд, 1986.
- Кораћ Љубиша, *Organizacija federacije u socijalističkoj Jugoslaviji : 1943-1978*, Zagreb, Beograd, 1981.
- Крејаковић Силвија, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд, 2013.
- Крејаковић Силвија, *Фотографије као сведочанство присуства: друг Тито и друг Марко у Ранковићеву и Краљеву*, Каталог изложбе, Краљево, 2017.
- Kumm Otto, *VORWÄRTS, PRINZ EUGEN! - Geschichte der 7. SS-Freiwilligen-Division "Prinz Eugen"*, Dresden, Winkelried, 2007.
- Максимовић Бранко, *Урбанизам у Србији оснивање и реконструкција вароши у 19. веку*, Београд, 1962.
- Mamula Petar, *Fabrika vagona "Živan Maričić" Kraljevo 1936-1986*, Beograd, 1986.
- Марјановић Петар, *Мала историја српског позоришта : XIII-XXI век*, Нови Сад, 2005.
- Марковић Ј. Предраг, *Београд између истока и запада*, Београд, 1996.
- Матијевић Милан, *Краљевачке кафане*, Краљево, 1998.
- Милановић Драгољуб, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Београд, 1972.
- Милић Томислав *На путу здравља : 1207-2007 : од манастирске болнице у Студеници до Здравственог центра "Студеница" Краљево*, Краљево, 2007.
- Милићевић Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство : 1944-1950*, Београд, 2009.
- Милошевић Слободан, *Избеглице и пресељеници на територији окупиране Југославије 1941-1945*, Београд, 1981.
- Миљковић Драгиша, *Магнохром у Ранковићеву*, Београд, 1952.
- Митровић Андреј, *Ћудљива муза, историја и свакодневица*, Ваљево, 1992.
- Митровић Михаило, *Градови и насеља у Србији – развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951*, Београд, 1953.
- Митровић Момчило, *Србија 1944-1952, Душтвено економске промене и организација управљања привредом у Србији 1944-52. године*, Пожаревац, Београд, 1988.

- Митровић Момчило, *Изгубљене илузије, Прилози за друштвену историју Србије 1944-1952*, Београд, 1997.
- Митровић Момчило, *Српска национална част пред законом 1945*, Београд, 2007.
- Новаковић Стојан, „Ново Брдо и врањско Поморавље у историји српској XIV и XV века“, *Годишњица Николе Чутића*, 3, Београд, 1879.
- Николић Миодраг, *Индустрија Србије и Црне Горе 1946-1996*, I део, Савезни завод за статистику, студије, анализе и прикази 137, Београд, 1998.
- Николић Коста, *Историја Равногорског покрета*, књ, 1, Београд, 1999.
- Обрадовић Драгољуб Кондис, *Старо Краљево*, Краљево, 2007.
- Павловић Драган, *Добровољно ватрогасно друштво "Магнохром" 1954-1999*, Краљево, 1999.
- Павловић Момчило, *Српско село 1945-1952 - откуп*, Београд, 1994.
- Павловић Момчило – Крстић, Светозар, *Запошљавање у Србији књ. 2, од јавне берзе до тржишта рада 1945-2000*, Београд, 2002.
- Пантовић Милан, *Краљевачки медаљони*, Краљево, 2000.
- Перишић Мирослав, *Ваљево, град у Србији крајем 19. века (1870-1903)*, Београд, 1997.
- Перуничкић Бранко, *Једно столеће Краљева 1815-1915*, Краљево, 1966.
- Petranović Branko, *Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove*, Beograd, 1969.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd, 1980.
- Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, (III - knjiga, Socijalistička Jugoslavija 1945-1988), Beograd, 1988.
- Петрановић Бранко, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, Београд, 1992.
- Петровић Горан, *Испод таванице која се љуспа*, Београд, 2010.
- Петровић Јелена, *Живот у Ранковићеву - документи, сведочења*, Краљево, 1989.
- Плазина Станојло, *Са Јелице плануле варнице*, Мелбурн 1975.
- Поповић Марко, Тимотијевић Мирослав, Милан Ристовић, *Историја приватног живота у Срба*, Београд, 2011.
- Поповић Сретен, *Путовање по новој Србији*, Нови Сад 1879.
- Протић Миодраг, *Нојева барка, поглед с краја века (1900-1965)*, Београд, 2000.
- Радић Радмила, *Држава и верске заједнице 1945-1970*, I, II, Београд, 2002.
- Радосављевић Јован Архимандрит, *Живот и страдања Жиче и Студенице под окупатором (1938-1945)*, Манастир Хиландар 1993.

- Ристић Радомир, Виријевић Владан, *Окружни суд у Краљеву, судска власт и судови у Краљеву 1805 – 2002*, Краљево, 2002.
- Савић Мирјана, Марковић Јасмина, *Музичка школа Стеван Мокрањац Краљево: 1964-2014*, Краљево, 2014.
- Selinić Slobodan, *Beograd 1960-1970, snabdevanje i ishrana*, Beograd, 2005.
- Slijerčević Bosa, *Kinematografija u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni u Hercegovini, 1896-1918*, Beograd, 1982.
- Сентић Милица, *Развитак становништва СР Србије и промене до 2000. године*, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1979.
- Суша Стево, *Трагови у времену*, Београд, 2014.
- Тимотијевић Милош, *Модернизација балканског града (1944-1989): компаративна анализа развоја Чачка и Благоевграда у епохи социјализма*, Чачак, 2012.
- Filipović Miroslav, *Kraljevski avioni – Fabrika aviona u Kraljevu 1927-1942*, Kraljevo, 1995.
- Хаџипоповић Александар, Маринковић Радован, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984.
- Храбак Богумил, *Бој на Карановцу*, Београд, 1954.
- Svetković Srđan, *Između srpa i čekića : represija u Srbiji 1944-1953*, Beograd, 2006.
- Чорбић Божидар, *Машинска техничка школа "14 октобар" Краљево: 1945-1995*, Краљево, 1995.
- Џомић Велибор, *Страдања Србске Цркве од комуниста*, I део, Цетиње, 1997.

IV Зборници радова:

- *Борбе са главнином немачке групе армија "Е" на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године : зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године*, Београд, Краљево, Чачак, 1990.
- *Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951.* (ур. Михаило Митровић), Београд, 1953.
- *Краљево и околина*, Београд, 1966

- *Краљево октобра 1941*, (округли сто) Краљево, 2003.
- *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, Зборник радова са научног скупа, Београд, 1985.
- *Одрастање у Краљеву у XIX и XX веку*, Краљево, 2013.
- *Рудо Поље, Карановац, Краљево (од првих помена до Првог светског рата)*, Научни скуп: Београд и Краљево, 14.-16. августа 1997. Београд - Краљево, 2000.
- *Руска емиграција у српској култури XX века*, зборник радова, књ., II, Филолошки факултет у Београду, Београд, 1994.

V Чланци и расправе:

- Антонијевић Ненад, „Избеглиштво Срба са Косова и Метохије на подручју општина: Краљево, Врњачка Бања и Рашка током немачке окупације Србије (1941-1944) – документа“, *Наша прошлост*, 9, Краљево, 2008, стр. 245-251.
- Арсић Милољуб, „Улазак окупационих трупа у Краљево новембра 1915. године“, *Наша прошлост*, бр. 7, Краљево, 2006, стр. 159-168.
- Бецић Иван, „Краљевска привредна банка“, *Наша прошлост*, бр 14, Краљево, 2013, стр. 135-146.
- Бецић Иван, „Рад на описмењавању регрута краљеве гарде 1933–1937“, *Војно-историјски гласник*, бр. 2, 2014, стр. 202-218.
- Бецић Иван, „Краљевска акционарска штедионица (1885-1941)“, *Наша прошлост*, бр, 15, Краљево, 2014, стр. 101-111.
- Бецић Иван, „Краљевски трговачки кредитни завод“, *Наша прошлост*, бр, 16, Краљево, 2015, стр. 43-51.
- Бишевац Благомир, Југословенско-француски клуб у Краљеву“, *Наша прошлост*, IV, Краљево, 1989, стр. 207-221.
- Бишевац Благомир, „Преглед развоја шумарства и дрвне индустрије Краљева и околине у другој половини XX века“, *Наша прошлост*, 6, Краљево, 2005, стр. 219-228.
- Благојевић Марина, „Српске сеобе са Косова од краја 60-тих година: друштвени чиниоци“, *Срби и Албанци у XX веку*, стр. 423-439.
- Богосављевић-Петровић Вера, „Стара насеља на подручју данашњег Краљева“, *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 9 – 26.

- Виријевић Владан, „Краљево у предвечерје Другог светског рата“, *Округли сто: Краљево октобра 1941*, Краљево, 2003, стр. 13-20.
- Влаховић Петар, „Етнички преглед становништва у Краљеву и околини“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 248-255.
- Глишић Венцеслав, „Борбе за проширење и одбрану ужичке републике“, Зборник радова научног скупа: *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. Године*, Београд, 1985, стр. 459-481.
- Глишић Венцеслав, Прилог изучавању повлачења групе армија „Е“ Ибарско-западноморавским правцем 1944. године.“, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, *Борбе са главнином немачке Групе армија "Е" на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године*, Београд, Краљево, Чачак, 1990, стр. 91-95.
- Глишић Венцеслав, „Албанизација Косова и Метохије, Срби и Албанци у XX веку“, *САНУ, Научни скупови, књига LXI*, одељење историјских наука, књига 20, Београд, 1991, стр. 277-291.
- Давидовић Горан, „Чачани на опсади Краљева октобра 1941. године.“, *Округли сто: Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003, стр. 111-158.
- Давидовић Горан, „Формирање органа унутрашњих послова и народне милиције у чачанском округу октобар 1944 – мај 1945.“, *Изворник*, 27, Чачак, 2012, стр. 209-244.
- Даниловић Драгољуб, „Пола века гимназије у социјализму“, *Гимназија у Краљеву 1909-1999*, Краљево, 2000, стр. 205-263.
- Димитријевић Бојан, „Организација јединица Гарнизона Краљево 1945-2005“, *Наша прошлост* бр. 7, Краљево, 2006, 199-208.
- Димић Љубодраг, „Руско школство у Краљевини Југославији 1918-1941“, *Руска емиграција у српској култури XX века*, зборник радова, књ., II, Филолошки факултет у Београду, Београд, 1994, стр. 38-51.
- Добривојевић Ивана, „Култура живљења у Југославији (1945 – 1955)“, *Токови историје*, бр.1-2, 2008, стр. 236-248.
- Dobrivojević Ivana, „Život u socijalizmu - prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945-1955.“, *Istorija 20. veka*, 2009, vol. 27, br. 2, str. 73-86.
- Dobrivojević Ivana, „Svi u fabrike! - instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945-1955.“, *Istorija 20. veka*, 2009, vol. 27, br. 2, str. 103-114.

- Dobrivojević Ivana, “Stambene prilike u jugoslovenskim gradovima 1945-1955.”, *Istorija 20. veka*, 2012, god. 30, br 2, str. 115-130.
- Драшковић Драган, „О постанку назива Карановац“, *Наша прошлост*, 4, Краљево, 1989, стр. 113-116.
- Драшковић Драган, „Развој здравства у Карановцу – Краљеву у XIX веку и почетком XX века“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 145-155.
- Драшковић Драган, „Стање у Краљеву октобра 1941. – покушаји да се спречи и прекине стрељање таласа“, *Округли сто: Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003, 85-109.
- Драшковић Драган, „О изградњи споменика српским ратницима у Краљеву“, *Наша прошлост*, бр, 9, Краљево, 2008, стр. 221-238.
- Драшковић Драган, „Немачка војска поново прелази преко нас Срба, Краљевачки октобар 1941. године“, *Наша прошлост*, бр. 10, 2009, стр. 111-137.
- Драшковић Драган, „Историјат музеја”, *Народни музеј Краљево*, Краљево, 2014, стр. 15-34.
- Ђокић Небојша, „Формирање окупационе управе у Србији и Краљеву 1941.“ *Округли сто: Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003, стр. 39-67.
- Жутић Никола, „Пресељење (уништење) српске авио-индустрије 1952-1961. - пример 'Икаруса' : одумирање војне авио-производње и јачање цивилних ауто-програма у 'Икарусу' 1952-1955”, *Историја 20. века*, 1, Београд, 2002, стр. 115-131.
- Joksimović Sekula pukovnik, „Formiranje i delatnost Korpusa narodne odbrane Jugoslavije“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1985, Beograd 1985, str. 61-88.
- Јовановић Бранислав, „Саобраћај“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 93-99.
- Јоветић Раде, „Карановац и нека околна места на старим географским картама“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 67-79.
- Јончић Никола-Коча, „Друштвено-политичке прилике и развој радничког покрета до Другог светског рата“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 294-346.
- Јончић Никола-Коча, „Краљево у устанку и револуцији“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 353-425.

- Кадијевић Александар –Ђурђевић Марина, „Архитектура јавних објеката у Карановцу – Краљеву“ *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 265-282.
- Костић Ђорђе, „Карановац, слика једног града (1784-1878), *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 157-164.
- Крејаковић Силвија, „Избеглице у Краљеву 1941. године“, Округли сто: *Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003, стр. 69-83.
- Крејаковић Силвија, „Словенци избеглице у Краљеву у време окупације“, *Наша прошлост* бр. 10, Краљево, 2010, стр. 130-154.
- Крејаковић Силвија, „Историјско одељење“, *Народни музеј Краљево*, Краљево, 2014, стр. 55-73.
- Крејаковић Силвија, Бережнов Александар, „Савезничко бомбардовање 1944: Краљево гомила рушевина-масовна гробница“, *Наша прошлост*, бр. 15, Краљево, 2014, стр. 137-172.
- Крунић Јован, „Ранковићево“, у: *Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и изградња 1946-1951.* (ур. Михаило Митровић), Београд, 1953, стр. 111-118.
- Ломић Миодраг, „Урбанизам Краљева“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 457-469.
- Лилић Борислава, „Краљево и околина 1915. године у белешкама странаца“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 247-263.
- Марковић Предраг, „Идеологија стандарда југословенског режима“, *Токови историје*, 1-2, 1996, стр. 7-20.
- Марковић Предраг, „Сећања на рад у југословенском социјализму између критике и мита о Земљи Дембелији“, *Годишњак за друштвену историју*, год. 9, св. 1/3 (2002 [шт. 2004]), стр. 51-67.
- Матијевић Милан, „Организованост трговине у Краљеву између два рата“, *Наша прошлост V*, Краљево, 1992, стр. 179-185.
- Милашиновић Петар Бане, „Прве оружане акције Друге (чибуковачке) Чете „Слободан Луковић“ краљевачког НОП одреда „Јово Курсула““, Зборник радова научног скупа: *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. Године*, Београд, 1985, стр. 201-215.
- Милићевић Јован, „Карановац од 1813-1875. године“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 258-279.

- Милићевић Мирко, Човић Петар, „Развој НОП и НОБ у Краљеву и срезу жичком од лета 1943. до ослобођења новембра 1944. и конституисање органа власти“, у: *Борбе са главнином немачке групе армија „Е“ на Ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године*, Београд-Краљево-Чачак, 1990, стр. 427-447.
- Милићевић Наташа. „Отпор српског грађанства „новој власти“ 1944-1950.“, *Историја 20. века*, 2/2004, Београд, 2004, стр. 63-96.
- Миловановић Драга, „Реквизиција у Краљеву 1945. године“, *Наша прошлост*, бр. 10. Краљево, 2009, стр. 193-201.
- Миљковић – Бојанић Ема, „Насеље Рудо Поље у Смедеревском санџаку од 1476. до 1572. године“, *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 55-65.
- Мирнић Карло, „Социјални аспекти савремене урбанизације : урбанизација као појава јединственог индустријског друштва“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 40, Нови Сад 1965, стр. 73-104.
- Мирчетић Драгољуб, „Немачки мостобран – Краљево“, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, *Борбе са главнином немачке Групе армија "Е" на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године*, стр. 96-117.
- Младеновић Божица, „Демографске прилике у Чачанском округу 1916-1918. године“, *Наша прошлост*, бр 8, Краљево, 2007, стр. 65-72.
- Muzli Jirži, „Urbanizacija u socijalističkim zemljama“, *Sociologija grada: sociološka hrestomatija* (izbor tekstova, uvodna studija, bio-bibliografske beleške i redakcija prevoda Sreten Vujović), Beograd, 1988, str. 356-365.
- Николић Коста, „Краљево у устанку 1941.“, *Округли сто: Краљево Октобра 1941*, Краљево, 2003, стр. 21-37.
- Новаковић Реља, „ Прилог историјској географији“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 193-208.
- Павловић Момчило, Трајковић Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. Септембра 1944*, Студија и документи, Лесковац 1995, стр. XXXVI-XXXIX.
- Павловић Радослав, „Кретање становништва у општинама региона Краљево у периоду од 1961. до 1981. године“, *Наша прошлост*, 1, Краљево, 1986, стр. 135-144.

- Пајовић Љубивоје, „Артиљерија чачанског и ужичког НОП одреда у устанку 1941“, *Зборник радова народног музеја у Чачку*, бр. 4. 1973, стр. 121-148.
- Радосављевић Владета, „Привредни и комунални развој“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 479-521.
- Радушки Нада, „Пољопривреда без пољопривредника – проблеми у демографском развоју Србије“, *Социјална мисао*, год. 16, бр. 4. Институт друштвених наука, Београд, 2009, стр. 169-177.
- Ристић Љубодраг, „Краљеви у Краљеву“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, Београд – Краљево, 2000, стр. 233-245.
- Ристић Радомир, „Место стрељања и покопавања талаца у Краљеву-гробље стрељаних 1941.“, *Краљево октобра 1941.* (округли сто), Краљево, 2003, стр. 179-192.
- Ристић Радомир, „Становништво Карановца-Краљева 1837-1900, године према матичним књигама“, *Наша прошлост VII*, Краљево, 2006, стр. 99-125.
- Ристић Радомир, „Болести и други узроци смрти становника Краљева крајем XIX века“, *Наша прошлост*, бр. 15, Краљево, 2014, стр. 91-96.
- Ristović Milan, „Rat i razaranje društva u Srbiji 1941-1945. godine: skica za jednu društvenu istoriju“, *Dijalog povjesničara – istoričara*, 3, 2001, str. 203-219.
- Савић Мирјана, „Пренумеранти, читалиште и школске књижнице у Карановцу – Краљеву током 19. века“, *Наша прошлост*, бр. 6, Краљево, 2005, стр. 17-32.
- Савић Мирјана, „Основне школе у Жичком срезу 1944-1955“, *Наша прошлост VII*, Краљево, 2006, стр. 209-227.
- Савић Мирјана, „Описмењавање и просвећивање у Жичком срезу 1945-1955.“, *Наша прошлост XI*, Краљево, 2010, стр. 147-169.
- Савић Мирјана, „Позориште у Краљеву 1945-1956“, *Наша прошлост*, бр 12, Краљево, 2011, стр. 144-162.
- Савић Мирјана, „Школе и ваншколске активности“, *Одрастање у Краљеву у XIX и XX веку*, Краљево, 2013, стр. 81-118.
- Симијановић Јован, „Утицај миграција са Косова и Метохије на демографски развој Краљева“, *Баштина*, св., 30, Институт за српску културу, Приштина-Лепосавић, 2011, стр. 117-133.
- Симијановић Јован, „Преглед развоја здравствених установа у Краљеву 1944-1960“, *Наша Прошлост*, 14, Краљево, 2013, стр. 149-159.

- Спасојевић Миролуб, „Нови век“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 208-243.
- Спасојевић Миролуб, „Преглед школства на територији општине Краљево“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 469-479.
- Стаменовић Мирослав, Културно уметничко друштво „Абрашевић“, *Наша прошлост*, бр. 2, Краљево, 1987, стр. 169-188.
- Стевановић Радослав, „Градска насеља Републике Србије у пописима становништва од 1948. до 2002. године“, *Становништво*, год. 42, бр. 1-4, Центар за демографска истраживања-Институт друштвених наука, Београд, 2004, стр. 109-126.
- Стефановић Радмило, „Прилике од 1875. до 1918“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 280-293.
- Стојиљковић Јелена, „Baby Boom генерација на прагу пензионисања“, *Становништво* 48, 2/2010, Центар за демографска истраживања - Институт друштвених наука, Београд, 2010, стр. 75-91.
- Суша Стеван, „Преглед друштвено-политичког развоја после ослобођења“, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 432-456.
- Секулић Милован, „Акционарске штедионице и банке у Краљеву“, *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, 119-144; *Рудо Поље – Карановац - Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 119-145.
- Селинић Слободан, „Време "тачкица" у исхрани Београђана (1945-1950)“, *Годишњак за друштвену историју*, год. 10, св. 1/3 (2003 [шт. 2004]), стр. 171-191.
- Терзић Милан, „Југословенска краљевска влада, генерал Драгољуб Михаиловић и савезничко бомбардовање циљева у Југославији 1942-1944“, *Токови историје*, бр 1. 2, Београд, 2005, стр. 81-111.
- Томовић Гордана, „Жупа Морава и нахија Морава“, *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Београд - Краљево, 2000, стр. 33-44.
- Урошевић Средоје, „Друга пролетерска дивизија - операције у жупско-западноморавско-ибарском басену“, Зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26-27. новембра 1986. године, *Борбе са главнином немачке Групе армија "Е" на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању Западне Србије 1944. године*, Београд, Краљево, Чачак, 1990, стр. 154-168.

- Храбак Богумил, „Краљево у данима повлачења војске пред Аустро-немачким освајачима октобра-новембра 1915. године“, *Наша прошлост*, бр 6, Краљево, 2005, стр. 73-84.
- Царић Небојша, Царић Анђелка, „Индустријализација Југославије – основни проблеми концентрације производње и равномерног развитка земље“, *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 67, Нови Сад 1979, стр. 151-170.
- Тирковић Сима, „Средњи век“ *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 106-112.
- Шабановић Хазим, „Период турске владавине до краја XVI века, *Краљево и околина*, Београд, 1966, стр. 167-192.

VI Рукописи

- Бережнов Александар, „Руска емиграција у протоколима цркве у Краљеву“, рад у рукопису.
- Бонцић Драгомир, „Описмењавање становништва у Краљеву и околини 1945-1950“, рад у рукопису.
- Виријевић Владан, Трифуновић Немања, „Одјек последице Резолуције Информбироа у Краљеву и околини“, рад у рукопису.
- Давидовић Горан, „Формирање органа унутрашњих послова у жичком срезу и борбе са остацима ЈВуО од краја 1944. године.“ рад у рукопису.
- Даниловић Драгољуб, *Жичка епископија у средњем веку*, докторска дисертација у рукопису, Филозофски факултет у Београду, одбрањена 2014.
- Николић Милена, *Истраживање развоја и организације мреже централних насеља на примеру функционалног подручја Краљева*, докторска дисертација у рукопису, Географски факултет у Београду, одбрањена 2010.
- Савић Мирјана, „Установе културе Краљево – Ранковићево – Краљево 1945-1975“, рад у рукопису.
- Stanišić Mirjana, *Društveni položaj žene u Srbiji (1944-1955)*, magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet u Beogradu, odbranjen 2003.
- Тимотијевић Милош, *Индустријализација Краљева (1944-1990)*, рад у рукопису.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Јован (Душан) Симијановић је рођен у Краљеву 1981. године, где је стекао основно и средње образовање. Дипломирао на Филозофском факултету у Косовској Митровици, на катедри за историју 2006. године просечном оценом 8,57. Дипломски рад *Византија и Јужни Словени у VI и VII веку* одбранио је 12. маја 2006. код ментора проф. др Радивоја Радића оценом 10.

Од 2006. године запослен је у Институту за српску културу Приштина – Лепосавић када је и ангажован на пројекту: *Духовне појаве и стваралаштво српског народа на Косову и Метохији од 15. до 20. века*. Тренутно је ангажован као стручни сарадник на актуелном пројекту Института за српску културу: *Материјална и духовна култура Косова и Метохије*. До сада је у оквиру пројекта објавио преко двадесет научних радова.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора _____ Јован Симијановић _____

Број индекса _____ 5i16-215 _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Краљево – Ранковићево, град у социјализму 1944 – 1955.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, _____

Образац 6.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора _____ Јован Симијановић _____

Број индекса _____ 5116-215 _____

Студијски програм _____ Историја Југославије _____

Наслов рада _____ Краљево – Ранковићево, град у социјализму 1944 – 1955. _____

Ментор _____ Проф. др Мира Радојевић _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потписаутора

У Београду, _____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Краљево – Ранковићево, град у социјализму 1944 – 1955.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CCBY)

2. Ауторство – некомерцијално (CCBY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CCBY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CCBY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CCBY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CCBY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, _____

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.